म० उ०
टी०
२८२

५ ६ संवाहनक्रियाः यंत्रायणे दानोपादानादिकं ना एव क्रियाः ११ १२ कार्पण्यायुद्धभयात् १३ १४ पितर्भीष्मस्य १२ ४
ततः सिंहासने राजन्स्थापयित्वैनमच्युतं वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितो नृपः ५
नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवत् प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रो वालव्यजनमुत्क्षिपन् ६
ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरं अन्वपद्यंत विधिवद्यथा पांडुं जनाधिपं ७ विसृष्टे
धृतराष्ट्राय राज्ये स विदुराय च चचार पृथिवीं पांडुः सर्वां परपुरंजयः ८ कोशसंवलने
दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसंगरः ९ संधिविग्रहसंयुक्ता
राज्ञः संवाहनक्रियाः अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरंजयः १० सिंहासनस्थो नृपति
धृतराष्ट्रो महाबलः अन्वास्यमानः सततं विदुरेण महात्मना ११ कथं तस्मिन्कुले जा
तः कुलभेदं व्यवस्यति संभूय भ्रातृभिः सार्धं भुंक्ष्व भोगान् जनाधिप १२ ब्रवीम्यहं न
कार्पण्यान्नार्थहेतोः कथंचन भीष्मेण दत्तमिच्छामि न त्वया राजसत्तम १३ नाहं त्वत्तोऽभि
कांक्षिष्ये हन्त यावज्जनाधिप यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत्कुरु १४ दीयतां पां
डुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्शन समं माचार्यकं तात त्वतेषां च मे सदा १५ अश्वत्थामा यथा
मह्यं तथा श्वेतहयो मम बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः १६ वासुदेव उवाच एव
मुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसंगरः १७ पित
र्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्य च धर्मवित् १८ विदुर उवाच देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः
प्रणष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धृतः १९ तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे कोऽयं दु
र्योधनो नाम कुलेऽस्मिन् कुलपांसनः २० यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे अनार्यस्य

२८२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१२ ५० अध्यायः १४९ १ ज्येष्ठोपि त्वादनर्हः सन्नाविपोनित्वादनर्हः इतिसूचयन्पयाज्येष्ठायादरात तथात्वत्रे विडराणा
भ्रमकः प्रांजलिर्भूत्वा ऽरवितो भृशमातरः तेभ्योन्यवेदयंतत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् १२ ऊर्ध्व
रेता ह्यराजा च कुलस्यार्थे पुनः पुनः विशेषतस्त्वदर्थे च धुरि मा मा नियोजय १३ ततोहं प्रां
जलिर्भूत्वा मातरं संप्रसादयं नाम्बपांतनुना जातः कौरववंशमुद्वहन् १४ प्रतिज्ञां वित
थां कुर्यामिति राजन्पुनः पुनः विशेषतस्त्वदर्थे च प्रतिज्ञां कृतवानहं १५ अहं प्रेष्यश्च दा
सश्च तवाद्य सुतवत्सले एवं तामनुनीयाहं मातरं जनमेव च १६ अयाचे भ्रातृदारेषु त
दा व्यासं महामुनिं सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा १७ अपत्यार्थं महाराज प्रसादं
कृतवांश्च सः त्रीन्स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम १८ अंधः करणहीनत्वान्न वै राजा पि
तातव राजा तु पांडुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः १९ स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहा
रिणः मा तात कलहं कार्षी राज्यस्यार्थे प्रदीयतां २० मयि जीवति राज्यं कः संप्रशास्येत्प्रति
ह मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वः सदा २१ न विशेषोस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव
मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गांधार्या विदुरस्य च २२ श्रोतव्यं खलु वृद्धानां नाभिशंकी वचो मम मा
नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा २३ इत्युद्योगपर्वणि १४९ वासुदेवः भीष्मेणोक्ते
ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः १ प्रातीपः शांतनुस्तात
कुलस्यार्थे समुत्थितः यथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितोभवत् २ तथा पांडुर्नरपतिः सत्य
संधो जितेंद्रियः राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ३ ज्येष्ठाय राज्यमददाद्धृतराष्ट्राय
धीमते यवीयसे तथा क्षत्त्रे कुरूणां वंशवर्धनः ४ ॥ विन्यासभूतमददादिति ५ ॥ ५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ १५ १६ कालीसत्यवती १६ प्रतीतस्तथः २० २३ विप्रवासितः दूरेस्थापितः २४ २५ ईतीःअनावृष्ट्यादिरूपाः २६ ३१
टी॰ दुर्योधननिवापेदं कुलार्थे यद्ब्रवीमि ते तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु १६ मम तात
२८१ पिता राजन् शान्तनुर्लोकविश्रुतः तस्माहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वरः १७ तस्य बुद्धिः स
मुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्कथं सुतः एकपुत्रमपुत्रं वै प्रवदंति मनीषिणः १८ नचोत्सादं कु।
लेयायाद्धि स्तीर्यं च कथं यशः तस्माहमीप्सितं बुध्वा कालीं मातरमावहं १९ प्रतिज्ञां दु
ष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च अराजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव २० प्रतीतो निवसा
म्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् २१ तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान्कुरुकुलोद्वहः विचित्रवी
र्यो धर्मात्मा कनीयान्मम पार्थिव २२ स्वर्याते हं पितरि तं स्वराज्ये संन्यवेशयं विचित्रवी
र्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः २३ तस्माहं सदृशान्दारान्राजेन्द्र समुपाहरं जित्वा पा।
र्थिवसंघातमपि ते बहुशः श्रुतं २४ ततो रामेण समरे द्वंद्वयुद्धमुपागमं स हि रामभ
यादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः २५ प्रजाः कुशूपत्नीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवायनः।
ईतीः प्रणुद भद्रं ते शान्तनोः कुलवर्धन २६ पीड्यंते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः
अल्पावशिष्टा गांगेय ताः परित्रातुमर्हसि २७ व्याधीन्प्रणुद वीर त्वं प्रजा धर्मेण पाल
य त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु २८ भीष्म उ॰ प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवात्
भ्यतमेमनः प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्वृत्तं स्मरतस्तथा २९ ततः पौर महाराज माता काली
च मे शुभा ३० भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः मामूचुर्भृशसंतप्ता भव राजे
ति संततं ३१ प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनशिष्यति स त्वमस्मद्धितार्थं वै राजा भव महामते

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२४ नागपुरं हास्तिनपुरं ५ पथ्यं त्वया यो येन हितं उक्तं भयत्रजयावहं ९ १० कुरुमुख्ययोः भीष्मधृतराष्ट्रयोः तेषां रात्रौ
वचनेयच्च भवानुक्तवानुवचनमस्यं मरर्थं न तत्सर्वं धार्तराष्ट्रस्य हृदयेन तिष्ठतीति संबंधः ११ नाभिपद्येत नाति

संभाष्य सुचिरं कालं मंत्रयित्वा पुनः पुनः स्वमेव भवनं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह २ विसृ
ज्य सर्वान्नृपतीन् विराटप्रमुखांस्तदा पांडवा भ्रातरः पंच भानावस्तंगते सति ३ संध्यामुपा
स्य ध्यायंतस्तमेव गतमानसाः आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मंत्रममंत्रयन् ४ युधिष्ठिरः
त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः किमुक्तः पुंडरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ५ वासु
देवः मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ६
युधिष्ठिरः तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः किमुक्तवान् हृषीकेश दुर्योधनममर्
षणं ७ आचार्यो वा महाभागो भारद्वाजः किमब्रवीत् ८ पिता यवीयानस्माकं क्षत्ता धर्म
विदां वरः पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रज ९ किं च सर्वे नृपतयः सभायां ये समास
ते उक्तवंतो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन १० उक्तवान् हि भवान् सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः धा
र्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ११ कामलोभाभिभूतस्य मंदस्य प्राज्ञमानिनः अप्रियं हृ
दये मह्यं तन्न तिष्ठति केशव १२ तेषां वाक्यानि गोविंद श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो १२ यथा च ना
भिपद्येत कालस्तात तथा कुरु भवान् हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान् गुरुः १३ वासुदेव
उ· शृणु राजन् यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधनः मध्ये कुरूणां राजेंद्र सभायां तन्निबोध मे १४
मया विश्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः अथ भीष्मः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् १५ ॥ ॥

क्रमेतनोस्माकं १३ १४ १५ १७ १७ १७

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
१८०

उपनह्य बध्वा १२ प्रतिसमासितुं जेतुं १३ १४ निर्वेष्टव्यं भक्तस्य तदन्नादेरानृण्यं कर्तव्यं १५ १६ वध्यान्वधार्हान्विषह्या

उपनह्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते नमस्कुर्वंति च सदा वसवो वासवं यथा १२ मम प्राणेन ये
शत्रून्शक्ताः प्रतिसमासितुं मन्यंते ते कथं तेषामहं छिंद्यां मनोरथं १३ मया प्लवेन संग्रामं
तितीर्षंति दुरत्ययं अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथं १४ अयं हि कालः संप्राप्तो धार्तरा
ष्ट्रोपजीविनां निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता १५ कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाले
समुपस्थिते अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वंत्यनवस्थिताः १६ राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृपिं
डापहारिणां नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणां १७ धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्
स्यामि ते सुतैः बलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे १८ आनृशंस्यमथो वृत्तं रक्षन्
सत्पुरुषोचितं अतोर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः न च तेयं समारंभो मयि मोघो भ
विष्यति वध्यान्विषह्यान्संग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् २० युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चै
वार्जुनादृते अर्जुनेन समं युद्धमपि यौधिष्ठिरे बले २१ अर्जुनं हि निहत्याजौ संप्राप्तं स्या
त्फलं मया यशसा वापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना २२ न ते जातु नशिष्यंति पुत्राः पं
च यशस्विनि निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि २३ इति कर्णवचः श्रुत्वा कुंती दुः
खात्प्रवेपती उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकंपनं २४ एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यं
ति कौरवाः यथा त्वं भाषसे कर्ण दैवं तु बलवत्तरं २५ त्वया चतुर्णां भ्रातॄणामभयं शत्रुकर्शन
दत्तं तत्प्रतिजानीहि संगरप्रतिमोचनं २६ अनामयं स्वस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् तां क

न हंतव्या शक्या न पीत्यर्थः २५ २६ सा च स च ततो धर्माधर्मौ न त्यजतो धर्माधर्मैकसंश्रयो प्रार्थितावपि पित्राद्यैः क

१८०

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

॥ सूतपुत्रेति शब्दोमाभूदितिशेषः १२ अध्यायः १४४ १२३ नत्वहृदयेकर्तव्यत्वेननमन्ये धर्मद्वारं धर्मोपगमद्वारं तवनि
योगकरणं तदाज्ञार्थानुष्ठानं ४ सुमहात्ययं सुमहान् अत्ययोजातिभ्रंशाख्यो विनाशोयस्मात् अपाकीर्णं त्यक्तं यशो
माहात्म्यख्यातिःकीर्तिः सद्भिस्तस्याः कीर्तनं ५ त्वत्कृतेत्वत्प्रयोजनार्थं कानीनोगर्भः अकरोमाभूदितिहेतोः अहत्व

कर्णाग्रतोभिमसेनंतेपंचभिर्भ्रातृभिर्वृतः देवैःपरिवृतोब्रह्मावेदानामिवमहाध्वरे ॥ उपप
न्नोगुणैःसर्वैर्ज्येष्ठःश्रेष्ठेषुबंधुषु सूतपुत्रेतिमाशब्दःपार्थस्त्वमसिवीर्यवान् १२ इत्युक्तो
गंगांतीकर्णसमागमे १४४ वैशंपायनउ० ततःसूर्यान्निश्चरितांकर्णःशुश्रावभारतीं दुर
त्ययांप्रणयिनींपितृवद्भास्करेरितां १ सत्यमाहपृथावाक्यंकर्णमातृवचःकुरु श्रेयस्ते
स्यान्नरव्याघ्रसर्वमाचरतस्तथा २ वैशंपायनउ० एवमुक्तस्यमाताचस्वयंपिताचभानु
ना चचालनैवकर्णस्यमतिःसत्यधृतेस्तदा ३ कर्णउ० नचैतच्छ्रद्दधेवाक्यंक्षत्रियेभा
षितंत्वया धर्मद्वारंममैतत्स्यान्नियोगकरणंतव ४ अकरोन्मयियत्पापंभवतीसुमहा
त्ययं अपाकीर्णोस्मियन्मातस्तद्यशःकीर्तिनाशनं ५ अहंचेत्क्षत्रियोजातोनप्राप्तःक्षत्रस
त्क्रियां त्वत्कृतेकिंनुपापीयःशत्रुःकुर्यान्ममाहितं ६ क्रियाकालेत्वनुक्रोशमकृत्वात्व
मिमंमम हीनसंस्कारसमयमद्यमांसमचूचुदः ७ नवैममहितंपूर्वंमातृवच्चेष्टितं
त्वया सामांसंबोधयस्यद्यकेवलात्महितैषिणी ८ कृष्णेनसहितात्कोवैनव्यथेतधनं
जयात् कोद्यभीतंनमांविद्यात्पार्थानांसमितिंगतं ९ अभ्राताविदितःपूर्वंयुद्धकालेप्रकाशितः
पांडवान्यदिगच्छामिकिंमांक्षत्रंवदिष्यति १० सर्वकामैःसंविभक्तःपूजितश्चयथासुखं अ
हंवैधार्तराष्ट्राणांकुर्यांतदफलंकथं ११ ॥

त्वमक्रियांचेन्नप्राप्तस्तर्हित्वदन्यःकःशत्रुःकिंममाहितंपापीयइतिपापतरंकुर्यादन्कोपीत्यर्थः ६ क्रियाकालेत्वि

योचितसंस्कारकालेअनुक्रोशंदयां समचूचुदःस्वकार्यार्थंप्रेरि
तवत्यसि ७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
३१४

संतः साधवः गतयः रक्षितारः संतः २२ करुणं दीनं यथा स्यात्तथा परिदेवंतीं शोचंतीं २३ २४ अदीर्घदर्शिनेति

त्वयात्यक्ता गमिष्यामि यत्र तत्र विशांपते तत्र मे गतयः संतु संतः सत्यं यथा ध्रुवं २२ एवं
तां भाषमाणां तु कन्यां शाल्वपतिस्तदा परितत्याज कौरव्य करुणं परिदेवतीं २३ गच्छ गा
च्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभाषत बिभेमि भीष्मात्सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः २४ नि
ष्क्रामपुराद्दीना रुदती कुररी यथा २५ भीष्म उ॰ निष्क्रामंती तु नगराच्चिंतयामास दुः
खिता पृथिव्यां नास्ति युवतिर्विषमस्थतरा मया २६ बंधुभिर्विप्रहीणास्मि शाल्वेन च
निराकृता न च शक्यं पुनर्गंतुं मया वारणसाह्वये २७ अनुज्ञातास्मि भीष्मेण शाल्वमुद्दि
श्य कारणं किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदं २८ अथवा पितरं मूढं यो मे कार्षी
त्स्वयंवरं मयायं स्वकृतो दोषो याहं भीष्मरथात्तदा प्रवृत्ते दारुणे युद्धे शाल्वार्थं नायतं पु
रा तस्येयं फलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मि मूढवत् ३० ॥

शाल्वस्यार्थमः सूचितः २५ २६ वारणसाह्वये हस्तिनाम समानार्थे हस्तिनापुरं २७ २८ २९ ३० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

९ परामृष्टमहस्तेथत्वानीता ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ ॥

गच्छभद्रेपुनस्तत्रसकाशंभीष्मकस्यवै नाहमिच्छामिभीष्मेणगृहीतांत्वांप्रसह्यवै ६ त्वंहिभीष्मे
णनिर्जित्यनीताप्रीतिमतीतदा परामृश्यमहायुद्धेनिर्जित्यपृथिवीपतीन् ७ नाहंत्वय्यन्यपू
र्वायांभार्यार्थीवरवर्णिनि कथमस्मद्विधोराजापरपूर्वांप्रवेशयेत् ८ नारींविदितविज्ञानः
परेषांधर्ममादिशन् यथेष्टंगम्यतांभद्रेमात्वांकालोत्यगादयं ९ अंबातमब्रवीद्राजन्ननं
गशरपीडिता नैवंवदमहीपालनैतदेवंकथंचन १० नास्मिप्रीतिमतीनीताभीष्मेणामित्रक
र्षण बलान्नीतास्मिरुदतीविद्राव्यपृथिवीपतीन् ११ भजस्वमांशाल्वपतेभक्तांबालामनागा
सं भक्तानांहिपरित्यागोनधर्मेषुप्रशस्यते १२ साहमामंत्र्यगांगेयंसमरेष्वनिवर्तिनं अनुज्ञा
ताचतेनैवततोहंभृशमागता १३ नसभीष्मोमहाबाहुर्मामिच्छतिविशांपते भ्रातृहेतोःसमा
रंभोभीष्मस्येतिश्रुतोमया १४ भगिन्यौममयेनीतेअंबिकांबालिकेनृप प्रादाद्धिविचित्रवीर्या
यगांगेयोहियवीयसे १५ यथाशाल्वपतेनान्यंवरंध्यामिकथंचन त्वामृतेपुरुषव्याघ्र
तथामूर्धानमालभे १६ नचान्यपूर्वाराजेंद्रत्वामहंसमुपस्थिता सत्यंब्रवीमिशाल्वैतत्सत्ये
नात्मानमालभे १७ भजस्वमांविशालाक्षस्वयंकन्यामुपस्थितां अनन्यपूर्वांराजेंद्रत्वत्प्रसा
दाभिकांक्षिणीं १८ तामेवंभाषमाणांतुशाल्वःकाशिपतेःसुतां अत्यजद्भरतश्रेष्ठजीर्णां
त्वचमिवोरगः १९ एवंबहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तयानृपः नाश्रद्दधच्छाल्वपतिःकन्याया
भरतर्षभ २० ततःसामन्युनाविष्टाज्येष्ठाकाशिपतेःसुता अब्रवीत्साश्रुनयनाबाष्पविह्वलयागि

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१ ४ मह्यंमम ५ १० अध्यायः १७३ १ समनुज्ञासिषंसमनुज्ञातवान् अउभावआर्षः २ ३ ४ ५ ॥

ततोमूर्धन्युपाघ्रायपर्यष्वज्यनयनान्नृप आहसत्यवतीहृष्टादिष्ट्यापुत्रजितंत्वया ३ सत्यवत्यास्त्व
नुमतेविवाहेसमुपस्थिते उवाचवाक्यंसव्रीडाज्येष्ठाकाशिपतेःसुता ४ भीष्मत्वमसिधर्म
ज्ञःसर्वशास्त्रविशारदः श्रुत्वाचवचनंधर्म्यंमह्यंकर्तुमिहार्हसि ५ मयाशाल्वपतिःपूर्वंमन
साभिवृतोवरः तेनचास्मिवृतापूर्वंरहस्यविदितेपितुः ६ कथंमामन्यकामांत्वंराजन्धर्मम
धीत्यवै वासयेथागृहेभीष्मकौरवःसन्विशेषतः ७ एतद्बुद्ध्याविनिश्चित्यमनसाभरतर्षभ
यत्क्षमंतेमहाबाहोतदिहारब्धुमर्हसि ८ समांप्रतीक्षतेव्यक्तंशाल्वराजोविशांपते तस्मात्
मांत्वंकुरुश्रेष्ठसमनुज्ञातुमर्हसि ९ कृपांकुरुमहाबाहोमयिधर्मभृतांवर त्वंहिसत्यव्रतो
वीरःपृथिव्यामितिनःश्रुतं १० अध्यायः १७३ भीष्मः ततोहंसमनुज्ञाप्यकालींगन्धवतींतदा
मंत्रिणश्चर्त्विजश्चैवतथैवचपुरोहितान् १ समनुज्ञासिषंकन्यामम्बांज्येष्ठांनराधिप अनुज्ञा
तायथौसातुकन्याशाल्वपतेःपुरं २ वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ताधात्र्याचानुगतातदा अतीत्यचतम
ध्वानमासाद्यनृपतिंतथा ३ सातमासाद्यराजानंशाल्वंवचनमब्रवीत् आगताहंमहाबा
होत्वामुद्दिश्यमहामते ४ तामब्रवीच्छाल्वपतिःस्मयन्निवविशांपते त्वयान्यपूर्वयानाहं
भार्यार्थीवरवर्णिनि ५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१२ १३ १४ मिषतां पश्यतां अनादरे षष्ठी १५ १६ १४ अध्यायः १७२ ततोहं मातरं उपसंगृह्य पादयोः पतित्वा १ वीर्यशुल्कावी
अंबालिका च राजेंद्र राजकन्या यवीयसी सोहमेकरथेनैव गतः काशिपतेः पुरीं १२ अपश्यं तान्महा
बाहो तिस्रः कन्याः स्वलंकृताः राज्ञश्चैव समाहूतान् पार्थिवान् पृथिवीपते १३ ततोहं तान्नृपान्सर्वा
नाहूय समरे स्थितान् रथमारोपयांचक्रे कन्यास्ता भरतर्षभ १४ वीर्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य र
थं तदा अवोचं पार्थिवान्सर्वानहं तत्र समागतान् भीष्मः शांतनवः कन्या हरतीति पुनः पुनः १५ ते
यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः प्रसह्य हि हराम्येष मिषतां वो नरर्षभाः १६ ततस्ते पृथिवी
पालाः समुत्पेतुरुदायुधाः योगो योग इति क्रुद्धाः सारथीनभ्यचोदयन् १७ ते रथैर्गजसंकाशैर्गजै
श्च गजयोधिनः पृष्ठैश्चाश्वैर्महीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः १८ ततस्ते मां महीपालाः सर्व एव वि
शांपते रथव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयन् १९ तानहं शरवर्षेण समंतात्पर्यवारयं सर्वान्नृ
पांश्चाप्यजयं देवराडिव दानवान् २० अपातयं शरैर्दीप्तैः प्रहसन्भरतर्षभ तेषामापततां चित्रा
न्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् २१ एकैकेन हि बाणेन भूमौ पातितवानहं हयांस्तेषां गजांश्चैव सा
रथींश्चाप्यहं रणे २२ ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लाघवं मम अथाहं हास्तिनपुरमायां जि
त्वा महीक्षितः २३ ततोहं ताश्च कन्या वै भ्रातुरर्थाय भारत तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवे
दयं मे इत्युद्योगे अंबोपाख्याने १७२ भीष्म उवाच ततोहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरं अभिगा
म्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवं १ इमाः काशिपते कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् विचित्रवीर्य
स्य कृते वीर्यशुल्का हृता इति २ ॥

र्यमेव शुल्कं मौल्यं यासां ताः २ ॥ २ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰ देवव्रत त्वं ब्रह्मचारिव्रतवत्वं स्त्रीसंमुखे गमने हि दृष्टिमैथुनं स्यात् स्त्रीपूर्वदर्शनेपि मनः स्यात् तदीयस्त्रीभावस्मरणेन वि

११२

देवव्रत त्वं विज्ञाप्य पृथिव्यां सर्वराजसु नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कदाचन १९ सह।
स्त्रीपूर्वको राजन् शिखंडी यदि ते श्रुतः कन्या भूत्वा पुमान् जातो न योत्स्ये तेन भारत २०
सर्वांस्त्वन्यान् हनिष्यामि पार्थिवान् भरतर्षभ यान् समेष्यामि समरे न तु कुंतीसुतान्नृप
२१ उद्योगे रथातिरथसंख्या समाप्ता २१ दुर्योधन उ॰ किमर्थं भरतश्रेष्ठ नैव हन्याः शिखंडि
नं उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनं १ पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पांचालान्सह सोम।
कैः हनिष्यामीति गांगेय तन्मे ब्रूहि पितामह २ भीष्म उ॰ शृणु दुर्योधन कथां सहैभिर्वसु
धाधिपैः यदर्थं युधि संप्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखंडिनं ३ महाराजो मम पिता शांतनुर्लोकवि
श्रुतः दिष्टांतमाप धर्मात्मा समये भरतर्षभः ततो हं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन् चि
त्रांगदं भ्रातरं वै महाराज्येभ्यषेचयं ४ तस्मिंश्च निधनं प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः विचि
त्रवीर्यं राजानमभ्यषिंचं यथाविधि ५ मयाभिषिक्तो राजेंद्र यवीयानपि धर्मतः विचि
त्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ६ तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुरहमप्युत अनुरूपा
दिव कुलादित्येव च मनो दधे ७ तथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवराः ८ रूपेणाप्रति।
माः सर्वाः काशिराजसुतास्तदा अंबां चैवांबिकां चैव तथैवांबालिकामपि राजानश्च समाहूताः
पृथिव्यां भरतर्षभ अंबा ज्येष्ठाभवत्तासामंबिका त्वथ मध्यमा ११ ॥ कारः स्यादिति भावः १९ र॰ उद्योगे

[illegible] १८ [illegible] १८ र ॥ ॥

११२

५ ॥ रथोत्तमो उत्तमोऽग्निदत्तो रथो यस्यासौ आहिताग्न्यादित्वादुत्तमपदस्य परनिपातः यद्वा रथे रथयुद्धे च सत्तमो

भागिनेयकृते वीरः स करिष्यति संगरे सुमहत्कर्म पांडूनां स्थितः प्रियहिते रतः ५ भैमसेनिर्म
हाराज हिडिंबो राक्षसेश्वरः मतो मे बहुमायावी रथयूथपयूथपः योत्स्यते समरे तात माया।
वी समरप्रियः ये चास्य राक्षसा वीराः सचिवा वशवर्तिनः ७ एते चान्ये च बहवो नानाजनपदे
श्वराः समेताः पांडवस्यार्थे वासुदेवपुरोगमाः एते प्राधान्यतो राजन् पांडवस्य महात्मनः रथा
श्चातिरथाश्चैव ये चान्येऽर्धरथा नृप ९ नेष्यंति समरे सेनां भीमां यौधिष्ठिरीं नृप महेंद्रेणेव वी
रेण पाल्यमानां किरीटिना १० तैरहं समरे वीर मायाविद्भिर्जयैषिभिः योत्स्यामि जयमाकां
क्षन्नथवा निधनं रणे ११ वासुदेवं च पार्थं च चक्रगांडीवधारिणौ संध्यागतौ विवार्केंदू समे
ष्ये ते रथोत्तमौ १२ ये चैव ते रथोदाराः पांडुपुत्रस्य सैनिकाः सहसैन्यानहं तांश्च प्रतीयां रणमू
र्धनि १३ एते रथाश्चातिरथाश्च तुभ्यं यथाप्रधानं नृप कीर्तिता मया तथा परे येऽर्धरथाश्च के
चित्तथैव तेषामपि कौरवेंद्र १४ अर्जुनं वासुदेवं च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः सर्वांस्तान्वारयिष्या
मि यावद्द्रक्ष्यामि भारत १५ पांचाल्यं तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखंडिनं उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा प्रति
युध्यंतमाहवे १६ लोकस्तं वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्यव्रते
स्थितः १७ चित्रांगदं कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयं विचित्रवीर्यं च शिशुं यौवराज्येऽभ्यषेचयं १८

१२ १३ १४ पाठांतरे यत्स्यामि शक्तिं धारयामि १५ १६ १७ १८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ० विदुषः विद्वांसः २२ २४ अध्यायः ३० १ भीमसेनस्येति क्रोधोद्दीपनार्थं भीमेन साम्यार्थं वा विशेषणं २३ ४ ॥
टी०
३११ सेनाविंदश्च राजेंद्र क्रोधहंता च नामतः यः समो वासुदेवेन भीमसेनेन वा विभो १९ स यो
त्स्यति हि विक्रम्य समरे तव सैनिकैः मां च द्रोणं कृपं चैव यथा संमन्यते भवान् २० तथा स
समरश्लाघी मतस्त्वो रथसत्तमः काश्यः परमशीघ्रास्त्रः श्लाघनीयो नरोत्तमः २१ रथ एक
गुणो मह्यं ज्ञेयः परपुरंजयः अयं च युधि विक्रांतो मतस्त्वोष्टगुणो रथः २२ सत्यजित्समर
श्लाघी द्रुपदस्यात्मजो युवा गतः सोतिरथत्वं हि धृष्टद्युम्नेन संमितः २३ पांडवानां यशः
स्कामः परं कर्म करिष्यति अनुरक्तश्च शूरश्च रथोयमपरो महान् २४ पांड्यराजो महा
वीर्यः पांडवानां धुरंधरः दृढधन्वा महेष्वासः पांडवानां महारथः २५ श्रेणिमान्कौर
वश्रेष्ठो वसुदानश्च पार्थिवः उभावेतावतिरथौ मतौ परपुरंजय २६ इत्युद्योगे रथाति
रथसंख्यायां ७० भीष्म उ० रोचमानो महाराज पांडवानां महारथः योत्स्यतेऽमरव
त्संख्ये परसैन्येषु भारत १ पुरुजित्कुंतिभोजश्च महेष्वासो महाबलः मातुलो भीम
सेनस्य स च मेतिरथो मतः २ एष वीरो महेष्वासः कृती च निपुणश्च ह चित्रयोधी च
शक्तश्च मतो मे रथपुंगवः ३ स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः योधा ये चास्य वि
ख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः ४ ॥ ४ ॥ ३११

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

यक्तात्मानोत्यक्तदेहो १४ अध्यायः १६९ नाशयन्पूर्वसंस्थितिं प्राचीनं त्वीत्वेनावस्थानं नाशायन्प्रदर्शयन् पौरुषं
लोकवीरौ मेहृष्टाभौ त्यक्तात्मानौ च भारत प्रसह्यं परिरक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः १५ इत्युद्योगे रथा
तिरथसंख्यायां १६९ भीष्म उ० पंचालराजस्य सुतो राजन्परपुरंजयः शिखंडी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य
भारत १ एष योत्स्यति संग्रामे नाशयन्पूर्वसंस्थिति परं यशो विप्रथयंस्तव सेनासु भारत २ एतस्य
बहुलाः सेनाः सु भारत मतो मे तिरथो राजन्द्रोणशिष्यो महारथः ४ एष योत्स्यति संग्रामे सूद
यन्वै परान्रणे भगवानिव संक्रुद्धः पिनाकी युगसंक्षये ५ एतस्य तद्रथानीके कथयंति रणप्रि
याः बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ६ क्षत्रधर्मा तु राजेंद्र मतो मे र्धरथो नृप ७ धृष्टद्यु
म्नस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः ८ शिशुपालसुतो वीरश्चेदिराजो महारथः महारथा
महात्मानः सर्वे पांचालसत्तमाः योत्स्यते समरे तात संख्याः शत्रुंजयाः ८ अजो भोजश्च वि
क्रांतौ पांडवार्थे महारथौ योत्स्यते बलिनौ शूरौ परशक्त्या तयिष्यतः ९ शीघ्रास्त्राश्चित्रयोद्धारः
कृतिनो दृढविक्रमाः केकयाः पंच राजेंद्र भ्रातरो दृढविक्रमाः सर्वे चैव रथोदाराः सर्वे लोहित
कध्वजाः १० काशिकः सुकुमारश्च नीलो यश्चापरो नृप सूर्यदत्तश्च शंखश्च मदिराश्वश्च नाम तः
११ सर्व एव रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम १२ वार्ध
क्षेमिर्महाराज मतो मम महारथः चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः १३ स हि संग्रामशोभी
च भक्तश्चापि किरीटिनः चेकितानः सत्यधृतिः पांडवानां महारथौ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथो
दारौ मतौ मम १७ व्याघ्रदत्तश्च राजेंद्र चंद्रसेनश्च भारत मतौ मम रथोदारौ पांडवानां न संशयः १८ ॥
शयन्नित्यर्थः यद्वा पूर्वसंस्थितिं पूर्वेषु दृढसंस्थानं नाशयन् सैन्यानि विद्रावयन्नित्यर्थः २ नयिष्यतः सामर्थ्यं दर्शयिष्यतः

म॰उ॰ द्रौपदेयाः ६ ८ वीरगतेर्वीरैरनुस्मृते ९ सितौवहौ १० एकायनगतौमरणेकुशरणौचहितारौचद्दनेसंचद्दंकरिष्य

टी॰

३१० भीष्मः १० द्रौपदेयामहाराजसर्वेपंचमहारथाः वैराटिरुत्तरश्चैवरथोदारोमतोमम १ अभि
मन्युर्महाबाहूरथयूथपयूथपः समःपार्थेनसमरेवासुदेवेनवापिह २ लब्धस्त्रश्चित्रयो
धीचमनस्वीचदृढव्रतः संस्मरन्वैपरिक्लेशंस्वपितुर्विक्रमिष्यति ३ सात्यकिर्माधवःशू
रोरथयूथपयूथपः एषवृष्णिप्रवीराणाममर्षीजितसाध्वसः ४ उत्तमौजास्तथाराज
न्रथोदारोमतोमम युधामन्युश्चविक्रांतोरथोदारोमतोमम ५ एतेषांबहुसाहस्रारथा
नागाहयास्तथा योत्स्यंतेतेतनुंत्यक्त्वाकुंतीपुत्रप्रियेप्सया ६ पांडवैःसहराजेंद्रतववसे
नासुभारत अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयंतःपरस्परं ७ अजेयौसमरेवृद्धौविराटद्रुपदावु
भौ महारथौमहावीर्यौमतौमेपुरुषर्षभौ ८ वयोवृद्धावपिहितौक्षत्रधर्मपरायणौ य
तिष्येतेपरंशक्त्यास्थितौवीरगतेपथि ९ संबंधकेनराजेंद्रतौतुवीर्यबलान्वयात् आर्यव्र
तौमहेष्वासौस्नेहवीर्यसितावुभौ १० कारणंप्राप्यतुनराःसर्वएवमहाभुजाः शूरावाका
तरावापिभवंतिकुरुपुंगवः ११ एकायनगतौचेतौपार्थिवौदृढधन्विनौ प्राणांस्त्यक्त्वाप
रंशक्त्याघटितारौपरंतप १२ पृथगक्षौहिणीभ्यांतावुभौसंयतिदारुणौ संबंधिभावंरक्षंतौ
महत्कर्मकरिष्यतः १३ ॥

तः १२ १३ ॥ १३ ॥ ३१०

बालेऽपि भवंतस्तेः सर्वएव विशेषिताः एतत्तैस्संसमासाद्य सर्वएव बलोत्कटाः १३ विध्वंसयिष्यं
ति रणमासाद्य तेः सहसंगमः एकैकशस्ते संमर्दे हन्युः सर्वान्महीक्षितः १४ प्रत्यक्षं तव राजेंद्र राजसू
येयथाभवत् द्रौपद्याश्च परिक्लेशं द्यूते च परुषा गिरः १५ ते स्मरंतश्च संग्रामे चरिष्यंति च रुद्रव
त् लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् १६ अनयोः सेनयोर्वीरो रथो नास्तीति तादृशः नरि
देवेषु वा पूर्वं मनुष्योरगेषु च १७ राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु भूतोथवा भविष्यो वा र
थः कश्चिन्मया श्रुतः १८ समायुक्तो महाराज रथः पार्थस्य धीमतः वासुदेवश्च संयंता योद्धा
चैव धनंजयः गांडीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वा वातरंहसः अभेद्यं कवचं दिव्यम् अक्षय्यौ च महे
षुधी २० अस्त्रग्रामश्च माहेंद्रो रौद्रः कौबेर एव च याम्यश्च वारुणश्चैव अस्त्राश्चोग्रप्रदर्शनाः २१
वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि च दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनां २२ हतान्ये
क रथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः एष हन्याद्धि संरंभी बलवान्सत्यविक्रमः २३ तव सेनां महा
बाहुः स्वां चैव परिपालयन् अहं चैनं प्रत्युदियाम् आचार्यो वा धनंजयं २४ न तृतीयोस्ति राजेंद्र सेन
योरुभयोरपि य एनं शरवर्षाणि वर्षंतमुदियाद्रथी २५ जीमूत इव घर्मांते महावातसमीरितः
समायुक्तस्तु कौंतेयो वासुदेवसहायवान् तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावामुभावपि २६
वैशंपायन उ० एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां विध्वंसिरे तदा कांचनांगदिनः पीना भुजाश्चंदनरूषिताः
२८ मनोभिः सहसंवेगैः संस्मृत्य च पुरातनं सामर्थ्यं पांडवेयानां यथाप्रत्यक्षदर्शनात् २९ इत्युद्योगे

[illegible]

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
१०८

३८ ५८ इत्यादि संख्यातात्पर्यं तु भीष्मद्रोणौ समर्थौ अपि पांडवान्न हनिष्यतः कर्णोपि कुंती वरदानात् भीमादीन्न हंतुं शक्तोपि
न हनिष्यति अर्जुनस्त्वनेन दुर्जय एवेति पांडवानामेव जय इति ५८ अध्यायः १६७ १ ॥ उद्यतास्त्वद्‌ऋच्छातो लिपतामि

तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् मां समीक्ष्य गांगेय कार्यं हि महदुद्यतं ५८ चिंतयामि
दमेकाग्रमनिः श्रेयसं परं उभावपि भवंतौ मे महत्कर्म करिष्यतः ५९ भूयश्च श्रोतुमिच्छा
मि परेषां रथसत्तमान् ये चैवातिरथास्तत्र ये चैवार्धरथा नृपाः ६० बलाबलममित्राणां श्रोतु
मिच्छामि कौरव प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भविष्यति ६१ इत्युद्योगे रथातिरथसंख्यायां १६७
भीष्म उ॰ एते रथास्ते व्याख्याता स्तथैवातिरथा नृप ये चाप्यर्धरथा राजन् पांडवानामतः शृणु
१ यदि कौतूहलं ते य पांडवानां बले नृप रथसंख्यां शृणुष्व त्वं सहैभिर्वसुधाधिपैः २ स्वयं रा
जा रथोदारः पांडवः कुंतिनंदनः अग्निवत्समरे तात चरिष्यति न संशयः ३ भीमसेनस्तु राजे
न्द्र रथोष्टगुणसंमितः न तस्यास्ति समो युद्धे गदया सायकैरपि ४ नागायुतबलो मानी तेज
सा न स मानुषः माद्रीपुत्रौ च रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभौ अश्विनाविव रूपेण तेजसा च समन्वि
तौ एते चमूमुखगताः स्मरंतः क्लेशमुत्तमं ६ रुद्रवत्प्रचरिष्यंति तत्र मे नास्ति संशयः सर्वे
एव महात्मानः शालस्तंभा इवोद्गताः ७ प्रादेशेनाधिकाः पुंभिरन्यैस्ते च प्रमाणतः सिंह
संहननाः सर्वे पांडुपुत्रा महाबलाः ८ चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे तात तपस्विनः ह्रीमंतः पुरु
षव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ९ जवे प्रहारे संमर्दे सर्व एवातिमानुषाः सर्वैर्जिता महीपाला
दिग्जये भरतर्षभ १० न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् विषहंति सदा कर्तुमधिज्यान
पि कौरव ११ उद्यंतां वा गदां गुर्वीं शरान्वित्तं समाहवे जवे लक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे १२ ॥
ति यावत् उद्यंतमिति पाठान्तरं भोज्यो कौटिल्ये मर्मपीडने इति यावत् भुजकौटिल्यैः स्वरूपं पांसुषु विकर्षणे भूम

उद्योग॰ ॥ १९ ॥

१०९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२१ क्वचेतिपुत्रेहस्तः कमंत्रेमुमर्षुस्पशाक्रतवान्नष्टबुद्धिस्ताच्छायोगपइतिभावः २२ २५ यतिन्हस्रात्तेपुनर्बालापवमतास्ताहप
एषांहंथंसमनुपत्त्रंयोधानांयुधिभारत तेजोवधोनक्रियतेप्रत्यत्तेणविशेषतः २१ वधानांक्वचविज्ञानं
क्वचभीष्मोल्पचेतनः ग्रहमावारयिष्यामिपांडवानामनीकिनीं २२ श्रासाद्यमाममोद्येयुगमिष्यंतिदि
ग्गोदशा पांडवाः सहपांचालाः शार्दूलंवृषभाइव २३ क्वयुद्धविमर्दोवामेत्रस्तुव्याहतानिच क्वचभी
ष्मागत वयामंदात्माकालचोदितः २४ एकाकीस्पर्द्धतेनित्यंसर्वेणजगतासह नचान्यंपुरुषंकंचि
न्मन्यतेमोघदर्शनः २५ श्रोतव्यंखलुवृद्धानामितिशास्त्रनिदर्शनं नत्वेवह्यतिवृद्धानांपुनर्बाला
हितेमताः ग्रहमेकोहनिष्यामिपांडवानामनीकिनीं स्वपुत्रेराजशार्दूलयशोभीष्मंगमिष्यति
२७ कृतः सेनापतिस्त्वेषत्वयाभीष्मोनराधिप सेनापतौयशोगंतानतुयोधान्कथंचन २८ ना
हंजीवतिगांगेयेयोत्स्येराजन्कथंचन हतेभीष्मेतुयोद्धास्मिसर्वैरेवमहारथैः २९ भीष्मउः स
मुद्यतोयंभारोमेसुमहान्सागरोपमः धार्तराष्ट्रस्यसंग्रामेवर्षपूगाभिचिंतितः ३० तस्मिन्नभ्या
गतेकालेप्रततेलोमहर्षणे मिथोभेदोनमेकार्यस्तेनजीवसिसूतज ३१ जामदग्न्येनरामेण
महास्त्राणिविमुंचता नमेव्यथाकृतकाचित्त्वंतमेकिंकरिष्यसि ३२ कामंनैतत्त्वप्रशंसेतिसं
तः स्वबलसंस्तवं वक्ष्यामितत्त्वांसंतप्तोनिहीनकुलपांसन ३३ समेतंपार्थिवंक्षत्रंकाशिराजस्व
यंवरेनिर्जित्यैकरथेनैवयाःकन्यास्तरसाहृताः ३४ ईदृशानांसहस्राणिविशिष्टानामथोपुनः
मयैकेननिरस्तानिससैन्यानिरणाजिरे ३५ त्वांप्राप्यवैरपुरुषंकुरूणामनयोमहान् उपस्थि
तोविनाशायपतस्वपुरुषोभव युध्यस्वसमरेपार्थंयेनविस्पर्धसेसह द्रक्ष्यामित्वांविनिर्मुक्तमस्माद्यु
द्धात्सुदुर्मते ३६ ॥
श्वायंभीष्मःसुपर्णः २९ ३० त्वयिहन्तविकृतोभीष्मंयशोगमिष्यतीत्याशंक्याह कृतइति २८ ३० भेदभयादेवाहंत्वद्वधंनकर्या
मित्यर्थः आशंकयालंकारः २८ ३० ॥

१८ प्रमादीसीयं कल्पनावाक्यं विस्मरति च ९ ११ भवान् कर्णो ऽर्धरथो मह्यं मम मत इति गांगे

म॰ उ॰ करणानां सहजकवचादीनां ॥ प्रमादीसीयं ... तेन अर्धरथ ... एवमेव मे मत इति भावः १३ विभेदयिषुर्भेदकर्ता

टी॰ यो वेद तन्न मृष्येति सर्वस्य जगतो मत इति संबंधः तद्वाक्यात्सर्वे पि मामवमंस्यत इति भावः

३८ करणानां वियोगाच्च तेन मे ऽर्धरथो मतः नैव फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन्विमोक्ष्यते ७ ततो

ब्रवीत्पुनर्द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः एवमेतद्यथात्थ त्वं न मिथ्यास्ति कदाचन ८ रणे रणे

ऽभिमानी च विमुखश्चापि दृश्यते घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मे ऽर्धरथो मतः ९ एतच्छ्रुत्वा

तु राधेयः क्रोधादुत्फाल्य लोचने उवाच भीष्मं राधेयस्तुदन्वाग्भिः प्रतोदवत् १० पितामह

यथेष्टं मां वाक्शरैरुपकृंतसि अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदे पदे ११ मर्षयामि च तत्सर्वं

दुर्योधनकृते न वै त्वं तु मां मन्यसे मन्दं यथा कापुरुषं तथा भवानर्धरथो मह्यं मतो वै ना

त्र संशयः सर्वस्य जगतश्चैव गांगेय न मृषा वदे १२ कुरूणामहितो नित्यं न च राजावबु

ध्यते को हि नाम समानेषु राजसूदारकर्मसु १३ तेजोवधमिमं कुर्याद्विभेदयिषुराहवे १४

यथा त्वं गुणविद्वेषात्परागाच्चिकीर्षसि न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः १५ महा

रथत्वं संख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौरव बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मंत्रज्येष्ठा द्विजातयः १६ धनज्ये

ष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वयसाधिकाः १७ यथेच्छकं स्वयं ग्राह्य रथानतिरथांस्तथा

कामद्वेषसमायुक्तो मोहात्प्रकुरुते भवान् १८ दुर्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्षतां स

त्यतां दुष्टभावो ऽयं भीष्मः किल्बिषकृत्तव १९ भिन्ना हि सेना नृपते दुःसंधेया भवन्त्युत मौला हि

भिन्नाः १४ अपरागं द्वेषं १५ १७ प्रकुरुते प्रकारं भेदं कुरुते प्रकारस्तु लभेदयोरिति विश्वः १८ दुष्टः भावो यस्य सः

१९ मौलाः पारंपर्यागताः ते पि भिन्नाः सन्तो दुःसंधेयाः भवन्ति किमु नानापृथग्भूताः सन्त एककार्यार्थं समवस्थिताः ३८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२८ ४४ ३० उत्स्मयन्हृष्यन् ३१ ३४ गजांकुशधरेषु गजयुद्धकुशलेषु श्रेष्ठः सप्तमीशौंडैरितिसमासः ३५ संविदं मैत्रीं ३७ ३८ अध्याय १
वाह्लीकोतिरथश्चैवसमरेचानिवर्तनः ममराजन्मतोयुद्धेशूरोवैवस्वतोपमः २८ नह्येषसमरंप्रा
प्यनिवर्तेतकथंचन यथासततगोराजन्सहिहन्यात्परान्रणे २९ सेनापतिर्महाराजसत्यवान्मे
महारथः रणेष्वद्भुतकर्माचरथीपररथारुजः ३० एतस्यसमरेदृष्ट्वान्व्यथ्यालिकथंचन उत्स्मय
न्नुपयात्येषपरान्रथपथेस्थितान् ३१ एषवीरेषुविक्रांतःकर्मसत्स्वसखोचितं कर्ताविमर्देसुमहः
त्वदर्थेपुरुषोत्तमः ३२ अलंबुषोराक्षसेंद्रःक्रूरकर्मामहारथः हनिष्यतिपरान्राजन्पूर्ववैरम
नुस्मरन् ३३ एषराक्षससैन्यानांसर्वेषांरथसत्तमः मायावीदृढवैरश्चसमरेविचरिष्यति ३४
प्राग्ज्योतिषाधिपोवीरोभगदत्तःप्रतापवान् गजांकुशधरश्रेष्ठोरथेचैवविशारदः ३५ एतेनयु
द्धमभवत्पुरागांडीवधन्वनः दिवसान्सुबहून्राजन्नुभयोर्जयगृद्धिनोः ३६ ततःसखायंगांधारे
मानयन्पाकशासनं अकरोत्संविदंतेनपांडवेनमहात्मना ३७ एषयोत्स्यतिसंग्रामेगजस्कंध
विशारदः ऐरावतगतोराजादेवानामिववासवः ३८ उद्योगपर्वणिरथातिरथसंख्याने १६६
भीष्मः अचलोवृषकश्चैवसहितौभ्रातरावुभौ रथौतवदुराधर्षौशत्रून्विध्वंसयिष्यतः १ बल
वंतौनरव्याघ्रौदृढक्रोधौप्रहारिणौ गांधारमुख्यौतरुणौदर्शनीयौमहाबलौ २ सखातेद
यितोनित्यंयएषरणकर्कशः उत्साहयतिराजंस्त्वांविग्रहेपांडवैःसह ३ परुषःकत्थनोनी
चःकर्णोवैकर्तनस्तव मंत्रीनेताचबंधुश्चमानीचात्यंतमुच्छ्रितः ४ एषनैवरथःकर्णोनचा
प्यतिरथोरणे वियुक्तःकवचेनैषसहजेनविचेतनः ५ कुंडलाभ्यांचदिव्याभ्यांवियुक्तःसतत
तंघृणी अभिशापाच्चरामस्यब्राह्मणस्यचभाषणात् ६ ॥ १६६ १ ४ विचेतनःमूर्खः ५ घृणीनिंदकः

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
२०

स्पर्शशेषं ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० सत्यश्रवाःसत्यकीर्तिः २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७
युगान्ताग्निसमःक्रोधात्सिंहग्रीवोमहाद्युतिः एषभारतयुद्धस्यपृष्ठंसंशामयिष्यति ११ पिता
तस्यमहातेजाव्रुद्धोपियुवभिर्वरः रणेकर्ममहत्कर्ताअत्रमेनास्तिसंशयः १२ अस्त्रवेगानि
लोद्भूतःसेनाकक्षेंधनोत्थितः पांडुपुत्रस्यसैन्यानिप्रधक्ष्यतिरणेधृतः १३ रथयूथपयूथानां
यूथपोयंनरर्षभः भरद्वाजात्मजःकर्ताकर्मतीव्रंहितेतव १४ सर्वमूर्धाभिषिक्तानामाचार्यः
स्थविरोगुरुः गच्छेदंतंसृंजयानांप्रियस्त्वस्यधनंजयः १५ नैषजातुमहेष्वासःपार्थमक्लि
ष्टकारिणं हन्यादाचार्यकंदीप्तंसंस्मृत्यगुणनिर्मितं १६ श्लाघतेयंसदावीरपार्थस्यगुणवि
स्तरैः पुत्रादभ्यधिकंचैनंभारद्वाजोनुपश्यति हन्यादेकरथेनैवदेवगंधर्वमानुषान् १७
एकीभूतानपिरणेदिव्यैरस्त्रैःप्रतापवान् १८ पौरवोराजशार्दूलस्तवराजन्महारथः मतो
ममरथोदारःपरवीररथारुजः १९ स्वेनसैन्येनमहताप्रतपन्शत्रुवाहिनीं प्रधक्ष्यतिसपांचा
लान्कक्षमग्निगतिर्यथा २० सत्यश्रवारथस्त्वेकोराजपुत्रोबृहद्बलः तवराजन्रिपुबलेका
लवत्प्रचरिष्यति २१ एतस्ययोधाराजेंद्रविचित्रकवचायुधाः विचरिष्यंतिसंग्रामेनिघ्नंतःशा
त्रवांस्तव २२ वृषसेनोरथस्तेग्र्यःकर्णपुत्रोमहारथः प्रधक्ष्यतिरिपूणांतेबलंतुबलिनांवरः
२३ जलसंधोमहातेजाराजन्रथवरस्तव त्यक्ष्यतेसमरेप्राणान्माधवःपरवीरहा २४ एषयो
त्स्यतिसंग्रामेगजस्कंधविशारदः रथेनवामहाबाहुःक्षपयन्शत्रुवाहिनीं २५ रथएषमहारा
जमतोमेराजसत्तमः त्वदर्थेत्यक्ष्यतेप्राणान्सहसैन्योमहारणे २६ एषविक्रांतयोधीचचित्रयो
धीचसंगरे वीतभीश्चापितेराजन्शत्रुभिःसहयोत्स्यते २७ ॥ २०

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१७ १८ १९ २० २१ २२ अध्यायः १६५ १ विक्रान्तानि नानाविधानि आयुधानि निर्भर्त्सिष्टा २ ५ आग्नेयेत्याकारसपूर्वत्रूपमार्थं ९

दंडधारो महाराज रथ एको नरर्षभः योत्स्यते तव संग्रामे स्वेन सैन्येन पालितः १७ बृहद्बलस्तथा
राजा कौशल्यो रथसत्तमः रथो मम मतस्तात महावेगपराक्रमः १८ एष योत्स्यति संग्रामे स्वाबं
धून्संप्रहर्षयन् उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः १९ कृपः शारद्वतो राजन् रथयूथप
यूथपः प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्तव गौतमस्य महर्षेर्य आचार्यस्य शारद्वतः
कार्तिकेय इवाजेयः शरस्तंबात्सुतोऽभवत् २१ एष सेनाः सुबहुला विविधायुधकार्मुकाः
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति विमर्दयन् २२ इत्युद्योगे रथातिरथसंख्यायां १६५ भीष्म उ० शकु
निर्मातुलस्ते सौ रथ एको नराधिप प्रयुज्य पांडवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः १ एतस्य सेना दुर्ध
र्षा समरे प्रतियायिनः विकृतायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमा जवे २ द्रोणपुत्रो महेष्वासः स
र्वानेवातिधन्वितः समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ३ एतस्य हि महाराज यथा गांडी
वधन्वनः शरासनविनिर्मुक्ताः संसक्ता यांति सायकाः ४ नैष शक्यो मया वीरः संख्यातुं रथ
सत्तमः निर्दहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छन्नेष महारथः ५ क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोऽश्रम
वासिनां द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ६ दोषस्त्वस्य महानेको येनैष भरतर्षभ
न मे रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तम ७ जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः न ह्यस्य
सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि ८ हन्यादेकरथेनैष देवानामपि वाहिनीं वपुष्मांस्तलघो
षेणास्फोटयेदपि पर्वतान् ९ असंख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दारुणद्युतिः दंडपाणिरिवासह्यः
कालवत्संचरिष्यति १० ॥ ७ ८ ९ १० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म.उ.
टी.
३९

स्तदतिगाः १३ रथवंशेनरथसंघेनसहितःइतिशेषःवंशःपुंसिकुलेवेणौपृष्ठावयववर्गयोरितिमेदिनी ३ ९ समुद्धतत

भीष्मउ० सुदक्षिणस्तुकांबोजोरथएकगुणोमतः तवार्थसिद्धिमाकांक्षन्योत्स्यतेसमरेपरैः १ एतस्यरथसिंहस्यतवार्थेराजसत्तम पराक्रमंरथेंद्रस्यद्रक्ष्यंतिकुरवोयुधि २ एतस्यरथवंशोहितिग्मवेगप्रहारिणः कांबोजानांमहाराजशलभानामिवायती ३ नीलोमाहिष्मतीवासीनीलवर्मारथस्तव रथवंशेनकदनंशत्रूणांवैकरिष्यति ४ कृतवैरःपुराचैवसहदेवेनमारिष योत्स्यतेसततंराजंस्तवार्थेकुरुनंदन ५ विंदानुविंदावावंत्यौसंमतौरथसत्तमौ कृतिनौसमरेतातदृढवीर्यपराक्रमौ ६ एतौतौपुरुषव्याघ्रौरिपुसैन्यंप्रधक्ष्यतः गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्चकरच्युतैः ७ युद्धाभिकामौसमरेक्रीडंताविवयूथपौ यूथमध्येमहाराजविचरंतौकृतांतवत् ८ त्रिगर्ताःभ्रातरःपंचरथोदारामताममकृतवैराश्चपार्थेनविराटनगरेतदा ९ मकराइवराजेंद्रसमुद्धततरंगिणीं गंगांविक्षोभयिष्यंतिपार्थानांयुधिवाहिनीं १० तेरथाःपंचराजेंद्रयेषांसत्यरथोमुखः एतेयोत्स्यंतिसंग्रामेसंस्मरंतःपुराकृतं ११ व्यलीकंपांडवेयेनभीमसेनानुजेनह दिशोविजयताराजन्श्वेतवाहेनभारत १२ तेहनिष्यंतिपार्थानांतानासाद्यमहारथान् वरान्वरान्महेष्वासान्क्षत्रियाणांधुरंधरान् १३ लक्ष्मणस्तवपुत्रश्चतथादुःशासनस्यच उभौतौपुरुषव्याघ्रौसंग्रामेष्वपलायिनौ १४ तरुणौसुकुमारौचराजपुत्रौतरस्विनौ युद्धानांचविशेषज्ञौप्रणेतारौचसर्वशः १५ रथौतौकुरुशार्दूलमतौमेरथसत्तमौ क्षत्रधर्मरतौवीरौमहत्कर्मकरिष्यतः १६

रंगिणींउद्धितपताकांसेनांउद्धिततरंगवतींगंगांच १० सत्यरथोनामपंचानांमध्येश्रेष्ठः ११ व्यलीकंअप्रियं

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१८ रथोदारः रथेष्वेवउदारोनतमहारथस्तात्कृष्णायवदुःशासनादयः इतिभावः १९ २२ नत्वात्मानंदुर्निसख्यासंख्येयतंसुचिंतं
भीष्मउ॰ गांधारेश्वरणराजेंद्रस्वसंख्योस्वकेबले येरथाः पृथिवीपालतथैवातिरथाश्चये ७ बहूनी
हसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिचरथानांतवसेनायांयथामुख्यंतुमेशृणु ८ भवानग्रेरथोदारः
सहसर्वैः सहोदरैः दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः ९ सर्वेकृतप्रहरणाश्छेद्यभेद्य
विशारदाः रथोपस्थेगजस्कंधेगदाप्रासासिचर्मणि १० संयंतारः प्रहर्तारः कृतास्त्राभारसाध
नाः इष्वस्त्रेद्रोणशिष्याश्चकृपस्यचशरद्वतः ११ एतेहनिष्यंतिरणेपांचालान्युद्धदुर्मदान्
कृतकिल्बिषाः पांडवेयैर्धार्तराष्ट्रामनस्विनः ततोहंभरतश्रेष्ठसर्वसेनापतिस्तव शत्रून्वि
धूमयिष्यामिकदर्थीकृत्यपांडवान् १२ नत्वात्मनोगुणान्वक्तुमर्हामिविदितोस्मिते कृतव
र्मात्वतिरथोभोजः प्राज्ञश्चभृतांवरः १३ अर्थसिद्धिंतवरणेकरिष्यतिनसंशयः शस्त्रविद्भि
रनाधृष्योदूरपातीदृढायुधः १४ हनिष्यतिचसंतेषांमहेंद्रोदानवानिव मद्रराजोमहेष्वासः श
ल्योमेतिरथोमतः १५ स्पर्धतेवासुदेवेननित्यंयोवैरणेरणे भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वाशल्यस्ते
तिरथोमतः १६ एषयोत्स्यतिसंग्रामेपांडवांश्चमहारथान् सागरोर्मिसमैर्बाणैःप्लावयन्नि
वशात्रवान् भूरिश्रवाःकृतास्त्रश्चतवचापिहितःसुहृत् १७ सौमदत्तिर्महेष्वासोरथयूथ
पयूथपः बलक्षयममित्राणांसुमहांतंकरिष्यति १८ सिंधुराजोमहाराजमतोमेद्विगुणो
रथः योत्स्यतेसमरेराजन्विक्रांतोरथसत्तमः १९ द्रौपदीहरणेराजन्परिक्लिष्टश्चपांडवैः
संस्मरंस्तंपरिक्लेशंयोत्स्यतेपरवीरहा २० एतेनहितदाराजंस्तपआस्थायदारुणं सुदुर्लभोव
रोलब्धःपांडवान्योद्धुमाहवे २१ सएषरथशार्दूलस्तद्वैरंसंस्मरन्रणे योत्स्यतेपांडवैस्तातप्रा

२२ २५ २७ रथयूथपयूथपामहारथाः २८ सिन्धुराजोजयद्रथः द्विरथः २९ इत्युद्योगेध्यायः १६४ ॥

म॰ ३॰
टी॰
३०५

प्रतिज्ञाते १० भृतानुवेतनभृत्यकान् अभृतान्मैत्र्यासमागतान् ८ यात्रार्थयानेप्रयाणे युद्धेप्रशमनेषुपरास्त्राणां

धृतराष्ट्र उ॰ प्रतिज्ञातेफाल्गुनेनवधेभीष्मस्यसंयुगे किमकुर्वतमेमंदाःपुत्रादुर्योधनादयः १
हतमेवहिपश्यामिगांगेयंपितरंरणे वासुदेवसहायेनपार्थेनदृढधन्वना २ सचापरिमित
प्रज्ञस्तच्छ्रुत्वापार्थभाषितं किमुक्तवान्महेष्वासोभीष्मःप्रहरतांवरः ३ सेनापत्यंचसंप्राप्य
कौरवाणांधुरंधरः किमचेष्टतगांगेयोमहाबुद्धिपराक्रमः ४ वैशंपायनउ॰ ततस्तत्संजय
स्तस्मैसर्वमेवन्यवेदयत् यथाक्तंकुरुवृद्धेनभीष्मेणामिततेजसा ५ संजयउ॰ सेनापत्यम
नुप्राप्यभीष्मःशांतनवोनृप दुर्योधनमुवाचेदंवचनंहर्षयन्निव ६ नमस्कृत्वाकुमारा
यसेनान्येशक्तिपाणये अहंसेनापतिस्तेद्यभविष्यामिनसंशयः ७ सेनाकर्मण्यभिज्ञोस्मि
व्यूहेषुविविधेषुच कर्मकारयितुंचैवभृतानप्यभृतांस्तथा ८ यात्रायानेचयुद्धेचतथा
प्रशमनेषुच भृशंवेदमहाराजयथावेदबृहस्पतिः ९ व्यूहानांचसमारंभान्देवगंधर्व
मानुषान् तैरहंमोहयिष्यामिपांडवान्व्येतुतेज्वरः १० सोहंयोत्स्यामितत्वेनपालयंस्त
ववाहिनीं यथावच्छास्त्रतोराजन्व्येतुतेमानसोज्वरः ११ दुर्योधनउ॰ विद्यतेमेनगांगेय
भयंदेवासुरेष्वपि समस्तेषुमहाबाहोसत्यमेतद्ब्रवीमिते १२ किंपुनस्त्वयिदुर्धर्षेसेना
पत्येव्यवस्थिते द्रोणेचपुरुषव्याघ्रेस्थितेयुद्धाभिनंदिनि १३ भवद्भ्यांपुरुषाग्र्याभ्यांस्थिता
भ्यांविजयोमम नदुर्लभंकुरुश्रेष्ठदेवराज्यमपिध्रुवं १४ रथसंख्यांतुकार्त्स्न्येनपरेषामात्मन
स्तथा तथैवातिरथानांचवेत्तुमिच्छामिकौरव १५ पितामहोहिकुशलःपरेषामात्मनस्तथा
श्रोतुमिच्छाम्यहंसर्वैःसहैभिर्वसुधाधिपैः १६ ॥ प्रतीकारेषुविषयेषुवेदेवेत्थवेदवेत्ति ९ ११ ततो ॥ तदुपविष्टः ३०५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५९ उद्योगे उलूकयानं समाप्तं १६३ उलूकस्य ४ रथिनः राजमानान् धृष्टद्युम्नः समुपादिशदिति संबंधः त्वमनेन युध्यस्व
मनेनेत्येवं तत्र द्रष्टव्यं अवस्थां चकारेत्यर्थः ८ श्रेणीश्च कल्पयन् स्वकीयमिति शेषः ९ १० ११ १२ अध्यायः १६४

नकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत सहदेवस्य च वचो धृष्टद्युम्नशिखंडिनोः केशवार्जुनयो
र्वाक्यं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ५२ कैतव्यस्य तु तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ दुःशासनं च कर्णं च शकु
निं चापि भारत ५३ आज्ञापयत राजा स्वबलं मित्रबलं तथा यथा प्रागुदयात्सर्वे युक्तास्तिष्ठंत्य
नीकिनः ५४ ततः कर्णसमादिष्टा दूताः संत्वरिता रथैः उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः
५५ तूर्णं परिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् आज्ञापयंतो राजस्व योगं प्रागुदयादिति ५६
इत्युद्योगपर्वण्युलूकयाने समाप्तम् १६३ संजय उ० उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः से
नां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमां १ पदातिनीं नागवतीं रथिनीमश्ववृंदिनीं चतुर्विधबलां
भीमामकंप्यां पृथिवीमिव भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागर
स्तिमितोपमां ३ तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पांचाल्यो युद्धदुर्मदः द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नोव
कर्षत ४ यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् अर्जुनं सूतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ६
धृष्टकेतुं च शाल्याय गौतमायोत्तमौजसं अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैब्यं च कृतवर्मणे ७ सैंधवाय
च वार्ष्णेयं युयुधानं समादिशत् ८ वृषसेनाय सौभद्रं शेषाणां च महीक्षितां समर्थं हितंमे
नेपार्थादभ्यधिकं रणे ९ एवं विभज्य योधांस्तान् पृथक् च सह चैव ह ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रो
णमंशमकल्पयत् १० धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः विधिवद्व्यूह्य मेधावी युद्धाय
धृष्टमानसः ११ यथोद्दिष्टानि सैन्यानि पांडवानामयोजयत् जयाय पांडुपुत्राणां यत्तस्तस्थौ र
णाजिरे १२ अध्यायः १६४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰ टी॰ ३०४

यतः इमं क्लेशं कृतार्हः एषः सन् विकत्थसे तत्र हेतोः पास्यसि इति संबंधः ३९ अस्तु च्छायं नरपतिर्युवयोरितिदुर्योधन। वाक्यस्यार्थं वैराटदुपदावाहतुरित्याह विराटेति सोर्द्धयोः दासभावं नियच्छेव नितरां यच्छे वप्रार्थयावहे इष्टम् गमीतिच्छाद्दस्त्रायमयते: विधिलिङि उत्तमस्य द्विवचनं इति आवयोर्मतिरस्ति तौ च आवां दासावदासौ वेतिय
पासि

प्राविध्यसे महाराज सपुत्रज्ञातिबांधवः इमं च क्लेशमस्माकं दृष्ट्वाय त्वं विकत्थसे ३९ विरा
टद्रुपदौ चोद्दिश्य उलूकमिदमूचतुः दासभावं नियच्छेव साधोरिति मतिः सदा ४० तौ च दासा
वदासौ वा पौरुषं यस्य यादृशम् शिखण्डी तु ततो वाक्यमुलूकमिदमब्रवीत् ४१ वक्ता त्वं भव
ता राजा पापेष्वभिरतः सदा ४१ पश्य त्वं मां रणे राजन् कुर्वाणं कर्म दारुणम् यस्य वीर्यं समा
साद्य मन्यसे विजयं युधि ४२ तमहं पातयिष्यामि रथात्तव पितामहम् अहं भीष्मवधात्सृ
ष्टो नूनं धात्रा महात्मना ४३ सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि मिषतां सर्वधन्विनां धृष्टद्युम्नोऽपि कैत
व्यमुलूकमिदमब्रवीत् ४४ सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेः सुतः अहं द्रोणं हनिष्या
मि सगणं सहबांधवं ४५ कर्ता चाहं तथा कर्म यथा नान्यः करिष्यति तमब्रवीद्धर्मराजः
कारुण्यार्थं वचो महत् ४६ नाहं ज्ञातिवधं राजन् कामयेयं कथंचन तवैव दोषाद्दुर्बुद्धे
सर्वमेतत्त्वनाहृते ४७ अवश्यं पंचमया कार्यं पूर्वेषां चरितं महत् स गच्छ मा चिरं तात उलूक
यदि मन्यसे ४८ इह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हि तव बांधवाः उलूकस्तु ततो राजन् धर्मपुत्रं युधि।
ष्ठिरं ४९ आमंत्र्य प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः उलूकस्तत्र आगम्य दुर्योधनममर्षणं ५० अर्जु
नस्य समादेशं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् वासुदेवस्य भीमस्य धर्मराजस्य पौरुषं ५१ ॥ तव यादृशं पौरुषं तत्
ततथैव सोऽस्माव इति शेषः ४० ४२ वधात् वधहेतोः ४६ अनाहृतं विसृष्टं ४७ पूर्वेषां चरितं द्रोणवधेन पितृवैर

[illegible] ३०४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२४ वेदवेद्मि २५ ४६ कथमिति हेदुर्बुद्धेतवव्यसनंमयागमंकथमपिनप्रेप्स्येऽस्तिहेतोः पंचग्रामावृताइतिसंबंधः २
भ्रातृणांनिधनंकृत्वापुत्राणांचसुयोधनः भीमसेनेननिहतोद्रक्ष्यतानिस्मरिष्यसि २२ नहितीयां
प्रतिज्ञांहिप्रतिजानामिकेशव सत्यंब्रवीम्यहंह्येतत्सर्वंसत्यंभविष्यति २३ युधिष्ठिरोपिकेशं
उलूकमिदमब्रवीत् उलूकमद्वचोब्रूहिगत्वातातसुयोधनं २४ स्वेनवृत्तेनमेवृत्तंनाधि ॥
गंतुंत्वमर्हसि उभयोरंतरंवेदसूनृतानृतयोरपि नचाहंकामयेपापमपिकीटपिपीलयोः २५
किंपुनर्ज्ञातिषुवधंकामयेयंकथंचन २६ एतदर्थंमयातातपंचग्रामावृताःपुरा कथंत
वसुदुर्बुद्धेनप्रेक्षेव्यसनंमहत् २७ सत्वंकामपरीतात्मामूढभावाच्चकत्थसे तथैववास
देवस्यनगृह्णासिहितंवचः २८ किंचेदानींबहूक्तेनयुध्यस्वसहबांधवैः ममविप्रियक
र्तारंकैतव्यंब्रूहिकौरवं २९ श्रुत्वावाक्यंगृहीतोर्थोमतंयत्तेतथास्तुतत् भीमसेनस्ततो
वाक्यंभूयआहनृपात्मजः ३० उलूकमद्वचोब्रूहिदुर्मतिंपापपूरुषं शठंनैकृतिकंपापं
दुराचारंसुयोधनं ३१ गर्भोदकेवावस्तव्यंपुरेवानागसाह्वये प्रतिज्ञातंमयायच्चसभामध्येन
राधम ३२ कर्ताहंतद्वचःसत्यंसत्येनैवशपामिते दुःशासनस्यरुधिरंहत्वापास्याम्यहंमृधे
३३ सक्थिनीतवभंक्त्वैवहत्वाहितवसोदरान् सर्वेषांधार्तराष्ट्राणामहंमृत्युःसुयोधन ३४
सर्वेषांराजपुत्राणामभिमन्युरसंशयं कर्मणातोषयिष्यामिभूयश्चैववचःशृणु ३५ हत्वासु
योधनंत्वांवैसहितंसर्वसोदरैः आक्रमिष्येपदामूर्ध्निधर्मराजस्यपश्यतः ३६ नकुलस्तुततो
वाक्यमिदमाहमहीपते उलूकब्रूहिकौरव्यंधार्तराष्ट्रंसुयोधनं ३७ श्रुतंतेगदतोवाक्यंसर्वमे ॥
वयथातथं तथाकर्तास्मिकौरव्ययथात्वमनुशास्सिमां ३८ सहदेवोपिनृपतेऽइदमाहवचोर्थ

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ० हेतादनिष्यामिक्रतवृद्धंभीष्मं १२ योयुक्तसेनोध्वजीरथीतंरत्नतेतियोजनाद्वीपंमजतामाधारं १३ १४ अभिमानःश्रे
टी० ष्ठोस्मीतिबुद्धिः दर्पःपराभिभवसमर्थोस्मीतिधीःक्रोधोभिज्वलनंपारुष्यंनिष्ठुरवाक्यत्वंनैष्ठुर्यंनिःस्नेहता अव
३-३ लेपोन्येषामवज्ञा आत्मसंभावनमहमेवज्ञाताशूरश्चास्मीतिबुद्धिः १७ नृशंसतानिर्दयत्वंतीक्ष्णता विग्रहानादिवी

सदर्पपूर्णोनसमीतसेत्वमनर्थमात्मन्यपिवर्तमानं तस्मादहंतेप्रथमंसमूहेहंतासम
तेऽरुतवृद्धमेव १२ सूर्योदयेयुक्तसेनःप्रतीत्यध्वजीरथीरत्नतसत्यसंधं अहंहिवःपश्च
तांद्वीपमेनंभीष्मंरथात्पातमिष्यामिबाणैः श्वोभूतेकत्थनावाक्यंविज्ञास्यतिसुयोधनः
आचितंशरजालेनमयाद्रष्टापितामहं १४ यदुक्तंचसभामध्येपुरुषोद्यस्वदर्पेनःक्रु
द्धेनभीमसेनेनभ्रातादुःशासनस्तव १५ अधर्मज्ञोनित्यवैरीपापबुद्धिर्नृशंसवत् सत्याप्र
तिज्ञामविराद्धस्यमेतांसुयोधन १६ अतिमानस्यदर्पस्यक्रोधपारुष्ययोस्तथा नैष्ठु
र्यस्यावलेपस्यआत्मसंभावनस्यच १७ नृशंसतायास्तैक्ष्ण्यस्यधर्मविद्वेषणस्यच
अधर्मस्यापवादस्यवृद्धातिक्रमणस्यच १८ दर्शनस्यचवक्रस्यकृष्णस्यापनयस्यच द्रक्ष्य
सित्वंफलंतीव्रमचिरेणसुयोधन १९ वासुदेवद्वितीयेहिमयिक्रुद्धेनराधम आशातेजी
वितेमूढराज्येवाकेनहेतुना २० प्राप्तेभीष्मेतथाद्रोणेसूतपुत्रेचपातितेनिराशोजीवितेरा
ज्येपुत्रेषुचभविष्यसि २१ ॥

मत्सकर्मकारित्वंधर्मविद्वेषणंकपटद्यूतादिना अतिवादःधर्मिष्ठेष्वधर्मिष्ठत्वारोपोवैशल्यवृत्तिकोसीत्या
दिवचनंवृद्धातिक्रमणंविदुरादीनामवमाननं १८ दर्शनंकर्णादिषुजयनिश्चयः चक्रसेनायाआधिक्ये ३-२
अपनयः अस्माकंदूरीकरणंएतेषांफलंद्रक्ष्यसि १९ २० २१ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

समीत्ततेगणयति ११ अध्यायः १२ समद्वैततगुडाकेशइतिसंबंधः १२ पूरणात्पुरुषइतिपुरुषशब्दनिर्वचनंग्रन्थयात्तपुरुषए
वेत्यर्थः ३ तत्रबंधुःतत्रजातिरेवनतत्रकर्मेत्यर्थः ४ ५ हदेवाल्हीकंभीष्मंच ६ ७ मिषत्तोपुरुषत्तो ८ केतव्येतिसमेत्यण्की
कृत्यनिशाव्यपायेसोभूते ९ सत्यसंधोभीष्मः भीष्मवाक्यमेवाह अहंहंतेति हे केतव्य अहंहंतेत्यादि मदीयंवाक्यंभरतान्

तत्वांसमीत्ततेपार्थोनापिराजायुधिष्ठिरः नभीमसेनोनयमौप्रतिकूलप्रभाषिणं ११ इत्युद्योगे
उलूकयाने १२ संजयउ॰ दुर्योधनस्यतद्वाक्यंनिशम्यभरतर्षभ नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां केतव्य
समद्वैतत १ सकेशवमभिप्रेक्ष्यगुडाकेशोमहायशाः अभ्यभाषतकौन्तेयप्रगृह्यविपुलंभुज २
स्ववीर्यंयःसमाश्रित्यसमाह्वयतिवैपरान् अभीतोयुध्यतेशत्रून्सवैपुरुषउच्यते ३ परवीर्यंस
माश्रित्ययःसमाह्वयतेपरान् तत्रबंधुरशक्तत्वाल्लोकेसपुरुषाधमः ४ सत्वंपरेषांवीर्येणात्म
न्यसंवीर्यमात्मनः सत्वंकापुरुषोमूढ परांश्चजेतुमिच्छसि ५ यस्त्वंवृद्धंसर्वराज्ञांहितबुद्धिंजि
तेंद्रियं मरणायमहाप्रज्ञंदीक्षयित्वाविकत्थसे ६ भावस्तेविदितोस्माभिर्दुर्बुद्धेकुलपांसन न
हनिष्यतिगांगेयःपांडवान्घृणयेतिहि ७ यस्यवीर्यंसमाश्रित्यधार्तराष्ट्रविकत्थसे हंतास्मि
प्रथमंभीष्मंमिषतांसर्वधन्विनां ८ केतव्यगत्वाभरतान्समेत्यदुर्योधनंधार्तराष्ट्रंवदत्वं तथे
त्यवाचार्जुनःसव्यसाचीनिशाव्यपायेभविताविमर्दः ९ यद्वोब्रवीद्वाक्यमदीनसत्वोमध्येकुरू
णांहर्षयन्सत्यसंधः अहंहंतासंजयानामनीकंशाल्वेयकांश्चेतिममैषभारः १० हत्वाप्यहंद्रो
णाहतेपिलोकंनतेभयंविद्यतेपांडवेभ्यः ततोहितेलब्धतमंचराज्यमापन्नाःपांडवाश्चेति ११

पांडवान्प्रतिगत्वावदस्व किंकृत्वादुर्योधनंसमेत्यमदीयंसंदेशंदुर्योधनायश्रावयित्वापांडवान्प्रतिकथयेत्यर्थः ते
नदुर्योधनस्यस्तवैवपांडवानांभयंचोदिष्यतीतिभावः १० द्रोणाहतेपिद्रोणंविनाप्यसहायएवाहंलोकंहत्वाततो
भीष्मवाक्यात् तेतवभावएवंभूतोजातइत्यर्थः ११ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

नास्माकमिति धृतराष्ट्रदोषादेव वैरं जातं अन्यथा न वा लोपं वर्तयित्युक्ते सति तत्र स्यादिति भावः ३१ ३२ तेन च पित्रा अस्माकं श्री

नास्माकं भविता भेदः कदाचित्कुरुभिः सह धृतराष्ट्रस्य संबंधो यदि न स्यात्त्वया सह ३१ तं तं लोकं वि
नाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च उत्पन्नो वै पुरुषः सकलञ्च स्वपापकृत् ३२ जन्मप्रभृति चास्माकं पि
ता ते पापपूरुषः अहितानि नृशंसानि नित्यशः कर्तुमिच्छति ३३ तस्य वैरानुषंगस्य गंतास्म्यंतं सु
दुर्गमे अहमाहो निहत्य त्वां शकुनेः संप्रपश्यतः ३४ ततोस्मि शकुनिं हंता मिषतां सर्वधन्विना
भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयोः उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनस्य पत्निव ३५ भीम
सेन न ते संति येषां वैरं त्वया सह ३६ मंदागारे ह्येषु सुविनो मृत्युपाशवशं गताः उलूकस्य न ते वा
च्यः परुषं पुरुषोत्तम ३७ दूताः किमपराध्यंते यथोक्तस्यानुभाषिणः एवमुक्त्वा महाबाहुं भीमं
भीमपराक्रमं ३८ धृष्टद्युम्नमुखान्वीरान्सुहृदः समभाषत श्रुतं वस्तस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य
भाषितं ३९ कृष्णस्य वासुदेवस्य मम चैव विशेषतः श्रुत्वा भवंतः संरब्धा अस्माकं हितकाम्यया ४०
प्रभावाद्वासुदेवस्य भवतां च प्रयत्नतः समग्रं पार्थिवं तत्र सर्वं न गणयामहे ४१ भवद्भिः सम
नुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरं उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यामि सुयोधनं ४२ श्वोभूते कुपितस्या
स्य प्रतिवाक्यं चमूमुखे गांडीवेनाभिधास्यामि क्लीबा हि वचनोत्तराः ४३ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्र
शशंसुर्धनंजयं तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राजसत्तमाः ४४ अनुनीय च तान्सर्वान्यथा
न्यायं यथावयः धर्मराजस्तदा वाक्यं तत्प्राप्यं प्रत्यभाषत ४५ आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात्पा
र्थिवोत्तमः तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूषणे रतः ४६ उलूकं भरतश्रेष्ठ सामपूर्वमथोर्जितं दुर्यो

॥ ९८ [illegible]

तानि कर्तुमिच्छतीति संबंधः ३३ ३४ भीमसेनस्येति प्राचीनपाठे श्रुत्वेत्यध्याहारः ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ ४८ ४९ पांडवेष्विति हे पाप पांडवेषु तयोः कं वैशलव्रतरूपं नित्यं प्रवर्तते प्रतिबद्धत दुर्जनन्यायेनांगीकरोति प्रवर्तस्व इति पाठे ॥
टी॰ तस्य श्रेष्ठः ५० पूरयन् वाक्यं तदर्थानुष्ठानेन समर्थयन् मान्याः भीष्मद्रोणादयः अमान्याः पुत्राः लक्ष्मणादयः बालवृद्ध
३२

प्रतिलोहितनेत्राभ्यामाशीविषइवश्वसन् स्मयमानश्च क्रोधात्सृक्किणी परिसंलिहन् ४८
जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातरं चेदमब्रवीत् अभ्यभाषत केतं प्रगृह्य विपुलं भुजं ४९ उलूक
गच्छ कैतव्य ब्रूहि तातसुयोधनं कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिं कुलपांसनं ५० पांडवेषु सदापाप
नित्यं जिह्मं प्रवर्तते स्ववीर्याद्यः पराक्रम्य पाप आह्वयते परान् ५० अभीतः पूरयन्वाक्यं मे षवै
त्क्षत्रियः पुमान् स पापः क्षत्रियो भूत्वा अस्मानाहूयसंयुगे मान्यामान्यान्पुरस्कृत्य युद्धं मागाः कु
लाधम ५१ आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव आह्वयस्व रणे पार्थान् सर्वथा क्षत्रि
यो भव ५२ परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् अशक्तः स्वयमादातुमेतदेव नपुंसक
५३ यस्त्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बहु मन्यसे कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान्समभिगर्जसि ५४
कृष्ण उ॰ मद्वचश्चापि भूयस्ते वक्तव्यः स सुयोधनः श्व इदानीं प्रपद्येथाः पुरुषो भव दुर्मते ५५
मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न बिभेषि च ५६ जघ
न्यकालमप्येतन्न भवेत्सर्वपार्थिवान् निर्दहेयमहं क्रोधात्तृणानीव हुताशनः ५७ यु
धिष्ठिरनियोगात्तु फाल्गुनस्य महात्मनः करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं विजितात्मनः ५८
यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलं तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसे पुनः ५९ य
च्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघभाषितं दुःशासनस्य रुधिरं पीतमित्यवधार्यतां ६० ॥

नाशं मा कार्षीरित्यर्थः ५१ नपुंसकं नपुंसकत्वं तव ५३ परेषां कर्णादीनां ५४ ५५ जघन्यकालं चरमकालेऽपि पिण्डतनुभ वेत्माभूत् एतदेवाहसर्वेत्यादिनाश्लोकशेषेण ५० ॥ ३२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१२ समितिः सभा १३ १४ द्रौपदेयैः सहितोऽभिमन्युः द्रौपदेयाभिमन्यू १७ पारिहार्यैः परितो हारा येषां ते परिहारा मौक्तिकगुच्छाः

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पाण्डवा भृशं प्रागेव भृशसंक्रुद्धाः कैतव्येनापि धर्षिताः २ आसनेषूदतिष्ठन्त बा
हूंश्चैव प्रविचिक्षिपुः आशीविषा इव क्रुद्धा वीक्षांचक्रुः परस्परं ३ अवाक्शिरा भीमसेनः समुदैक्षत केशवं
नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्यामाशीविष इव श्वसन् ४ आर्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशं उत्स्मयन्निव
दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ५ प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनं श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं य
त्ते तथास्तु तत् ६ एवमुक्त्वा महाबाहुः केशवो राजसत्तम पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ७ सृ
ञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ८ भूमिपानां च सर्वे
षां मध्ये वाक्यं जगाद ह उलूकोऽप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ९ आशीविषमिव क्रुद्धं तुद
न्वाक्यशलाकया कृष्णादींश्चैव तान्सर्वान्यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् १० उलूकस्य तु तद्वाक्यं पाप
दारुणमीरितं श्रुत्वा विचुक्षुभे पार्थो ललाटं चाप्यमार्जयत् ११ तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थं सा समि
तिर्नृप नामृष्यन्त महाराज पाण्डवानां महारथाः १२ अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महात्मनः श्रु
त्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्जज्वलुरच्युताः १३ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथाः केके
याभ्रातरः पंच राक्षसश्च घटोत्कचः १४ द्रौपदेयाभिमन्यू च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः भीमसेनश्च
विक्रान्तो यमजौ च महारथौ १५ उत्पेतुरासनात्सर्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः बाहून्प्रगृह्य सुभुजान्
रक्तचंदनरूषितान् १६ अंगदैः पारिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान् दन्तान्दन्तेषु निष्पिष्य सृक्किणी
परिलेलिहन् तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः १७ उदतिष्ठत्स वेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव
उद्वृत्य सहसा नेत्रे दन्तान्कटकटाय्य च १८ ॥

मौक्तिकादिजालानि वा पारिहार्याणि स्वार्थे ष्यञ् १६ १७ १८ ॥ ९

म॰ ३॰ २९ यस्येति दुःशासनरुधिरपानकाले मां भियास्यति २२ आत्मानं आलभे शपथामि अतिरात्मानं ईश्वरं वा स्पृष्ट्वा ह
टी॰ आलभे इति ईश्वरशपथं करोमीत्यर्थः २८ २९ शौंडीरः सगर्वः शूरो विक्रांतः शौंडीर गर्वं शूर विक्रांतौ इति धातत्र।
३०

हस्तं हस्तेन निष्पिष्य उल्लूकं वाक्यमब्रवीत् अशक्तानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तकं १९
श्रुतं ते वचनं मूर्ख यत्त्वां दुर्योधनोऽब्रवीत् तन्मे कथयतो मंद शृणु वाक्यं दुरासदं २० सर्व
क्षत्रस्य मध्ये त्वं यद्वक्ष्यसि सुयोधनं शृणु त्वेतः सूतपुत्रस्य पितुश्च त्वं दुरात्मनः २१ अस्माभिः
प्रीतिकामैस्तु भ्रातृर्ज्येष्ठस्य नित्यशः मर्षितं ते दुराचार तत्त्वं न बहुमन्यसे २२ प्रेषितश्च हृ
षीकेशः शमाकांक्षी कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता २३ त्वं कालचो
दितो नूनं गंतुकामो यमक्षयं गच्छस्वाहवमस्माभिस्तच्च श्वो भविता ध्रुवं २४ मयापि
च प्रतिज्ञातो वधः सभ्रातृकस्य ते स तथा भविता पाप नात्र कार्या विचारणा २५ वेलाम
तिक्रमेत्सहसा सागरो वरुणालयः पर्वताश्च विशीर्येयुर्मयोक्तं न मृषा भवेत् सहायस्ते
यदि यमः कुबेरो रुद्र एव वा यथाप्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यंति पांडवाः २६ दुःशासनस्य रुधि
रं पाता चास्मि यथेप्सितं यश्चेह प्रति संरब्धः त्वद्विधो माभियास्यति २७ अपि भीष्मं पुरस्कृ
त्य तं नेष्यामि यमक्षयं २८ यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि यथैतद्भविता सत्यं त
थैवात्मानमालभे २९ भीमसेनवचः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वा
क्यमुवाच ह ३० शौंडीर शूरसदृशमनीकजनसंसदि शृणु पापवचो मह्यं यद्वाच्यो हि पिता
त्वया ३१ ॥ नीकजनः सैन्यवासीजनः हे पापमह्यं मम ३० ॥ ३०

म॰उ॰ ऽपवस्थितान् ३१ यद्वो वैयंत्यं षंढतिलानहं वसत्यमेवतत् ३२ नाहि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा
टी॰ ३३ सूदकर्मणि च श्रांतं विराटस्य महानसे भीमसेनेन कौंतेय यच्च तन्मम पौरुषं ३४ एवमेता
३० सदा दंडं तत्रियाः तत्रियेद्युः वेणीं कृत्वा षंढवेषः कन्यां नर्तितवानसि ३५ न भयाद्वासुदेवस्य
न चापि तव फाल्गुन राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सह केशवः ३६ न माया हीन्द्रजालं वा कुह
का वापि भीषणा आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहंति प्रतिगर्जिताः ३७ वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुना
नां शतानि वा आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यंति दिशो दश ३८ संयुगं गच्छ भीष्मेण भिंधि वा शिर
सा गिरिं तरेमं वा महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिं ३९ शारद्वतमहामीनं विविंशतिझषाकुलं
बृहद्बलमहानक्रं सोमदत्तितिमिंगिलं ४० युयुत्सुतोयं भगदत्तमारुतं श्रुतायुहार्दिक्यम
हाप्लवं महानक्रं ... दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं सुषेणचित्रायुधनागनक्रं ४१ भीष्मवेगमपर्यंत
द्रोणग्राहदुरासदं कर्णशल्यकृपावर्तं काम्बोजवडवामुखं ४२ जयद्रथाद्रिपुरुमित्रगाढं
दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातं शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ४३ भवि
ष्यसि त्वं हतसर्ववांधवस्तदा मनस्ते परितापमेष्यति तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचेर्निवर्ति
ता पार्थ मही प्रशासनात् ४४ प्रशाम्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया बुभूषितः स्वर्ग इवातपस्विना
४५ इत्युद्योगे उलूकयाने ४६ संजय उ॰ उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् आशीवि
षमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्शलाकया १ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

एवंकत्थसिकौंतेयप्रकत्थनपुरुषोभव सूतपुत्रंसदुर्योधनंत्वंचबलिनांवरं १३ द्रोणंचबलिनांश्रेष्ठंशची
पतिसमंयुधि अजित्वासंयुगेपार्थराज्यंकथमिहेच्छसि १४ आचार्यंधनुषिचाचार्यंवेदयोरंतगंद्वयोः यु
धिधुर्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतं १५ द्रोणंमहाद्युतिंपार्थजेतुमिच्छसितन्मृषा नहिसुश्रुमवातेन
मेरुमुन्मथितंगिरिं १६ अनिलोवावहेन्मेरुंद्यौर्वापिनिपतेन्महीं युगंवापरिवर्तेतयद्येवंस्याद्यथात्थ
मां १७ कोह्यस्तिजीवितांकांतीप्राप्यममरिमर्दनं गजोवाजीरथोवापिपुनःस्वस्तिगृहान्व्रजेत् कथमा
भिध्यातःसंस्पृष्टोदारुणेनवा रणेजीवन्विमुच्येतपदाभूमिमुपस्पृशन् १९ किंदर्दुरःकूपशयोयथे
मांनबुध्यसेराजंश्चमूंसमेतांदुराधर्षांदेवचमूप्रकाशां गुप्तांनरेंद्रैस्त्रिदशैरिवद्यां २० प्राच्यैःप्रतीच्यैरथ
दाक्षिणात्यैरुदीच्यकांबोजशकैःखशैश्च शाल्वैःसमत्स्यैःकुरुमध्यदेशैर्म्लेच्छैःपुलिंदैर्द्रविडान्ध्र
कांच्यैः २१ नानाजनौघंयुधिसंप्रवृद्धंगांगंयथावेगमपारणीयं मांचस्थितंनागबलस्यमध्येयुयु
त्ससेमंदकिमल्पबुद्धे २२ इत्येवमुक्तोराजानंधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं अभ्याहत्यपुनर्जिष्णुरुल्लकःप्रत्यभा
षत २४ अकत्थमानोयुध्यस्वकत्थसेऽर्जुनकिंबहु पर्यायात्सिद्धिरेतस्यनैतत्सिध्यतिकत्थनात् २५
यदीदंकत्थनाल्लोकेसिध्येत्कर्मधनंजय सर्वेभवेयुःसिद्धार्थाःकत्थनेकोहिदुर्गतः २६ जानामिते
वासुदेवंसहायंजानामितेगांडिवंतालमात्रं जानाम्येतत्वादृशोनास्तियोद्धा जानानस्तेराज्यमेतद्धरामि
२७ नतुपर्यायधर्मेणराज्यंप्राप्नोतिमानवः मन्यसेवानुकूलानिविधातारुरुतेवशे २८ त्रयोदशसमा
भुक्तंराज्यंविलपतस्तव भूयश्चैवप्रशासिष्येनिहत्यत्वांसबांधवं २९ कतदागांडिवंतेभूद्यत्वंदासपणैर्जि
तः कृतदाभीमसेनस्यबलमासीच्चफाल्गुन ३० सगदाद्भीमसेनाद्वापार्थाद्वापिसगांडिवात् नवैमोक्षस्तदा
वोभूद्विनाकृष्णामनिंदितां ३१ सावोदास्यंसमापन्नान्मोचयामासपार्षती अमानुष्यंसमायुक्तान्दासकर्म

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
२४९

२४ पुरुमित्रो दुर्योधनभ्राता सएव गाधो गांभीर्यं स्यपर्यंतो यस्मिन् तेनवागाधं दुःप्रवेशं दुर्मर्षणोदकं सोपि दुर्योधनभ्रातेव २५

भीष्मवेगमपर्यंतं द्रोणग्राहदुरासदं कर्णशल्यकृपावर्तं कांबोजवडवामुखं २४ जयद्रथाद्रिं
पुरुमित्रगाधं दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपाते २५ शस्त्रौघमक्षय्यमभिप्रवृद्धं यदावगाह्य श्रमन
ष्टचेताः भविष्यसि त्वं हतसर्वबांधवस्तदा मनस्ते परितापमेष्यति २६ तदा मनस्ते त्रिदिवा
द्दिवाच्युतेर्निवर्तिता पार्थमहीप्रशासनात् अप्राप्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया बुभूषितः स्वर्गा
द्वा तपस्विना २८ इत्युद्योगे उलूकयाने १६ संजय उ० सेनानिवेशं संप्राप्तः कैतव्यः पांडव
स्य ह समागतः पांडवेयै र्युधिष्ठिरमभाषत १ अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम दु
र्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रोद्धुमर्हसि २ युधिष्ठिर उ० उलूक न भयं तेस्ति ब्रूहि त्वं विगत
ज्वरः यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ३ ततो द्युतिमतां मध्ये पांडवानां महात्म
नां सृंजयानां च मत्स्यानां कृष्णस्य च यशस्विनः ४ द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ५ उलूक उ० इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्तराष्ट्रो महाम
नाः शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध युधिष्ठिर ६ पराजितोसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता स
भां शक्यामर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ७ द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासि
ताः संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषिताः ८ अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पांडव
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं सिताः संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषिताः ८ अमर्षं राज्यह
रणं वनवासं च पांडव द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ९ अशक्तेनैव यच्छप्तं भीमसे
नेन पांडव दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते १० लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमं
समः पंथा भृतास्तेश्वाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ११ असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे

२६ निवर्तितानि वर्तयिष्यति अप्राप्य प्राप्तो भव अप्राप्येति पाठे अप्राप्यं च तद्राज्यं चेति समासः बुभूषितः प्राप्तुमिष्टः अ

२४९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

कर्मणःपर्यायधर्मेण ऽयथर्मेण मायादिना अन्येनराजपुत्रोपरान्याहेइतिक्रमधर्मस्तेननकिंतु शौर्येणोवसिद्धिमाप्नोतीत्यर्थः मन्ना
पर्यायधर्मेणऽपधर्मेण मायादिना अन्येन राजपुत्रोपरान्याहेइतिक्रमधर्मस्तेन नकिंतु श्रोणांवेणांचकर्त्ताचसंयुगेयः पलायतइत्यर्थह
मासकल्येनयातेवकृहतेननतमनुष्यः १९ ११ हसीत्येतस्मात्पवंश्रोणांपावेणुपलत्तितेभुस्त्वमर्दस्थानस्थानेषुसंयुगे
यपते तस्मार्थः यः षंढवेषः अस्त्रीअपिस्त्रीवेशाभ्यत्तश्रोणाकत्तावेणुपलत्तितेभुस्त्वमर्दस्थानस्थानेषुसंयुगे
नतपर्यायधर्मेणसिद्धिंप्राप्नोतिमानवः मनसेवानुकूलानिविधाताकुरुतेवशे १९ कृतदागांडिवंते
समाभुक्तं राज्यंविलपतस्तव भूयश्चैवंप्रशासिष्येरानिहत्यसवाथवे १० कृतदागांडिवं
भूयत्वंदासपर्णोजितः कृतदाभीमसेनस्यबलमासीञ्चफाल्गुन ११ सगदाङ्गीमसेनाहाफा
ल्गुनाहासगांडिवात् नवैमोदसदावोभूदिनाकृस्यामनिंदितां १२ सानोदासमापन्नान्
मोचयामासपार्षती १३ अमानुष्यसमापन्नान्दासकर्मण्यवस्थितान् अवोचंयत्वंपंढतिला
नहवस्तथ्यमेवतत् १४ ५ ताहिवेणीपार्थेनविराटनगरेतदा सूपकर्मणिचश्रांतविराट
स्यमहानसे १५ भीमसेनेनकौंतेययचततन्ममपौरुषं एवमेवसदादंडंतत्रियाःक्षत्रियेद
धुः १६ वेणीकृत्वाषंढवेषःकन्यानर्तितवानसि श्रोणांवेणांचकर्त्ताचसंयुगेयःपलाय
ते १७ नभयाद्वासुदेवस्यनचापितवफाल्गुन राज्यंप्रतिप्रदास्यामियुध्यस्वसहकेशवः १८
नमायाहींद्रजालंवाकुहकावापिभीषणा आत्तशस्त्रस्यसंग्रामेवहंतिप्रतिगर्जनम् १९ वा
सुदेवसहस्रंवाफाल्गुनानांशतानिवा आसाद्यमाममोघेषुंद्रविष्यंतिदिशोदश २० संयुगं
गच्छभीष्मेणभिंधिवाशिरसागिरिं तरेमंवामहागाधंबाहुभ्यांपुरुषोदधिं २१ शारद्वतमहा
मीनंविविंशतितिमहोरगं बृहद्बलमहोद्वेलंसोमदत्तितिमिंगिलं २२ युयुत्सुतोयंभगदत्तमार
तेजःतापुहार्दिक्यमहासमुद्रं दुःशासनौघंशलशल्यमत्स्यंसुषेणचित्रायुधनागनक्रम् २३ ॥
स्वस्युद्धेपस्थितेसतिपलायतेसीतस्मिन्संयुगेस्थिरीभवति अयंतत्तनोष्ययम इतिभावःकत्तायामित्यपेत्ततेअका
रलोपश्चार्षः १७ नमायेतिव्याख्यातएवश्लोकः १९ २० भीष्मेणसहसंग्रामःशिरोभेदनादिवन्नाशकरइत्यर्थः २१ २२

१८ युगांकालचक्रं ११ ।०० आभ्यां द्रोणभीष्माभ्यां अभिध्यातो हंतव्यत्वेन निश्चितः दारुणेन भयानकेनास्त्रादिना प

द्रोणंमहाद्युतिंपार्थंजेतुमिच्छसितन्मृषा नहिशुश्रुमवातेनमेरुमुन्मथितंगिरिं १८
अनिलोवावहेन्मेरुंद्यौर्वापिनिपतेन्महीं युगंवापरिवर्तेतयद्येवंस्याद्यथात्थमां १९ को
ह्यस्तिजीविताकांक्षीप्राप्येसमरिमर्दनं पार्थोवाइतरोवापिकोन्यःस्वस्तिगृहान्व्रजेत् २०
कथमाभ्यामभिध्यातःसंस्पृष्टोदारुणेनवा रणेजीवन्प्रमुच्येतपदाभूमिमुपस्पृशन् २१
किंदर्दुरःकूपशयोयथेमानवबुध्यसेराजचमूंसमेतां दुराधर्षांदेवचमूप्रकाशांगुप्तांनरेंद्रै
स्त्रिदशैरिवद्यां २२ प्राच्यैःप्रतीच्यैरथदाक्षिणात्यैरुदीच्यकांबोजशकैःखशैश्च शाल्वैःस
मत्स्यैःकुरुमध्यदेश्यैर्म्लेच्छैःपुलिंदैर्द्रविडांध्रकांच्यैः २३ नानाजनौघंयुधिसंप्रवृद्धंगांगं
यथावेगमवारणीयं मांचस्थितंनागबलस्यमध्येयुयुत्ससेमंदकिमल्पबुद्धे २४ अक्षय्या
विषुधीचैवअग्निदत्तंचतेरथं जानीमोहिरणेपार्थकेतुंदिव्यंचभारत २५ अकत्थमानो
युध्यस्वकत्थसेर्जुनकिंबहु पर्यायात्सिद्धिरेतस्यनैतत्सिध्यतिकत्थनात् २६ यदीदंक
त्थनाल्लोकेसिध्येत्कर्मधनंजय सर्वेभवेयुःसिद्धार्थाःकत्थनेकोहिदुर्गतः २७ जानामि
तेवासुदेवंसहायंजानामितेगांडिवंतालमात्रंजानाम्यहंत्वादृशोनास्तियोद्धाजानानस्ते
राज्यमेतद्धरामि २८ ॥

दाभूमिमितिमर्त्यअक्तः १ दर्दुरोमंडूकः २ ३ नागबलस्यहस्तिसेनस्य ४ ५ पर्यायात् पुरुषप्रकारात् ६ ७ ८ ॥ २९८

८३ राज्यमाक्रम्य आत्मसात्कृत्येति शेषः ८५ अकर्मणा अयुद्धेन कथितेन स्वप्रशंसामात्रेण ८६ स्थानं स्थितिं तत्स्थानं राज्यस्य पौरुषं
पौरुषं पुरुषकर्म कुरु ८७ ८८ धिष्ण्यात् गृहात् ८९ ९० अप्रियाणां शत्रूणां वक्तृणां योगपद्यं वचनं गोर्गीः नसंतिपतयोभइ षंढति

राष्ट्रान्निर्वासनक्लेशं वनवासं च पाण्डव । कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥८३॥ यदर्थं क्ष-
त्रिया सूते तस्य सर्वं तदिदमागतं । बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्त्रलाघवं ॥८४॥ पौरुषं दर्शयन्युद्धे को-
पस्य कुरु निष्कृतिं । परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च । हृदयं न स्फुटेत्कस्य ऐश्वर्याद्भ्रंशित-
स्य च ॥८५॥ कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेषु गृध्यतः । आच्छिन्नराज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥८६॥
यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यतां । अकर्मणा कत्थितेन संतः कुपुरुषं विदुः ॥८७॥ अमित्राणां
वशे स्थानं राज्यस्य च पुनर्भवः । द्वावर्थौ युद्धकामस्य तस्मात्कुरु तु पौरुषं ॥८८॥ पराजितो ऽसि द्यूते-
न कृष्णा चानायिता सभां । शक्यो ऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥८९॥ द्वादशैव तु वर्षाणि
वने धिष्ण्याद्विवासितः । संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषितः ॥९०॥ राष्ट्रान्निर्वासनक्लेशं
वनवासं च पाण्डव । कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥९१॥ अप्रियाणां च वचनं प्रब्रुवत्सु
पुनः पुनः । अमर्षं दर्शयस्व त्वममर्षो ह्येव पौरुषं ॥९२॥ क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगो ऽस्त्रलाघ-
वं । इह ते दृश्यतां पार्थ युध्यस्व पुरुषो भव ॥९३॥ लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमं । पुष्टास्ते
ऽश्वा भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥९४॥ असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे । आरुरु-
क्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनं ॥९५॥ एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन्पुरुषो भव । सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं
शल्यं च बलिनां वरं ॥९६॥ द्रोणं च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि । अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं
कथमिहेच्छसि ॥९७॥ ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तगं द्वयोः । युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकचरम-

लापते इत्यादिकं तु वनक्लेशः आसनादिषु अमर्षं कोपं दर्शय ९१ ९२ लोहाभिहारः शस्त्राणां नीराजनादिकं तेषु मंत्रेण
देवतावाहनादिकं च अकर्दममिति युद्धयोग्यत्वं भूमेरुक्तं ९३ ९७ वेदयोः श्रुतिधनुर्वेदयोः अंतगं पारगं ९८॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ० ११ ७१ नदृष्टेति भर्तारः राजानः ७२ अर्थपतिभिः राजभिः यतः कालात् ततआरभ्येत्यर्थः मूढाः यूयमपि गुणवतिस्वामि
टी० निनसंतुष्टाः स्थ मूढः अयुधिष्ठिरोभवदादिषु निर्गुणेष्वपितुष्यतीतिभावः ७४ तन्नस्माद्धेतोर्ममवचनार्थं च अयुध्यध्व
२६७ यद्ब्रवीषि च कौंतेय धार्तराष्ट्रानहं रणे निहनिष्यामि तस्मात् सकालोयमागतः ११ त्वं हि भी
ष्मे पुरस्कार्यो भद्रोद्वेषे च भारत कृष्णं द्वितीयं कृत्वा च युध्यस्व पुरुषो भव ७० प्राधिष्यामि हतो
भूमौ गदां मालिंग्य भारत तद्दृष्ट्वा च सभामध्ये वल्गितं तं तेन वृकोदर ७८ उलूकनफलं ब्रूहि
वचनान्मम भारत युध्यस्वाद्य स्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषं ७९ युधिष्ठिरानुरागं च
द्वेषं च मयि भारत कृष्णायाश्च परिक्लेशं स्मरेदानीं यथातथं ७० ब्रूयास्त्वं सहदेवं च रा
जमध्ये वचो मम युध्येदानीं रणे यत्तः क्लेशान् स्मर च पांडव ७१ विराटद्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्वव
चनान्मम न दृष्टपूर्वा भर्तारो भृत्यैरपि महागुणैः ७२ तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्र
जास्ततः अश्लाघ्यो यं नरपतिर्युवयोरिति चागतं ७३ ते यूयं संहताभूत्वा तद्वधार्थं ममापि
च आत्मार्थं पांडवार्थं च प्रयुध्यध्वं मया सह ७४ धृष्टद्युम्नं च पांचाल्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्म
म एष ते समयः प्राप्तो लब्धव्यश्चत्वयापि सः ७५ द्रोणमासाद्य समरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमं
युध्यस्व ससुहृत् पार्थ कुरु कर्म सुदुष्करं ७६ शिखंडिनमथो ब्रूहि उलूकवचनान्मम स्त्रीति
मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरवः ७७ गांगेयो धन्विनां श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयः कुरु कर्म
रणे यत्नः पश्यामः पौरुषं तव एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योलूकमब्रवीत् धनंजयं पुनर्ब्रूहि
वासुदेवस्य शृण्वतः ७८ अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमां अथवा निर्जितोस्माभी रणे
मिति संबंधः ७४ ७५ पापं कर्म कुरु सुहृद्वधात्मकं स्वार्थमिति पाठे इष्टकरं परादेवायमर्थोज्ञेयः ससुहृत्सार्थ
मिति पाठे तत्क्रियाविशेषणमिदं ससुहृद्भिः पार्थैश्च सहितं यथास्यात्तथा युध्यस्वेत्यर्थः अयमेव मूलपाठः ७८ २६७

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

वर्त्तेवं निकृते कोपः इति

५२ ५३ इन्द्रजालं प्रसिद्धं मायाकृतेन कुहकाकृत्या अश्रतिगर्जनं विपरीतं कोपं वर्द्धतिप्रापयतिनतु भयं जनयतीत्यर्थः गर्जनं निकृते कोपः इति मेदिनी ५४ पर्यायतः पर्यायः भयप्रदर्शनादिरूपः प्रकारः तेन सिद्धिः स्वस्य न तु भवति तत्रापराधेपिते नवुद्धिमान् मुष्टीभयात्सि कांनप्राप्नोति यतो मनस्मे वदृष्वेरोणववयं च कर्त्तव्याः तत्वाद्दृशौर्विभीषिकयेति भावः नत्विति पाठे पर्यायतः क्रमतः भावस्तु सएव पर्यायः प्रकारेवसरे क्रमे इति मेदिनी ५६ ५७ आचचक्षे आख्यातवान् ५८ ५९ सस्य गकाः अंगं पुत्रं च विद्धू प्रमस्क लवर्हि

मया लंवासुदेवं च पांडवानां समीपतः आत्मार्थं पांडवार्थं च यत्नो मां विश्रतिबाधय ५२ सभामध्ये च य
इन्द्रजालं च मायां वै कुहकां वा
रूपं मायया कृतवानसि ततश्चैव पुनः कृत्वा मार्जुनो मामभिद्रव ५३ इन्द्रजालं च मायां वै कुहका वा
विभीषणा आत्तशास्त्रस्य संग्रामे वर्द्धति प्रतिगर्जनम् ५४ वयमप्युत्सहेमद्य खेचगच्छेम मायया
सातलं दिशाश्चापि पुरं चापुरमेव च दर्शयेम च रूपाणि स्वशरीरेव हन्त्वपि ५५ न तु पर्यायतः सिद्धि
वुद्धिमाप्नोति मानुषी मनसैव हि भूतानि धाता प्रकुरुते वशे ५६ यदुवीषि च वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रान हं
रणे घातयित्वा प्रदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् ५७ आचचक्षे च मे सर्वं संजयस्तव भाषितं मद्द्वितीये
येन पार्थेन वैरं वः सव्यसाचिना ५८ सत्यः संगरो भूत्वा पाण्डवार्थे पराक्रमी युध्यस्वाद्य रणे यत्तः
पश्यामः पुरुषो भव ५९ यस्तु शत्रुमभिज्ञाय शुद्धं पौरुषमास्थितः करोति द्विषतां शोकं स जीवति
सुजीवितं ६० अकस्मात् चैव ते कृष्ण ख्यातं लोके महद्यशः अद्येदानीं विजानीमः सन्ति षण्ढाः सशृ
गकाः ६१ मद्विधो नापि नृपतिस्त्वयि युक्तः कथंचन संनाहं संयुगे कर्त्तुं कंसभृत्ये विशेषतः ६२
तं च तूवरकं बालं बह्वाशिनमविद्यकं उलूक मद्वचो ब्रूहि असकृद्भीमसेनकं ६३ विराटनगरे पार्थ
यस्त्वं सूदो ह्यभूः पुरा बल्लवो नाम विख्यातस्तन्ममैव हि पौरुषं ६४ प्रतिज्ञातं सभामध्ये न तन्मिथ्या
त्वया पुरा दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ६५ ॥ गवत्वादिकं तत्सहिताः षंढाः निर्वीर्याः सन्ति ये पुत्र व
तु वरं कतु वरः श्मश्रुस्तंगो न ह्यात्त तल्पं तु पतिपाठे पि सएवार्थः अप्रमस्क

श्रोर्यं प्रख्यातव श्रोर्यं प्रख्यातमिति भावः ६१ ६२ तूवरं कतु वरः प्रोढस्तंगोन ह्यात तल्पं तु पाठे तिपाठे पि सएवार्थः अप्रमस्क कइति कल्पना भवति अश्मोजेस्त
तुवरकः स्मेतूवरो पमस्क पुरुषे प्रोढस्तंगाः न्तुरुषपीतिमेदिनी तेषां भीमसेनो निःश्मश्रुक इति कल्पना भवति

१७ अमित्रस्याधिमित्रभावस्तूपंपत्तांतत्वंशिवाकृतासीकृताशिरवापत्तांतेवाहाविनिमेदिनी ३८ गणाश्चमूषिकाणां ३९

म॰ ३॰ टी॰ २०६

अविज्ञानाततःसोथडिंडिकंसुपयुक्तवान् ततस्तेसहिताःसर्वेमंत्रयामासुरंजसा ३९ तत्रवृद्धत
अविज्ञानाततःसोऽथडिंडिकं समुपयुक्तवान् ... ४० नमानुलोधर्मे
मःकश्चित्कोकिलोनाममूषिकः अब्रवीद्वचनंराजन्ज्ञातिमध्येयथातथं ४१ नमानुलोधर्मे
कामस्तुधर्मात्वंकृताशिवो ४२ नमूलफलमृत्तस्यविष्टाभवतिलोमशा अस्यगात्राणिवर्धतेग
णाश्चपरिहीयते ४३ अद्यसप्ताष्टदिवसान्डिंडिकोपिनहृश्यते एतच्छ्रुत्वावचःसर्वेमूषिका
विप्रद्रुदुवुः ४४ विडालोपिस्वदुष्टात्माजगामैवयथागतं तथात्वमपिदुष्टात्मन्वैडालंव्रतमा
स्थितः ४५ चरसिज्ञातिषुसदाविडालोमूषिकेष्विव अन्यथाकिलतेवाक्यमन्यथाकर्मदृश्य
ते ४६ दंभनार्थायलोकस्यवेदाश्चोपशमश्चते त्यक्त्वाछद्मत्विदंराजन्क्षत्रधर्मसमाश्रितः
कुरुकार्याणिसर्वाणिधर्मिष्ठोसिनरर्षभ ४७ बाहुवीर्येणपृथिवींलब्ध्वाभरतसत्तम देहि
दानंद्विजातिभ्यःपितृभ्यश्चयथोचितं ४८ क्लिष्टायावर्षपूगांश्चमातर्मातृहितेस्थितः प्रमा
र्जांश्चरणेजित्वासंमानेपरमावह ४९ पंचग्रामावृतायत्नात्त्वस्माभिरपवर्जिताः युध्याम
हेकथंसंख्येकोपयेमचपांडवान् ५० त्वत्कृतेदुष्टभावस्यसंत्यागोविदुरस्यच जातुषेच
गृहेदाहंस्मरंस्त्वंपुरुषोभव ५१ यच्चकृष्णमवोचस्त्वमायांतंकुरुसंसदि अयमस्मिस्थितो
राजन्शमायसमरायच ५२ तस्यायमागतःकालःसमरस्यनराधिप एतदर्थंमयासर्वंकृत
मेतद्युधिष्ठिर ५३ किंनुयुद्धात्परंलाभंक्षत्रियोबहुमन्यते किंचत्वंक्षत्रियकुलेजातःसंप्रथि
तोभुवि ५४ द्रोणादस्त्राणिसंप्राप्यकृपाच्चभरतर्षभ तुल्ययोनौसमबलेवासुदेवंसमाश्रितः ५५

५२ इदंच अश्रजातशात्रुत्वस्तूपंधर्मिष्ठोसीत्युपहासः ५२ ५४ प्रमार्जप्रमार्जय ५५ ५२ ॥ ~ २०६

विस्रंभं विश्वासं १८ १९ वहवश्च ते मित्राणि चेति बहुमित्राः बहुमित्रा इत्यपि पाठः वृद्धाश्च बालाश्च तेषां समाहारो वृद्धबालं २०॥
करोमि धर्ममित्याह सर्वानेकचारिणः तस्य कालेन महता विस्रंभं जग्मुरंडजाः समेत्य च प्रशशंसु
तिमार्जारं ते विज्ञापते १७ पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः आत्मकार्यं कृतं मेने चर्या
याश्च कृतं फलं १८ अथ दीर्घस्य कालस्य तं देशं मूषिका ययुः ददृशुस्तं च ते तत्र धार्मिकं व्रतचारि
णं १९ कार्येण महता युक्तं दंभयुक्तेन भारत तेषां मतिरियं राजन्नासीत्तत्र विनिश्चये २० बहुमि
त्रा वयं सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययं रक्षां करोतु सततं वृद्धबालस्य सर्वशः २१ उपगम्य तु ते सर्वे बि
डालमिदमब्रुवन् भवत्प्रसादादिच्छामश्चर्तुं चैव यथासुखं २२ भवान्नो गतिरव्यग्रा भवा
न्नः परमः सुहृत् ते वयं सहिताः सर्वे भवंतं शरणं गताः २३ भवान्धर्मपरो नित्यं भवान्धर्मे
व्यवस्थितः स नो रक्ष महाप्राज्ञ त्रिदशानिव वज्रभृत् २४ एवमुक्तस्तु तैः सर्वैः मूषिकैः स वि
शांपते प्रत्युवाच ततः सर्वान्मूषिकान्मूषकांतकृत् २५ द्वयोर्योगं न पश्यामि तपसो रक्षणस्य
च अवश्यं तु मया कार्यं वचनं भवतां हितं २६ युष्माभिरपि कर्तव्यं वचनं मम नित्यशः तपसा
स्मि परिश्रांतो दृढं नियममास्थितः २७ न चापि गमने शक्तिं कांचित्पश्यामि चिंतयन् सोस्मि
नेयः सदा तातास्तानदीकूलमितः परं २८ तथेति तं प्रतिज्ञाय मूषिका भरतर्षभ वृद्धबालमथो
सर्वं मार्जाराय न्यवेदयन् २९ ततः स पापो दुष्टात्मा मूषिकानथ भक्षयन् पीवरश्च सुवर्णश्च
दृढबंधश्च जायते ३० मूषिकाणां गणाश्चात्र भृशं संक्षीयते थ मः मार्जारो वर्धते चापि तेजोबल
समन्वितः ३१ ततस्ते मूषिकाः सर्वे समेत्यान्योन्यमब्रुवन् मातुलो वर्धते नित्यं वयं क्षीयामहे भृ
शं ३२ ततः प्राज्ञतमः कश्चिद्डिंडिको नाम मूषिकः अब्रवीद्वचनं राजन्मूषिकाणां महागणं ३३ ग
च्छतो वो नदीतीरं सहितानां विशेषतः पृष्ठतोहं गमिष्यामि सह वै मातुलेन तु ३४ साधु साध्विति ते सर्वे

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ० टी० २९५

प्रायत्स्यस्वरलाणीयस्यद्व्यादेः विधिंस्वलाविधानं प्रायत्संस्वलाणीयेस्यादितिविग्रहः ३ ७ कथ्यनावाक्यंप्रात्मप्रशंसनं ८ संप्रति
ज्ञानेदुःशासनरुधिरपानादि १० भ्रातृभिःसहितःकथमथमेमनःकृथाःइतिसंबंधः ११ दानादास्यसिपावित्र्यंकरिष्यसी

प्रायत्स्यस्वविधिंकृत्वायोधानांतत्रभारत कर्णंदुःशासनंचैवशकुनिंचापिसौबलं ३ आनाय्यनृपति
स्तत्रमंत्रयामासभारत तत्रदुर्योधनोराजाकर्णेनसहभारत ४ संभाषित्वाचकर्णेनभ्रात्रादुःशास
नेनच सौबलेनचराजेंद्रमंत्रयित्वानरर्षभ ५ आहूयोपह्वरेराजन्नुलूकमिदमब्रवीत् उलूकग
च्छकैतव्यपांडवान्सहसोमकान् ६ गत्वाममवचोब्रूहिवासुदेवस्यशृण्वतः इदंतत्समनुप्रा
प्तंवर्षपूगाभिचिंतितं ७ पांडवानांकुरूणांचयुद्धंलोकभयंकरं यदेतत्कथ्यनावाक्यंसंजयोम
हदब्रवीत् ८ वासुदेवसहायस्यगर्जतःसानुजस्यते मध्येकुरूणांकौंतेयतस्यकालोयमागतः
९ यथावःसंप्रतिज्ञातंतत्सर्वंक्रियतामिति संदृष्टंतथैवकौंतेयब्रूयास्त्वंवचनान्मम १० भ्रातृभिः
सहितःसर्वैःसोमकैश्चसकैकयैः कथंवाधार्मिकोभूत्वात्वमधर्मेमनःकृथाः ११ यइच्छसिज
गत्सर्वंनश्यमानंनृशंसवत् अभयंसर्वभूतेभ्योदातात्वमितिमेमतिः १२ श्रूयतेहिपुरागीतःश्लो
कोयंभरतर्षभ प्रह्लादेनाथभद्रंतेहृतराज्येनदैवतैः १३ यस्यधर्मध्वजोनित्यंसुराध्वजइवोच्छ्रि
तः प्रच्छन्नानिचपापानिवैडालंनामतद्व्रतं १४ अत्रतेवर्तयिष्यामिआख्यानमिदमुत्तमं क
थितंनारदेनेहपितुर्ममनराधिप मार्जारःकिलदुष्टात्मानिश्चेष्टःसर्वकर्मसु १५ ऊर्ध्वबाहुः
स्थितोराजन्गंगातीरेकदाचन सवैकृत्वामनःशुद्धिंप्रत्ययार्थंशरीरिणां १६ ॥

स्पर्धः १२ १३ भोसुराइतिदेवान्प्रह्लादःसंबोधयतियस्यव्रतस्यधर्मध्वजोधर्मचिह्नंदंभयवित्रपाणित्वादि उ
च्छ्रितःसर्वलोकविदितः १४ १५ मनःशुद्धिंहिंसातोनिवृत्तिं १६ ॥ १६

२९५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१ तयस्यैव उदयो येभ्यस्तान् क्षयोदयान् ३ ४ निकृतिप्रज्ञं कपटविषयैव प्रज्ञा यस्य तं अधर्मविषयाय यस्मै ते ५९ एतस्माद्दोषेणादेवान्का
लेवागतं उपालब्धुं नार्हति दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनायागम्यत्वात् दृष्टापराधाभावे दैवस्य कालस्य वा उपालंभः कर्तुमुचितः ॥

जनमेजय उ॰ तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ किमकुर्वन्त कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः १ वैशंपा॰
तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ धृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् एहि संजय सर्वं मे आच
क्ष्वानवशेषतः सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपांडवसेनयोः २ दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकं यदहं बुध्य
मानोपि युद्धदोषान् क्षयोदयान् ४ तथापि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्द्यूतदेविनं न शक्नोमि नियंतुं वा कर्तुं
वा हितमात्मनः ५ भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी दुर्योधनं समासाद्य पुनः सा परिवर्तते ६ ए
वं गते वै यद्भावि तद्भविष्यति संजय क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागो हि पूजितः ७ संजय उ॰ त्वद्युक्तोयम
नुप्रश्नो महाराज यथेच्छसि न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि ८ शृणुष्वानवशेषेण वदतो म
म पार्थिव य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ९ न स कालं न वा दैवं वक्तुमेतदिहार्हति महाराज
मनुष्येषु निंद्यं यः सर्वमाचरेत् १० स वध्यः सर्वलोकस्य निंदितानि समाचरन् निकारा मनुजश्रेष्ठ पां
डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ११ अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेज
सां १२ वैशसं समरे वृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्वशः १३ स्थिरो भूत्वा महाप्राज्ञ सर्वलोकक्षयोदयं यथाभूतं
महायुद्धे श्रुत्वा चैकमना भव १४ न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः अस्वतंत्रो हि पुरुषः का
र्यते दारुयंत्रवत् १५ केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतत्प्रदृश्य
ते १६ उद्योगपर्वणि अभिनिर्याणयात्रा समाप्ता १५९ संजय उ॰ हिरण्वत्यां निविष्टेषु पांडवेषु महात्म
सु निविष्टेषु महाराज कौरवेयेषु यथाविधि १ तत्र दुर्योधनो राजा निवेश्य बलमोजसा संमानयि
त्वा नृपतीन्सर्वान्न्यस्य गुल्मांस्तथैव च २ ॥ न तु तस्मिन्सतीत्यर्थः न स कालं न वा दैवं वक्तुमेतदिहार्हतीति पाठेप्यय
मेवार्थः १० निकाराः तिरस्काराः ११ वैशसं नाशं समरे निमित्ते १२ १३ अध्यायः १५९ हिरण्वत्यां १ गुल्मान् सैन्यान्

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

भ० उ० २९ द्रोणाच्चयंममगुरुरितिव्यपदिशन्कथयन् २२ ३१ उपजीव्यग्राणाध्यरणेयुद्धनिमित्तं २२ ५४ इतिमहाभारतेउद्योगे
टी० मध्यस्थतोपार्थिवेंद्राणामन्येषांचैवसर्वशः वासुदेवमभिप्रेक्ष्यधर्मराजंचपांडवं २५ उवाचधी
१५८ मान्कौंतेयः प्रहस्यसखिपूर्वकं कौरवाणांकुलेजातःपांडोःपुत्रोविशेषतः २६ द्रोणंव्यपदिश
न्शिष्योवासुदेवसहायवान् भीतोस्मीतिकथंब्रूयांदधानोगांडिवंधनुः २७ युध्यमानस्य
मेवीरगंधर्वैःसुमहाबलैः सहायोघोषयात्रायांकस्तदासीत्सखामम २८ तथाप्रतिभये
तस्मिन्देवदानवसंकुले खांडवेयुध्यमानस्यकस्सहायस्तदाभवत २९ निवातकवचै
युद्धेकालकेयैश्चदानवैः तत्रमेयुध्यमानस्यकःसहायस्तदाभवत ३० तथाविराटनगरे
कुरुभिःसहसंगरे युध्यतोबहुभिस्तत्रकःसहायोभवन्मम ३१ उपजीव्यरणेरुद्रंशक्रंवैश्रव
णंयमं वरुणंपावकंचैवकृपंद्रोणंचमाधवं ३२ धारयन्गांडिवंदिव्यंधनुस्तेजोमयंदृढं
अक्षय्यशरसंयुक्तोदिव्यास्त्रपरिबृंहितः ३३ कथमस्मद्विधोब्रूयाद्भीतोस्मीतियशोहरं वचनं
नरशार्दूलवज्रायुधमपिस्वयं ३४ नास्मिभीतोमहाबाहोसहायार्थश्चनास्तिमे यथाकामंय
थायोगंगच्छवान्यत्रतिष्ठवा ३५ विनिवर्त्यततोरुक्मीसेनांसागरसंनिभां दुर्योधनमुपागच्छ
त्तथैवभरतर्षभ ३६ तथैवचाभिगम्यैनमुवाचवसुधाधिपः प्रत्याख्यातश्चतेनापिसतदाशूर
मानिना ३७ द्वावेवतुमहाराजतस्माद्युद्धाद्व्यपेयतुः रौहिणेयश्चवार्ष्णेयोरुक्मीचवसुधाधिपः ३८
गतेरामेतीर्थयात्रांभीष्मकस्यसुतेतथा उपाविशन्पांडवेयामंत्रायपुनरेवच ३९ समितिर्धर्मराज १५८
स्यसापार्थिवसमाकुला शुशुभेतारकैश्चित्राद्यौश्चंद्रेणेवभारत ४० अध्यायः १५८ ॥ अध्यायः १५८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

मौरवान्सांत्रतंतिमयात् यैरिदानीं शार्ङ्गं धनुषि न्याक्रियते ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ ॥

वारुणं गांडिवं तत्र माहेंद्रं विजयं धनुः शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ५ धारयामास तं कृष्णः
परसेनाभयावहं गांडीवं पावकाल्लेभे पांडवः पाकशासनिः ६ द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत
संछिद्य मौरवान्पाशान्निहत्य मुरुमोजसा ७ निर्जित्य नरकं भौमम्माहृत्य मणिकुंडले षोडश स्त्रीसह
स्राणि रत्नानि विविधानि च ८ प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुरुत्तमं रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मे
घनिभस्वनं ९ विभीषयन्निव जगत्पांडवानभ्यवर्तत नामृष्यत पुरा योसौ स्वबाहुबलगर्वितः १०
रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्ये जनार्दनं ११ ततोन्वधा
वद्वार्ष्णेयं सर्वशस्त्रभृतां वरं सेनया चतुरंगिण्या महत्या दूरपातया १२ विचित्रायुधवर्मिण्या गंग
येव प्रवृद्धया स समासाद्य वार्ष्णेयं योगिनामीश्वरं प्रभुं व्यंसितो व्रीडितो राजन्नाजगाम स कुंडिनं
यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा १४ तत्र भोजकटं नाम कृतं नगरमुत्तमं सैन्येन महता ते
न प्रभूतगजवाजिना पुरं तद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप स भोजराजः सैन्येन महता परिवारि
तः १६ अक्षौहिण्या महावीर्यः पांडवान्समुपागमत् ततः स कवची धन्वी तली खड्गी शरासनी
ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूं विदितः पांडवेयानां वासुदेवप्रियेप्सया १८ युधिष्ठिरस्तु तं
राजा प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् स पूजितः पांडुपुत्रैर्यथान्यायं सुसत्कृतः १९ प्रतिगृह्य तु तान्सर्वान्वि
श्रांतः सह सैनिकः उवाच मध्ये वीराणां कुंतीपुत्रं धनंजयं २० सहायोस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतो
सि पांडव करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः २१ न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन हनि
ष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पांडव २२ अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथो पुनः अथवा सर्व एवै
ते तिष्ठंतु वसुधाधिपाः २३ निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि मेदिनीं इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च सं

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२७ उपद्रवेणकौंते २८ २९ ३० अध्यायः १५८ एतस्मिन् १ आकृतीनांसंकल्पानांसत्यसंकल्पइत्यर्थः सात्वतप्रवर ॥
प्रतिसंबंधः २ ३ ४ ॥ ॥

समेतंपार्थिवंक्षत्रंकालपक्वमसंशयं विमर्दःसुमहान्भावीमांसशोणितकर्दमः २७ उक्तो
मयावासुदेवःपुनःपुनरुपह्वरे संबंधिषुसमांवृत्तिंवर्तस्वमधुसूदन २८ पांडवाहियथा
स्माकंतथादुर्योधनोनृपः तस्यापिक्रियतांसाह्यंसपर्येतिपुनःपुनः २९ तच्चमेनाकरोद्वा
क्यंत्वदर्थेमधुसूदनः निविष्टःसर्वभावेनधनंजयमवेक्ष्यह ३० ध्रुवोजयःपांडवानामिति
मेनिश्चितामतिः तथाह्यभिनिवेशोयंवासुदेवस्यभारत ३१ नचाहमुत्सहेकृष्णमृतेलोक
मुदीक्षितुं ततोहमनुवर्तामिकेशवस्यचिकीर्षितं ३२ उभौशिष्यौहिमेवीरौगदायुद्धवि
शारदौ तुल्यस्नेहोस्म्यतोभीमेतथादुर्योधनेनृपे ३३ तस्माद्यास्यामितीर्थानिसरस्वत्याःनि
षेवितुं नहिशक्ष्यामिकौरव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुं ३४ एवमुक्त्वामहाबाहुरनुज्ञातश्चपा
ण्डवैः तीर्थयात्रांययौरामोनिवर्त्यमधुसूदनं ३५ उद्योगेभिनिर्याणेतीर्थयात्रायां १५७ वैशंपायन उ
एतस्मिन्नेवकालेतुभीष्मकस्यमहात्मनः हिरण्यरोम्णोनृपतेःसाक्षादिंद्रसखस्यवै १ आ
कृतीनामधिपतेर्भोजस्यातियशस्विनः दाक्षिणात्यपतेःपुत्रोदिक्षुरुक्मीतिविश्रुतः २ यः
किंपुरुषसिंहस्यगंधमादनवासिनः कृत्स्नंशिष्योधनुर्वेदंचतुष्पादमवाप्तवान् ३ योमाहे
न्द्रंधनुर्लेभेतुल्यंगांडीवतेजसा शार्ङ्गेणचमहाबाहुःसंमितंदिव्यलक्षणं ४ त्रीण्येवैतानिदि

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

७ ८ ९ १० ११ १२ १३ द्रुह्यात्प्रतीपात् १४ १५ १६ रौहिणेयो बलरामः २४ २५ २६ ॥
उवाच वदतां श्रेष्ठः संप्राप्तं पूर्वमिदं वचः पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ७ पितामहेन वो युद्धं पूर्वमे
व भविष्यति तस्मात्सप्तसु सेनासु प्रणेतॄन्मम पश्यत ८ कृष्णः यथार्हति भवान्वक्तुमस्मिन्काले ह्युपस्थिते
तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ९ रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनंतरं नायकास्तव सेनायां क्रियंतां
मिह सप्त वै १० वैशंपा: ततो द्रुपदमानाय्य विराटं शिनिपुंगवं धृष्टद्युम्नं च पांचाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिवं
११ शिखंडिनं च पांचाल्यं सहदेवं च मागधं एतान्सप्त महाभागान्वीरान्युद्धाभिकांक्षिणः १२ सेनाप्रणे
तॄन्विधिवदभ्यषिंचद्युधिष्ठिरः सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नं चकार ह १३ द्रोणांतहेतोरुत्पन्नो य इद्धाज्जा
तवेदसः सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनां १४ सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेशं धनंजयं अर्जुनस्यापि
नेता च संयंता चैव वाजिनां १५ संकर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः तद्दृष्ट्वोपस्थितं युद्धं समासन्नं
महात्ययं १६ प्राविशद्भवनं राजन्पांडवस्य हलायुधः सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसांबोद्धवादिभिः १७ रौ
क्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः वृष्णिमुख्यैरभिगतैर्व्याघ्रैरिव बलोत्कटैः १८ अभिगुप्तो महा
बाहुर्मरुद्भिरिव वासवः नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः १९ सिंहखेलगतिः श्रीमान्मदरक्तांत
लोचनः तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः २० उदतिष्ठत्ततः पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः गांडीवधं
न्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन २१ पूजयांचक्रिरे ते वै समायातं हलायुधं ततस्तं पांडवो राजा करे पस्पर्श
पाणिना २२ वासुदेवपुरोगास्तं सर्व एवाभ्यवादयन् विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः २३ युधि
ष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदमः ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समंततः २४ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणे
योऽभ्यभाषत २५ भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः दिष्टमेतद्ध्रुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् २६
तस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि वः ससुहृज्जनान् अरोगानक्षतैर्देहैर्द्रष्टास्मीति मतिर्मम २७ ॥

उ॰ म॰
टी॰
२५२

२४ २८ पातयंतःमूर्छितानिकुर्वंतः २९ ३० ३१ अध्यायः १५५ ॥ ॥ ३

कर्णउ॰ नाहंजीवतिगांगेयेराजन्योत्स्येकथंचन हतेभीष्मेतुयोत्स्यामिसहगांडीवधन्वना २४
वैशं॰ ततःसेनापतिंचक्रेविधिवद्भूरिदक्षिणं २५ ततःशांतनवोभीष्मःसोभिषिक्तोव्यरोचत २६
ततोभेरीश्चशंखांश्चशतशोथसहस्रशः वादयामासुरव्यग्रावादकाराजशासनात् २७ सिं
हनादाश्चविविधावाहनानांचनिःस्वनाः प्रादुरासन्ननभ्रेचवर्षंरुधिरकर्दमं २८ निर्घाताः
पृथिवीकंपागजबृंहितनिःस्वनाः आसंश्चसर्वयोधानांपातयंतोमनांस्युत २९ वाचश्चा
प्यशरीरिण्योदिवश्चोल्काःप्रपेदिरे शिवाश्चभयवेदिन्योनेदुर्दीप्तस्वराभृशं ३० सेनापत्येय
दाराजागांगेयमभिषिक्तवान् तदेतान्युग्ररूपाणिबभूवुःशतशोनृप ३१ ततःसेनापतिं
कृत्वाभीष्मंपरबलार्दनं वाचयित्वाद्विजश्रेष्ठान्गोभिर्निष्कैश्चभूरिशः ३२ वर्धमानोजया
शीर्भिर्निर्ययौसैनिकैर्वृतः आपगेयंपुरस्कृत्यभ्रातृभिःसहितस्तदा ३३ स्कंधावारेणमहता
कुरुक्षेत्रंजगामह ३४ परिक्रम्यकुरुक्षेत्रंकर्णेनसहकौरवः शिबिरंस्थापयामाससमेदेशे
जनाधिप मधुरानूषरेदेशेप्रभूतयवसेंधने यथैवहास्तिनपुरंतद्वच्छिबिरमाबभौ ३६
उद्योगेभीष्मनिर्याणयात्रायांअध्यायः १५६ जनमेजयउ॰ आपगेयंमहात्मानंभीष्मंशस्त्रभृ
तांवरं पितामहंभारतानांध्वजंसर्वमहीक्षितां १ बृहस्पतिसमंबुद्ध्याक्षमयापृथिवीसमं सम
द्रमिवगांभीर्येहिमवंतमिवस्थिरं २ प्रजापतिमिवौदार्येतेजसाभास्करोपमं महेंद्रमिवशत्रू
णांध्वंसनंशरवृष्टिभिः ३ रणयज्ञेप्रवितते सुभीमेलोमहर्षणे दीक्षितंचिररात्रायश्रुत्वातत्र
युधिष्ठिरः ४ किमब्रवीन्महाबाहुःसर्वशस्त्रभृतांवरः भीमसेनार्जुनौवापिकृष्णोवाप्रत्यभाषत

२५२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

उस्थानसाम्मुख्येन असंहार्यः पितुर्वरदानात्कालेनापि संहर्तुमशक्यः ११ कुमारः कार्त्तिकेयः १२ पावकिः कार्त्तिकेय एव १५

वयमेकस्य सर्वेणानामहाबुद्धिमतो रणे भवंतस्तु पृथक् सर्वे स्वबुद्धिवशवर्त्तिनः ८ ततस्तेषां
स्मणाश्च कुर्वेक सेनापतिं द्विज नयेयुः कुशलं शूरमजयन्नूतत्रियास्ततः ९ एवं ये कुशलं शूरं
हिते स्थितमकल्मषं सेनापतिं प्रकुर्वंति ते जयंति रणे रिपून् १० भवानुशनसा तुल्यो हितैषी
च सदा मम असंहार्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापतिर्भव ११ रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधामिव
चंद्रमाः कुवेर इव यक्षाणां देवानामिव वासवः १२ पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पतिणां
यथा कुमार इव देवानां वसूनामिव हव्यवाट् १३ भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणेव दिवौकसः
अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवं १४ प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः
वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इवर्षभं १५ भीष्म उ० एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भा
रत यथैव च भवंतो मे तथैव मम पांडवाः १६ अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप संयोद्ध
व्यं तवार्थाय यथा मे समयः कृतः १७ न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ऋते तस्मान्न
रव्याघ्रात्कुंतीपुत्राद्धनंजयात् १८ स हि वेद महाबुद्धिर्दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः न तु मां विवृ
तो युद्धे जातु युध्येत पांडवः १९ अहं चैव क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् कुर्यां शस्त्रबलेनैव
ससुरासुरराक्षसं २० न त्वेवोत्सादनीया मे पांडोः पुत्रा जनाधिप तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्र
योगेनायुतं सदा २१ एवमेषां करिष्यामि निधनं कुरुनंदन न चेत्ते मां हनिष्यंति पूर्वमेव समाग
मे २२ सेनापतिर्भविष्यामि समयेनापरेण ते भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि २३ कर्णो
वा युध्यतां पूर्वं महं वा पृथिवीपते स्पर्द्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे २४ ॥

१८ विवृतो विस्पष्टो भूत्वेत्यर्थः १९ २० न मे मयाऽनुत्सादनीयाः नाशयितुं शक्याः सदा प्रत्यहं २१ २४ ॥

संग्राहः हृहड्डंगः ऊर्ध्वगणपूर्वकमग्रपादाभ्यामुत्प्लवनमिति यावत् तद्रहिताः असंग्राह्याः संग्राहो बद्धहड्डंग इति विश्वः प
तः सुसंपन्नाः सम्यक् विशिष्टिताः भांडं अश्वाभरणं तेन परिच्छदः परिष्कारो येषां ते भांडं भूषाश्वभूषयोरिति विश्वः
२० नृपविकाराः रक्तकृष्णहयमुखवादयः २१ रथस्येति एकस्य रथस्य यथोक्तविभागेन दश गजाः शते अश्वाः स
हस्रं पदातय स्वपरिवार इत्यर्थः २२ पंचाशदमाह रथस्येति एकस्य रथस्य पंचाशद्गजाः पंचसहस्रं अश्वाः पंच त्रि
शत सहस्र पदातयः परिवार इत्यर्थः २३ अत्र रथादीनां प्राधान्याप्राधान्याभिप्रायेण परिवाराल्पत्वबहुत्वे ज्ञेये यथा
रणीत संख्या आदिपर्वण्युक्ता एको रथो गजश्चैको नराः पंच पदातयः त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयत इत्यादि
नानामेवानुसरति सेनेति तत्र गजानां रथानां च बलस्य संख्योक्तिः पूर्वोक्तसंख्योपलक्षणार्था तेन पंचविंशतिशतानि मनु

आदि २८

असंग्राह्याः सुसंपन्ना हेमभांडपरिच्छदाः अनेकशतसाहस्राः सर्वे समादिविशेषिताः २० नाना
रूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः २१ रथस्यास
न्दश गजा गजस्य दश वाजिनः नरा दश हयस्यासन् पादरक्षाः समन्ततः २२ रथस्य नागाः प
चाशन्नागस्यासन् शतं हयाः हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंधानुकारिणः २३ सेना पंचशतं नागा र
थास्तावन्त एव च दश सेना च पृतना पृतना दश वाहिनी २४ सेना च वाहिनी चैव पृतना ध्वजिनी
चमूः अक्षौहिणीति पर्यायैर्निरुक्ता च वरूथिनी २५ एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता
अक्षौहिण्यो दशैका च संख्याताः सप्त चैव हि २६ अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पांडवानामभूद्बले अक्षौ

ष्याः पंचदशशतं तुरंगाः इत्यपि ज्ञेयं पृतनायां तु पंचसहस्रं नागास्तावन्तो रथाः पंचविंशतिसहस्रं नराः पंचदशसहस्रं त्र
श्वाः वाहिन्यां पंचाशत्सहस्रं नागास्तावन्तो गजाः सार्धलक्षद्वयं नराः सार्धलक्षं त्वश्वा इति ज्ञेयं २७ एवमपि पूर्वोक्तान्तो
हिणीसंख्याया विसंवाद एवेत्याशंक्याह सेनेति सेनादयः शब्दाः पर्यायाः न तु संख्येयानां संख्याभेदमात्रेण नानार्थोः
एकस्मिन्नपि भीमसेने दशनागसहस्रबलत्वस्मरणात् एवं च बलस्यैवेयं एकादश सप्तेति संख्या न संख्येयस्येति।
भावः पांडवानां हीनबलत्वेपि असंख्येयं वासुदेवबलं तत्र सहायीभूतमिति जयोऽभूदिति द्रष्टव्यं २५ २६ २७

॥ २७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०३. टी० २५१

नराणामिति २८ अयुतंप्राहुस्तेनेननराणामंतोनास्तीतिदर्शितं २९ १५ उद्योगेःभिनिर्यात्रायां अध्यायः १५५ ५८

नराणांपंचपंचाशदेषापत्तिर्विधीयते सेनामुखंचतिस्रस्तागुल्मइत्यभिशब्दितं २८ त्रयोगुल्मा
गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोभवेत् दुर्योधनस्यसेनासुयोत्स्यमानाःप्रहारिणः २९ तत्रदुर्योधनो
राजाशूरान्बुद्धिमतोनरान् प्रसमीक्ष्यमहाबाहुश्चक्रेसेनापतींस्तदा ३० पृथगक्षौहिणीनां
चप्रणेतॄन्नरसत्तमान् विधिवत्पूर्वमानीयपार्थिवानभ्यभाषत ३१ कृपंद्रोणंचशल्यंचसैंध
वंचजयद्रथं सुदक्षिणंचकांबोजंकृतवर्माणमेवच ३२ द्रोणपुत्रंचकर्णंचभूरिश्रवसमे
वच शकुनिंसौबलंचैवबाह्लीकंचमहाबलं ३३ दिवसेदिवसेतेषांप्रतिवेलंचभारत
चक्रेसविविधाःपूजाःप्रत्यक्षंचपुनःपुनः ३४ तथाविनियताःसर्वेयेचतेषांपदानुगाः
बभूवुःसैनिकाराज्ञःप्रियंराज्ञश्चिकीर्षवः ३५ उद्योगे० १५५ वैशं० ततःशांतनवंभीष्मं
प्रांजलिर्धृतराष्ट्रजः सहसर्वैर्महीपालैरिदंवचनमब्रवीत् १ ऋतेसेनाप्रणेतारंपृत
नासुमहत्यपि दीर्यतेयुद्धमासाद्यपिपीलकपुटंयथा २ नहिजातुद्वयोर्बुद्धिःसमाभ
वतिकर्हिचित् शौर्यंचबलनेतॄणांस्पर्द्धतेचपरस्परं ३ श्रूयतेचमहाप्राज्ञहैहयानमि।
तौजसः अभ्ययुर्ब्राह्मणाःसर्वेसमुच्छ्रितकुशध्वजाः ४ तानभ्ययुस्तदावैश्याःशूद्राश्चैव।
पितामह एकतस्तुत्रयोवर्णाएकतःक्षत्रियर्षभाः ततोयुद्धेष्वभज्यंतत्रयोवर्णाःपुनःपुनः
क्षत्रियाश्चजयंत्येवबहुलंचैकतोबलं ६ ततस्तेक्षत्रियानेवपप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः तेभ्यःप्रोवा २५१
चधर्मज्ञायाथातथ्यंपितामह ७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ०
टी०
५८

सानुकर्षाइत्यादीनिविंशाणामनीकानांविशेषणानिविनिवेशिताः येषुरथेषुतितिशेषः ॥ वद्धानिग्रथितानिग्रन्थ
भहराणियंत्रौषधादीनियेषुतेवद्धारिष्टाः रिष्टंतेमाशुभालाभइतिमेदिनी वृहत्कल्याः वद्धस्पर्धाः पद्धातिल्लरणादि
शिरसित्वंदमालामौक्तिकगुच्छादीनिप्रतिशौर्यावद्योतानिविरुद्धानियेषुवद्धानिआभरणानिल्लदचंटिकादी

तथाकवचिनःसूताःशस्त्रेषुकृतनिश्चयाः कुलीनाहययोनिज्ञाःसारथ्येविनिवेशिताः ॥
वद्धारिष्टावद्धकक्षावद्धध्वजपताकिनः वद्धाभरणनिर्यूहावद्धचर्मासिपट्टिशाः १२ च
तुर्युजोरथाःसर्वेसर्वेचोत्तमवाजिनः सप्रासमुष्टिकाःसर्वेसर्वेशतशरासनाः १३ धु
र्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौपार्ष्णिसारथी तौचापिरथिनांश्रेष्ठौरथीचहयवित्तथा १४
नगराणीवगुप्तानिदुरादेयाणिशत्रुभिः आसन्रथसहस्राणिहेममालीनिसर्वशः १५
यथारथास्तथानागावद्धकक्षाःस्वलंकृताः बभूवुःसप्तपुरुषारत्नवंतइवाद्रयः १६
द्वावंकुशधरौतत्रद्वावुत्तमधनुर्धरौ द्वौवरासिधरौराजन्नेकःशक्तिपिनाकधृक् १७ ग
जैर्मत्तैःसमाकीर्णंसर्वमायुधकोशकैः तद्बभूवबलंराजन्कौरव्यस्यमहात्मनः १८
आमुक्तकवचैर्युक्तैःसपताकैःस्वलंकृतैः सादिभिश्चोपपन्नास्तुतथाचायुतशोहयाः १९

निनिर्यूहाःशिखराणिचयेषुनिर्यूहःशिखरेद्वारेइतिमेदिनी १२ ॥ १३ चतुर्युजइत्यत्रद्वाचष्टौधुर्ययोरिति धु
र्ययोःपुरस्तान्निहितयोःपार्ष्णिसारथीचक्ररक्षौ १४ १६ अंकुशधरौगजनियंतारौउत्तमधनुर्धरौहस्त्यारूढाः
ले असिधरौसमीपस्थान्शक्तिपिनाकधरोमध्यस्थान्पिनाकंत्रिशूलंपिनाकोस्त्रीरुद्रचापेपांशुवर्षेत्रिशूल

॥ ५५ ॥ ... ५८ ...

५८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

प्रासनतोमराः धनुर्विशेषास्यालोमराः स्थलवाणाः पाशाः समीपागतस्य गले प्रवेपार्थे परिच्छदा आस्तरणादीनि परिस्तराः इति पा
ठे आस्तरणमेव ४ कचग्रहविक्षेपः कचेषु गृहीत्वा येन शत्रुर्विक्षिप्यते तादृशः कलविंकग्रहतुल्यं विक्रमणाद्व्यंजिता
प्रादेडविशेषः कचग्रहेति पाठे अंकुशविशेषः तैलादयः प्रतप्ताः शत्रूणामुपरि क्षिप्यंते साशीविषघटाः सर्पघटाः कुं
भाः सर्जरसं शालद्रव्यमग्न्युद्दीपक ५ सचर्माणि फलानि शस्त्राग्राणि येषां ते सचर्मफलकाः यंत्रसहितचर्मत्व
मे अर्पांसि त्वक्रपरिहिप्रालुविकादीनि गुडजलतप्तउपलाः यंत्रक्षेप्याः गोलाः शालते कस्यते शब्दं करोतीति शालः
सचासौ भिंदिपालो गोफलकः सशूलेति गौडपाठः मधूच्छिष्टमयं तेन तदपि द्रवीकृत्य गुडजलवत्तप्तेक्षेप्यं मुद्गराः
मुसलतुल्यो दंडः ६ कांडवाणफलकं तप्ताक्तो दंडः कांडदंडः कंटकदंड इति यावत् दंतक इति पाठेपि स एवा

सध्वजाः सपताकाश्च सप्रासनतोमराः रज्जुभिश्च विविधाभिः सपाशाः सपरिच्छदाः ४ स
कचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः साशीविषघटाः सर्वे ससर्जरसपांसवः ५ सचर्मफ
लकाः सर्वे सायोगुडजलोपलाः सशालभिंदिपालाश्च समधूच्छिष्टमुद्गराः ६ सकांडदं
डकाः सर्वे सासारविषतोमराः सशूर्पपिटकाः सर्वे सदात्रांकुशतोमराः ७ सकालकवचाः
सर्वे वाशीहुताशनान्विताः व्याघ्रचर्मपरीवारा द्वीपिचर्मावृताश्च ते ८ सहर्ष्टयः सशृंगाश्च
सप्रासविविधायुधाः सकुठाराः सकुद्दालाः सतैलक्षौमसर्पिषः ९ रुक्मजालप्रतिच्छन्ना नाना
मणिविभूषिताः चित्रानीकाः स्ववपुषा ज्वलिता इव पावकाः १० ॥ ध्वंसः सारं लांगले विघं प्रसिद्धं तेन गु
प्तास्तोमराः सारविषतोमराः शूर्पाणि तन्मगुडादिप्रक्षेपार्थानि पिटकास्तदाश्रया मंजूषाः अस्त्रशेषनार्थावा दात्रं पर
शुप्रभृति अंकुशतोमराः बदरीकंटकतुल्यलोहकंटकोपेतास्तोमराः येषामंतः प्रविष्टानां बहिर्निःसारणे ग्रा
णेपि बहिर्निःसरंति ७ कालकवचवान् हि परेण मुष्टियुद्धे जेतुमशक्याः सकीलककचा इति पाठे सदंतकरपत्रये
ननताकाष्ठं पाटयति वाशीकाष्ठप्रच्छेदनं शस्त्रं वासीति पाठेपि स एवार्थः हुताशनः लोहकंटकः कीलादीन्सप्रकरणं
लिव्याघ्रचर्मणा द्वीपी चित्रव्याघ्रः तच्चर्मणा च परिवृतास्तथा एव ८ ऋष्टिः खड्गविशेषः प्रसिद्धं हलं तेषां चक्रं काष्ठफलकं
ष्टंगमा हवयंति ष्टंगगदायातेन नष्टस्वरूपसमासात्तणार्थं विएमचोमजनस्यानवाप्रासाः भल्लाः तैलक्षौमानि तैलाक्तं

वस्त्रविशेषाः येषां भस्म प्रहारस्थले दीयते सर्पिश्चातनं तदर्थमेव
९१ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

भा०उ०
टी०
१९९

२५ तोक्तंनीतिविदुरोऽधर्ममितिच्छेदः अयुध्यतस्तवनिवर्तितमपिनयुक्तं २५ २७ उद्योगेऽध्यायः १५४ व्युष्टायां
व्यतीतायां १ सारंगुरोगामिमध्यंमध्यमं फल्गुपाश्चात्यं २ सानुकर्षाइत्यादीनि चित्रानीकानांविचित्राणां
सैन्यानांविशेषणानि चित्राश्चतेऽनीकाश्चेतिसमासः अनीकास्त्रीरणेसैन्येइतिमेदिनी अनुकर्षःयुद्ध
विमर्देयस्यकस्यचिद्रथावयवस्यनष्टप्रतिसमाधानार्थंयद्दृव्यंसाधोध्रुवबध्यतेतत्अनुकर्षोरथाधस्था।

उक्तवान्देवकीपुत्रःकुंत्याश्चविदुरस्यच वचनंतत्वयाराजन्निखिलेनावधारितं २४ नच
तौवस्ततोधर्ममितिमेनैष्ठिकीमतिः नापियुक्तंचकौंतेयनिवर्तितमयुध्यतः २५ तच्छ्रु
त्वावासुदेवोपिसव्यसाचिवचस्तदा स्मयमानोऽब्रवीद्वाक्यंपार्थमेवमितिब्रुवन् २६
ततस्तेधृतसंकल्पायुद्धायसहसैनिकाः पांडवेयामहाराजतांरात्रिंसुखमावसन् २७
इउद्योगेऽभिनिर्यात्रायां १५४ वैशंपायनउ० व्युष्टायांवैरजन्यांहिराजादुर्योधनस्ततः व्य
भजत्तान्यनीकानिदशचैकंचभारत १ नरहस्तिरथाश्वानांसारंमध्यंचफल्गुच सर्वेष्व
तेष्वनीकेषुसंदिदेशनराधिपः २ सानुकर्षाःसतूणीराःसवरूथाःसतोमराः सोपा
संगाःसशक्तीकाःसनिषंगाःसहर्ष्टयः ३ ॥

ग्रहणीतिमेदिनी तूणीरोरथेवाह्योवाणकोशःमहानिषंगइतियावत् वरूथंरथगुप्तिःव्याघ्रादि
चर्ममयीतोमराः हस्तक्षेप्याःसशल्याःदंडाःउपासंगाः हयगजवाह्यस्तूणाःनिषंगाःपतिवाह्यःस। १९९
एवशक्तिर्लोहदंडःऋष्टिर्गुरुतरःकाष्ठदंडः ३ ॥ ३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१२ युक्तंसम्यक् १३ नकल्याणंअकल्याणंचतुर्दीयेषुविद्यमानंसर्वंतस्मिन्दुर्योधनेप्रतिष्ठितं १४ परित्यागेनराज्यस्यउपेक्षया १५ १६
योगयुद्धोद्योगे १७ १९ यदर्थंयन्निमित्तमर्थं अनर्थःकलहस्तपःप्रयत्नतोबलात् २० तस्मिन्निति तस्मिन्ननर्थनिमित्तेसतियत्नस्त

नचभीष्मस्यदुर्मेधाःशृणोतिविदुरस्यवा ममवाभाषितंकिंचित्सर्वमेवातिवर्त्तते ८ नैषकामय
तेधर्मंनैषकामयतेयशः जितंसमन्यतेसर्वंदुरात्माकर्णमाश्रितः ९ बंधमाज्ञापयामाससममचा
पिसुयोधनः नचतंलब्धवान्कामंदुरात्मापापनिश्चयः १० नचभीष्मोनचद्रोणोयुक्तंतत्राहतुर्वचः
सर्वंतमनुवर्त्ततेऋतेविदुरमच्युत ११ शकुनिःसौबलश्चैवकर्णदुःशासनावपि त्वय्ययुक्तान्यभाष
न्तमूढामूढममर्षणं १२ किंचतेनमयोक्तेनयान्यभाषतकौरवः संक्षेपेणदुरात्मासौनयुक्तंत्वयि
वर्तते १३ पार्थिवेषुनसर्वेषुयइमेतवसैनिकाः यत्पापंयन्नकल्याणंसर्वंतस्मिन्प्रतिष्ठितं १४ न
चापिवयमप्यर्थंपरित्यागेनकर्हिचित् कौरवैःशममिच्छामस्तत्रयुद्धमनंतरं १५ वैशंपायनउ॰त
च्छ्रुत्वापार्थिवाःसर्वेवासुदेवस्यभाषितं अब्रुवंतोमुखंराज्ञःसमुदैक्षंतभारत १६ युधिष्ठिरस्त्वभि
प्रायमभिलक्ष्यमहीक्षितां योगमाज्ञापयामासभीमार्जुनयमैःसह १७ ततःकिलकिलाभूतमा
नीकंपांडवस्यह आज्ञापितेतदायोगेसमहृष्यंतसैनिकाः १८ अवध्यानांवधंपश्यन्धर्मराजोयुधि
ष्ठिरः निःश्वसन्भीमसेनंचविजयंचेदमब्रवीत् १९ यदर्थंवनवासश्चप्राप्तंदुःखंचयन्मया सोयम
स्माननुपैत्येवपरोनर्थःप्रयत्नतः तस्मिन्यत्नःकृतोस्माभिःसनोहीनःप्रयत्नतः अकृतेनप्रयत्नेनस्मा
नुपावृत्तःकलिर्महान् २१ कथंह्यवध्यैःसंग्रामःकार्यःसहभविष्यति कथंहत्वागुरून्वृद्धान्वि
जयोनोभविष्यति २२ तच्छ्रुत्वाधर्मराजस्यसव्यसाचीपरंतपः यदुक्तंवासुदेवेनश्रावयामासतद्
वचः २३ ॥

त्वरिहार्तार्थंउपायःसद्यःप्राप्तुंवधरूपःभीमस्यद्यूतकालेसंमतःसनोस्माभिःत्तमांकुर्वद्भिःप्रयत्नतोबलात्हीनोव्यर्थः
अकृतेनअकृतेपिप्रयत्नेयुद्धार्थंउद्योगे तथापिअस्माननुकलिःउपावृत्तआगतः २१ २२ २३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अंतरीयं परिधानीयं उत्तरीयं प्रावरणवस्त्रं १८ १५ उपासंगः परिधानं कृतवंतः २९ ३० उद्योगे यात्रायां अध्यायः १५१ ॥१८

म॰उ॰ टी॰ २८८ कांचनांगदीसंश्चंदनागुरुभूषितान् उष्णीषाणि नियच्छंतः पुंडरीकनिभैः करैः अंतरीयो
त्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः २० ते रथान् रथिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः सज्जयंति स्म ना
गांश्च नागशिक्षास्वनुष्ठिताः २१ अथ वर्माणि चित्राणि कांचनानि बहूनि च विधानि च शस्त्रा
णि चक्रुः सर्वाणि सर्वशः २२ पदातयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च उपाजह्रुः शरीरेषु
हेमचित्राण्यनेकशः २३ तदुत्सव इवोदग्रं संप्रहृष्टनरावृतं नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत्स
माकुलं २४ जनौघसलिलावर्तो रथनागाश्वमीनवान् शंखदुंदुभिनिर्घोषः कोषसंचय
रत्नवान् २५ चित्राभरणवर्मोर्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् प्रासादमालाद्रिवृतो रथ्यापणम
हाह्रदः २६ योधचंद्रोदयोद्भूतः कुरुराजमहार्णवः अदृश्यत तदा राजंश्चंद्रोदय इवार्णवः २७
इत्युद्योगे अभिनिर्यात्रायां १५१ वैशं॰ वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः पुनः पप्रच्छ
वार्ष्णेयं कथं मंदोऽब्रवीदिदं १ अस्मिन्नभ्यागते काले किं वा नः क्षमं अच्युत कथं च वर्तमा
ना वै स्वधर्मान्न च्यवेमहि २ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च वासुदेवमतज्ञोसि
मम सभ्रातृकस्य च ३ विदुरस्यापि तद्वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः कुंत्याश्च विपुलप्रज्ञप्र
ज्ञा कार्त्स्न्येन ते श्रुता ४ सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः क्षमं यन्नो महाबाहो तद्ब्र
वीह्यविचारयन् ५ श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः मेघदुंदुभिनिर्घोषः कृष्णो वाक्य २८८
मथाब्रवीत् ६ कृष्ण उवाच उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं वचः न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये
प्रतितिष्ठति ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

७ अध्यायः १५२ इति १५ आसन्नजनाः काष्टाकस्यायेषु तानि तया अच्छेद्यः शत्रुभिरनिवार्य आहार आहरणं वस्तूनां मार्गाश्च
जनमेजय उ॰ युधिष्टिरं सहानीकमुपायांतं युयुत्सया संनिविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितं १ विरा
टद्रुपदाभ्यां च सपुत्राभ्यां समन्वितं कैकयैर्वृष्णिभिश्चैव पार्थिवैः शतशो वृतं २ महेंद्रमिव चादित्यै
रभिगुप्तं महारथैः श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ३ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महा
मते संभ्रमे तुमुले तस्मिन्यदासीत्कुरुजांगले ४ व्यथयेयुरिमे देवान्सेंद्रानपि समागमे पांडवा
वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ५ धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः शिखंडी च महारथः युधामन्युश्च विक्रां
तो देवैरपि दुरासदः ६ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन कुरूणां पांडवानां च यद्यदासीद्वि
ष्टितं ७ उद्योगे॰ १५२ वैशंपाय॰ प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा कर्णं दुःशासनं चैव शकु
निं चाब्रवीदिदं १ अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः स एतान्मन्युना विष्टो ध्रुवं धक्ष्यत्यसं
शयं २ इष्टो हि वासुदेवस्य पांडवैर्मम विग्रहः भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ३ अजा
तशत्रुरत्यर्थं भीमसेनवशानुगः निकृतश्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः ४ विराटद्रुपदौ चैव।
कृतवैरौ मया सह तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ५ भविता विग्रहः सोयं तुमुलो लो
महर्षणः तस्मात्सांग्रामिकं सर्वं कारयध्वमतंद्रिताः ६ शिबिराणि कुरुक्षेत्रे क्रियंतां वसुधाधि
पाः सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ७ आसन्नजलकाष्ठानि शतशोथ सहस्रशः अच्छे
द्याहारमार्गाणि बंधोच्छ्रयचितानि च ८ विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवंति च समाश्च तेषां पंथा
नः क्रियंतां नगराद्बहिः ९ प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति मा चिरं ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे त
था १० हृष्टरूपा महात्मानो निवासाय महीक्षितां ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनं ११ आसने
भ्यो महार्हेभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः बाहून्परिघसंकाशान्संस्पृशंतः शनैः शनैः १२ ॥ येषु तानि अच्छेद्याहारमार्गाणि

उ ५ १ ६ ५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

तद्विधानिशिविराणि ९ १३ कंटकसन्नाहाः येषांस्पर्शमात्रादपिगजांतराणांकंटकवेधोभवति तादृशाःस

विधिर्यःशिविरस्यासीत्पांडवानांमहात्मनां तद्विधानिनिवेशाणांकारयामासकेशवः ९ प्रभू
ततरकाष्ठानिदुराधर्षतराणिच भक्ष्यभोज्यान्नपानानिशतशोथसहस्रशः १० शिविरा
णिमहार्हाणिराज्ञांतत्रपृथक्पृथक् विमानानीवराजेंद्रनिविष्टानिमहीतले ११ तत्रा
सन्शिल्पिनःप्राज्ञाःशतशोदत्तवेतनाः सर्वोपकरणैर्युक्तावैद्याःशास्त्रविशारदाः
१२ ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणांतथैवमधुसर्पिषोः ससर्जरसपांसूनांराशयःपर्वतोपमाः १३
बहूदकंसुयवसंतुषांगारसमन्वितं शिविरेशिविरेराजासंचकारयुधिष्ठिरः १४ महायं
त्राणिनाराचास्तोमराणिपरश्वधाः धनूंषिकवचादीनिऋष्टयस्तूणसंयुताः १५ गजाःकं
टकसंनाहालोहवर्मोत्तरच्छदाः दृश्यंतेतत्रगिर्याभाःसहस्रशतयोधिनः १६ निविष्टा
न्पांडवांस्तत्रज्ञात्वामित्राणिभारत अभिसस्रुर्यथादेशंसबलाःसहवाहनाः १७ चरि
तब्रह्मचर्यास्तेसोमपाभूरिदक्षिणाः जयायपांडुपुत्राणांसमाजग्मुर्महीक्षितः १८
इत्युद्योगेभिनिर्यात्रायांयात्रायां ॥१५२॥

कवचैः
न्नाहाःकवचानिकंकटैः सन्नाहाःसंनहनंयेषामितिप्रांचः १६ अभिसस्रुःअभ्याजग्मुः १७ १८ अध्यायः २८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५७ मलवतीकारं धनवस्वरतां गुल्मैः स्थावरैः शाकारतूपैः जंगमैः परितः स्थाने स्थाने निपूरसंघैः स्कंधावारेण सैन्येन ६० गांभूमिं
उपप्लव्ये तु पांचाली द्रौपदी सत्यवादिनी सह स्त्रीभिर्निववृते दासीदाससमावृता ५९ कृत्वा मूलप्र
तीकारं गुल्मैः स्थावरजंगमैः स्कंधावारेण महता प्रययुः पांडुनंदनाः ६० ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्म
णैरभिसंवृताः स्तूयमाना ययू राजन् रथैर्मणिविभूषितैः ६१ केकया धृष्टद्युम्नश्च पुत्रः काश्यस्य
चाभिभूः श्रेणिमान्वसुदानश्च शिखंडी चापराजितः ६२ हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलं
कृताः राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरं ६३ जघनार्धे विराटश्च याज्ञसेनिश्च सोमकिः सुध
र्मा कुंतिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ६४ रथायुतानि चत्वारि हयाः पंचगुणास्तथा पत्तिसैन्यं द
शगुणं गजानामयुतानि षट् ६५ अनाधृष्टिश्चेकितानो धृष्टकेतुश्च सात्यकिः परिवार्य ययुः सर्वे
वासुदेवधनंजयौ ६६ पांचजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्य
न्त सर्वशः ६७ इत्युद्योगे यात्रायां १५० वैशंपायनः शंखदुंदुभिसंसृष्टः सिंहनादस्तरस्विनां पृथिवीं
चांतरिक्षं च सागरांश्चान्वनादयत् १ ततो देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेंधने निवेशयामास तदा सेनां
राजा युधिष्ठिरः २ परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतना
नि च ३ मधुरानूषरे देशे शुचौ पुण्ये महामतिः निवेशं कारयामास कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ४ ततश्च
पुनरुत्थाय सुखी विश्रांतवाहनः प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः ५ विद्राव्य शतशो गु
ल्मान् धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् पर्यक्रामत्समंताच्च पार्थेन सह केशवः ६ शिबिरं मापयामास धृ
ष्टद्युम्नश्च पार्षतः सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानश्च वीर्यवान् ७ आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हि
रण्वतीं सूपतीर्थां शुचिजलां शर्करापंकवर्जितां खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत गुप्त्यर्थं
मपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ८ ॥ धेनुं वा ६१ ६२ जघनार्धे पश्चिमार्धे ६४ ६७ समहृष्यंत रोमांचिताः ६७ अ

ध्यायः १५० मधुरं मनोहरं ३ गुल्मान् सैनिकसंघान् ४ सुपतीर्थां शो
भनोपकंठा ७ ८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

उ०३०
टी०
२८६

अस्माकं बलं कर्तृ धार्तराष्ट्रबलं कर्म ५८ ५९ युगो युद्धाय सज्जीभवनं दंशोपायसंनहनेषु प्रयोगा इति विश्वः ५०-५९ प्रा
करानि अनीकानि स्थापणाः वणिग्वीथ्युपलक्षिता विक्रयद्रव्य वेश्या वेषाजीवना आश्रयः पटग्रहाणि यानयुग्ययानेषु

सावबहलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदं धार्तराष्ट्रबलं संख्ये हनिष्यति न संशयः ५८ धृष्टद्यु
म्नमहं मन्ये सेनापतिमरिंदम वैशंपायन उ० एवमुक्ते नकुलेन संप्राहृष्यन्नरोत्तमाः तेषां
प्रहृष्टमनसां नादः सममभवन्महान् ४९ योगा इत्यथ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावतां हयवारण
शब्दाश्च नेमिघोषाश्च सर्वतः ५१ शंखदुंदुभिघोषाश्च तुमुलाः सर्वतोभवन् तदुग्रं सागर
निभं क्षुब्धं बलसमागमे ५२ रथपत्तिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलं धावतामाह्वमानानां
तनुत्राणां च बध्नतां ५३ प्रयास्यतां पांडवानां ससैन्यानां समंततः ५२ गंगेव पूर्णा दुर्धर्षा
समदृश्यत वाहिनी अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ५३ सौभद्रो द्रौपदेयाश्च
धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः प्रभद्रकाश्च पांचाला भीमसेनमुखा ययुः ५४ ततः शब्दः समभव
त्समुद्रस्येव पर्वणि हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ५५ प्रहृष्टा दंशिता यो
धाः परानीकविदारणाः तेषां मध्ये ययौ राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ५६ शाकटापणवेश्या
श्च यानयुग्यं च सर्वशः कोशं यंत्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ५७ फल्गु यच्च बलं
किंचिद्यच्चापि कृशदुर्बलं तत्संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ५८ ॥

गंधुरमर्हतीति रथ्यादि शकटं उपस्करादिभारवहं इदं तु केवलं प्रयाणार्थं युग्यं च पत्रे इति निपातनात् २८६
कोशं धनचयं यंत्रायुधं गोलकप्रक्षेपणनालरूपं उच्यते लोके चिकित्सकाः शास्त्रवैद्याः ५७ ५८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

शस्त्राणामधिवासनं गंधमाल्यैः पूजनं कौतुकं कृत्वा बंधनं मंगलं स्वस्तिवाचनं ८ धनंजयमवेक्ष्यैतन्नेता ऽर्जुनाभिमतो ९ धृष्टद्युम्नः
यस्य संग्राममध्ये तु दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वतः रूपं द्रक्ष्यंति पुरुषा रामस्येव महात्मनः १० न तं युद्धे प्रपश्यामि
यो ऽभियायाच्छिखंडिनं शस्त्राणां समरे राजन् संनद्धं स्यंदने स्थितं ११ द्वैरथे समरे नान्यो भीष्मं हन्यान्म
हाव्रतं शिखंडिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः १२ युधिष्ठिर उ० सर्वस्य जगतः कृष्ण सारासारं ब
लाबलं सर्वं जानाति धर्मात्मा मतमेषां च केशवः १३ यमाह कृष्णो दाशार्हः सो ऽस्तु सेनापति
र्मम कृतास्त्रो ऽप्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा १४ एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये अ
त्र प्राणाश्च राज्यं च भावाभावौ सुखासुखे १५ एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता यमाह
कृष्णो दाशार्हः सो ऽस्तु नो वाहिनीपतिः १६ ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समभिवर्तते ततः सेनापतिं
कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिने १७ रात्रेः शेषे व्यतिक्रांते प्रयास्यामो रणाजिरं अधिवासितशस्त्रा
श्च कृतकौतुकमंगलाः १८ वैशंपायन उ० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः अब्रवीत्पुं
डरीकाक्षो धनंजयमवेक्ष्य ह १९ ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य उदाहृताः नेतारस्तव सेनाया मता वि
क्रांतयोधिनः २० सर्व एव समर्था हि तव शत्रून्प्रबाधितुं इंद्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे २१
किं पुनर्धार्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसां मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थं महाहवे २२ कृ
तो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत धर्मस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षतां २३ कृतास्त्रं
मन्यते बालमात्मानमविचक्षणः धार्तराष्ट्रो बलस्थं च पश्यत्यात्मानमातुरः २४ युज्यतां
वाहिनी साधु वधसाध्या हि मे मताः न धार्तराष्ट्राः शक्ष्यंति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयं २५ भीमसेनं च
संक्रुद्धं यमौ चापि यमोपमौ युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नममर्षणं २६ अभिमन्युं द्रौपदेयान्वि
राटद्रुपदावपि अक्षौहिणीपतींश्चान्यान्नरेंद्रान्भीमविक्रमान् २७ ॥ सेनापतिरितिस्वाध्यायंप्रदर्श्ये

उ० अ० ५५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०३। कुलेनवंशेनग्रभिजनेनस्वजनसम्नेहेन १२।१५ ग्रंगिरसोद्रोणास्य १०।१८ २९ ॥
टी० वयसाशास्त्रतोधैर्यात्कुलेनाभिजनेनच श्रीमान्बलान्वितःश्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः १२ वेद
२८५ शास्त्रभवश्चाज्ञोदुर्धर्षःसत्यसंगरः योनित्यस्पर्द्धतेद्रोणभीष्मंचैवमहाबले १३ श्लाघ्यःपार्थिव
वंशस्यप्रमुखेवाहिनीपतिः पुत्रपौत्रैःपरिवृतःशतशाखइवद्रुमः यस्ततापतपोघोरंसदारः =
पृथिवीपतिः रोषाद्द्रोणविनाशायवीरःसमितिशोभनः १५ पितेवास्मान्समाधत्तेयःसदापा
र्थिवर्षभः स्वशुरोद्रुपदोस्माकंसेनाग्रंसप्रकर्षतु १६ सद्रोणभीष्मावायातौमन्येहृदितिम
तिर्मम सहदेवास्त्रविद्राजासखाचाङ्गिरसोनृपः १७ माद्रीसुताभ्यामुक्तेतुस्वमतेकुरुनं
दनः वासविर्वासवसमःसव्यसाच्यब्रवीद्वचः १८ योयेतपःप्रभावेनऋषिसंतोषणेनच
दिव्यःपुरुषव्याघ्रोज्वालावर्तीमहाभुजः १९ धनुष्मान्कवचीखड्गीरथमारुह्यदंशितः
दिव्यैर्हयवरैर्युक्तैरग्निकुंडात्समुत्थितः २० गर्जन्निवमहामेघोरथघोषेणवीर्यवान्
सिंहसंहननोवीरःसिंहतुल्यपराक्रमः २१ सिंहोरस्कःसिंहभुजःसिंहवक्षामहाबलः
सिंहप्रगर्जनोवीरःसिंहस्कंधोमहाद्युतिः २२ सुभ्रूःसुदंष्ट्रःसुहनुःसुबाहुःसुमुखोकृ
शः सुजत्रुःसुविशालाक्षःसुपादःसुप्रतिष्ठितः २३ अभेद्यःसर्वशस्त्राणांप्रभिन्नइववा
रणः जज्ञेद्रोणविनाशायसत्यवादीजितेंद्रियः २४ धृष्टद्युम्नमहंमन्येसहेद्भीष्मसाय
कान् वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्तास्यानुरगानिव २५ यमदूतसमान्वेगेनिपातेपावकोपमा
न् रामेणाजौविषहितान्वज्रनिष्पेषदारुणान् २६ पुरुषंतेनपश्यामियःसहेतमहाव्रतं
धृष्टद्युम्नमृतेराजन्नितिमेधीयतेमतिः २७ क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधीमतःसेनापतिर्मम अभे
द्यकवचःश्रीमान्मातंगइवयूथप २८ भीमसेनवधार्थंयःसमुत्पन्नःशिखंडीद्रुपदात्मजः

वंइति सिंहराजेंद्र एवपञ्च समागताः २९ ॥

२८५

श्लो १५ पंचग्राममात्रस्वीकारेणाक्रांतस्वराज्यसमर्पणरूपं दानमपि प्रयुक्तं १७ दंडएवोपायस्तत्राह दंडमिति १८ २० उद्योगे कृष्ण
पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवं अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च १४ ते मूढाः ध्रुतरा
ष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च तिष्ठेयुः पांडवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः १५ प्रयच्छंतु च ते राज्यमा
नीशास्ते भवंतु च यथाह राजा गांगेयो विदुरश्च हितं तव १६ सर्वं भवतु ते राज्यं पंचग्रामान्वि
सर्जय अवश्यभरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम १७ एवमुक्तोपि दुष्टात्मा नैव भागं व्यमुंचत दंडं
चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा १८ निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः एतत्ते कथि
तं राजन् यद्वृत्तं कुरुसंसदि १९ न ते राज्यं प्रयच्छंति विना युद्धेन पांडव विनाशहेतवः सर्वे प्रत्यु
पस्थितमृत्यवः २० इत्युद्योगपर्वणि भगवत्कृष्णवाक्यं १४९ वैशंपायन उ० जनार्दनवचः
श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः भ्रातॄनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह १ श्रुतं भवद्भिर्यद्वृत्तं स
भायां कुरुसंसदि केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितं २ तस्मात्सेनाविभागं मे कुरुध्वं नर
सत्तमाः अक्षौहिण्यश्च सप्तैताः समेता विजयाय वै ३ तासां ये पतयः सप्त विख्यातास्तान्निबोधत
द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नशिखंडिनौ ४ सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् एते
सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ५ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ह्रीमंतो नीतिमंत
श्च सर्वे युद्धविशारदाः ६ इष्वस्त्रकुशलाः सर्वे तथा सर्वास्त्रयोधिनः सप्तानामपि यो नेता सेना
नांशविभागवित् ७ यः सहेत रणे भीष्मं शरार्चिःपावकोपमं तं नो वक्तुं सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनंदन
समंतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ८ सहदेव उ० संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः
यं समाश्रित्य धर्मज्ञ स्वमंशमनुयुंस्महे ९ मत्स्यो विराटो बलवान् कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः प्रसहिष्यति
वाक्यं १४९ संयुक्तः संबंधी १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ टी॰ २२९

उत्तरवासमसि उत्तरीयवस्त्रच्छायायां २ आदृष्टतापादापृष्ठाहमित्यर्थः ३ उत्स्मयन् उद्भूतविस्मयः ॥ उद्योगेकुं
तीकर्णसमागमेध्यायः १४२ एकं पुत्रमेव स्नेहेन पश्यन्ती एकदर्शिनी ६ ७ ८ संनमतां प्रह्वाः भवेत ९

प्रतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती २
आदृष्टतापात्तत्रासं परिवृत्य यतव्रतः दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ३
यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः उत्स्मयन् प्रणतः प्राह कुन्तीं वैकर्तनो वृषः ॥
इत्युद्योगे कुन्तीकर्णसमागमे १४२ कर्ण उ॰ राधेयोहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते १ कुन्त्युवाच कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः
पिता नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा
धृतः कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ३ प्रकाशकर्मा तपनो योयं देवो विरो
चनः अजीजनत्त्वामय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरं ४ कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया
वृतः जातस्त्वमसि दुर्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ५ स त्वं भ्रातॄनसंबुध्य मोहाद्यदुपसेव
से धार्तराष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ६ एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये
यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ७ अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः
आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुंक्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियं ८ अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमं
सौभ्रात्रेण समालक्ष्य संनमन्तामसाधवः ९ कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ अ
साध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः सहितात्मनोः १०

भवेतां वर्धतां संहितात्मनोः मिलितचेतसोः १०

२२९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१६ २२ तंलब्ध्वामंत्रग्रामं आचरंतेनमंत्रेणदेवतावाहनाख्यकार्यंकृतवती आसादयंलब्धवती २४ पुत्रवत्परिरक्षितः
सत्रकामेचपरिवासितइतिपाठेसेवुद्धयात्मकइत्यर्थः २५ कार्यार्थेअवश्यकर्तव्यंप्रयोजनं २६ गुणिनःदयालोः

पांडवेषुकथंहार्दंकुर्यान्नचपितामहः अयंत्वेकोथयाहृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्यदुर्मतेः १६ मोहा
न्नवंतीसततंपापोद्वेष्टिचपांडवान् मद्दत्यर्थेननिर्वेधीबलवांश्चविशेषतः १७ कर्णःसदा
पांडवानांतन्मेदहतिसंप्रति आशंसेतवयत्कर्णस्यमनोहंपाण्डवान्प्रति १८ प्रसादयितुमा
त्मायदर्शयंतीयथातथ्यं तोषितोभगवान्यत्रदुर्वासामेवरंददौ १९ आह्वानंमंत्रसंयुक्तं
वसंत्यापितृवेश्मनि साहमंतःपुरेराज्ञःकुंतिभोजपुरस्कृता २० चिंतयंतीबहुविधं
हृदयेनविदूयता बलाबलंचमंत्राणांब्राह्मणस्यचवाग्बलं २१ स्त्रीभावाद्बालभावा
च्चचिंतयंतीपुनःपुनः धात्र्याविश्रब्धयागुप्तासखीजनवृतातदा २२ दोषंपरिहरं
तीचपितुश्चारित्ररक्षिणी कथंत्वसुकृतंमेस्यान्नापराधवतीकथं २३ भवेयमितिसं
चिंत्यब्राह्मणंतंनमस्यच कौतूहलात्ततोलब्ध्वाबालिश्यादाचरंतदा कन्यासतीदे
वमर्कंमासाद्यमहंततः योसौकानीनगर्भोमेपुत्रवत्परिरक्षितः कस्मान्नकु
र्यांवचनंपथ्यंभ्रातृहितंतथा २५ इतिकुंतीविनिश्चित्यकार्यंनिश्चयमुत्तमं कार्यार्थमभि
निश्चित्यययौभागीरथींप्रति २६ आत्मजस्यततस्तस्यगुणिनःसत्यसंगिनः गंगातीरेपृ
थाश्रोषीदध्ययननिस्वनं २७ प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोःसापर्यतिष्ठतपृष्ठतः जप्यावसा
नंकार्यार्थंप्रतीक्षंतीतपस्विनी २८ ॥
सत्यसंगिनःसत्यव्रतस्य २७ २८ ॥ २८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

त्वग्दोषी कुष्ठी १७ १९ वृद्धः प्रतीपः २१ २२ आत्मानं देवापिं २३ २६ राज्यं त्यक्त्वा मातुलकुलं संश्रित इति संबंधः २७ प्रकाश्य

देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः १७ पौरजान
पदानां च संमतः साधुसत्कृतः सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयंगमः १८ वदान्यः सत्यसंधश्च स
र्वभूतहिते रतः वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च १९ बाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शंतनोश्च
महात्मनः सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनां २० अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः
संभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः २१ कारयामास सर्वाणि मंगलार्थानि वै विभुः तं ब्रा
ह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह २२ सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनं स तच्छ्रुत्वा तु नृप
तिरभिषेकनिवारणं अश्रुकंठोऽभवद्राजा पर्यशोचत चात्मजं २३ एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसं
धश्च सोऽभवत् प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः २४ हीनांगं पृथिवीपालं नाभिनं
दंति देवताः इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यषेधन् द्विजर्षभाः २५ ततः प्रव्यथितात्मासौ पुत्रशोकस
मन्वितः निवारितं नृपं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनं २६ बाह्लीको मातुलकुलं त्यक्त्वा राज्यं समाश्रि
तः पितृभ्रातॄन्परित्यज्य प्राप्तवान् परमर्धिमत् २७ बाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शांतनुर्लोकविश्रुतः
पितर्युपरते राजन् राज्यं काममकारयत् २८ तथैवाहं मतिमता परिचिंत्येह पांडुना ज्येष्ठः प्र
भ्रंशितो राज्याद्धीनांग इति भारत २९ पांडुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः विनाशे तस्य पु
त्राणामिदं राज्यमरिंदम ३० मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि अराजपुत्रो ह्यस्वामी पर
स्वं हर्तुमिच्छसि ३१ युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य स कौरवस्यास्य कुल
स्य भर्ता प्रशासिता चैव महानुभावः ३२ स सत्यसंधः सततोऽप्रमत्तः शास्त्रे स्थितो बंधुजनस्य साधुः
प्रियः प्रजानां सुहृदानुकंपी जितेंद्रियः साधुजनस्य भर्ता ३३ ॥ तू अकरोत् २८ आ समंतात्तस्य अनुकंपी दया

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० ३०
शे०
२८४

पुष्योत्येति पुष्यन्तत्र हि ग्राष्मियाः पौर्णमास्या उपरि ग्रष्टमां भवति शर्वमपि सस्मन्महि वसा ह्यर्ध्रमसा

१९ अध्यायः १४८ पुष्योत्येति पुष्यन्तत्र हि ग्राष्मियाः पौर्णमास्या उपरिग्रष्टमां भवति शर्वमपि सस्मन्महि वसा ह्यर्ध्रमसा युधिष्ठिरात्
त्वमाति तितिक्षा दमआर्जवं च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः भूतानुकंपा ह्यनृशासनं च युधिष्ठिरे राजन् गुणाः समस्ताः २५ अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो लुब्धः सदा बंधुषु पापबुद्धिः क्रमागतं राज्यमिदं
परेषां हर्तुं कथं शक्ष्यसि दुर्विनीत २५ प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च त
तोवशेषं तव जीवितस्य सहानुजस्यैव भवेन्नरेंद्र २६ अयोगेकृष्णवाक्येनामाध्यायः ४८ वा
सुदेवः एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च गांधार्या धृतराष्ट्रेण न वै मंदोन्वबुध्यत १ अ
वधूयोत्थितो मंदः क्रोधसंरक्तलोचनः अन्वद्रवंत तं पश्चाद्राजानस्त्यक्तजीविताः २ आ
ज्ञापयच्च राज्ञस्तान् पार्थिवान्नष्टचेतसः प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुष्योद्येति पुनः पुनः ३ ततस्ते
पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ४ अक्षौ
हिण्यो दशैका च कौरवाणां समागताः तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ५ यदत्र
युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशांपते उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ६ गांधार्या धृतरा
ष्ट्रेण समक्षं मम भारत एतत्ते कथितं राजन् यद्वृत्तं कुरुसंसदि ७ साम्यमादौ प्रयुक्तं मे रा
जन्सौभ्रात्रमिच्छता अभेदायास्य वंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ८ पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा सा
मन गृह्यते कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितं ९ यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयो
धनः तदा मया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः १० अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत
अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि मया विभो ११ भीषयित्वा राज्ञस्तान् तृणीकृत्य सुयोधनं
राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः १२ धार्तराष्ट्राणां निंदां कृत्वा तथा पुनः भेदयित्वा
नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मंत्रेण चासकृत् १३ ॥ वासा भविष्यति संग्रामे योजयेत तस्मात् सकृत् १४

साम्यं साम्नो भावः सामेति यावत् पुनर्भेदश्च कर्णेन सहोपसेवा
देन ४ १२ ॥

२८४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
२७१

२ ५ ६ ७ कानीनो हि द्विविधः सहोढः विवाहात्पूर्वं जातः विवाहात्प्राग्जातश्च तन्मातुः वोढारं तस्य पितरं प्राहुः ८

किमब्रवीदमेयात्मा राधेयं परवीरहा कानि सांत्वानि गोविंदः सूतपुत्रे प्रयुक्तवान् २ ३यन्मेत्वम
नःकालेक्ष्णः कर्णमथाब्रवीत् मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व संजय ३ संजय उवाच
आनुपूर्व्येण वाक्यानि तीक्ष्णानि च मृदूनि च प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ४
हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ५ वासुदेव उ
उपासितास्त्वया राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ६ त्वमेव
कर्ण जानासि वेदवादान्सनातनान् त्वमेव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ७ कानीन
श्च सहोढश्च कन्यायां यश्च जायते वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ८ सोसि क
र्ण तथा जातः पांडोः पुत्रोसि धर्मतः निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ९ पितृपक्षे
च ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ १० मया सार्धमि
तो यात मद्यत्वा तात पांडवाः अभिजानंतु कौंतेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ११ पादौ तव ग्रही
ष्यंति भ्रातरः पंच पांडवाः द्रौपदेयास्तथा पंच सौभद्रश्चापराजिताः १२ ॥

९ १० ११ १२ ॥ ७ ॥ २७१

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

वासएवेतिपाठेवासेगृहेपाठांतरेत्युक्तं वासोवस्त्रं परकीयंस्वीयमितिमन्यसेइतियोज्यं १२ ऐलविलंकुबेरंप्रासाद्यरणे

वासएवयथान्यक्तंशत्रूणवानोवमन्यसे स्वजेत्यक्तामिवप्राप्यलोभाद्यौधिष्ठिरींश्रियं द्रौप।
दीसहितंपार्थंसायुधैर्भ्रातृभिर्वृतं वनस्थमपिराजस्थः पांडवंकोविजेष्यति १३ निदेशेय
स्यराजानः सर्वेतिष्ठंतिकिंकराः तमैलविलमासाद्यधर्मराजोव्यराजत १४ कुबेरसदनं।
प्राप्यततोरत्नान्यवाप्यच स्फीतमाक्रम्यतेराष्ट्रंराज्यमिच्छंतिपांडवाः १५ दत्तंहुतमधीतंच
ब्राह्मणास्तर्पिताधनैः आवयोर्गतमायुश्चकृतंकृत्यंहिविद्धितो १६ त्वंवहित्वासुखंराज्ये
मित्राणिचधनानिच विग्रहंपांडवैः कृत्वामहद्व्यसनमाप्स्यसि १७ द्रौपदीयस्यचाशास्ते
विजयंसत्यवादिनी तपोघोरव्रतादेवीकथंजेष्यसिपांडवं १८ मंत्रीजनार्दनोयस्यभ्राताय
स्यधनंजयः सर्वशस्त्रभृतांश्रेष्ठः कथंजेष्यसिपांडवं १९ सहायाब्राह्मणायस्यधृतिमंतो
जितेंद्रियाः तमुग्रतपसंवीरंकथंजेष्यसिपांडवं २० पुनरुक्तंचवक्ष्यामियत्कार्यंभूतिमि
छता सुहृदामज्जमानेषुसुहृत्स्वव्यसनार्णवे २१ अलंयुद्धेनतैर्वीरैः शाम्यत्वंकुरुवृद्धये
मागमः सपुत्रामात्यः सबलश्चपराभवं २२ इत्युद्योगेभगवद्यानेसमाप्तं १२८ धृतराष्ट्र उ०
राजपुत्रैः परिवृतस्तथापुत्रैश्चसंजयः उपारोप्यरथेकर्णंनिर्यातोमधुसूदनः १ ॥

अध्य १४ इत्युद्योगेभगवद्यानेसमाप्तम् १२८ ॥ १ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ० टी० २७०

एवं १ ९ पूजांनलभतेहेदुर्योधननतस्नत ७ ८ एतेपांडवास्त्वयामिथ्योपचरिताअपिअनुपस्थाप्यैवेवर्तमा

वैशंपायनउ० एवमुक्तस्तुविमनास्तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः संहत्यचभ्रुवोर्मध्यंनकिंचिद्व्या
जहारह १ तंवैविमनसंदृष्ट्वासंप्रेक्ष्यान्योन्यमंतिकात् पुनरेवोत्तरंवाक्यमुक्तवंतौनर
र्षभौ २ भीष्मउ० शुश्रूषमनसूयंचब्रह्मण्यंसत्यवादिनं प्रतियोत्स्यामहेपार्थमतोदुःख
तरंनुकिं ३ द्रोणउ० अश्वत्थाम्नियथापुत्रेभूयोममधनंजये बहुमानःपरोराजन्सन्न
तिश्चकपिध्वजे ४ तंचपुत्रात्प्रियतरंप्रतियोत्स्येधनंजयं क्षात्रंधर्ममनुष्ठायधिगस्तुक्ष
त्रजीविकां ५ यस्यलोकेसमोनास्तिकश्चिदन्योधनुर्द्धरः मत्प्रसादात्सबीभत्सुःश्रेयान
न्यैर्धनुर्द्धरैः ६ मित्रध्रुग्दुष्टभावश्चनास्तिकोथानृजुःशठः नसत्सुलभतेपूजांयज्ञेमू
र्खइवागतः ७ वार्यमाणोपिपापेभ्यःपापात्मापापमिच्छति चोद्यमानोपिपापेनशुभात्मा
शुभमिच्छति ८ मिथ्योपचरिताह्येतेवर्तमानाह्यनुप्रिये अहितत्वायकल्पंतेदोषाभरत
सत्तम ९ त्वमुक्तःकुरुवृद्धेनमयाचविदुरेणच वासुदेवेनचतथाश्रेयोनैवाभिपद्य
से १० अस्तिमेबलमित्येवसहसात्वंतितीर्षसि सग्राहनक्रमकरंगंगावेगमिवार्णवं ११

नादिप्रसिद्धंतवततदोषाद्वेषादयः अहितत्वायवैरभावायकल्पन्ते ४ १० ११ ॥ २७०

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१६ आश्विनेयौ अश्विनोः पुत्रौ नकुलसहदेवौ १७ १८ वारणं प्रतिषेधं १९ २३ दीप्तां दिशमिति दिग्दाहाख्यउत्पातउक्तः

अभिवादयतां पार्थः कुंतीपुत्रो धनंजयः १५ आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि तौ
च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयतां १६ मुंचंत्वानंदजान्यश्रूणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः समे
त्य भ्रातृभिः सार्द्धं मानं संत्यज्य पार्थिव १७ प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह
समालिंग्य च हर्षेण नृपा यांतु परस्परं १८ अलं युद्धेन राजेंद्र सुहृदां शृणु वारणं १९ ध्रुवं
विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते २० ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः उत्पा
ता विविधा वीर दृश्यंते तत्र नाशनाः २१ विशेषत इहास्माकं निमित्तानि निवेशने उल्का
भिर्हि प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृतना तव २२ वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदंतीव विशांपते गृध्रास्ते
पर्युपासंते सैन्यानि च समंततः २३ नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनं शिवाश्चाशिवा
निर्घोषा दीप्तां सेवंति वै दिशं २४ कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैषिणां त्वय्यायत्तो महा
बाहो शमो व्यायाम एव च २५ न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिकर्षण तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा
पार्थबाणप्रपीडितां २६ भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे श्रुत्वा स्मर्तासि मे वाक्यं गा
ण्डीवस्य च निःस्वनं यद्येतदपसव्यं ते वचो मम भविष्यति २७ इत्युद्योगे भगवद्याने १२७ ॥

२४ २६ शुष्मिणः बलिनः २७ अपसव्यं विपरीतं निर्घातसदृशं वज्रपाततुल्यं २८ अध्यायः १२७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

६ ७ ८ ग्रामम्प्रशमंकुरु ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ ॥

नकुलंसहदेवंचबलवीर्यसमन्वितौ सहायंवासुदेवंचनतेस्मतियुधिष्ठिरः ६ प्रसतं
तेमहाबाहोयथापार्थेनधीमता विराटनगरेपूर्वंसर्वेस्मयुधिनिर्जिताः ७ दानवाश्चो
रकर्माणोनिवातकवचायुधि रौद्रमस्त्रंसमादायदग्धावानरकेतुना ८ कर्णप्रभृत
यश्चेमेत्वंचापिकवचीरथी मोचितेनोत्तोषयाज्ञायांपर्यायमंतंत्रिदर्शनं ९ गणाम्मभरतश्रे
ष्ठभ्रातृभिःसहपांडवैः १० रक्षेमांपृथिवींसर्वांमत्स्योदृष्टांतरंगतौ स्वेष्टेभ्रातायधर्म
शीलोवत्सलःश्लक्ष्णवाक्कविः तेनगच्छपुरुषव्याघ्रेव्यपनीयेहकिल्बिषं हृष्टस्त्वंपांड
वैनव्यपनीतप्रासासनः ११ प्रशांतभ्रुकुटिःश्रीमानकृताश्रांतिःकुलक्ष्मनः तमभ्येत्य
महामात्यःपरिष्वज्यनृपात्मजं अभिवादयराजानंयथापूर्वमरिंदम अभिवादयमानं
त्वांपाणिभ्यांभीमपूर्वजः १३ प्रतिगृह्णातसौहार्दात्कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः सिंहस्कंधोमहा
बाहुस्त्वांवृत्तायतमहाभुजः १४ परिष्वजतबाहुभ्यांभीमःप्रहरतांवरः कंबुग्रीवोगुडाके
शस्ततस्त्वांपुष्करेक्षणः १५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

वैशंपायनउ॰ अभिवाद्याथतांकृष्णः कृत्वाचाभिप्रदक्षिणं निश्चक्राममहाबाहुःसिंहखेल
गतिस्ततः २५ ततोविसर्जयामासभीष्मादीन्कुरुपुंगवान् आरोप्याथरथेकर्णंप्रायात्सा
त्यकिनासह २६ ततःप्रयातेदाशार्हेकुरवःसंगतामिथः जजल्पुर्महदाश्चर्यंकेशवेपर
माद्भुतं २७ प्रमूढापृथिवीसर्वामृत्युपाशवशीकृता दुर्योधनस्यबालिश्यान्नैतदस्तीति
चाब्रुवन् २८ ततोनिर्यायनगरात्प्रययौपुरुषोत्तमः मंत्रयामासचतदाकर्णेनसुचिरंस
ह २९ विसर्जयित्वाराधेयंसर्वयादवनंदनः ततोजवेनमहतातूर्णमश्वानचोदयत्
३० तेपिबंतइवाकाशंदारुकेणप्रचोदिताः हयाजग्मुर्महावेगामनोमारुतरंहसः ३१
तेत्यतीत्यमहाध्वानंक्षिप्रंश्येनाइवाशुगाः उच्चैर्जग्मुरुपप्लव्यंशार्ङ्गधन्वानमावहन् ३२
इत्युद्योगेभगवद्याने ३५ वैशंपायनउ॰ कुंत्यास्तुवचनंश्रुत्वाभीष्मद्रोणौमहारथौ दु
र्योधनमिदंवाक्यमूचतुःशासनातिगं १ श्रुतंतेपुरुषव्याघ्रकुंत्याःकृष्णस्यसंनिधौ वा
क्यमर्थवदव्यग्रमुक्तंधर्म्यमनुत्तमं २ तत्करिष्यंतिकौंतेयावासुदेवस्यसंमतं नहितेजा
तुशाम्येरन्नृतेराज्येनकौरव ३ क्लेशिताहित्वयापार्थाधर्मपाशसितास्तदा सभायांद्रौपदीचै
वतैश्चतन्मर्षितंतव ४ कृतास्त्रंह्यर्जुनंप्राप्यभीमंचकृतनिश्चयं गांडीवंचेषुधीचैवरथं
चध्वजमेवच ५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१७ १८ १९ पदवींचरमार्गमनुसरपातुस्त्रीणांवैधव्यार्थंयतस्वेत्यर्थः २० परांगतिंमरणं २१ २२ २३ २४

नराज्यहरणंदुःखंद्यूतेचापिपराजयः प्रव्राजनंतुपुत्राणांवानमेतद्दुःखकारणं १७ यत्तु
सातुबृहतीश्यामासभायांरुदतीतदा अश्रौषीत्परुषावाचस्तन्मेदुःखतरंमहत् १८ स्त्री
धर्मिणीवरारोहाक्षत्रधर्मरतासदा नाध्यगच्छत्तदानाथंकृष्णानाथवतीसती १९ तंवै
ब्रूहिमहाबाहोसर्वशस्त्रभृतांवरं अर्जुनंपुरुषव्याघ्रंद्रौपद्याःपदवींचर २० विदितौहि
तवात्यंतंक्रुद्धाविवयमांतकौ भीमार्जुनौनयेतांहिदेवानपिपरांगतिं २१ तयोश्चैतदव
ज्ञानंयत्साकृष्णासभागता दुःशासनश्चयद्भीमंकटुकान्यभ्यभाषत २२ पश्यतांकुरु
वीराणांतच्चसंस्मारयेःपुनः पांडवान्कुशलंपृच्छेःसपुत्रान्कृष्णयासह २३ मांचकुशलि
नींब्रूयास्तेषुभूयोजनार्दन अरिष्टंगच्छपंथानंपुत्रान्मेपरिपालय २४ ॥

॥ ~ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२ उद्धर्तेयिष्यति ग्रा॰ फलीक विष्यति लोकं शत्रुजनं ३ मेधान् ग्रस्थमेधान् ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

ग्रयांत विते वागासीद्दिव्यरूपा मनोरमा सहस्राक्षसमः कुंतिभविष्यत्येष ते सुतः २ एष जेष्यति
संग्रामे कुरून् सर्वान् समागतान् भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्धर्तयिष्यति ३ पुत्रस्ते पृथिवी
जेता यशश्चास्य दिवंस्पृशेत् हत्वा कुरून् संग्रामे वासुदेवसहायवान् ४ पित्र्यमंशं प्रणष्टं च पु
नरप्युद्धरिष्यति भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ५ ममस्य संशयो वीभत्सुः सव्यसा
वी यथाच्युत तथा तमेव जानामि बलवंतं दुरासदं ६ तथा तदस्तु दाशार्ह यथा वागभ्यभाषत
धर्मस्येह स्त्विवार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ७ त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि नाहं त
द्वितथमन्ये यथा वागभ्यभाषत नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः एतद्धनंजयो वाच्यो
नित्योद्युक्तो वृकोदरः ९ यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः नहि वैरं समासाद्य सीदंति
पुरुषर्षभाः १० विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति यावदंतं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्ष
ण ११ सर्वधर्मविशेषज्ञां स्नुषां पांडोर्महात्मनः ब्रूयान्माधव कल्याणीं कृष्णां कृष्ण यशस्वि
नीं १२ युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तिथाः १३
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ विक्रमेणार्जितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि
१४ विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणंति पुरुषोत्तम १५
युष्मान् वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनां पांचाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षंतुमर्हति १६॥

१४ १५ धर्मोपचायिनां धर्मवर्धनशीलानां १६ ॥ १६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अपरापरं अपरमपरं उत्तरोत्तरमिति यावत् प्रतिवदन् प्रतिकूलं वदन् आयसं हृदयं तवेति पुत्रे निःस्नेहासीत्यादि
१४ बांधवात् बंधुतः उद्यच्छामि उद्यमं करोमि नियमार्थं निग्रहार्थं बांधवानिति पाठे उद्यच्छामि धारयामि १५

अहंहिवचनंत्वत्तःशुश्रूषुरपरापरंकिंचित्किंचित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासंमुहुर्मुहुः १४ अतृप्य
न्नमृतस्येवकृच्छ्राल्लब्धस्यबांधवात् उद्यच्छाम्येषशत्रूणांनियमार्थंजयायच १५ कुंत्युवाच
सदश्वइवसंक्षिप्तःप्रणुन्नोवाक्यसायकैः तच्चकारतथासर्वंयथावदनुशासनं १६ इदमु
द्धर्षणंभीमंतेजोवर्धनमुत्तमं राजानंश्रावयेन्मंत्रीसीदंतंशत्रुपीडितं १७ जयोनामेतिहा
सोयंश्रोतव्योविजिगीषुणा महींविजयतेक्षिप्रंश्रुत्वाशत्रूंश्चमर्दति १८ इदंपुंसवनंचैव
वीराजननमेवच अभीक्ष्णंगर्भिणीश्रुत्वाध्रुवंवीरंप्रजायते १९ विद्याशूरंतपःशूरंदान
शूरंतपस्विनं ब्राह्म्याश्रियादीप्यमानंसाधुवादेचसंमतं २० अर्चिष्मंतंबलोपेतंमहाभा
गंमहारथं धृतिमंतमनाधृष्यंजेतारमपराजितं २१ नियंतारमसाधूनांगोप्तारंधर्मचारि
णां ईदृशंक्षत्रियासूतेवीरंसत्यपराक्रमं २२ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगेभगवद्यानेविदुला
पुत्रानुशासनम् ३५ कुंत्युवाच अर्जुनंकेशवब्रूयास्त्वयिजातेस्मसूतके उपोपविष्टाना
रीभिराश्रमेपरिवारिता १ ॥

१८ पुंसवनंपुत्रप्रसवकरंवीराणांआजननं प्रजायतेजनयति १९ २० २२ अध्यायः ३५ अर्जुनम् १ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

स्खलितार्थं च पुनः परं न ग्राह्य संतेः ३ तिष्ठेः स्वीविश्वासेन कुर्वतीस्पर्धः ४। संभाव्यते चेत इति उपहासः अतं संभावितमेतत् यच्च
नो विश्वासं कृत्वापि राज्यं प्राप्नुयादिति ४२ अध्यायः १४ ददो भयं जानुकदाचित् हीर्णो भीतः १ महीमिति पाठे महीमा
न लोकान् २ अपरेस्त्रीयाः प्रजिहीर्षति प्रहर्तुं ताडितुमिच्छति ३ इलाः धेनवः इलाधेनुः सहवत्सानुग्राणादिति म

स्खलितार्थं पुनस्तानि संत्यजेति च वान्यथा: अप्यस्मिन्नाश्वसंते च जुगुप्सन्ते च तादृशाम् ४१
प्राणं कृत्वाथः सहायं विश्वासमुपगच्छति अतः संभाव्यते चेत घडां राज्यं प्राप्नुयादिति ४२ इत्यघो
गो भगवद्याने १४ मा तो वा नैव रात्तादरः कार्यो जानु कस्यां विहापदि अथ चेदपि दीर्णः स्यान्ने
व वर्तेत दीर्णवत् १ दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्कुर्वंति
ते मही २ शत्रवो नेके प्रपद्यंते प्रजिहीर्षवः अन्ये त्वप्रजिहीर्षंति ये पुरस्ताद्विमानिताः ३ यथवा
त्वं तत सुहृदः स्वयं पर्युपासते अप्रत्यक्षयः स्वस्तिका मावहुवत्सा इलाइव ४ प्राचंतमनुशोचंति
पतितानिव बांधवान् अपि ते शत्रुजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ५ ये राष्ट्रमभिमन्यंते राज्ञो व्यस
नमीप्सवः मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वा दीर्णं प्रहासिषुः ६ अभावं पौरुषं बुद्धिं जित्वा सत्त्वामसंमया
नव विदं यत्त्वा समाश्वासयुक्तं ते जो विवृद्धये ७ यद्येतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहं कृ
त्वा सौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ संजय ८ खलदुःखं त्वं महावीर शान्ताहीं ह्य निवर्तिनः ९ नाहं प्राणि
सहायावेपुरुषस्य तु भूषतः १० जिहीर्षतः किं विलसंविवाः शत्रुकर्शन तस्मात्त्वीहशं वांक्षा
कृत्वापि स्वल्पचेतसः तमल्पपागमतस्सस्तु चित्रार्थपरात्व १२ पुत्र वा उदके भूमिविपर्ययौ

त्ववर्णात् ४ तेन वापि सुहृदः येराष्ट्रं अस्मदीयमिदं अस्माभीरक्षणीयं राजा च व्यसनादुद्धर्तव्यः इति अभिमन्यंते आपि
मानवंतः मा दीदरः मा विदारय ६ समाश्वासयेयं ७ ८ ९ १० ११ स्वल्पचेतसोपि मतमोः पागमदिति संबंधः १२
उदके मज्जंती वभूः पित्रा राज्यभ्रष्टेति पाठे पिसपवार्थः इयं मया धार्यामग्रे राज्यं वा उद्धर्तव्यं प्रवणो प्रपाने वा पुत्रा व्येवा

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

वृद्धिः पीडा वृद्धिर्हिंसायामित्यमरः नृपं समरे द्विषः स्वर्यंते अभेन्द्रदेतन्ह्रीरुर्यात् आत्मनः पीडां परस्मै स्वर्पंचनदेदित्यर्थः योक्तव्यं स
म॰ ३॰ तीभविनव्य ३॰ ईस्पैरैर्देवैः ११ १२ उक्तर्षणानि प्रोत्साहकानि प्रनदर्शितं नृपं लोकजतोनोयस्मैतथा ११ १९ तेषांक्रुद्ध
टी॰ रीनांग्रयप्रदायीभक्तंवतनंचसर्वैभ्यः प्रदेयंनचेत्सयः कृपितास्तत्यजेपुः १० त्यक्तजीवितंपुडजीवितनिराकांत्तेण
१९९ नुजीवितोकांत्तीउद्विजते १८ तमितितंशत्रुपराक्रमवंतं विदित्वाग्रशक्तावशोस्वात्तायांयदिनकरोतितर्हिएतेन।

नेदेहद्विसमस्सीसप्रतिकूलेनृपात्मज उत्पातवञ्जागरतव्यंयोक्तव्यंभूनिकर्मसु ३० भविष्यती
त्येवमनः कृत्वासततमव्यथैः मंगलानिपुरस्कृत्यब्राह्मणांश्चप्रवैः सह ३१ प्राज्ञस्यनृपतेराज्ञ
वृद्धिर्भवतिपुत्रक अभिवर्ततिलक्ष्मीस्तंप्राचीमिवदिवाकरः ३२ निदर्शनान्युपायांश्चबहून्युद्ध
र्षणानिच अनदर्शितनृपोसिपप्रूणामिकृहपौरुष ३३ पुरुषार्थमभिप्रेतंसमाहर्तुमिहार्ह।
सि क्रुद्धान्लुब्धान्परिक्षीणानवलिप्तान्विमानितान् ३४ स्पर्द्धिनश्चैवयेकेचित्तान्युक्तउ।
पधारय एतेनत्वंप्रकारेणमहतोभेत्स्यसेगणान् ३५ महावेगइवोद्धूतोमातरिश्वाबलाहु
कान् तेषामग्रप्रदायीस्याः कल्योत्थायीप्रियंवदः ३६ तेत्वांप्रियंकरिष्यंतिपुरोधास्यंतिचध्रु
वं यदैवशत्रुर्जानीयात्सपत्नंत्यक्तजीवितं तदैवास्मादुद्विजतेसर्पाद्वेश्मगतादिव ३८ तंविदि
त्वापराक्रांतंवशेनकुरुतेयदि निर्वादैर्निर्वदेदेनमंततस्तद्भविष्यति ३९ निर्वादादास्पदंल
ब्ध्वाधनवृद्धिर्भविष्यति धनवंतंहिमित्राणिभजंतेचाश्रयंतिच ४० ॥

निर्वादैः परिनिष्ठितैर्दैतैर्निर्वदेत् परिनिष्ठांप्रापयेत् साम्नादानेनवातंपर्यवस्थापयेदित्यर्थः निर्वादः स्यात्परी
वादः परिनिष्ठितवादयोरितिविश्वः अंततः फलतः ततप्राज्ञोर्वप्रीकरणंभविष्यति ३९ तत्रोपायमाहनिर्वादा
दिति एवंपरिनिष्ठिततयाप्रास्पदंस्थानंप्राप्तेचेतशत्रुणानद्भुतस्यधनवृद्ध्यादिकंसर्वंसेत्स्यतीत्यर्थः ४० ॥ १९९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

कारुण्यमेवमपूर्वमहितत्वेनेति विशेषः २० अतो वचनात्मे मम भूयसी नन्दिः समृद्धिर्भवितेति शेषः यत एवं कारुण्यं देहेऽकृ
पांग्रनुपश्यसि हितत्वेन एवं सत्यपि त्वमेव चोद्यं पूर्वपक्षं चोदयसि श्रेयसि कारुण्यं कर्षतीति अथापि वज्रहृदयाहते
त्वं चोदयामि २१ सैंधवान् हत्वा कृत्स्नं भाविनं नित्यं विजयं यदा पश्यामि द्रक्ष्यामि अथ त्वां पूजयिष्यामीति योजना २२
पतोऽवस्थां रणे च आत्मनात्मनि स्वयं विदित्वा २३ ते मम ममभाववस्थितं राज्यान्निवृत्त इति संबन्धः २४ २५ अर्थाः धर्मोपायाः बा

पुत्र उ० नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः कारुण्यमेवात्र पश्यामि त्वेहं जडमूकवत्
२० मातोवाच अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि चोद्यं मां चोदयस्येतद् अहं त्वां चोदयामि ते २१
अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते २२ पुत्र उ०
अकोशस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम इत्यवस्थां विदित्वेमामात्मनात्मनि दारुणां २३ रा
ज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतः ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति २४ तन्मे परिण
तप्रज्ञे सम्यक् प्रब्रूहि पृच्छते करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् २५ मातोवाच पुत्र ना
त्मावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे २६ अमर्षेणैव
चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता २७ अनित्यमिति जा
नन्तो न भवन्ति भवन्ति च अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्म
णां फलं २८ अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता २

लिप्सोरमर्षेणैव नारब्धव्याः पंडितैस्त्वादरेणारब्धव्या एवेति भावः अनित्यमिति जानन्तः पंडिता आरभमा
णा न भवन्ति कदाचिदैश्वर्येण लम्भन्तो भवन्ति च कदाचित्समृद्धार्थाः २७ कुर्वाणान्निंदति अथेति अनीहायां चेष्टाया अ
भावे ऐकगुण्यमेव फलं यत् कर्मणामीप्सितमानामभावो ऽप्राप्तिः २८ ईहायां तु द्वैगुण्यं गुणद्वयं यत्फलं भव
ति वा न वेति अभावनिश्चयापेतया पाक्षिकफलसद्भाववती प्रवृत्तिरेव श्रेष्ठेत्यर्थः २९ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अविद्याअनात्मनिदेहेआत्मबुद्धिःसायदितवस्यात्तर्हिसत्समीचीनंतवदेहनाशादात्मनाशंपश्यतोमहत्तंत्रीलं उप
म॰उ॰ हासार्थमिदमुच्यतेतेनदेहात्मभावेनममदेहादन्यमात्मानंपश्यंस्त्वंमांप्रियोभवेः अयमप्युपहासः देहात्मवादी
टी॰ दुर्बुद्धोममदेहात्मभविष्यसीत्यर्थः १० धर्मार्थेतित्वयाभाव्यमितिशेषः ११ १२ निकृतेनअपकृतेनापिप्राकृत्प्रति
२६५

अविद्यावैमहत्यस्तियामिमांसंश्रिताःप्रजाः नवस्यायदिसहृत्तेतेनमेत्वंप्रियोभवेः १० य
र्मार्थगुणयुक्तेननेतरेणकथंचन देवमानुषयुक्तेनसद्भिराचरितेनच ११ योह्येवमव
नीतेनरमतेपुत्रनप्तृणा अनुस्यानवताचापिदुर्विनीतेनदुर्धिया १२ रमतेयस्तपुत्रेणमो
हितस्यप्रजाफलं अकुर्वतोहिकर्माणिकुर्वतोनिंदितानिच १३ सुखंनैवहनामुत्रलभ
तेपुरुषाधमाः युद्धायक्षत्रियःसृष्टःसंजयेहजयायच १४ जयंवावध्यमानोवाप्राप्नोतींद्र
सलोकतां नशक्रभवनेपुण्येदिवितद्विद्यतेसुखं १५ यदमित्रान्वशेकृत्वाक्षत्रियःसुखं
मेधते मन्युनादह्यमानेनपुरुषेणमनस्विना १६ निकृतेनेहबहुशःशत्रून्प्रतिजिगीषता आ
त्मानंवापरित्यज्यशत्रुंवाविनिपात्यच १७ अतोन्येनप्रकारेणशांतिरस्यकुतोभवेत् इहप्राज्ञो
हिपुरुषःस्वल्पमप्रियमिच्छति १८ यस्यस्वल्पंप्रियंलोकेध्रुवंतस्याल्पमप्रियं प्रियाभा
वाच्चपुरुषोनैवप्राप्नोतिशोभनं १९ ध्रुवंचाभावमभ्येतिगत्वागंगेवसागरम् १९ ॥

जिगीषयाप्रस्थातव्यमेवेतिशेषः १७ स्वल्पमैश्वर्यमप्रियमतिष्टं इच्छतिमन्यतेप्राज्ञः यस्तुअल्पमैश्व
र्यंप्रियंतस्यध्रुवंनिश्चितंततदेवाल्पंप्रियत्वेनगृहीतंअप्रियमनर्थकारंसातत्तेनराज्ञाप्यसंतुष्टेनभवित २६५
व्यमित्यर्थः १८ अभावंनाशं १९ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

आजातः सम्यग्जातः कलेजातः इत्यर्थः यआजातः सभयात्कस्यचिन्ननमेत् न्नतिसमीसोऽन्नतिं समीत्त माणोवानननमेत् ११३
यच्छेत उग्रमेत्कर्यात अपर्वणि अकांडे इष्यापीत्यर्थः १८ परीयात पर्यटनं कर्यात् १९ इष्कृतः पापिष्टात् ५० अथायपः ११
कृत्स्नायसम्यलोहस्यसंहत्यपिंडीकृत्य १२ एकजन्म भ्रातृक १४ सर्वावस्थागार्हस्थ्यादिनृपासर्वा रंभा इतिपाठांतरे

योवैकश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रकर्मवित् भयाद्दृतिसमीस्यो वाननमेदिहकस्यचित्
१० उद्यच्छेदेव ननमेद्युद्यमोह्येवपौरुषं अप्यपर्वणि भज्येतननमेतेहकस्यचित् १८ मातं
गोमत्तइवचपरीयात्समहामनाः ब्राह्मणेभ्योनमेन्नित्यंधर्मायैवचसंजय १९ नियच्छन्वितरा
न्वर्णान्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ससहायोसहायो वायावज्जीवंतथाभवेत् ५० इतिउद्योगेविदुलापु
त्रानुशासने ११२ पुत्रउवाच कृत्स्नायसस्येवचतेसंहत्यहृदयंकृतं ममामातस्त्वकरुणे वीरप्र
ज्ञेह्यमर्षणे १ अहोतत्रसमाचारोयत्रमामितरं यथा नियोजयसियुद्धायपरमातेव मातृ
था २ ईदृशंवचनंब्रूयाद्भवतीपुत्रमेकजं किंनुतेमामपश्यंत्याः पृथिव्याअपिसर्वया ३ किं
माभरणकृत्येनकिंभोगैर्जीवितेनवा मयिवासंगरहतेप्रियपुत्रेविशेषतः ४ मातोवाच स
र्वावस्थाहिविदुषांताताधर्मार्थकारणात् तावेवाभिसमीक्षाहंसंजयत्वामचूचुदं ५ समी
क्ष्यविक्रमोपेतोमनस्कः कालोयमागतः अस्मिंश्चेदागतेकालेकार्येनप्रतिपद्यसे ६ असंभा
वितरूपस्त्वंसुनृशंसंकरिष्यसि तंत्वामयशसास्पृष्टंनब्रूयांयदिसंजय ७ खरीवात्सल्यमा

तावेवधर्मार्थाविव अचूचुदंप्रेरितवत्यस्मि ५ समीक्ष्य विक्रमोपेतः दुष्टं योगेपेनपराक्रमेणयुक्तः अस्मिन्कालेचेत्का
र्यंकृतंयुद्धंनप्रतिपद्यसे ६ असंभावितरूप अप्रसंभावितनृपस्तिरस्कृतनृपोभवि
ष्यसीतिसंबंधः ७ खरीति अभयलोकान्नपयुक्तेपिपुत्रेवृथावात्सल्यंपरीकरोतितद्वदहमपिस्यामित्यर्थः ८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
२५८

२४ कापुरुषाः जनाः रणे आत्मानं देहं त्यक्त्वा रणे दत्तं शूरं समृद्धिभिस्तर्पयंति स्मेति संबंधः २६ अविभ्रंशमरणं लब्ध
माजितस्य शेषं पुनः स्वल्पेन विभवेनावस्थापनं २७ हंहं अस्तं मत्वा एकायने स्वर्गराज्ययोर्मुख्ये एकमार्गे पतगच्छ
२८ मात्वेति शत्रूणां भयवर्द्धनं भयच्छेदनं अनुग्रत्वात् सुकृपणं दीनतात्वां मा हं द्रष्टुं मा द्राक्षं नृपामिति माङ्योगे
गादेरभावः ३१ बितोवेत्यस्य पते हरशि रवेत्तनोः स्यलुः तमेकवचनं पाठांतरं तु मठ्ठजनकल्पितत्वादनादरणी

यदैव लभते वीरः स्वयुद्धेन महद्यशः तदैव अव्ययं तेषु शत्रवो विनमंतिच २५ त्यक्त्वात्मानं र
णे दत्तं शूरं कापुरुषा जनाः अवशाः पूजयंति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः २६ राज्यं चाप्युग्रविभ्रंश
संशयो जीवितस्य वा न लब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वंति साधवः २७ स्वर्गहारोपमं राज्यमथवा
प्यमतोपमं हंह्मे कायने मत्वा पतोल्मुकं रवारिषु २८ जहि शत्रून् रणे राजन् स्वधर्ममनुपा
लय मा त्वा द्राक्षं सुकृपणं शत्रूणां श्रीविवर्द्धन २९ अस्मदीयैश्च पुत्राच्च द्विनैर्दक्षिश्च परैर्वृते अ
पिता नानुपश्ये यदीनादीनमिवास्थितं ३० हृष्यसे वीरकन्याभिः स्त्राचस्वाथो यथा पुरा मा
च सैंधवकन्यानामवसन्नो वशंगमः ३१ युवा रूपेण संपन्नो विद्यया भिजनेन च यस्त्वादृशो वि
कुर्वीत यषास्त्री लोकविश्रुतिः ३२ अनङ्गानिवबोढव्यो मन्ये मरणमेव तत् यदि त्वामनुपश्या
मि परस्य प्रियवादिनम् ३३ हृष्टतोनुव्रजेत वाकाशंशाति हृदयस्य मे नास्मिन् जातु कुले जातो
गच्छेद्यो न्यस्य पृष्ठतः ३४ नैव परस्यानुचरस्तात जीवितमर्हसि अहं हि दत्तवह्दृदयं वेदतनम
विशास्वते ३५ पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि शाश्वतं चाव्ययं चैव प्रजापतिविनिर्मितं ३६ ॥

ये २९ ३० हृष्यहर्षं प्राप्नुहि सो वीरकन्याभिः स्वदारैः मा चेति सैंधवकन्यानां शत्रुदेशजकन्यानां ३१ विकुर्वी
त अपमरणं कुर्वीत ३२ अपुर्यवतः प्रदांतवृषभवत् ३३ ३४ तत्र विकारकारणं वेद वेद्मि परिशाश्वते सर्वथे
वेकरूपे प्रस्ताने एतिमित्यर्थः पूर्वैः स्वयंभुजैः परैरन्यवंशीयैः परतरैर्ब्रह्मैः ३५ अयं यः अपत्यरहीनं तत्र हृदयं प्रो

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

आप्नुध्यतो दरिद्रत्वं सा तस्यानिष्टमित्याह नात इति १२ पर्यायमरणं दारिद्र्यं नामांतरेण मरणमेवेत्यर्थः १३ १६ अस्मान्प्र
जहतः अस्मत्यागं कुर्वतः १७ कृत्यं कर्तव्यपराक्रमे १८ १९ श्रोतारः पाठांतरे श्रोतार आश्रयितारः २१

नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शंबरोऽब्रवीत् यत्रनैवाद्यनप्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते १२ पति
पुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् १३ अहं महाकुले
जाता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता १४ महार्हमाल्याभरणा सु
मृष्टाम्बरवाससे पुरा दृष्ट्वा सुहृद्वर्गो मामपश्यत्सुदुःकृता १५ यदा मां चैव भार्यां च द्रष्टासि भृ
शदुर्बला न तदा जीवितेनार्थो भविता तव संजय १६ दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यर्त्विक्पु
रोहितान् अवृत्त्यास्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते १७ यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्ये
ह यथापुरा श्लाघनीयं यशस्यं च काशातिर्हृदयस्य मे १८ नेति चेद्ब्राह्मणान्ब्रूयां दीर्यते हृदयं
मम नह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् १९ वयमाश्रयणीयाः स्म न श्रोतारः परस्य
च सान्यमाश्रित्य जीवंती परित्यक्ष्यामि जीवितं २० अपारे भव नः पारमप्लवे भव नः प्लवः कु
रुष्व स्थानमस्थाने मृतान्संजीवयस्व नः २१ सर्वे ते शत्रवः शक्या न चेज्जीवितुमर्हसि अ
थ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीबामभ्युपपद्यसे २२ निर्विण्णात्मा हतमना मुंचैतां पापजीविकां ए
कशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिं २३ इंद्रो वृत्रवधेनैव महेंद्रः समपद्यत माहेंद्रं च ग्रहं
लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् २४ नाम विश्राव्य वै संख्ये शत्रूनाहूय दंशितान् सेनाग्रं चापि विद्रा

शक्याः जेतुमिति शेषः सह्या इति पाठे सहनीयाः २२ निर्विण्णात्मा विरक्तचित्तः यतो हतमना नष्टसंकल्पः विश्रुतिं
ख्यातिं २३ ग्रहं सोमपात्रं प्रग्रहमिति पाठे नियमनं नियंतृत्वमित्यर्थः प्रग्रहस्तु बलात्तु तेषां नियमने भुजे इति वि

(right margin, vertical:) उद्योगप० ५ ...

श्री ५६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
२६२

४५ अध्यायः १३२ अथ १३४ सहायोपचितिं सहायसंपत्तिं कृत्वापि अपरे स्वकीयास्तवपौरुषमपश्यंतो यत्नेनैष्यत्पादरनुदुष्ये
धुः शत्रुपतं अयेपुरित्यर्थः ५ स्त्रीयानामास्वग्रहे उपायमाह नैविति नैः स्त्रीयेः संघातेपेक्षांव्यसनं परस्य अयंतवशत्रुः ९ ७ मे
मह्यं ब्राह्मणोऽब्रवीदिति संबंधः ८ ९ अर्थाभिनिर्वृत्तौ प्रयोजननिष्पत्तौ परेत्संबंधिनः तेनार्थेन आप्यायिता भवंति

स्ववाहुवलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिं ४५ इत्यु
द्योगे विदुलापुत्रानुशासने १३२ विदुलोवाच अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि
निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव १ यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् क्षत्रि
यो जीविताकांक्षी स्तेन इत्येव तं विदुः २ अर्थवंत्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवंति च नैव संप्रा
प्नुवंति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजं ३ संति वै सिंधुराजस्य संतुष्टा न तथा जनाः दौर्बल्यादासते मू
ढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ४ सहायोपचितिं कृत्वा व्यवसाय ततस्ततः अनुदुष्येयुरपरे पश्यंत
स्तव पौरुषं ५ तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयं चर कालव्यसनमाकांक्षन्नैवायमजरामरः
६ संजयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ७ सम्य
ग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ८ तस्य स्म
रंती वचनमाशंसे विजयं तव तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ९ यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृ
त्तौ भवंत्याप्यायिताः परे तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः १० समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां
मम संजय एवं विद्वान् युद्धमना भव मा प्रत्युपाहरः ११॥

तस्मात्तत्रागपादेवार्थसिद्धिः नयेषु नीतिमार्गेषु १०
पूर्वेषां मम च युद्धे समृद्धिर्वा वपूर्वं भाविनी त्वेवं विद्वान् युद्धमना भव लाभालाभौ समौ कृत्वा युध्यस्वेति भावः मा
प्रत्युपाहरः प्रत्युपाहारं युद्धोपसंहारं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ २६२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

११ अनुक्रोशोदया अनुत्थानंपूर्वोप्रयत्नवैमुख्यंनेमहत्पदमितिशेषः १२ निकृतिपापेभ्यः पराभवदोषेभ्यः स्वकंय
नादिकं १४ पुरंविषहतेइतिपुरुषपदनिर्वचनेवर्णविकारादिनाज्ञेयं १५ दिष्टभावंमरणं प्रजासंततिः १६
प्रियंपुत्रादिसुखंवितत्यरिपुंगादिजोहर्षः १७ मामपश्यन्त्यास्त्वष्टपृथिव्याकिमितिसंबंधः १८ किमद्यकंकिंभोक्ष्यामि

ज्वलमूर्धन्यमित्राणांमुहूर्तमपिवाततं एतावानेवपुरुषोयदमर्षीयदक्षमी ११ क्षमा।
वान्निरमर्षश्चनैवस्त्रीनपुनःपुमान् संतोषोवैश्रियंहंतितथानुक्रोशएवच अनुत्थान
भयेचोभेनिरीहोनाश्नुतेमहत् ११ एभ्योनिकृतिपापेभ्यःप्रमुंचात्मानमात्मना आयसं
हृदयंकृत्वामृगयस्वपुनःस्वकं १४ पुरंविषहतेयस्मात्तस्मात्पुरुषउच्यते तमाहुर्व्यर्थनामानंस्त्री
वद्यइहजीवति १५ शूरस्योर्जितसत्वस्यसिंहविक्रांतचारिणः दिष्टभावंगतस्यापिविघसेमोद
तेप्रजा १६ यआत्मनःप्रियसुखेहित्वामृगयतेश्रियं अमात्यानामथोहर्षमादधात्यचिरेणसः
१७ पुत्रउवाच किंनुतेमामपश्यन्त्याःपृथिव्याअपिसर्वया किमाभरणकृत्यंतेकिंभोगैर्जीवि
तेनवा १८ मातोवाच किमद्यकानांयेलोकाद्विषंतस्तानवाप्नुयुः येत्वादृतात्मनांलोकाःसुहृ
दस्तान्व्रजंतुनः १९ भृत्यैर्विहीयमानानांपरपिंडोपजीविनां कृपणानामसत्वानामावृत्ति
मनुवर्तिथाः २० अनुत्वांतातजीवंतुब्राह्मणाःसुहृदस्तथा पर्जन्यमिवभूतानिदेवाइवश
तक्रतुं २१ यमाजीवंतिपुरुषंसर्वभूतानिसंजय पक्वंद्रुममिवासाद्यतस्यजीवितमर्थवत् २२
यस्यशूरस्यविक्रांतैरेधंतेबांधवाःसुखं त्रिदशाइवशक्रस्यसाधुतस्येहजीवितं २३ ॥

तियेचिंतयंतिनिर्धनास्तेषांकिमद्यकानां यद्वा किमद्यतनस्यास्यएवप्राप्तनजेष्यामइतिविलंबशीलानांआहत्यमान
स्यअनुद्धृतस्यअत्रदहतिगीतार्थः १९ अनाहतानांपाश्चरतानां अनादृतानामितिपाठेअलसानां निर्मन्युकानां

उद्योग॰ ९॰ ४३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
५६२

उद्यम्य उद्यमं कृत्वा धुरं भारं उत्कर्षेः उद्यच्छ आजानेया जात्यश्वाः तेषां कृतं कर्म युद्धे ऽनवसादरूपं स्मरन् विद्धि
प्राप्नुहि २१ तत्कृते मग्नमिति संबंधः शाशिवर्धन संख्या ऽश्वकोन तत्प्रयोजनं नांतरा ऽर्हैः २३ मात्र रुच्चारो विष्टा ऽथ
कापालीं वृत्तिं भिक्षाचर्यां २५ यं एनं अमित्रा अभिनंदेयुः तं बंधुः स्वः आसाद्य न स्वस्थमेधतः इति संबंधः २६

उद्यम्य धुरमुत्कर्षेराजानेयकृतं स्मरन् कुरु सत्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः २१ उद्भ
वय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि यस्य वृत्तं न जल्पंति मानवा महदद्भुतं २२ शाशिवर्धन
मात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् दाने तपसि सत्ये च यस्य नोच्चारितं यशः २३ विद्यायामर्थ
लाभे वा मातुरुच्चार एव सः श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण वा २४ जनान्योभि
भवत्यन्यान् कर्मणा हि स वै पुमान् न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि २५ न
शंस्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचितां यमेनमभिनंदेयुरमित्राः पुरुषं कृशं २६ लोक
स्य समवज्ञातं निहीनासनवाससं अहोलाभकरं हीनमल्पजीवनमल्पकं २७ नेदृशं
बंधुमासाद्य बांधवः सुखमेधते अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः २८ सर्व
काम रसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः अवल्गुकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनं २९ क
लिं पुत्रप्रवादेन संजय त्वामजीजनं निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनंदनं ३० मा स्म सी
मंतिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशं मा धूमाय ज्वलात्यंतमाक्रम्य जहि शात्रवान् ३१ ॥

अहोलाभकरं अल्पेपि लाभे जातरतिविस्मयं कर्वाणं २७ अवृत्त्या जीवनोपायाभावे विपत्स्यामः मरिष्यामः
२८ अवल्गु अमंगलं अकर्मेति वा पाठः तत्कारिणं कुलं ज्ञातयः वंशः सोमसूर्यादिः मूलोत्पत्तिस्थानं २९ संज

उद्योगपर्व ५५ ॥
५६२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

विवदन् शत्रुजयार्थं अनेकान् प्रलापान् ज्ञापयन्वा तूष्णींभूतो वा अरेः छिद्रं पश्येः यथा व्योम्नि अपरिशङ्कितः श्येनो रोधिकाद्यप
मपश्यन् श्येनः संदहते ॥ ११ ॥ १२ विश्रूयस्व विख्यातो भव मा मध्ये इति साम भेदौ जघन्यम् असौ दानं अधमः नीच उपायः
दण्डस्तत्तमः तत्र अपयश्च य कर्ता मा भूः किं तु मा जितो दण्डयितैव भवेत्यर्थः ऊर्जितः इति वा १३ तिन्दुकस्य अलातं यथा दि
तस्फुलिंगान् विक्षिपन् ज्वलति तद्वत् ज्वल दीप्यस्व परं तु तुषाग्निवदनर्चिर्मा धूमायस्व पाठान्तरे काकरवः का

अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् विनदन्वाथवा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कितः ११
त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः १२
मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूस्तिष्ठ चोर्जितः १३
अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि हि ज्वल मा तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायस्व जिजीविषुः १४
मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरं मा ह स्म कस्यचिद्गेहे जनी राज्ञः खरो मृदुः १५ कृ
त्वा मानुष्यकं कर्म सृत्वाजिं यावदुत्तमं धर्मस्यानृण्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते १६ अ
लब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचति पण्डितः आनन्तर्यं चारभते न प्राणानां धनायते १७ उद्भा
वयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिं धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि १८ इष्टापू
र्तं हि ते क्लीब कीर्तिश्च सकला हता विच्छिन्नं भोगमूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि १९ शत्रु
र्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत्कथंचन २० ॥

करवम् अपगारं मा वोचः मा नाप्राप्तयः खेचराः ये यत्र न हिंसयोरिति त्वायने निंदन् पङ्का काकवत् शंकते पलायते वा काकर
वोः शब्दविगतो विकल्पसनूपं १४ सा जनी मा उत्पद्यतां वा खरः कर्कशः खरीति पाठे खरा वानिति समएवार्थः मृदुर्दया
लुः १५ आजिं संग्रामं सृत्वा अभिसृत्य मानुष्यकं मनुष्यसाध्यं कर्म १६ प्राणानां प्राणावलनस्य अनाकार्याणां आन
न्तर्यं प्रविच्छेदेन कार्ययात्रामारभते इत्यर्थः न धनायते धनं आत्मनो न इच्छति तत्स्वत्वं जिजीविषुत्यर्थः १८ ध्रुवां गतिं मरणं

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

असंख्येयः अगणनीयः तच्चत्वात् क्लीबं निर्वीर्यं साधनं बाह्वादिकं यस्य सतथा ६ माबीभरः मापालय प्रतिसं

निर्मन्युश्चाप्यसंख्येयः पुरुषः क्लीबसाधनः यावज्जीवं
निराशोसि कल्याणाय धुरं वह ६ मात्मानमवमन्य
स्व मैनमल्पेन बीभरः मनः कृत्वा सुकल्याणं माभैस्त्वं
प्रतिसंहर ७ उत्तिष्ठ हे कापुरुष माशेष्वैवं पराजितः
अमित्रान्नन्दयन्सर्वान्निर्मानो बंधुशोकदः ८ सुपूरा वै
कुनदिका सुपूरो मूषिकांजलिः सुसंतोषः कापुरुषः स्व
ल्पकेनैव तुष्यति ९ अप्यरेरारुजन्दंष्ट्रामाश्वेव निधनं
व्रज अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेपि पराक्रमेः १० ॥

हर भयमिति शेषः ७ माशेष्व निरुद्यमो माभूः ८ ९ पराक्रमेः पराक्रमं कुरु १० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१ ततः सङ्क्रान्तश्रेयः प्रणुत्ततरं भूयोधिकतरं मन्युमतीदैन्यवती विभावरीकुपिता विभावरीरजन्यां च वक्रयोषिती
तिविस्वः २ ३ राजन्यामूर्धाभिषिक्तामूर्धाभिषिक्तोराजन्यकृत्यमरः जगर्हे निंदितवती ४ अनंदनकुपु

कुंत्युवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं विदुला
याश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप १ ततः श्रेयश्च भूयश्च
यावद्वक्तुमर्हति यशस्विनी मन्युमती कुले जाता वि।
भाविनी २ क्षत्रधर्मरता दांता विदुला दीर्घदर्शिनी वि
दुला राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ३ विदुला नाम
राजन्या जगर्हे पुत्रमौरसं निर्जितं सिंधुराजेन शयानं दीन
चेतसं ४ विदुलोवाच अनंदन मम जातं द्विषतां हर्ष
वर्धन। न मया त्वं न पित्रा च जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ५

उद्गतार्थैस्त्वनन्तु ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
२६०

२५ एतत्तमहाकंधर्मधर्मपुत्रक्रमःधर्मंवा जन्मनैवस्वभावतएवअभ्यजायथाः अभ्यजानीषेहेक्तःस्तनेतपोऽद्वा

पुत्रेष्वाश्रमसतेनित्यंपितरोदेवतानिच दानमध्ययनंयज्ञःप्रजानांपरिपालनं २६ एत
द्धर्ममधर्मंवाजन्मनैवाभ्यजायथाः तेतवैद्याःकुलेजाताअवृत्त्यातातपीडिताः २७
यत्रदानपतिंशूरंक्षुधिताःपृथिवीचराः प्राप्यतुष्टाःप्रतिष्ठंतेधर्मःकोभ्यधिकस्ततः २८
दानेनान्यंबलेनान्यंतथासूनृतयापरं सर्वतःप्रतिगृह्णीयाद्राज्यंप्राप्येहधार्मिकः २९
ब्राह्मणःप्रचरेद्भैक्षंक्षत्रियःपरिपालयेत् वैश्योधनार्जनंकुर्याच्छूद्रःपरिचरेच्चतान् ३०
भैक्षंविप्रतिषिद्धंतेकृषिर्नैवोपपद्यते क्षत्रियोसिक्षतात्राताबाहुवीर्योपजीविता ३१
पित्र्यमंशंमहाबाहोनिमग्नंपुनरुद्धर सामभेदेनदानेनदंडेनाथनयेनवा ३२ ततोऽः
ष्टतरंकिंनुयदहंहीनबांधवा परपिंडमुदीक्षेत्वैत्वांसूत्वामित्रनंदन ३३ युध्यस्वराज
धर्मेणमानिमज्जीःपितामहान् मागमःक्षीणपुण्यस्त्वंसानुजःपापिकांगतिं ३४
इत्युद्योगेभगवद्याने १३१ ॥

क्षवैद्याःविद्यावंतः २७ दानपतिंपालनाधिकारिणं देहःपालनेसमर्थं २८ २९ ३४ अध्यायः १३१

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१२ १३ दंडनीतिःस्वामिनाप्रयुक्तेतिसंबंधःधर्मेभ्यःधर्मार्थंनियच्छतिनिर्बंधंकरोतिदंडनीतिरेव १४ राज्ञाधर्मेऽप्रधर्मेवाप्र
वर्तयनकृतत्रेतादियुगरूपस्यकालस्यकारणं एवंचसर्वस्मिन्नपिकालेधर्मादितारतम्यात् युगचतुष्टयमस्ती

यंहिधर्मंचरतीहप्रजाराज्ञासुरक्षिताः चतुर्थंतस्यधर्मस्यराजाविंदेतभारत १२ राजाचरति
वैधर्मंदेवत्वायैवकल्पते सचेदधर्मंचरतिनरकायैवगच्छति १३ दंडनीतिःस्वधर्मेणचातु
र्वर्ण्यंनियच्छति प्रयुक्तास्वामिनासम्यगधर्मेभ्यश्चयच्छति १४ दंडनीत्यांयदाराजासम्यक्
कार्त्स्न्येनवर्त्तते तदाकृतयुगंनामकालःश्रेष्ठःप्रवर्त्तते १५ कालोवाकारणंराज्ञोराजावाका
लकारणं इतितेसंशयोमाभूद्राजाकालस्यकारणं १६ राजाकृतयुगस्रष्टात्रेतायाद्वापरस्य
च युगस्यचचतुर्थस्यराजाभवतिकारणं १७ कृतस्यकरणाद्राजास्वर्गमत्यन्तमश्नुते प्रवा
र्त्तनाद्वापरस्यपश्चाभागमुपाश्नुते कलेःप्रवर्त्तनाद्राजापापमत्यन्तमश्नुते ततोवसतिदुष्कृ
र्तोनरकेशाश्वतीःसमाः राजदोषेणहिजगत्स्पृश्यतेजगतःसच २० राजधर्मानवेक्षस्वपितृ
पैतामहोचितान् नैतद्राजर्षिवृत्तंहियत्रत्वंस्थातुमिच्छसि २१ नहिवैकल्यसंसृष्टस्यानृशं
स्यव्यवस्थितः प्रजापालनसंभूतंफलंकिंचिन्नलभ्यते २२ नहेतामाशिषंपाण्डुर्नचाहंनपि
तामहः प्रयुक्तवंतःपूर्वंतेयथाचरसिमेधया २३ यज्ञोदानंतपःशौचंप्रज्ञासंतानमेवच
माहात्म्यंबलमोजश्चनित्यमाशंसितंमया २४ नित्यंस्वाहास्वधानित्यंदद्युर्मानुषदेवताः दीर्घ
मायुर्धनंपुत्रान्सम्यगाराधिताःशुभाः २५ ॥ तिभावः १५ १९ जगतःदोषेणसचराजाचस्पृश्यते २१ फलंनश्वाप्र
वानसीतिशेषः २२ २५ नित्यमितिमानुषाश्चदेवताश्चसम्यगाराधिताःसत्यःइहलोकेआयुरादीनिपरलोकसाधना

निस्वधादीनिसत्कर्माणिचदद्युः २५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

प्रवि १ २ ४ भूयान्पृथ्वीपालनजोधर्मः ५ श्रोत्रियस्यवेदाध्यायिनः मंदकस्यअर्थज्ञानशून्यस्यअनुवाकेनअत्यंतंवेद

वैशंपायनउ॰ प्रविश्यपार्थगेहंतस्याश्चरणावभिवाद्यच आचख्यौतत्समासेनयद्वृत्तंकुरु
संसदि १ वासुदेवउ॰ उक्तंबहुविधंवाक्यंग्रहणीयंसहेतुकं ऋषिभिश्चैववचमयानचासौ
तद्गृहीतवान् २ कालपक्वमिदंसर्वंदुर्योधनवशानुगं आपृच्छेभवतींशीघ्रंप्रयास्येपां
डवान्प्रति ३ किंवाच्याःपांडवेयास्तेभवत्यावचनान्मया तद्ब्रूहित्वंमहाप्राज्ञेशुश्रूषेवच
नंतव ४ कुंत्युवाच ब्रूयाःकेशवराजानंधर्मात्मानंयुधिष्ठिरं भूयांस्तेहीयतेधर्मोमापु
त्रकवृथाकृथाः ५ श्रोत्रियस्येवतेराजन्मंदकस्याविपश्चितः अनुवाकहताबुद्धिर्ध
र्ममेवैकमीक्षते ६ अंगावेक्षस्वधर्मंत्वंयथासृष्टःस्वयंभुवा उरस्तःक्षत्रियःसृष्टोबाहु
वीर्योपजीविता ७ क्रूरायकर्मणेनित्यंप्रजानांपरिपालने शृणुचात्रोपमामेकांयावृ
द्धेभ्यःश्रुतामया ८ मुचुकुंदस्यराजर्षेरददत्पृथिवीमिमां पुरावैश्रवणःप्रीतोनचा
सौतद्गृहीतवान् ९ बाहुवीर्यार्जितंराज्यमश्नीयामितिकामये ततोवैश्रवणःप्रीतो
विस्मितःसमपद्यत १० मुचुकुंदस्ततोराजासोन्वशासद्वसुंधरां बाहुवीर्यार्जितांसम्यक
क्षत्रधर्ममनुव्रतः ११ ॥

तरावत्या हतानष्टा ६ ७ ८ ९ १० ११ २५९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ मंदोऽदुर्योधनः १८ १९ २० किंकिणीकंसमुच्चंटिकाजालेनहतार्कि

तथैवरथमास्थायकृतवर्मामहारथः वृष्णीनांसंमतोवीरोहार्दिक्यःसमदृश्यत १०
उपस्थितरथंशौरिंप्रयास्यंतमरिंदमं धृतराष्ट्रोमहाराजःपुनरेवाभ्यभाषत ११ यावद्ब
लंमेपुत्रेषुपश्यतस्तेजनार्दन प्रत्यक्षंतेनतेकिंचित्परोक्षंशत्रुकर्षन १२ कुरूणांशममि
च्छंतंयतमानंचकेशवं विदित्वेतामवस्थांमेनाभिशंकितुमर्हसि १३ नमेपापोस्त्यभिप्रा
यःपांडवान्प्रतिकेशव ज्ञातमेववहितंवाक्यंयन्मयोक्तःसुयोधनः १४ जानंतिकुरवःसर्वे
राजानश्चैवपार्थिवाः शमेप्रयतमानंमांसर्वयत्नेनमाधव १५ वैशंपायनउ० ततोब्रवी
न्महाबाहुर्धृतराष्ट्रंजनेश्वरं द्रोणंपितामहंभीष्मंक्षत्तारंबाह्लिकंकृपं १६ प्रत्यक्षमेत
द्भवतांयद्वृत्तंकुरुसंसदि यथाचाशिष्टवन्मंदोरोषादद्यसमुत्थितः १७ वदत्यनीशमा
त्मानंधृतराष्ट्रोमहीपतिः आपृच्छेभवतःसर्वान्गमिष्यामियुधिष्ठिरं १८ आमंत्र्यप्रस्थि
तंशौरिंरथस्थंपुरुषर्षभं अनुजग्मुर्महेष्वासाःप्रवीराभरतर्षभाः १९ भीष्मोद्रोणःकृ
पःक्षत्ताधृतराष्ट्रोथबाह्लिकः अश्वत्थामाविकर्णश्चयुयुत्सुश्चमहारथः २० ततोर
थेनशुभ्रेणमहताकिंकिणीकिना कुरूणांपश्यतांप्रायात्पृथांद्रष्टुंपितृष्वसां २१ इतिश्री
उद्योगेविश्वरूपदर्शनं १३० ॥

किणीकिना २० इतिउद्योगेविश्वरूपदर्शनंअध्यायः १३० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ०
टी०
२५८

अदृश्यमानेऽस्तैरितिशेषः १९ २० २१ २८ वरूथिनारथगुप्तिमता २९ ॥

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः अदृश्यमाने नेत्रे द्वे भवतां कुरुनंदन १९
तत्राद्भुतं महाराज धृतराष्ट्रश्च चक्षुषी लब्धवान्वासुदेवाच्च विश्वरूपदिदृक्षया २०
लब्धचक्षुषमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः विस्मिता ऋषिभिः सार्द्धं तुष्टुवुर्मधुसूदनं
२१ चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुभे विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्ष
भ २२ ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार वपुः स्वकं तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमेताम
रिंदमः २३ ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ
मधुसूदनः २४ ऋषयोंतर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः तस्मिन्कोलाहले वृत्ते
तदद्भुतमिवाभवत् तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सहराजभिः अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं
देवा इव शतक्रतुं २६ अचिंतयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमंडलं निश्चक्राम ततः शौ
रिः सधूम इव पावकः २७ ततो रथेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना हेमजाल
विचित्रेण लघुना मेघनादिना २८ स्वपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना शै
ब्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः २९ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ ॥

लोकपालाभुजेष्वासन्नग्निरास्यादजायत आदित्याश्चैवसाध्याश्चवसवोथाश्विनावपि
६ मरुतश्चसदेवेन्द्राविश्वेदेवास्तथैवच वभूवुश्चैकरूपाणियक्षगंधर्वरक्षसां ७ प्रादु
रास्तांतथादोर्भ्यांसंकर्षणधनंजयौ दक्षिणेथार्जुनोधन्वीहलीरामश्चसव्यतः ८ भी
मोयुधिष्ठिरश्चैवमाद्रीपुत्रौचपृष्ठतः अंधकाह्वस्यश्चैवप्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ९ अग्रे
वभूवुःकृष्णस्यसमुद्यतमहायुधाः शंखचक्रगदाशक्तिःशार्ङ्गलांगलनंदकाः १०
अदृश्यंतोद्यतान्येवसर्वप्रहरणानिच नानाबाहुषुकृष्णस्यदीप्यमानानिसर्वशः ११
नेत्राभ्यांनस्ततश्चैवश्रोत्राभ्यांचसमंततः प्रादुरासन्महारौद्राःसधूमाःपावकार्चिषः
१२ रोमकूपेषुचतथासूर्यस्येवमरीचयः तंदृष्ट्वाघोरमात्मानंकेशवस्यमहात्मनः १३
न्यमीलयंतनेत्राणिराजानस्त्रस्तचेतसः ऋतेद्रोणंचभीष्मंचविदुरंचमहामतिं १४ सं
जयंचमहाभागमृषींश्चैवतपोधनान् प्रादात्तेषांसभगवान्दिव्यंचक्षुर्जनार्दनः १५
तंदृष्ट्वामहदाश्चर्यंमाधवस्यसभातले देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवर्षंपपातच १६ धृतरा
ष्ट्रः त्वमेवपुंडरीकाक्षसर्वस्यजगतोहितः तस्मान्मेयादवश्रेष्ठप्रसादंकर्तुमर्हसि १७
भगवन्ममनेत्राणामंतर्धानंवृणेपुनः भवंतंद्रष्टुमिच्छामिनान्यंद्रष्टुमिहोत्सहे १८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ० टी० २५८

४९ ५२ ५८ ५९ (निर्मेचितेनगारविशेषेष्ठ३) ५५ अध्यायः १ २ ३ ४ ५ ॥

जरासंधश्चवक्रश्चशिशुपालश्चवीर्यवान् बाणश्चनिहतःसंख्येराजानश्चनिषूदिताः
५६ वरुणोनिर्जितोराजापावकश्चामितौजसा पारिजातंचहरताजितःसाक्षाच्छची
पतिः ५७ एकार्णवेशयानेननिहतौमधुकैटभौ जन्मांतरमुपागम्यहयग्रीवस्तथाह
तः ५८ अयंकर्तानक्रियतेकारणंचापिपौरुषे यद्यदिच्छेदयंशौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्न
तः ५९ तंनबुध्यसिगोविंदंघोरविक्रममच्युतं आशीविषमिवक्रुद्धंतेजोराशिमनिं
दितं ६० प्रधर्षयन्महाबाहुंकृष्णमक्लिष्टकारिणं पतंगोग्निमिवासाद्यसामात्योनभ
विष्यति ६१ इत्युद्योगेभगवद्याने १२९ वैशंपायनउ० विदुरेणैवमुक्तेतुकेशवःश
त्रुपूगहा दुर्योधनंधार्तराष्ट्रमभ्यभाषतवीर्यवान् १ एकोहमितियन्मोहान्मन्य
सेमांसुयोधन परिभूयसुदुर्बुद्धेग्रहीतुंमांचिकीर्षसि २ इहैवपांडवाःसर्वेत
थैवांधकवृष्णयः इहादित्याश्चरुद्राश्चवसवश्चमहर्षिभिः ३ एवमुक्त्वाजहासो
च्चैःकेशवःपरवीरहा तस्यसंस्मयतःशौरेर्विद्युद्रूपामहात्मनः ४ अंगुष्ठमात्रा
स्त्रिदशामुमुचुःपावकार्चिषः अस्यब्रह्माललाटस्थोरुद्रोवक्षसिचाभवत् ५ ॥

२५८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ निर्मोचनेनगरविष्णोषे ४२ ४३ ४४ ४५ ॥

ततोदुर्योधनेनत्तापुनःप्रावेशयत्सभां अकामेभ्रातृभिःसार्द्धंराजभिःपरिवारिते ३२ अथ
दुर्योधनंराजाधृतराष्ट्रोभ्यभाषत कर्णदुःशासनाभ्यांचराजभिश्चाभिसंवृतं ३३ त्वंशम
पापभूयिष्ठत्वदकर्मसहायवान् पापैःसहायैःसंहत्यपापकर्मचिकीर्षसि ३४ अशक्य
मयशस्यंचसद्भिश्चापिविगर्हितं यथात्वाहृषीकेशमूढोबालवस्त्वंपलपोस्मनः ३५ त्वमि
मंपुंडरीकाक्षमप्रधृष्यंदुरासदं पापैःसहायैःसंहत्यनिग्रहीतुंकिलेच्छसि ३६ योनश
क्योबलात्कर्तुंदेवैरपिसवासवैः तंत्वंप्रार्थयसेमंदबालश्चंद्रमसंयथा ३७ देवैर्मनुष्यै
र्गंधर्वैरसुरैरुरगैश्चयः नसोढुंसमरेशक्यस्तंनबुध्यसिकेशवं ३८ दुर्ग्राह्यःपाणिना
वायुर्दुःस्पर्शःपाणिनाशशी दुर्धरापृथिवीमूर्ध्ना दुर्ग्राह्यःकेशवोबलात् ३९ इत्युक्तेधृत
राष्ट्रेणतत्तापिविदुरोब्रवीत् दुर्योधनमभिप्रेक्ष्यधार्तराष्ट्रममर्षणं ४० सौभद्वारेवान
रेंद्रोद्विविदोनामनामतः शिलावर्षेणमहताच्छादयामासकेशवं ४१ ग्रहीतुकामो
विक्रम्यसर्वयत्नेनमाधवं ग्रहीतुंनाशकत्तत्रतंत्वंप्रार्थयसेबलात् ४३ अनेनहिहताबा
ल्येपूतनाशकुनीतथा गोवर्धनोधारितश्चगवार्थेभरतर्षभ ४४ अरिष्टोधेनुकश्चैवचा
णूरश्चमहाबलः अश्वराजश्चनिहतःकंसश्चारिष्टमाचरन् ४५ ॥

ग्रहीतुंनाशकच्चैनंतत्वंप्रार्थयसेबलात् ४२ प्राग्ज्योतिषगतंशौरिंनरकःसहदानवैः ञ्युरिःमः२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

वासवानुजंविष्णुंत्रिविक्रममित्यर्थः २० नभविष्यंतिमरिष्यंति २१ २४ पांडवार्थेपांडववधनेलप्स्यंतःलोभंकुर्वंतः २६

निग्रहीतुंकिलेच्छंतिमहितावासवानुजं इमंपुरुषशार्दूलमप्रमेयंदुरासदं २० नत्वयं
निंदितंकर्मकुर्यात्पापंकथंचन २१ नचधर्मादपक्रामेदच्युतःपुरुषोत्तमः विदुरेणैवमु
क्तेतुकेशवोवाक्यमब्रवीत् २२ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्यसुहृदांशृण्वतांमिथः राजन्नेतेयदि
क्रुद्धामांनिगृह्णीयुरोजसा २३ एतेवामामहंवैनाननुजानीहिपार्थिव एतान्हिसर्वान्संरब्धा
न्नियंतुमहमुत्सहे २५ नत्वहंनिंदितंकर्मकुर्यांपापंकथंचन पांडवार्थेहिलप्स्यंतःस्वार्था
न्हास्यंतितेसुताः २६ एतेचेदेवमिच्छंतिकृतकार्योयुधिष्ठिरः अद्यैवह्यहमेतांश्चयेचै
नाननुभारत २७ निगृह्यराजन्पार्थेभ्योदद्यांकिंदुष्कृतंभवेत् इदंतुनप्रवर्तेयंनिंदि
तंकर्मभारत २८ संनिधौतेमहाराजक्रोधजंपापबुद्धिजं एषदुर्योधनोराजन्
यथेच्छतितथास्तुतत् अहंतुसर्वाननयाननुजानामितेनृप २९ एतच्छ्रुत्वा
तुविदुरंधृतराष्ट्रोभ्यभाषत क्षिप्रमानयतंपापंराज्यलुब्धंसुयोधनं ३०
सहमित्रंसहामात्यंससोदर्यंसदानुगं शक्नुयांयदिपंथानमवतारयितुंपुनः ३१

इदंतुकर्मकर्तुमितिशेषः २८ २९ पंथानंअवतारयितुंसत्पथेनिवेशयितुं ३१ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१८ केशवं बध्वाभिद्रोत्स्यामहे ९ १२ कर्महन्तनिग्रहाख्यं १४ विकुर्वते विकारं कलहाख्यं कुर्वते १५ १६ अशक्यं

कृत्वा गृहीतं वार्ष्णेयं पांडवा हतचेतसः निरुत्साहा भविष्यंति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ९ अयं
ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च अस्मिन्गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वतां १० निरुद्यमा
भविष्यंति पांडवाः सोमकैः सह तस्माद्वयमिहैवैनं केशवं क्षिप्रकारिणं ११ क्रोशतो धृ
तराष्ट्रस्य बध्वा योत्स्यामहे रिपून् तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसां १२ इंगितज्ञः
कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः १३ अब्र
वीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीं व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः १४ या
वदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णायाक्लिष्टकारिणे स प्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव
१५ आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत १६ ते
षामेतमभिप्रायमाचचक्षे स्मयन्निव धर्मादर्थाच्च कामाच्च कर्म साधुविगर्हितं १७ म
न्दाः कर्तुमिहेच्छंति न चावाप्यं कथंचन पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः १८
धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः इमं हि पुंडरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः
१९ पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवा
न् २० धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत्कुरुसंसदि राजन्परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परंतप २१
अशक्यमयशस्यं च कर्तुं कर्म समुद्यताः इमं हि पुंडरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य

न च कर्तुं शक्यं २२ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१ २ ३ ४ वैरोचनिंबलिं ५ ॥ ५ ॥

वैशंपायनउ॰ ततवाक्यमनादृत्यसोर्थवन्मात्रभाषितं
पुनःप्रतस्थेसंरंभात्सकाशमकृतात्मनां १ ततःसभा
यानिर्गम्यमंत्रयामासकौरवः सौबलेनमतानेणरा
ज्ञाशकुनिनासह २ दुर्योधनस्यकर्णस्यशकुनेःसौब
लस्यच दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितं ३
पुरायमस्मान्गृह्णातिक्षिप्रकारीजनार्दनः सहितो
धृतराष्ट्रेणराज्ञाशांतनवेनच ४ वयमेवहृषीके
शंनिगृह्णीमबलादिव प्रसह्यपुरुषव्याघ्रमिंद्रोवै।
रोचनिंयथा ५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

यत्वंपार्थानांश्रेयश्चभीष्मसिमपश्यःत्वंनशक्तःतदर्थापहारायेत्यर्थःनापिसूतपुत्रादयःशक्ताः ४८ ४९ मागमत

नचैवशक्तःपार्थानांयस्त्वमर्थमभीप्ससि सूतपुत्रोदुरात्माचयोभ्राताडुःशासनस्तथा ४८
भीष्मद्रोणकृपैकर्णोभीमसेनेधनंजये धृष्टद्युम्नेचसंक्रुद्धेनस्युःसर्वाःप्रजाध्रुव ४९ अ
मर्षवशमापन्नोमाकुरून्घातयतांविभो एषाहिपृथिवीकृत्स्नामागमत्त्वत्कृतेवधं ५०
यच्चत्वंमन्यसेमूढभीष्मद्रोणकृपादयः योत्स्यंतेसर्वशक्त्येतिनैतदद्योपपद्यते ५१
समंहिराज्यंप्रीतिश्चस्थानंहिविदितात्मनां पांडवेष्वथयुष्मासुधर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः
५२ राजपिंडभयादेतेप्रहास्यंतिजीवितं नहिशक्ष्यंतिराजानंयुधिष्ठिरमुदीक्षितं ५३
नलोभादर्थसंपत्तिर्नराणामिहदृश्यते तदलंतात्लोभेनप्रशाम्यभरतर्षभ ५४
इत्युद्योगेभगवद्याने १२८ ॥

मागच्छत ५० ५१ ५२ ५३ ५४ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्याने॰ १२८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

४४ ४५ ४६ ४ निकारःअपकारःसमावर्षाणि ४७ ॥

अलमर्थंपृथिव्यास्तेसहामात्यस्यजीवनं सुहृदांवचने
तिष्ठन्यशःप्राप्स्यसिभारत ४४ श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तैर्बु
द्धिमद्भिर्जितेंद्रियैः पांडवैर्विग्रहस्तातभ्रंशयेन्महतः
सुखात् ४५ निगृह्यसुहृदांमन्युंशाधिराज्यंयथोचि
तं स्वमंशंपांडुपुत्रेभ्यःप्रदायभरतर्षभ ४६ अलमंगनि
कारोयंत्रयोदशसमाःकृतः शमयैनंमहाप्राज्ञकाम।
क्रोधसमेधितं ४७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

तिभोस्यसेसमहितो एकीभूतैर्महाप्राज्ञशूरैररिनिवर्हणैः पांडवैः पृथिवींतातभोस्य
सेसमहितःसुखी ३६ यथाभीष्मःशांतनवोद्रोणश्चापिमहारथः आहतुस्तातनस्ता
त्वमजेयौकृष्णपांडवौ ३७ प्रपद्यस्वमहाबाहुंकृष्णमक्लिष्टकारिणं प्रसन्नोहिसुखा
यस्यादुभयोरेवकेशवः ३८ सुहृदामर्थकामानांयोनतिष्टतिशासने प्राज्ञानांकृ
तविद्यानांसनरःशत्रुनंदनः ३९ नयुद्धेतातकल्याणंनधर्मार्थौकुतःसुखं नचापि
विजयोनित्यंमायुद्धेचेतआधिथाः ४० भीष्मेणहिमहाप्रज्ञपित्रातेवाह्लिकेनच दत्तो
ऽंशःपांडुपुत्राणांभेदाद्भीतैररिंदम ४१ तस्यचेतत्प्रदानस्यफलमद्यानुपश्यसि यद्भुंक्ते
पृथिवींकृत्स्नांशूरैर्निहतकंटकां ४२ प्रयच्छपांडु
पुत्राणांयथोचितमरिंदम यदीच्छसिस
हामात्योभोक्तुमर्द्धंप्रदीयतां
४२ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अविधेयानिअवशीकृतानिव्यापादयितुंहंतुं १० १८ १९ तुद्यतेणामस्तच्छिद्रेण ११ अनुध्यागस्यअनात्मकस्यापि कामक्रोधौस्वर्गनिरोधकावित्यर्थः १२ अभिजायतेश्वास्तीत्यर्थः १३ १४ यःकामेनअभिभूतःक्रोधाद्वाअभिभू

इंद्रियाणांमहत्त्वेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः इंद्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेग्निरिवेंधनैः १६ अ
विधेयानिहीमानिव्यापादयितुमप्यलं अविधेयाइवादांताहयाःपथिकुसारथिं १७
अविजित्यय आत्मानममात्यान्विजिगीषते अमित्रान्वाजितामात्यःसोवशःपरिहीय
ते १८ आत्मानमेवप्रथमंद्वेष्यरूपेणयोजयेत् ततोमात्यानमित्रांश्चनमोघंविजिगी
षते १९ वश्येंद्रियंजितामात्यंधृतदंडंविकारिषु परीक्ष्यकारिणंधीरमत्यर्थंश्री
र्निषेवते २० क्षुद्राक्षेणेवजालेनझषावपिहिताबुभौ कामक्रोधौशरीरस्थौ
प्रज्ञानंतौविलुंपतः याभ्यांहिदेवाःस्वर्यातुःस्वर्गस्यपिदधुर्मुखं बिभ्यतोनुप
रागस्यकामक्रोधौस्मवर्धितौ २२ कामंक्रोधंचलोभंचदंभंदर्पंचभूमिपः सम्यग्वि
जेतुंयोवेदसमहीमभिजायते सततंनिग्रहेयुक्तइंद्रियाणांभवेन्नृपः ईप्सन्नर्थंच
धर्मंचद्विषतांचपराभवं २४ कामाभिभूतःक्रोधाद्वायोमिथ्याप्रतिपद्यते स्वेषु
चान्येषुवातस्यनसहायाभवन्त्युत २५ ॥

तःमिथ्याकपटेनवाऽभिभूतःप्रतिपद्यतेईप्सितार्थादीन्नतस्यसहायानभवंतीत्यर्थः २५ ॥
रामायनमोनमः २५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५ १४ १८ आयत्यांपरिणामे १९ २० अपचितिः पूजा। २१ २२ दीर्घमंतरंचिरकालं २३ २४ महत्पदंमहद्राज्यविशा

अशक्योयंत्वयाराजन्विनिवर्तयितुंबलात् राष्ट्रप्रदानेमूढस्यबालिशस्यदुरात्मनः ११
दुःसहायस्यलुब्धस्यधृतराष्ट्राश्नुतेफलं कथंहिस्वजनेभेदमुपेक्षेतमहीपतिः १४
भिन्नंहिस्वजनेनत्वांप्रहसिष्यंतिशत्रवः याहिशक्यामहाराजसाम्नाभेदेनवापुनः
निस्तर्तुमापदःस्वेषुदंडंकस्तत्रपातयेत् १५ वैशंपायनउ॰ शासनाद्धृतराष्ट्रस्यदुर्योध
नममर्षणं मातुश्चवचनात्क्षत्तासभांप्रावेशयत्पुनः १६ समातुर्वचनाकांक्षीप्रविवे
शपुनःसभां अभिताम्रेक्षणःक्रोधान्निःश्वसन्निवपन्नगः १७ तंप्रविष्टमभिप्रेक्ष्यपुत्रमु
त्पथमास्थितं विगर्हमाणागांधारीसमर्थंवाक्यमब्रवीत् १८ दुर्योधननिबोधेदंवचनं
ममपुत्रक हितंतेसानुबंधस्यतथायत्यांसुखोदयं १९ दुर्योधनयदाहत्वांपिताभरतस
त्तमः भीष्मोद्रोणःकृपःक्षत्तासुहृदांकुरुतद्वचः २० भीष्मस्यतुपितुश्चैवममचापचि
तिःकृता भवेद्द्रोणमुखानांचसुहृदांशाम्यतात्वया २१ नहिराज्यंमहाप्राज्ञस्वेनकामेन
शक्यते अवाप्तुंरक्षितुंवापिभोक्तुंभरतसत्तम २२ नह्यवश्येंद्रियोराज्यमश्नीयाद्दीर्घ
मंतरं विजितात्मातुमेधावीसराज्यमभिपालयेत् २३ कामक्रोधौहिपुरुषमर्थेभ्योव्य
पकर्षतः तौतुशत्रूविनिर्जित्यराजाविजयतेमहीं २४ लोकेश्वरप्रभुत्वंहिमहदेतद्दुरात्म
भिः राज्यंनामेप्सितंस्थानंनशक्यमभिरक्षितुं २५ ॥ लयोरितिविश्वः २५ ॥ २५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ० टी० २५३

४ ५ चिररात्राययोगक्षेमवत् बहुकालमप्राप्तस्यसुखस्यप्राप्तिःप्राप्तस्यसंरक्षणंचनिर्वहेदित्यर्थः ५ ६ १२८ ॥

अपिलोभाभिभूतस्यपंथानमनुदर्शयेत् दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्यसमर्थंब्रुवतीवचः ४ अपि
नोव्यसनंघोरंदुर्योधनकृतंमहत् शमयेच्चिररात्राययोगक्षेमवदव्ययं ५ राज्ञस्तुव
चनंश्रुत्वाविदुरोदीर्घदर्शिनीं आनयामासगांधारींधृतराष्ट्रस्यशासनात् ६ धृतराष्ट्र
उवाच एषगांधारिपुत्रस्तेदुरात्माशासनातिगः ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यंजीवितंचप्रहास्य
ति ७ अशिष्टवदमर्यादःपापैःसहदुरात्मवान् सभायानिर्गतोमूढोव्यतिक्रम्यसुहृ
द्वचः ८ वैशंपायनउ० साभर्तुर्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रीयशस्विनी अन्विच्छंतीमहच्छ्रेयो
गांधारीवाक्यमब्रवीत् ९ गांधार्युवाच आज्ञापयस्वतंक्षिप्रंराज्यकामुकमातुरं नहि
राज्यमशिष्टेनशक्यंधर्मार्थलोपिना १० आप्तमात्तंतथापीदमविनीतेनसर्वथा त्वंह्ये
वात्रभृशंगर्ह्योधृतराष्ट्रसुतप्रियः ११ योजानन्नपापतामस्यतत्प्रज्ञामनुवर्तसे स
एषकाममन्युभ्यांप्रलब्धोलोभमास्थितः ११ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

४१ ४२ पराभवष्यंतिजेष्यंति ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० अध्यायः १९० १ २ ३ ॥

अपिचाप्यवदद्राजन्परमेष्ठीप्रजापतिः मूढेदेवासुरेयुद्धेभ्युद्यतेष्वायुधेषुच ४१
द्वैधीभूतेषुलोकेषुविनश्यत्सुचभारत अब्रवीत्सृष्टिमान्देवोभगवान्लोकभावनः
४२ पराभविष्यंत्यसुरादैतेयादानवैःसह आदित्यावसवोरुद्राभविष्यंतिदिवौकसः ४३
देवासुरमनुष्याश्चगंधर्वोरगराक्षसाः अस्मिन्युद्धेसुसंक्रुद्धाहनिष्यंतिपरस्परं ४४ इ
तिमत्वाब्रवीद्धर्मंपरमेष्ठीप्रजापतिः वरुणायप्रयच्छैतान्वध्वादैतेयदानवान् ४५
एवमुक्तस्ततोधर्मोनियोगात्परमेष्ठिनः वरुणायददौसर्वान्वध्वादैतेयदानवान्
४६ तान्वध्वाधर्मपाशैश्चस्वैश्चपाशैर्जलेश्वरः वरुणःसागरेयत्तोनित्यंरक्षतिदानवान्
४७ तथादुर्योधनंकर्णंशकुनिंचापिसौबलं वध्वादुःशासनंचापिपांडवेभ्यःप्रयच्छत
४८ त्यजेत्कुलार्थेपुरुषंग्रामस्यार्थेकुलंत्यजेत् ग्रामंजनपदस्यार्थेआत्मार्थेपृथिवींत्य
जेत् ४९ राजन्दुर्योधनंवध्वाततःसंशाम्यपांडवैः त्वत्कृतेनविनश्येयुःक्षत्रियाःक्षत्रिय
र्षभ ५० इत्युद्योगेभगवद्याने १९० वैशंपायनउ० क्षत्तुस्तुवचनंश्रुत्वाधृतराष्ट्रोजने
श्वरः विदुरंसर्वधर्मज्ञंत्वरमाणोभ्यभाषत १ गच्छतातमहाप्राज्ञांगांधारींदीर्घदर्शि
नीं आनयेहतयासार्धमनुनेष्यामिदुर्मतिं २ यदिसापिदुरात्मानंशमयेद्दुष्टचेतसं
अपिकृष्णस्यसुहृदस्तिष्ठेमवचनेवयं ३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

कालपक्वमिदंमन्येसर्वंक्षत्रंजनार्दन सर्वेह्यनुसृतामोहात्पार्थिवाःसहसैत्रिभिः ३२
भीष्मस्याथवचःश्रुत्वादाशार्हःपुष्करेक्षणः भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभाषतवीर्य
वान् ३३ सर्वेषांकुरुवृद्धानांमहानयमतिक्रमः प्रसह्यमंदमैश्वर्येननियच्छतयन्नृपं
३४ तत्रकार्यमहंमन्येकालप्राप्तमरिंदमाः क्रियमाणेभवेच्छ्रेयस्तत्सर्वंशृणुतानघाः
३५ प्रत्यक्षमेतद्भवतांयद्वक्ष्यामिहितंवचः भवतामानुकूल्येनयदिरोचतिभारताः ३६
भोजराजस्यवृद्धस्यदुराचारीह्यनात्मवान् जीवतःपितुरैश्वर्यंहृत्वामन्युवशंगतः ३७
उग्रसेनसुतःकंसःपरित्यक्तःसबांधवैः ज्ञातीनांहितकामेनमयाशस्तोमहामृधे ३८
आहुकःपुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापिसत्कृतः उग्रसेनःकृतोराजाभोजराज्यस्यवर्ध
नः ३९ कंसमेकंपरित्यज्यकुलार्थेसर्वयादवाः संभूयसुखमेधंतेभरतांधकवृष्णयः
४० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

विप्रतिपद्यसेविवादंकुरुषेमात्रादिभिःसह १८ २० निष्ठुरमप्रवमन्य २१ २२ २३ २४ २५ २९ ३०

कृत्वाबहूनिकार्याणिपांडवेषुन्रशंसवत् मिथ्यावृत्तिरनार्यःसन्नद्यविप्रतिपद्यसे १८
मातापितृभ्यांभीष्मेणद्रोणेनविदुरेणच शाम्येतिमुहुरुक्तोसिनचशाम्यसिपार्थिव
१९ शमेहिसुमहाँल्लाभस्तवपार्थस्यचोभयोः नचरोचयसेराजन्किमन्यद्बुद्धिलाघ
वात् २० नशर्मप्राप्स्यसेराजन्नुत्क्रम्यसुहृदांवचः अधर्म्यमयशस्यंचक्रियतेपार्थिव
त्वया २१ वैशंपायनउ० एवंब्रुवतिदाशार्हेदुर्योधनममर्षणं दुःशासनइदंवाक्यमब्र
वीत्कुरुसंसदि २२ नचेत्संधास्यसेराजन्स्वेनकामेनपांडवैः बध्वाकिलत्वांदास्यंति
कुंतीपुत्रायकौरवाः २३ वैकर्तनंत्वांचमांचत्रीनेतान्मनुजर्षभ पांडवेभ्यःप्रदास्यंतिभी
ष्मोद्रोणःपिताचते २४ भ्रातुरेतद्वचःश्रुत्वाधार्तराष्ट्रःसुयोधनः क्रुद्धःप्रातिष्ठतोत्थाय
महानागइवश्वसन् २५ विदुरंधृतराष्ट्रंचमहाराजंचबाह्लिकं कृपंचसोमदत्तंचभीष्मं
द्रोणंजनार्दनं २६ सर्वानेताननादृत्यदुर्मतिर्निरपत्रयः अशिष्टवदमर्यादोमानीमान्याव
मानिता २७ तंप्रस्थितमभिप्रेक्ष्यभ्रातरोमनुजर्षभ अनुजग्मुःसहामात्याराजानश्चापिस
र्वशः २८ सभायामुत्थितंक्रुद्धंप्रस्थितंभ्रातृभिःसह दुर्योधनमभिप्रेक्ष्यभीष्मःशांतन
वोब्रवीत् २९ धर्मार्थावभिसंत्यज्यसंरंभंयोनुमन्यते हसंतिव्यसनेतस्यदुर्हृदोनचिरादि
व ३० दुरात्माराजपुत्रोयंधार्तराष्ट्रोनुपायवित् मिथ्याभिमानीराज्यस्यक्रोधलोभवशानु

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ ॥

कश्चान्योभ्रातृभार्यांवैविप्रकर्तुंतथार्हति आनीयचसभांवक्तुंयथोक्ताद्रौपदीत्वया
८ कुलीनाशीलसंपन्नाप्राणेभ्योपिगरीयसी महिषीपांडुपुत्राणांतथाविनिकृता
त्वया ९ जानंतिकुरवःसर्वेयथोक्ताःकुरुसंसदि दुःशासनेनकौंतेयाःप्रव्रजंतःपरं
तपाः १० सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषुसततंधर्मचारिषु स्वेषुबंधुषुकःसाधुश्चरेदेवमसां
प्रतं ११ खलानांसानामनार्याणांपरुषाणांचभाषणं कर्णदुःशासनाभ्यांतुत्वयाचबहुशः
कृतं १२ सहमात्राप्रदग्धुंतान्बालकान्वारणावते आस्थितःपरमंयत्नंनसमृद्धंचतत्
तव १३ ऊषुश्चसुचिरंकालंप्रच्छन्नाःपांडवास्तदा मात्रासहैकचक्रायांब्राह्मणस्य
निवेशने १४ विषेणसर्पबंधैश्चयतिताःपांडवास्त्वया सर्वोपायैर्विनाशायनसमृद्धं
चतत्तव १५ एवंबुद्धिःपांडवेषुमिथ्यावृत्तिःसदाभवान् कथंतेनापराधोस्तिपांडवे॥
षुमहात्मसु १६ यच्चेभ्योयाचमानेभ्यःपित्र्यमंशंनदित्ससि तच्चपापप्रदातासिभ्र
ष्टैश्वर्योनिपातितः १७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

मन्त्रशास्त्राःस्यक्तविषयधर्माः उपजीवामभिक्षुकवत्सिद्धमन्त्रंभोस्यामस्त्वयाः २३ २४ २५ अध्यायः १२६ प्रह।

राज्यंप्राप्याभ्यनुज्ञातोयोमेपित्रापुराभवेत् नसलभ्यःपुनर्जातुमयिजीवतिकेशव २२
यावज्जीवराज्ञाध्रियतेधृतराष्ट्रोजनार्दन न्यस्तशस्त्रावयंतेवाप्युपजीवाममाधव अप्रदे
यंपुरादत्तंराज्यंपरवतोमम २३ अज्ञानाद्वाभयाद्वापिमयिबालेजनार्दन नतदद्यपु
नर्लभ्यंपांडवैर्वृष्णिनंदन २४ ध्रियमाणेमहाबाहोमयिसंप्रतिकेशव यावद्धितीक्ष्ण
यासूच्याविध्येदग्रेणकेशव २५ तावदप्यपरित्याज्यंभूमेर्नःपांडवान्प्रति २६ इत्यु
द्योगपर्वणिभगवद्याने १२६ वैशंपायनः ततःप्रहस्यदाशार्हःक्रोधपर्याकुलेक्ष
णः दुर्योधनमिदंवाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि १ लप्स्यसेवीरशयनंकाममेतदवाप्स्य
सि स्थिरोभवसहामात्योविमर्दोभवितामहान् २ यच्चैवंमन्यसेमूढनमेकश्चिद्व्य
तिक्रमः पांडवेष्वितितत्सर्वंनिबोधतनराधिपाः ३ श्रियासंतप्यमानेनपांडवानां
महात्मनां त्वयादुर्मंत्रितंद्यूतंसौबलेनचभारत ४ कथंचज्ञातयस्तातश्रेयांसः।
साधुसंमताः अथान्याय्यमुपस्थातुंजिह्मेनाजिह्मचारिणः ५ अक्षद्यूतंमहाप्राज्ञ
सताभवतिनाशनं असतांतत्रजायंतेभेदाश्चव्यसनानिच ६ तदिदंव्यसनंघोरंत्वया
द्यूतमुखंकृतं असमीक्ष्यसदाचारैःसार्धंपापानुबंधनैः ७ ॥

स्वविचार्य। १ २ ३ ४ ७

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰

टी॰

२५०

१ ८ उपरुद्धेदेवउपमंक्रूर्यादेवंप्रपर्वणिप्रपन्नावेपर्वस्याडनस्येवंग्रंथोप्रपन्नावेलक्षणांतरेइतिविषः ९९ मातंगःमुनिः

केनवाप्यपवादेनविरुध्येत्परिभिःसह अशक्ताःपांडवाःक्रूरप्रहृष्टाःप्रत्यमित्रवत् १०
किमस्माभिःकृतंतेषांकस्मिन्वापुनरागसि धार्तराष्ट्रान्निरीयांसेतिपांडवाःसंजयैःस
ह ११ नचापिवयमुग्रेणकर्मणावचनेनवा प्रभ्रष्टाःश्रणमेमेहभयादपिशतक्रतो १२
नचतेक्रूरसंपण्णामित्तद्धर्ममनुष्ठितं अस्माहेतपुथाजेतुंयोनःशत्रुनिवर्हण १३ न
हिभीष्मकृपद्रोणाःसकर्णामधुसूदन देवैरपियुधाजेतुंशक्याःकिमुतपांडवैः १४
स्वधर्ममनुपश्यंतोयदिमाधवसंयुगे अचिरेणैवनिधनंकालेप्राप्स्यामःस्वर्गमेवतत् स
त्यस्यैवैषनोधर्मःक्षत्रियाणांजनार्दन यद्ध्यपीमहिसंग्रामेशरतल्पगतावयं १६ ते
वयंवीरशयनंप्राप्स्यामोयदिसंयुगे अश्रुणमेवशत्रूणांननंस्यतिमाधव १७ क
श्रुजातंकुलेजातःक्षत्रधर्मेणवर्त्तयेत् भयाद्वृत्तिसमीक्षेवश्रणमेदिहकर्हिचित् १८
उपरुद्धेदेवनंनमेडपुमोऽप्येवपौरुष अप्यपर्वणिभज्येतननमेदिहकर्हिचित् १९ इति
मातंगवचनंपरीप्संतिहितेषवः धर्मायचैवश्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्चमहिधः २० अविंत
यन्कंविदन्यंयावज्जीवंतथाचरेत् एषधर्मःक्षत्रियाणांमतमेतच्चमेसदा २१ ॥ २५०

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

स्वजानः स्वतातिमिलितः स्वजनपरिष्वंगे १५ १७ सर्वसंपत् परस्परंप्रीतिः १८ अध्यायः १२५ १ प्रसमीक्ष्य विचार्य विमा

ग्रालस्कंधो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः सान्त्वाभिवदतां चापि शांतये भरतर्षभ १५ अर्जु
नेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवादितः मूर्ध्नि तान् समुपाघ्राय प्रेम्णाभिवद पार्थिव १६ दृष्ट्वा
तां पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह संगतं यावदानंदजाश्रूणि प्रमुंचंतु नराधिपाः १७ घुष्यतां
राजधानीषु सर्वसंपन्महीक्षितां पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव १८ इत्युद्योग
भगवद्याने १२५ वैशंपायन उ० श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि प्रत्युवाच महा
बाहुं वासुदेवं यशस्विनं १ प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव मामेव हि विशेषेण वि
भाष्य परिगर्हसे २ भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन भवान् गर्हयते नित्यं किं
समीक्ष्य बलाबलं ३ भवान् क्षत्ता च राजा वाप्याचार्यो वा पितामहः मामेव परिगर्हन्ते ना
न्यं कंचन पार्थिवं ४ न चाहं लक्षये कंचिद्व्यभिचारमिहात्मनः अथ सर्वे भवंतो मां विद्वि
षंति स राजकाः ५ न चाहं किंचिदत्यर्थमपराधमरिंदम विचिंतयन् प्रपश्यामि सुसू
क्ष्ममपि केशव ६ प्रियाभ्युपगते द्यूते पांडवा मधुसूदन जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं
मम दुष्कृतं ७ यत्पुनर्द्रविणं किंचित्तत्राजीयंत पांडवाः तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधु
सूदन ८ अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षे पराजिताः अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्राजिता
वयं ९ ॥

व्यपहृषमन्त्रा १ ३ ४ व्यभिचारं अन्यायं ५ प्रियाभ्युपगते प्रीत्या स्वीकृते ७ ८ ९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
२४८

६ २ ८ वैपुण्यं संवैरं ९ उरस्सु निपात्यन्त इति संबंधः ११ रत्नयुक्ता ओषधिर्विद्यते यस्येति रत्नौषधिः रत्नांगुली
यकं रत्नावयवसमेतेनेति पाठः स्वच्छः आबंधो दृढबंधे स्यात् प्रेमालंकारयोरपीति विश्वः रत्नालंकारेण

यावन्न पश्यति यस्याजौ शिरांसि गजयोधिनां गदयावीरघातीनि फलानीव वनस्पतेः
६ कालेन परिपक्वानि तावच्छाम्यतु वैशसं नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
७ विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालिश्च दंशिताः यावन्न प्रविशन्त्येते नक्रा इव महार्णवं ८
कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसं यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षितां
९ गार्ध्रपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसं ९ चंदनागुरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु
च नोरस्सु यावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः १० कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः
अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसं ११ अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुंजरः
पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः १२ ध्वजांकुशपताकांकं दक्षिणं ते सुदक्षिणः
स्कंधे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ १३ रत्नौषधिसमेतेन रत्नांगुलित
लेन च उपविष्टस्य पृष्ठं ते पाणिना परिमार्जतु १४ ॥

रत्नैः प्रेम्णा च समेतेन चेति भावः २

तवदारक्तानि अंगुलितलानि यस्य तेन रत्नांगुलितलेन १४ ॥

२४८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२१ २२ समंहतः समुपेकीभूतः २४ २५ तीर्थेन उपायेन २७ अपराभवो जयः २८ अध्यायः १२४ मेधाग्रो संग्रामाग्रो

यावन्नाथो चरिष्येते त्वयानाथेन दुर्हृदा हतमित्रो हतामात्यो लूनपत्नाविवांडजौ २० भित्तु
कौ विचरिष्येते प्राचेतोपृथिवीमिमां कुलघ्नमीहृशं पापजनयित्वा कुपूरुष २१ अथ दुर्यो
धनं राजा धृतराष्ट्रोभ्यभाषत आसीनं भ्रातृभिः सार्द्धं राजभिः परिवारितं २२ दुर्योधन नि
बोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना आदत्स्व शिवमत्यंतं योगक्षेममवव्ययं अनेन हि सहायेन
कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु २४ सुसंहितः केशवे
वेन तात गच्छ युधिष्ठिरं चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भरतानामनामयं २६ वासुदेवेन तीर्थेन
तात गच्छस्व संशमं कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः २७ शमं चेद्याचमानं त्वं प्र
त्याख्यास्यसि केशवं त्वदर्थमभिजल्पंतं न तवास्त्यपराभवः २८ इत्युद्योगे भगवद्याने १२४
वैशंपायन उ० धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समव्यथौ दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शा
सनातिगं १ यावत्कृष्णावसंनद्धो यावत्तिष्ठति गांडिवं यावद्धौम्यो न मेधाग्नौ जुहोतीह
द्विषद्बलं २ यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ह्रीनिषेवो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु
वैशसं ३ यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेष्वनीकेष्ववस्थितः भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु
वैशसं ४ यावन्न चरते मार्गान्पृतनामभिधर्षयन् भीमसेनो गदापाणिस्तावत्संशाम्यपांड
॥ वै: ५ ॥

मेधो यज्ञः यान्येव संग्रामनामानि तानि यज्ञनामानीति यास्कः १ २ ३ ४ ५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
२५८

॥ १२ एतेकर्णादयःकृत्यायजयायपरेषांअस्मदादीनां १३ माजीजनःमोत्पादयअत्रमानमग्रेजेयान्विद्धि १४ १५

प्राज्ञोमेधाविविनीतोदान्तोवर्थकामोबहुश्रुतः आहतत्त्वंहितंवाक्यंतज्जुषस्वनराधि।
प ११ अनुतिष्ठमहाप्राज्ञकृष्णभीष्मोयदूचतुः माधवंबुद्धिमोहेनमावमंस्थाःपरंत
प १२ येत्वाप्रोत्साहयंत्येतेनैतेकृत्यायकर्हिचित् वैरंपरेषांग्रीवायांप्रतिमोक्ष्यंति
संयुगे १३ माजीजनःप्रजाःसर्वाःपुत्रान्भ्रातॄंस्तथैवच वासुदेवार्जुनौयत्रविद्धिजे
यंबलंहितत् १४ एतच्चैवमतंसत्यंसुहृदःकृष्णभीष्मयोः यदिनादास्यसेतात।
पश्चात्तप्स्यसिभारत १५ यथोक्तंजामदग्न्येनभूयानेषततोर्जुनः कृष्णोहिदेवकी
पुत्रोदेवैरपिसुदुःसहः किंतेसुखप्रियेणेहप्रोक्तेनभरतर्षभ १६ एतत्तेसर्वमाख्या
तंयथेच्छसितथाकुरु नहित्वामुत्सहेवक्तुंभूयोभरतसत्तम १७ वैशंपायनउ॰
तस्मिन्वाक्यांतरेवाक्यंक्षत्तापिविदुरोब्रवीत् दुर्योधनमभिप्रेक्ष्यधार्तराष्ट्रममर्ष
णं १८ दुर्योधननशोचामित्वामहंभरतर्षभ इमौतुवृद्धौशोचामिगांधारींपितरं
च ते १९ ॥

सत्त्वंहितावहंप्रियंचन्यायोपेतत्वात् तेनसुखप्रियेणप्रोक्तेनवचनेनत्वम् उद्धरस्यकिंनकिमपीत्य
र्थः १८ १९ ॥ २५८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

९१ ९३ अध्यायः कृत्स्नवाक्यं १२३ ततइति १ २ ३ मानीनशः मानाशय ४ ७ कुलघ्नोमाभूरितिशेषः ८ ९ ॥१२

त्वामेवस्थापयिष्यंतिपौत्रराज्येमहारथाः महाराज्येपिपितरंधृतराष्ट्रंजनेश्वरं ९९ मा
तातश्रियमायांतीमवमंस्थाः समुद्यतां अर्धंप्रदायपार्थेभ्योमहतींश्रियमाप्स्यसि पां
डवैः संशममकृत्वाकृत्वाचसुहृदांवचः संप्रीयमाणोमित्रैश्चचिरंभद्राण्यवाप्स्यसि १००
इत्युद्योगेभगवद्यानेभगवद्वाक्यं १२२ वैशंपायनउ॰ ततःशांतनवोभीष्मोदुर्योधन
ममर्षणं केशवस्यवचः श्रुत्वाप्रोवाचभरतर्षभ १ कृष्णेनवाक्यमुक्तोसिसुहृदांश
ममिच्छता अनुपश्यस्वतत्तातमामन्युवशमन्वगाः २ अकृत्वावचनंतातकेशव
स्यमहात्मनः श्रेयोनजातुनसुखंनकल्याणमवाप्स्यसि ३ धर्म्यमर्थ्यंमहाबाहु
राहत्वांतातकेशवः तदर्थमभिपद्यस्वमाराजन्नीनशः प्रजाः ४ ज्वलितांत्वमिमांल
क्ष्मींभारतींसर्वराजसु जीवतोधृतराष्ट्रस्यदौरात्म्याद्भ्रंशयिष्यति ५ आत्मानंचसहा
मात्यंसपुत्रभ्रातृबांधवं अहमित्यनयाबुद्ध्याजीविताद्भ्रंशयिष्यसि ६ अतिक्रामन्
केशवस्यतथ्यंवचनमर्थवत् पितुश्चभरतश्रेष्ठविदुरस्यचधीमतः ७ माकुलघ्नः
कुपुरुषोदुर्मतिःकापथंगमः मातरंपितरंचैवमामज्जीःशोकसागरे ८ अथद्रोणो
ब्रवीतत्रदुर्योधनमिदंवचः अमर्षवशमापन्नंनिश्वसंतंपुनःपुनः ९ धर्मार्थयुक्तंव
चनमाहत्वांतातकेशवः तथाभीष्मःशांतनवस्तज्जुषस्वनराधिप १० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ०
टी०
२५०

४९ ५० ५१ ५२ यस्मिन्नर्जुनेजितेसमतितेतत्रजितंजयःस्यात् ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ॥

इदंसंनिहितंतातसमग्रेपार्थिवेबले अयंभीष्मस्तथाद्रोणःकर्णश्चायंतथाकृपः ४९ भूरिश्रवाः
सौमदत्तिश्चाश्वत्थामाजयद्रथः अशक्ताःसर्वएवैतेप्रतियोद्धुंधनंजयं ५० अजेयोह्यर्जुनःसंख्ये
सर्वैरपिसुरासुरैः मानुषैरपिगंधर्वैर्मायुद्धेचेतआधिथाः ५१ दृष्टपूर्वोवापुमान्कश्चित्समग्रे
पार्थिवेबले योऽर्जुनंसमरेप्राप्यस्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ५२ किंतेजनक्षयेणेहकृतेनभरत
र्षभ यस्मिन्जितेजितंतेस्यात्सोमानेकःसमृत्पतां ५३ यःसदेवान्सगंधर्वान्सयक्षासुरपा
न्नगान् अजयत्खांडवप्रस्थेकस्तंयुध्येतमानवः ५४ तथावैराटनगरेश्रूयतेमहदद्भु
तं एकस्यचबहूनांचपर्याप्तंतन्निदर्शनं ५५ युद्धेयेनमहादेवःसाक्षात्संतोषितःशिवः त
मजेयमनाधृष्यंविजेतुंजिष्णुमच्युतं आशंससीहसमरेवीरमर्जुनमूर्जितं ५६ मद्द्वितीयं
यंपुनःपार्थंकःप्रार्थयितुमर्हति युद्धेप्रतीपमायांतमपिसाक्षात्पुरंदरः ५७ बाहुभ्यामुद्ध
हेद्भूमिंदहेत्क्रुद्धइमाःप्रजाः पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनंसमरेजयेत् ५८ पश्यपुत्रांस्त
थाभ्रातॄन्ज्ञातीन्संबंधिनस्तथा त्वत्कृतेनविनश्येयुरिमेभरतसत्तमाः ५९ अस्तुशे..
षंकौरवाणांमापराभूदिदंकुलं कुलघ्नइतिनोच्येथानष्टकीर्तिर्नराधिप ६० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

३८ ३९ छिंद्यात्तल्लोभादिना दूषयेत् ४० ४१ छिद्यते प्रमाणमार्गात्च्युतो भवतीत्यर्थः प्रमाणं लोकवेदप्रसिद्धं दुर्ज

कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् नहि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ३७
उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशांपते लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ३८ स त्वं
तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ अधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ३९ आत्मानं तक्ष
ति ह्येष वनं परशुना यथा यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन्प्रवर्तते ४० न तस्य हि मतिं छिं
द्याद्यस्य नेच्छेत्पराभवं अविच्छिन्नमतेरस्य कल्याणे धीयते मतिः ४१ आत्मवान्नावमन्ये
त त्रिषु लोकेषु भारत अप्यल्पं प्राकृतं किंचित्किमु तान्पाण्डवर्षभान् ४२ अमर्षवशमा
पन्नो न किंचिद्बुध्यते जनः छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ४३ श्रेयस्ते दुर्जना
त्तात पाण्डवैः सह संगतं तैर्हि संप्रीयमाणस्त्वं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ४४ पाण्डवैर्निर्मितां
भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम पाण्डवान्पृष्ठतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ४५ दुःशासने दुर्वि
षहे कर्णे चापि ससौबले एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ४६ न चैते तव प
र्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्प्रति भारत ४७ न हीमे स
र्वे राजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ४८ ॥

नात्संगिनः पाण्डवैः संगतं श्रेयः ४३ ४४ निर्मितां वशीकरणेनोत्पादितां ४५ ४६ ४७ ४८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२७ २८ २९ ३० ३१ उपचरिताः प्रतारिताः ३२ ३३ ३४ अर्थं कलिं कलहहेतुं ३५ अनुपायेन हीनोपायेन ३६

मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान्निषेवते स घोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति २७ योऽ
सत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सतां परान्वृणीते स्वान्द्वेष्टि तं गौस्त्यजति भारत २८ स ते
विरुध्यते वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि अशिष्टेभ्यः समर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ २९ को हि
शक्रसमान्ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्त्वदन्यो भुवि मानवः ३०
जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ३१
मिथ्योपचरितास्तात जन्मप्रभृति बान्धवाः त्वयि सम्यङ्महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ३२
त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ३३ त्रिवर्ग
युक्तः प्राज्ञानामारम्भो भरतर्षभ धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासंभवे नराः ३४ पृथक्च विनि
विष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ३५ इन्द्रियैः प्राकृ
तो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः कामार्थावनुपायेन
लिप्समानो विनश्यति ३६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१४ १५ १७।१८ शास्त्रेशासने १९ किंपाकंमहाकालफलं २२ २३ निःश्रेयसंकल्याणं २४ अर्थकामस्यइष्टार्थिनः

अधर्मादयशस्माच्चकर्मणस्त्वंप्रमोक्ष्यसे प्राज्ञैःशूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः १५
संधत्स्वपुरुषव्याघ्रपांडवैर्भरतर्षभ तद्धितंचप्रियंचैवधृतराष्ट्रस्यधीमतः १६ पितामह
स्यद्रोणस्यविदुरस्यमहामतेः कृपस्यसोमदत्तस्यबाह्लीकस्यचधीमतः १७ अश्वत्थाम्नो
विकर्णस्यसंजयस्यविविंशतेः ज्ञातीनांचैवभूयिष्ठंमित्राणांचपरंतप १८ शमेशर्मभवे
त्तातसर्वस्यजगतस्तथा ह्रीमानसिकुलेजातःश्रुतवाननृशंसवान् १९ तिष्ठतातपितुः
शास्त्रेमातुश्चभरतर्षभ १९ एतच्छ्रेयोहिमन्यंतेपितायच्छास्तिभारत उत्तमापद्गतःसर्वः
पितुःस्मरतिशासनं २० रोचतेतेपितुस्तातपांडवैःसहसंगमः सामात्यस्यकुरुश्रेष्ठतवाप्य
तातरोचतां २१ श्रुत्वायःसुहृदांशास्त्रंमर्त्योनप्रतिपद्यते विपाकांतेदहत्येनंकिंपाक
मिवभक्षितं २२ यस्तुनिःश्रेयसंवाक्यंमोहान्नप्रतिपद्यते सदीर्घसूत्रोहीनार्थःपश्चा
त्तापेनयुज्यते २३ यस्तुनिःश्रेयसंश्रुत्वाप्राक्तदेवाभिपद्यते आत्मनोमतमुत्सृज्यसलो
केसुखमेधते २४ योर्थकामस्यवचनंप्रातिकूल्यान्नमृष्यते शृणोतिप्रतिकूलानिद्विष
तांवशमेतिसः २५ सतांमतमतिक्रम्ययोऽसतांवर्ततेमते शोचंतेव्यसनेतस्यसुहृदोन
चिरादिव २६ ॥ २५ २६ ॥ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

नत्वहंस्ववशस्तातक्रियमाणंनमेप्रियं अंगदुर्योधनंकृष्णमंदंशास्त्रातिगंमम ३ अनु
नेतुंमहाबाहोयतस्वपुरुषोत्तम नशृणोतिमहाबाहोवचनंसाधुभाषितं ४ गांधार्या
श्चहृषीकेशविदुरस्यचधीमतः अन्येषांचैवसुहृदांभीष्मादीनांहितैषिणां ५ सत्वंपा
पमतिंक्रूरंपापचित्तमचेतनं अनुशाधिदुरात्मानंस्वयंदुर्योधनंनृप ६ सुहृत्कार्यंतुसु
महत्कृतंतेस्याज्जनार्दन ततोभ्यावृत्यवार्ष्णेयोदुर्योधनममर्षणं अब्रवीन्मधुरांवाचं
सर्वधर्मार्थतत्ववित् दुर्योधननिबोधेदंमद्वाक्यंकुरुसत्तम ८ शमार्थंतेविशेषेणसानु
बंधस्यभारत महाप्राज्ञकुलेजातःसाध्वेतत्कर्तुमर्हसि ९ श्रुतवृत्तोपसंपन्नःसर्वैःस
मुदितोगुणैः दौष्कुलेयादुरात्मानोनृशंसानिरपत्रपाः १० यएतदीदृशंकुर्युर्यथात्वंता
तमन्यसे धर्मार्थयुक्तालोकेस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यतेसतां ११ असतांविपरीतातुलक्ष्यतेभ
रतर्षभ विपरीतात्वियंवृत्तिरसकृल्लक्ष्यतेत्वयि १२ अधर्मश्चानुबंधोत्रघोरःप्राणहरो
महान् अनिष्टश्चानिमित्तश्चनचशक्यश्चभारत १३ तमनर्थंपरिहरन्नात्मश्रेयःकरिष्य
सि भ्रातॄणामथभृत्यानांमित्राणांचपरंतप १४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१८ मायाश्चाद्भुतार्थप्रदर्शनेनरंजनपूर्वकंपरवंचनं १५ पाठांतरेसमोनास्ति १९ २० पापिष्टत्वेनत्वत्कृतंपापंत्वय्येवभो
क्तव्यंनतुभ्रात्रादिभिरित्यभिप्रायेनाह ददातीतिकिंतुकर्त्तैवनदाप्नोति २१ बहुधानानाशास्त्रयुक्त्यादिभिःप्र।
तदनेनैवदोषेणक्षीणंयेनास्मिपातितः अभिमानेननराजेंद्रधिक्कृतःस्वर्गवासिभिः १४ नायं
मानेनराजर्षेनबलेननहिंसया नशाठ्येननमायाभिर्लोकोभवतिशाश्वतः १५ नावमान्या
स्त्वयाराजन्नधमोत्कृष्टमध्यमाः नहिमानप्रदग्धानांकश्चिदस्तिशमःक्वचित् १६ पत।
नारोहणमिदंकथयिष्यंतियेनराः विषमाण्यपितेप्राप्तास्तरिष्यंतिनसंशयः १७ नारदउः
एषदोषोभिमानेनपुराप्राप्तोययातिना निर्बंधतातिमात्रंचगालवेनमहीपते १८ श्रोतव्यं
हितकामानांसुहृदांहितमिच्छतां नकर्त्तव्योहिनिर्बंधोनिर्बंधोहिक्षयोदयः १९ तस्मा
त्वमपिगांधारेमानंक्रोधंचवर्जय संधत्स्वपांडवैर्वीरसंरंभंत्यजपार्थिव २० ददातियत्पा
र्थिवयत्करोतियत्तपतियज्जुहोति नतस्यनाशोस्तिनचापकर्षोनान्यस्तदश्ना।
तिसएवकर्त्ता २१ इदंमहाख्यानमनुत्तमंहितंबहुश्रुतानांगतरोषरागिणां समीक्ष्यलो
केबहुधाप्रधावितंत्रिवर्गदृष्टिःपृथिवीमुपाश्नुते २२ इत्युद्योगपर्वणिभगवद्यानेगाल
वचरिते १२२ धृतराष्ट्रउः भगवन्नेवमेवैतद्यथावदसिनारद इच्छामिचाहमप्येवंनत्वी।
शोभगवन्नहं १ वैशंपायनउः एवमुक्त्वाततःकृष्णमभ्यभाषतकौरवः स्वर्ग्यंलोक्यंचमामा
त्थधर्म्यंन्याय्यंचकेशव २ ॥ यादितंनिश्चितं २२ अध्यायः १२२ भग १ २ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰
टी॰
२५४

चतुष्पादः तपोयज्ञज्ञानदानवान् अहिंसासत्यमस्तेयमानृशंस्यंचेतिवापादः ८ स्वकृतेनसम्यक्संपादितेनक
र्मणामयासमोन्योनास्तीतिवाक्ययोगेनतमसाक्रोधेननाभिजानेतिश्रेष्ठोयमितिनांगीकुर्वतिततोहेतोःअ

चतुष्पादस्त्वयाधर्मश्चितोलोक्येनकर्मणा अक्षयस्तवलोकोयंकीर्तिश्चैवाक्षयादिवि ७
पुनस्त्वय्यैवराजर्षेसुकृतेनविघातितं आरूढंतमसाचेतःसर्वेषांस्वर्गवासिनां ८ ये
नत्वानाभिजानंतिततोज्ञातोसिपातितः प्रीत्यैवचासिदौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ९
स्थानंचप्रतिपन्नोसिकर्मणास्वेननिर्जितं अचलंशाश्वतंपुण्यमुत्तमंध्रुवमव्ययं १०
ययातिरुवाच भगवन्संशयोमेस्तिकश्चित्तंछेत्तुमर्हसि नह्यन्यमहमर्हामिप्रष्टुंलो
कपितामह ११ बहुवर्षसहस्रांतंप्रजापालनवर्धितं अनेकक्रतुदानौघैरर्जितंमेमह
त्फलं ११ कथंतदल्पकालेनक्षीणंयेनास्मिपातितः भगवन्वेत्थलोकांश्चशाश्वतान्
ममनिर्मितान् १२ कथंनुममतत्सर्वंविप्रणष्टंमहाद्युते पितामहउ॰ बहुवर्षसहस्रां
तंप्रजापालनवर्धितं अनेकक्रतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्जितंफलं १३ ॥

ज्ञातः अकीर्त्यातिरोभूतः ८ ९ १० ११ १२ १३ ॥ २५४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ अध्यायः १२१ सद्भिः १ वर्षेणावृष्टा २ ३ ४ ५ ॥

अष्टकस्त्वथराजर्षिःकौशिकोमाधवीसुतः अनेकशतयज्वानंवाक्यंप्राहधर्मवित् ११
शतशःपुंडरीकामेगोसवाश्चचिताःप्रभो क्रतवोवाजपेयाश्चतेषांफलमवाप्नुहि १२ नमे
रत्नानिनधनंनतथान्येपरिच्छदाः क्रतुष्वनुपयुक्तानितेनसत्येनखंव्रज १३ यथायथा
हिजल्पंतिदौहित्रास्तंनराधिप तथातथावसुमतींत्यक्त्वाराजादिवंययौ १४ एवंसर्वेस
मस्तास्तेराजानःसुकृतैस्तदा ययातिंस्वर्गतोभ्रष्टंतारयामासुरंजसा १५ दौहित्राःस्वेनध
र्मेणयज्ञदानकृतेनवै चतुर्षुराजवंशेषुसंभूताःकुलवर्धनाः मातामहंमहाप्राज्ञंदि
वमारोपयंतिते १७ राजानऊचुः राजधर्मगुणोपेताःसर्वधर्मगुणान्विताः दौहित्रास्तेव
यंराजन्दिवमारोहपार्थिव १८ इत्युद्योगेभगवद्यानेगालवचरितेऽध्यायः १२१ नारदउ
सद्भिरारोपितःस्वर्गंपार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः अभ्यनुज्ञायदौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः १
अभिवृष्टश्चवर्षेणनानापुष्पसुगंधिना परिष्वक्तश्चपुण्येनवायुनापुण्यगंधिना २ अच
लंस्थानमासाद्यदौहित्रफलनिर्जितं कर्मभिःस्वैरुपचितोजज्वालपरयाश्रिया ३ उप
गीतोपनृत्तश्चगंधर्वाप्सरसांगणैः प्रीत्याप्रतिगृहीतश्चस्वर्गेदुंदुभिनिःस्वनैः ४ अभिष्टु
तश्चविविधैर्देवराजर्षिचारणैः अर्चितश्चोत्तमार्घ्येणदैवतैरभिनंदितः ५ प्राप्तःस्व
र्गफलंचैवतमुवाचपितामहः निर्वृतंशांतमनसंवचोभिस्तर्पयन्निव ६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
२४३

३ ४ आयानेग्रग्रायानोपलक्षितेनश्रोतधर्मे ५ ६ वैहार्येष्वपरिहासेनलालनीयेषु स्यालसंबंध्यादिषु ७ संक

ततोवसुमनाःपूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ख्यातोदानपतिर्लोकेव्याजहारतपंतदा ३ प्रा
प्तवानस्मियल्लोकेसर्ववर्णेष्वगर्हणा तदप्यस्यचदास्यामितेनसंयुज्यतांभवान् ४ ततः
प्रतर्दनोप्याहवाक्यंतत्रियपुंगवः यथाधर्मरतिर्नित्यंनित्यंयुद्धपरायणः ५ प्राप्तवान
स्मियल्लोकेतत्रवंशोद्भवंयशः वीरशब्दफलंचैवतेनसंयुज्यतांभवान् ६ शिबिरौशी
नरोधीमानुवाचमधुरांगिरं यथाबालेषुनारीषुवैहार्येषुतथैवच ७ संगरेषुनिपा
तेषुतथापद्व्यसनेषुच अनृतंनोक्तपूर्वंमेतेनसत्येनखंव्रज ८ यथाप्राणांश्चराज्यंच
राजन्कर्मसुखानिच त्यजेयंनपुनःसत्यंतेनसत्येनखंव्रज ९ यथासत्येनमेधर्मो
यथासत्येनपावकः प्रीतःशतक्रतुश्चैवतेनसत्येनखंव्रज

१० ॥

टेष्वव्यसनेषुद्यूतादिषुखंस्वर्गं ९ १० ॥ १० ॥ २४३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१९ २० २३ पुरातनेअनादिकालप्रवृत्तेवेदे २४ २७ अष्टभागेनअष्टमांशेन २८ अध्यायः ११९ ॥ अध्य १२

ययातिरु॰ नाहंप्रतिग्रहधनोब्राह्मणःक्षत्रियोह्यहं नचमेप्रवणाबुद्धिःपरपुण्यविनाशने
१९ नारदउ॰ एतस्मिन्नेवकालेतुमृगचर्याक्रमागता माधवीप्रेक्ष्यराजानस्तेभिवाद्येदमब्रु
वन् २० किमागमनकृत्यंतेकिंकुर्मःशासनंतव आज्ञाप्याहिवयंसर्वेतवपुत्रास्तपोधने २१
तेषांतद्भाषितंश्रुत्वामाधवीपरयामुदा पितरंसमुपागच्छद्ययातिंसाववंदच २२ स्पृष्ट्वा
मूर्ध्नितान्पुत्रांस्तापसीवाक्यमब्रवीत् दौहित्रास्तवराजेंद्रममपुत्रानतेपराः २३ इमेत्वांता
रयिष्यंतिदृष्टमेतत्पुरातने अहंतेदुहिताराजन्माधवीमृगचारिणी २४ मयाप्युपचितो
धर्मस्ततोर्द्धंप्रतिगृह्यतां यस्माद्राजन्नराःसर्वेअपत्यफलभागिनः २५ तस्मादिच्छंति
दौहित्रान्यथात्वंवसुधाधिप ततस्तेपार्थिवाःसर्वेशिरसाजननींतदा २६ अभिवाद्यन
मस्कृत्यमातामहमथाब्रुवन् उच्चैरनुपमैःस्निग्धैःस्वरैरापूर्यमेदिनीं २७ मातामहंनृ
पतयस्तारयंतोदिवश्च्युतं अथतस्मादुपगतोगालवोप्याहपार्थिवं तपसोमेष्टभागेन
स्वर्गमारोहतांभवान् २८ इत्युद्योगपर्वणिभगवद्यानेगालवचरितेध्यायः ११९ नारद
उ॰ प्रत्यभिज्ञातमात्रोथसद्भिस्तैर्नरपुंगवः समारुरोहनृपतिरस्पृशन्वसुधातलं य
यातिर्दिव्यसंस्थानोबभूवविगतज्वरः १ दिव्यमाल्यांबरधरोदिव्याभरणभूषितः दि
व्यगंधगुणोपेतोनपृथ्वीमस्पृशत्तदा २ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰३॰
टी॰
२५२

९ शिविरौशीनरः इत्येकः ९ ११ एकः३एषां नृः पादपूरणार्थः गंगानदीमिव धूममयींलेखामालंब्यनिपप

पतिष्यंश्चिंतयामासगतिंगतिमतांवरः एतस्मिन्नेवकालेतुनैमिषेपार्थिवर्षभान् ९
चतुरोपश्यतनृपस्तेषांमध्येपपातह प्रतर्दनोवसुमनाःशिविरौशीनरोष्टकः १०
वाजपेयेनयज्ञेनतर्पयंतिसुरेश्वरं तेषामध्वरजंधूमंस्वर्गद्वारमुपस्थितं ययातिरु
पजिघ्रन्वैनिपपातमहींप्रति ११ भूमौस्वर्गेचसंबद्धांनदींधूममयीमिव गंगांगामि
वगच्छंतीमालंब्यजगतीपति १२ श्रीमत्स्ववभृथाग्र्येषुचतुर्षुप्रतिबंधुषु मध्येनि
पतितोराजालोकपालोपमेषुसः १३ चतुर्षुहुतकल्पेषुराजसिंहमहाग्निषु पपा
तमध्येराजर्षिर्ययातिःपुण्यसंक्षये १४ तमाहुःपार्थिवाःसर्वेदीप्यमानमिवश्रिया
कोभवान्कस्यवाबंधुर्देशस्यनगरस्यवा १५ यक्षोवाप्यथवादेवोगंधर्वोराक्षसोपिवा न
हिमानुषरूपोसिकोवार्थःकांक्षितस्त्वया १६ ययातिरुवाच ययातिरस्मिराजर्षिःक्षी
णपुण्यश्च्युतोदिवः पतेयंसत्स्वितिध्यायन्भवत्सुपतितस्ततः १७ राजानऊचुः
सत्यमेतद्भवतुतेकांक्षितंपुरुषर्षभ सर्वेषांनःक्रतुफलंधर्मश्चप्रतिगृह्यतां १८

तेतिसंबंधः ११ प्रतिबंधुषुदौहित्ररूपेषु १३ १४ बंधुःपालयिता १५ १६ १७ १८ ॥ ग्र

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१९ २० २१ २२ अध्यायः ११९ अथ १ २ ३ धर्मदूषकं पुण्यनाशकं ४ ५ ६ ७ अज्ञातयस्मेहीनतेज

कर्मणाकेनसिद्धोयंक्वायानेनतपश्चितं कथंवाज्ञायतेस्वर्गेकेनवाज्ञायतेपुन १९ एवं
विचारयंतस्तेराजानेस्वर्गवासिनः दृष्ट्वापप्रच्छुरन्योन्यंययातिंनृपतिंप्रति २० विमान
पालाःशतशःस्वर्गद्वाराभिरक्षिणः पृष्टाअमत्त्वपालाश्चनजानीमेत्ययाब्रुवन् २१ स
र्वैतेस्याहृतज्ञानानाभ्यजानंततंनृपं समुहूर्ताद्दथनृपोहतौजाश्चाभवत्तदा २२ अध्या
यः ११९ नारदउ० अथप्रचलितःस्थानादासनाच्चपरिच्युतः कंपितेनैवमनसाधर्षितः
शोकवह्निना १ म्लानस्रक्भ्रष्टविज्ञानःप्रभ्रष्टमुकुटांगदः विघूर्णनस्रस्तसर्वांगःप्र
भ्रष्टाभरणांबरः २ अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्चपुनःपुनः शून्यःशून्येनमनसा
प्रपतिष्यन्महीतले ३ किंमयामनसाध्यातमशुभंधर्मदूषणं येनाहंचलितःस्थाना
दितिराजाव्यचिंतयत् ४ नततत्रैवराजानःसिद्धाश्चाप्सरसस्तथा अपश्यंतनिरालं
बंतंययातिंपरिच्युतं ५ अथैत्यपुरुषःकश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः ययातिमब्रवी
द्राजन्देवराजस्यशासनात् ६ अतीवमदमत्तस्त्वंनकिंचिन्नावमन्यसे मानेनभ्रष्ट
स्वर्गस्तेनार्हस्त्वंपार्थिवात्मज ७ नचप्रज्ञायसेगच्छपतस्वेतितमब्रवीत् पतेयंसत्स्वि
तिवचस्त्रिरुक्त्वानहुषात्मजः ८ ॥

त्वेनप्रकाशत्वात् ८ ॥ ८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰भा॰ ८ ९ व्याघ्राणांविशेषितंपर्यटनंयेषु १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ ॥

टी॰

२४१ वैडूर्यांकुरकल्पानिमृदूनिहरितानिच चरंतीस्मतृणाग्राणितिक्तानिमधुराणिच
८ स्रवंतीनांचपुण्यानांसुरसानिशुचीनिच पिबंतीवारिमुख्यानिशीतानिविम
लानिच ९ वनेषुमृगराजेषुव्याघ्रविशेषितेषुच दावाग्निविप्रमुक्तेषुशून्येषुगह
नेषुच १० चरंतीहरिणैःसार्धंमृगीववनचारिणी चचारविपुलंधर्मंब्रह्मचर्येण
संवृतं ११ ययातिरपिपूर्वेषांराज्ञांवृत्तमनुष्ठितः बहुवर्षसहस्रायुर्युयुजेकालध
र्मणा १२ पूरुर्यदुश्चद्वौवंशौवर्धमानौनरोत्तमौ ताभ्यांप्रतिष्ठितोलोकःपरलोकेच
नाहुषः १३ महीपतेनरपतिर्ययातिःस्वर्गमास्थितः महर्षिकल्पोनृपतिःस्वर्गा
ग्र्यफलभुग्विभुः १४ बहुवर्षसहस्राख्येकालेबहुगुणेगते राजर्षिषुनिषण्णेषु
महीयस्सुमहर्षिषु १५ अवमेनेनरान्सर्वान्देवानृषिगणांस्तथा ययातिर्मू
ढविज्ञानोविस्मयाविष्टचेतनः १६ ततस्तंबुबुधेदेवःशक्रोवलनिषूदनः तेचराज
र्षयःसर्वेधिग्धिगित्येवमब्रुवन् १७ विचारश्चसमुत्पन्नोनिरीक्ष्यनहुषात्मजं को
न्वयंकस्यवाराज्ञःकथंवास्वर्गमागतः १८ ॥

२४१

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

निर्यात्यप्रतर्प्य शिष्यायगालवाय २० २१ २४ अध्यायः ११८ सत १ पर्यधावत्तांवरान्वेषणायेत्यर्थः १ ४ वनेव

जातमात्रंसुतंतंचविश्वामित्रोमहामुनिः संयोज्यार्थैस्तथाधर्मैर्यशोभिस्तैःसमयोजयत् १९
अथाष्टकःपुरंप्रायात्तदासोमपुरप्रभं निर्यात्यकन्यांशिष्यायकौशिकोपिवनंययौ २०
गालवोपिसुपर्णेनसहनिर्यात्यदक्षिणां मनसाभिप्रतीतेनकन्यामिदमुवाचह २१
जातोदानपतिःपुत्रस्त्वयाशूरस्तथापरः सत्यधर्मरतश्चान्योयज्वाचापितथापरः २२
तदागच्छवरारोहेतारितस्तेपितासुतैः चत्वारश्चैवराजानस्तथाचाहंसुमध्यमे २३
गालवस्त्वभ्यनुज्ञायसुपर्णंपन्नगाशनं पितुर्निर्यात्यतांकन्यांप्रययौवनमेवह २४
इत्युद्योगेभगवद्यानेगालवचरिते० ११८ नारदउ० सतुराजापुनस्तस्याःकर्तुकामः
स्वयंवरं उपगम्याश्रमपदंगंगायमुनसंगमे १ गृहीत्वामाल्यदामांतांरथमारोप्य
माधवीं पूरुर्यदुश्चभगिनीमाश्रमेपर्यधावतां २ नागयक्षमनुष्याणांगंधर्वमृग
पक्षिणां शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्रसमागमः ३ नानापुरुषदेश्यानामीश्वरैश्चस
माकुलं ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्चसमंतादावृतंवनं ४ निर्दिश्यमानेषुतुसावरेषुवरव
र्णिनी वरानुत्क्रम्यसर्वांस्तान्वरंवृतवतीवनं ५ अवतीर्यरथात्कन्यानमस्कृत्यचबं
धुषु उपगम्यवनंपुण्यंतपस्तेपेययातिजा ६ उपवासैश्चविविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ।
आत्मनोलघुतांकृत्वाबभूवमृगचारिणी ७॥ नवासं ५ ६ आत्मनःचित्तस्यलघुतां रागद्वेषादिमल

रहितेनसुखार्थभेदेनेशीघ्रतां ७॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

४० वितीर्यात्मप्रत्यर्थ्यमशिष्यायगालवाय १६ २ १८ ॥

एवंनशक्यमप्राप्यंप्राप्तुंगालवकर्हिचित् ८ मामस्यशताभ्यांवैद्वाभ्यांतस्मैनिवेद
य ९ विश्वामित्रायधर्मात्मन्षड्भिरश्वशतैःसह ततोसिगतसंमोहःकृतकृत्योद्वि
जोत्तम १० गालवस्तैस्तथेत्युक्त्वासुपर्णसहितस्ततः आदायाश्वांश्चकन्यांचविश्वा
मित्रमुपागमत् ११ अश्वानांकांक्षितार्थानांषडिमानिशतानिवै शतद्वयेनकन्येयं
भवताप्रतिगृह्यतां १२ अस्यांराजर्षिभिःपुत्राजातावैधार्मिकास्त्रयः चतुर्थंजनयत्वे
कंभवानपिनरोत्तम १३ पूर्णान्येवंशतान्यष्टौतुरगाणांभवंतुते भवतोह्यनृणोभूत्वा
तपःकुर्यांयथासुखं १४ विश्वामित्रस्तुतंदृष्ट्वागालवंसहपक्षिणा कन्यांचतांवरा
रोहामिदमित्यब्रवीद्वचः १५ किमियंपूर्वमेवेहनदत्ताममगालव पुत्राममैववं
शकराभवेयुःकुलभावनाः १६ प्रतिगृह्णामितेकन्यामेकपुत्रफलायवै अश्वाश्चा
श्रममासाद्यचरंतुममसर्वशः १७ सतयारममाणोथविश्वामित्रोमहाद्युतिः
आत्मजंजनयामाससमाधवीपुत्रमष्टकं १८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१६ १७ १८ १९ २० सुग्ध्यायः १७ गाल १ २ ३ ७ संतारेमार्गे हृतानिचौरैरितिशेषः ८ ॥

तथाब्रुवद्रत्याकन्यामुक्त्वैवंतंनराधिपं उशीनरंद्विजश्रेष्ठोगालवःप्रत्यपूजयत् १६
उशीनरंप्रतिग्राह्यगालवःप्रययौवनं रेमेसतांसमासाद्यकृतपुण्यइवश्रियं १७ कं
दरेषुचशैलानांनदीनांनिर्झरेषुच उद्यानेषुविचित्रेषुवनेषूपवनेषुच १८ वा
तायनविमानेषुतथागर्भगृहेषुच १८ ततोस्यसमयेजज्ञेपुत्रोबालरविप्रभः शि
विर्नाम्नाभिविख्यातोयःसपार्थिवसत्तमः १९ उपस्थायचतंविप्रोगालवःप्रतिगृ
ह्यच कन्यांप्रयातस्तांराजन्दृष्टवान्विनतात्मजं २० इत्युद्योगेगालवचरिते ११८ ॥
नारद उ॰ गालवंवैनतेयोथप्रहसन्निदमब्रवीत् दिष्ट्याकृतार्थंपश्यामिभवंतमि ७
हवैद्विज १ गालवस्तुवचःश्रुत्वावैनतेयेनभाषितं चतुर्भागावशिष्टंतदाचख्यौ
कार्यमस्यहि २ सुपर्णस्त्वब्रवीदेनंगालवंवदतांवरः प्रयत्नस्तेनकर्तव्योनैषसं
पत्स्यतेतव ३ पुराहिकन्यकुब्जेवैगाधेःसत्यवतींसुतां भार्यार्थेवरयत्कन्यामृचीक
स्तेनभाषितः ४ एकतःश्यामकर्णानांहयानांचंद्रवर्चसां भगवन्दीयतांमह्यंसह
स्रमितिगालव ५ ऋचीकस्तुतथेत्युक्त्वावरुणस्यालयंगतः अश्वतीर्थेहयाँल्ल
ब्ध्वादत्तवान्पार्थिवायवै ६ इष्ट्वातेपुंडरीकेणदत्ताराज्ञाद्विजातिषु तेभ्योद्वेद्वेशतेक्री
त्वाप्राप्तेतैःपार्थिवैःसदा ७ अपराण्यपिचत्वारिशतानिद्विजसत्तम नीयमानानिसंतारे

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

६ ७ ८ ९ प्रवणंपुत्रोत्पत्तौतत्परं १० ११ १२ १३ १४ १५ ॥

गुर्वर्थोयंसमारंभोनतहृयेः कृत्यमस्तिमे यदिशक्यंमहाराज क्रियतामविचारितं ६
अनपत्योहिराजर्षेपुत्रौजनयपार्थिव पितॄन्पुत्रप्लवेनत्वमात्मानंचैवतारय ७ नपु
त्रफलभोक्ताहिराजर्षेपात्यतेदिवः नयातिनरकंघोरंयथागच्छंत्यनात्मजाः ८
एतच्चान्यच्चविविधंश्रुत्वागालवभाषितं उशीनरःप्रतिवचोददौतस्यनराधिपः
९ श्रुतवानस्मितेवाक्यंयथावदसिगालव विधिस्तुबलवान्ब्रह्मन्प्रवणंहिमनो
मम १० शतेद्वेतुममाश्वानामीदृशानांद्विजोत्तम इतरेषांसहस्राणिसुबहूनिचरं
तिमे ११ अहमप्येकमेवास्माज्जनयिष्यामिगालव पुत्रंद्विजगतंमार्गंगमिष्यामि
परैरहं १२ मूल्येनापिसमंकुर्यांतवाहंद्विजसत्तम पौरजानपदार्थंतुममार्थोना
त्मभोगतः १३ कामतोहिधनंराजापारक्यंयःप्रयच्छति नसधर्मेणधर्मात्मन्यु
ज्यतेयशसानच १४ सोहंप्रतिग्रहीष्यामिददात्वेतांभवान्मम कुमारींदेवगर्भा
मामेकपुत्रभवायमे १५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ अध्यायः ११७ तथै १ २ ३ ४ ५ ॥

दमयंत्यांनलश्चैवसत्यवत्यांचनारदः जरत्कारुर्जरत्कार्वांपुलस्त्यस्यप्रतीच्यया १४
मेनकायांयथोर्णायुस्तुंबुरुश्चैवरंभया वासुकिःशतशीर्षायांकुमार्यांचधनंजयः
१५ वैदेह्यांचयथारामोरुक्मिण्यांचजनार्दनः तथातुरममाणस्यदिवोदासस्यभू
पतेः १६ माधवीजनयामासपुत्रमेकंप्रतर्दनं अथाजगामभगवान्दिवोदासंस
गालवः १७ समयेसमनुप्राप्तेवचनंचेदमब्रवीत् निर्यातयतुमेकन्यांभवांस्तिष्ठ
तुवाजिनः यावदन्यत्रगच्छामिशुल्कार्थंपृथिवीपते १८ दिवोदासोथधर्मात्मास
मयेगालवस्यतां कन्यांनिर्यातयामासस्थितःसत्येमहीपतिः १९ इतिउद्योगेगाल
वचरिते ११७ नारदउः तथैवतांश्रियंत्यक्त्वाकन्याभूत्वायशस्विनी माधवीगाल
वंविप्रमन्वयात्सत्यसंगरा १ गालवोविमृशन्नेवस्वकार्यंगतमानसः जगामभो
जनगरंद्रष्टुमौशीनरंनृप २ तमुवाचाथभगवान्नृपतिंसत्यविक्रमं इयंकन्या
सुतौद्वौतेजनयिष्यतिपार्थिवौ ३ अस्यांभवानवाप्तार्थोभवितापेत्यचेहच सो
मार्कप्रतिसंकाशौजनयित्वासुतौनृप ४ शुल्कंतुसर्वधर्मज्ञहयानांचंद्रवर्चसां
एकतःश्यामकर्णानांदेयंमह्यंचतुःशतं ५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० अक्षमालयाअरुन्धत्या ११ १२ १३ ॥
टी॰
२२८

तत्रगच्छावहेभद्रेशनैरागच्छमाशुचः धार्मिकःसंयमेयुक्तःसत्येचैवजनेश्वरः २
नारदउ॰ तमुपागम्यसमुनिर्न्यायतस्तेनसत्कृतः गालवःप्रसवस्यार्थेतंनृपंप्रत्य
चोदयत् ३ दिवोदासउ॰ श्रुतमेतन्मयापूर्वंकिमुक्त्वाविस्तरंद्विज कांक्षितोहिमयैषो
र्थःश्रुत्वैतद्द्विजसत्तम ४ एतच्चमेबहुमतंयदुत्सृज्यनराधिपान् मामेवमुपयातो
सिभाविचैतदसंशयं ५ सएवविभवोस्माकमश्वानामपिगालव अहमप्येकमेवा
स्यांजनयिष्यामिपार्थिवं ६ तथेत्युक्त्वाद्विजश्रेष्ठःप्रादात्कन्यांमहीपतेः विधिपूर्वं
चतांराजाकन्यांप्रतिगृहीतवान् ७ रेमेसतस्यांराजर्षिःप्रभावत्यांयथारविः स्वा
हायांचयथावह्निर्यथाशच्यांचवासवः ८ यथाचंद्रश्चरोहिण्यांधूमोर्णायांयथा
यमः वरुणश्चयथागौर्यांयथाचर्ध्यांधनेश्वरः ९ यथानारायणोलक्ष्म्यांजाह्नव्यां
चयथोदधिः यथारुद्रश्चरुद्राण्यांयथावेद्यांपितामहः १० अदृश्यंत्यांचवासिष्ठोवसिष्ठ
श्चाक्षमालया च्यवनश्चसुकन्यायांपुलस्त्यःसंध्ययायथा ११ अगस्त्यश्चापिवैदर्भ्यांसा
वित्र्यांसत्यवान्यथा यथाभृगुःपुलोमायामदित्यांकश्यपोयथा १२ ऋचीकःसत्यवत्यां २२८
चसरस्वत्यांयथामनुः शाकुंतलायांदुष्यंतोधृत्यांधर्मश्चशाश्वतः १३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१२ १३ १९ २० कामतश्च कुमारी भूत्वा यौवनं परित्यजेत्पार्थः २१ २२ अध्यायः ११६ महा १

नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि मे भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च १२
क्रियतामुपसंहारो गुर्वर्थो द्विजसत्तम एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज १३ एव
मुक्तस्तु स मुनिः कन्यां गालवस्तदा हर्यश्वं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् १४ इ
यं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्व प्रतिगृह्यतां चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजं १५ प्र
तिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनंद्य च समये देशकाले च लब्धवान्सुतमीप्सितं १६
ततो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः वसुप्रख्यो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः १७ अ
थ काले पुनर्धीमान्गालवः प्रत्युपस्थितः उपसंगम्य चोवाच हर्यश्वं प्रीतमानसं १८
जातो नृप सुतस्तेयं बालो भास्करसंनिभः कालो गंतुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृप १९
हर्यश्वः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे दुर्लभत्वाच्च यानां च प्रददौ माधवीं पुनः २०
माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियं कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोन्वगा
त् २१ त्वय्येव तावत्तिष्ठंतु हया इत्युक्तवान्द्विजः प्रययौ कन्यया सार्द्धं दिवोदासं प्रजे
श्वरं २२ इत्युद्योगे भगवद्याने गालवचरिते ऽध्यायः ११६ गालव उ० महावीर्यो मही
पालः काशीनामीश्वरः प्रभुः दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः १ ॥

म० उ०
टी०
२२

षट्सु करहृदयोः पादहृदयोः ऊरुचयोश्च स्तनयोर्नितंबयोश्च त्वषोश्चेति षं चुः वक्त्रः ऊरुललकस्कंधकरवक्रे
षट्सून्नतमिति काशीखंडोक्तिः सप्तसु सूक्ष्मा त्वक्केशादस्थानेषु कराङ्गुलिषु पादाङ्गुलिषु तडभयपर्वसु च सप्तसू

उन्नतेषून्नताषट्सुसूक्ष्मासूक्ष्मेषुसप्तसु गंभीरात्रिषुगंभीरेष्वियंरक्ताचपंचसु २ ब
हुदेवासुरालोकाबहुगंधर्वदर्शना बहुलक्षणसंपन्नाबहुप्रसवधारिणी ३ समर्थे
यंजनयितुंचक्रवर्तिनमात्मजं ब्रूहिशुल्कंद्विजश्रेष्ठसमीक्ष्यविभवंमम ४ गालवः
एकतःश्यामकर्णानांशतान्यष्टौप्रयच्छमे हयानांचंद्रशुभ्राणांदेशजानांवपुष्मतां
५ ततस्तवभवित्रीयंपुत्राणांजननीशुभा अरणीवहुताशानांयोनिरायतलोचना ६
नारदउः सतच्छ्रुत्वावचोराजाहर्यश्वःकाममोहितः उवाचगालवंदीनोराजर्षिरृषि
सत्तमं ७ द्वेमेशतेसंनिहितेहयानांयद्विधास्तव एष्टव्याःशतशस्त्वन्येचरंतिममवा
जिनः ८ सोहमेकमपत्यंवैजनयिष्यामिगालव अस्यामेतंभवान्कामंसंपादयतु
मेवरं ९ एतच्छ्रुत्वातुसाकन्यागालवंवाक्यमब्रवीत् ममदत्तोवरःकश्चित्केनचिद्ब्र
ह्मवादिना १० प्रसूत्यंतेप्रसूत्यंतेकन्यैवत्वंभविष्यसि सत्वंददस्वमांराज्ञेप्रतिगृह्यह
योत्तमान् ११ ॥

त्रिषुस्वरसत्वनाभिषुगंभीरापंचसुपाणितलनेत्रांततालुनिजिह्वायांअधरोष्ठेचरक्ता २ बहुभिर्देवैरसुरैश्च
आलोकयितुंयोग्या बहुदेवासुरालोका गंधर्वाणांदर्शनंयस्यांगीतादिविद्यायस्यांसातथा ३ ४ ॥ २२

१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ अध्यायः ११५ ॥ हर्यश्वइति १ ॥

इयंसा सततप्रख्यासर्वधर्मोपचायिनी सदादेवमनुष्याणामसुराणांचगालव १२ को
त्तितानृपतोबालासुतामेप्रतिगृह्यतां अस्याःशुल्कंप्रदास्यंतिनृपाराज्यमपिध्रुवं १३
किंपुनःश्यामकर्णानांहयानांद्वेचतुःशते सभवान्प्रतिगृह्णातुममैतांमाधवींसुतां
१४ अहंदौहित्रवान्स्यांवैवरएषममप्रभो प्रतिगृह्यवतांकन्यांगालवःसहपत्रिणा
१५ पुनर्दास्यावइत्युक्त्वाप्रतस्थेसहकन्यया उपलब्धमिदंद्वारमश्वानामितिचांडजः
उक्त्वागालवमापृच्छ्यजगामभवनंस्वकं १७ गतेपतगराजेतुगालवःसहकन्यया
चिंतयानःक्षमंदानेराज्ञांवैशुल्कतोगमत् १८ सोगच्छन्मनसेत्वाक्षंहर्यश्वंराजसत्तमं
अयोध्यायांमहावीर्यंचतुरंगबलान्वितं १९ कोशधान्यबलोपेतंप्रियपौरंद्विजप्रियं
प्रजाभिकामंशाम्यंतंकुर्वाणंतपउत्तमं २० तमुपागम्यविप्रःसहर्यश्वंगालवोब्रवीत्
कन्येयंममराजेंद्रप्रसवैःकुलवर्द्धिनी २१ इयंशुल्केनभार्यार्थेहर्यश्वप्रतिगृह्यतां शु
ल्कंतेकीर्तयिष्यामितच्छ्रुत्वासंप्रधार्यतां २२ इतिउद्योगेभगवद्यानेगालवचरिते ११५
नारदउ० हर्यश्वस्त्वब्रवीद्राजाविचिंत्यबहुधाततः दीर्घमुष्णंचनिश्वस्यप्रजाहेतोर्नृपो
त्तमः १ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

॥ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ हुताशोऽतिपिविति शेषः ९ १० ११ ॥

यष्टाक्रतुसहस्राणांदातादानपतिःप्रभुः ययातिःसर्वकाशीशइदंवचनमब्रवीत् २
दृष्ट्वाप्रियसखंतार्क्ष्यंगालवंचद्विजर्षभं निदर्शनेनतपसांभिक्षांश्लाघ्यांचकीर्तितां
३ अतीत्यचनृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौबुद्धिमवेक्ष्यच
४ अद्यमेसफलंजन्मतारितंचाद्यमेकुलं अद्यायंतारितोदेशोममतार्क्ष्यत्वयानघ ५
वक्तुमिच्छामितुसखेयथाजानासिमांपुरा नतथावित्तवानस्मिक्षीणंवित्तंचमेसखे ६
नचशक्तोस्मितेकर्तुंमोघमागमनंखग नचाशामस्यविप्रर्षेर्वितथीकर्तुमुत्सहे ७
तत्तुदास्यामियत्कार्यमिदंसंपादयिष्यति ८ अभिगम्यहुताशोहिनिवृत्तोदहतेकुलं
नातःपरंवैनतेयकिंचित्पापिष्ठमुच्यते ९ यथाशानाशनाल्लोकेदेहिनास्तीतिवाव
चः हताशोह्यकृतार्थःसन्हतःसंभावितोनरः १० हिनस्तितस्यपुत्रांश्चपौत्रांश्चा
कुर्वतोहितं तस्माच्चतुर्णांवंशानांस्थापयित्रीसुताममम ११ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

प्रतिगृह्यचसत्कारैरर्घ्यपाद्यादिकंवरं हृष्टस्त्वागमनेहेतुमुवाचविनतासुतः ११ अयं
मेनाहृषसखागालवस्तपसोनिधिः विश्वामित्रस्यशिष्योभूद्वर्षाण्ययुतशोनृप १२
सोयंतेनाभ्यनुज्ञातउपकारेमयाद्विजः तमाहभगवान्कालेददानिगुरुदक्षिणां १३
असकृत्तेनचोक्तेनकिंचिदागतमन्युना अयमुक्तःप्रयच्छेतिजानताविभवंलघु १४ प
कतःश्यामकर्णानांशुभ्राणांशुद्धजन्मनां अष्टौशतानिमेदेहिहयानांचंद्रवर्चसां १५
गुर्वर्थोदीयतामेषयदिगालवमन्यसे इत्येवमाहसक्रोधोविश्वामित्रस्तपोधनः १६
सोयंशोकेनमहतातप्यमानोद्विजर्षभः अशक्तःप्रतिकर्त्तुंतद्भवंतंशरणंगतः प्रतिग
ह्यनरव्याघ्रत्वत्तोभिक्षांगतव्यथः कृत्वापवर्गंगुरवेचरिष्यतिमहत्तपः १७ तपसःसंवि
भागेनभवंतमपियोक्ष्यते स्वेनराजर्षितपसापूर्णंत्वांपूरयिष्यति १८ यावंतिरोमाणि
हयेभवंतीहनरेश्वर तावतोवाजिनोलोकान्प्राप्नुवंतिमहीपते १९ पात्रंप्रतिग्रहस्यायं
दातुंमित्रंतथाभवान् शंखेक्षीरमिवासक्तंभवत्वेतत्तथोपमं २० इत्युद्योगेगालवचरिते
११४ नारदउ० एवमुक्तःसुपर्णेनतथ्यंवचनमुत्तमं विमृश्यावहितोराजानिश्चित्यचपुनःपु
नः ८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

हिरण्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह निर्मितमिति भूम्यंतर्गतमेव पार्थिवेषु पांसुषु वह्निना धम्यमानेषु स्वर्णीभवतीति वह्निना
निर्मितं वायुना वह्निमुद्दीपयता विशोषितं सर्वं जगत् हिरण्यप्रधानं तेन भूमेः सारत्वात् शुद्धत्वात् सर्वजगन्मोह
कत्वाच्च हिरण्यमित्युच्यत इत्यर्थः १ यतो पुमांसि तियोर्यते तीव्रयति २ नित्यमिति प्रोष्ठपदाभ्यामिति तत्तीयामूले।
नावाहयेद्देवीमिति वत्सस्मर्थ्ये तेन तस्मिन्नन्नत्र ह्यस्य शुक्रे वासरे योगमति शुक्रो ग्निः धनपतौ ऽकुवेरस्स्वृद्ध्यर्थमन्

नारद उ॰ अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना वर्धितं तथा १
यस्माद्धिरण्मयं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते यत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्धनं २ तदेतत्त्रि
षु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतं नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च शुक्रे धनपतौ तथा ३ मनुष्येभ्यः समा
दत्ते शुक्रश्चित्तार्जितं धनं अजैकपादहिर्बुध्न्यै रक्ष्यते धनदेन च ४ एवं न शक्यते ऽलब्धुं
लब्धुं वै द्विजर्षभ ऋते च धनमश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव ५ मत्वेयाचात्र राजानं कंचि
द्राजर्षिवंशजं अपीडय राजापौरान्यो नौ कुर्यात्कृपार्थिनौ ६ अस्ति सोमान्ववाये मे जातः
कश्चिन्नृपः सखा अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ७ ययातिर्नाम राजर्षिर्ना
हुषः सत्यविक्रमः स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयं ८ विभवश्चास्य सुमहाना
सीद्धनपतेरिव एवं गुरुधनं विद्वन्दानेनैव विशोधय ९ तथा तौ कथयंतौ च चिंतयंतौ
च यत्क्षमं प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ १० ॥

ष्येभ्यः संप्रधानेभ्यः धनं दत्ते ददाति शुक्रश्चित्तार्जितमित्यनेन वह्निरेतत्स्वं तस्य प्रदर्श्यते शुक्रः काव्येऽनलेऽस्मे
इति विश्वः धनार्थी उक्तेन तत्र वारयोगे वह्निं प्रार्थयेत् तच्च धनं यागादिदानादिभ्यो निखनने नेन वा सर्वं कु
र्वे ऽस्थ्येवाग्नौ जुहुतीति भावः ३ अजेति अजएकपात् पूर्वप्रोष्ठपदादेवता अहिर्बुध्न्य उत्तरप्रोष्ठपदादेवता = २३५
धनदश्च तदन्यदस्मात्सर्वदेवता निप्रार्थयंतां धनं लब्धुं शक्यं नान्यथेत्यर्थः ४ ५ याचयाच स्वयोरा जानो ऽत्रावा

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१ शोचताकथमियमत्रवसतीति ७ ९ द्रविणवन्तौबलवन्तौ ८ अपवर्गस्यफलप्राप्तेः १० निशाम्यतौविचार्य
यत्रदेवोमहादेवोयत्रविष्णुःसनातनः यत्रधर्मश्चयज्ञश्चतत्रेयंनिवसेदिति ९ सोहंभग
वतीयाचेप्रणतःप्रियकाम्यया मयैतन्नामशध्यातंमनसाशोचताकिल १० तदेवंवहुमा
नात्तेमयेहानीप्सितंकृतं सुकृतंदुष्कृतंवात्वंमाहात्म्यात्क्षंतुमर्हसि ११ सातौतदाब्रवीत
ष्टापतगेंद्रद्विजर्षभौ नभेतव्यंसुपर्णोसिसुपर्णत्यजसंभ्रमं १२ निंदितास्मित्वयावत्स
नचनिंदांक्षमाम्यहं लोकेभ्यःसपरिभ्रश्येद्योमांनिंदेतपापकृत् १३ हीनयालक्षणैःस
र्वैस्तथानिंदितयामया आचारंप्रतिगृह्णंत्यासिद्धिःप्राप्तेयमुत्तमा १४ आचारःफलतेध
र्ममाचारःफलतेधनं आचाराच्छ्रियमाप्नोतिआचारोहंत्यलक्षणं १५ तदायुष्मन्खगा
पतेयथेष्टंगम्यतामितः नचतेगर्हणीयाहंगर्हितव्याःस्त्रियःक्वचित् १६ भवितासियथा
पूर्वंबलवीर्यसमन्वितः बभूवतुस्ततस्तस्यपक्षौद्रविणवत्तरौ १७ अनुज्ञातस्तुशांडिल्यायथा
गतमुपागमत् नैवचासादयामासतथारूपांस्तुरंगमान् १८ विश्वामित्रोथतंदृष्ट्वागालवं
चाध्वनिस्थितः उवाचवदतांश्रेष्ठोवैनतेयस्यसंनिधौ १९ यस्त्वयास्वयमेवार्थःप्रतिज्ञातोमम
मद्विज तस्यकालोपवर्गस्ययथावामन्यतेभवान् २० प्रतीक्षिष्याम्यहंकालमेतावंतंतथा
परं यथासंसिध्यतेविप्रसमार्गस्तुनिशाम्यतां २१ सुपर्णोथाब्रवीद्दीनंगालवंभृशदुःखितं
प्रत्यक्षंखल्विदानींमेविश्वामित्रोयदुक्तवान् २२ तदागच्छद्विजश्रेष्ठमंत्रयिष्यावगालवनाद
त्वागुरवेशक्यंकृत्स्नमर्थंतपासितं २३ इतिउद्योगेगालवच० ११३ ॥ तां २१ २२ आसितंस्यात् २३ अथा

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म.उ. योस्मानुसंपिरार्षः कृत्रिमः स्वेच्छासंपाद्यः कालो मृत्युः २०।२१ निवर्तिष्यावेत्यार्षस्त्वन्योः भावः २२ अध्यायः ११२ भ्रष्ट
टी. तनुजे छिन्नपक्षमंगायस्ते भ्रष्टतनूजांग ४ ५९ किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणं न ह्ययं भवतः स्वल्पो
२२७ तेषां चैवापवर्गीयमार्गे पश्यामि नांडज ततोयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयात्मनः १७
नैव मेस्ति धनं किंचिन्न धनेनान्वितः सुहृत् न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितुं १८
नारद उ० एवं बहु च दीनं च ब्रुवाणं गालवं तदा प्रत्युवाच ब्रजन्नेव प्रहसन्विनतात्मजः १९
नातिप्रज्ञोसि विप्रर्षे योत्मानं त्यक्तुमिच्छसि न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः २०
किमहं पूर्वमेवाहं भवता नाभिचोदितः उपायोत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते २१ तदेव ऋ
षभो नाम पर्वतः सागरांतिके अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव २२ इत्युद्योगप
र्वणि भगवद्यानेऽध्यायः ११२ नारद उ० ऋषभस्य ततः शृंगे निपत्य द्विजपक्षिणौ शांडिली
ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोन्वितां १ अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य तां तया च स्वा
गतेनोक्तौ विष्टरे संनिषीदतुः २ सिद्धमन्नं तया दत्तं बलिमंत्रोपबृंहितं भुक्त्वा तृप्तावु
भौ भूमौ सुप्तौ तावन्नमोहितौ ३ मुहूर्तात्प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया अथ भ्रष्टतनू
जांगमात्मानं ददृशे खगः ४ मांसपिंडोपमोभूत्स मुखपादान्वितः खगः गालवस्तं त
था दृष्ट्वा विषण्णः पर्यपृच्छत ५ किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलं वासोयमिह
कालं तु कियंतं नो भविष्यति ६ ॥
व्यभिचारो भविष्यति ७ सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै मया द्विज इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः २२७
व्यभिचारो धर्मातिक्रमः ७ ८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

४ सहस्रांशोर्विवस्वतः इति पतवातानुगामिनां गरुडप्रभयाः वभासितानां वृक्षाणामेषु सामर्थ्यं निवारणार्थं वाणि विशेष
विशेषणाद्वयं पतत्त्ववाक्यशेषाद्यत्र भविष्यति वस्त्राच्छादनेः स्नातक्षिपिवः वस्त्राति तद्धानवस्तान् नदिपरीतो

भूयश्च तान्समुद्रांस्तु द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ३ नारद उ॰ तमाह द्विजनामस्तु रारोहस्वेति वै द्वि
जे आरुरोहाथ स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ४ गालव उवाच क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्न
गाशन भास्करस्येव पूर्वाह्ने सहस्रांशोर्विवस्वतः ५ पतवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगा
मिनां प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ६ ससागरवनामुर्वीं सशैलवनकाननां
आकर्षन्निव चाभासि पतवातेन खेचर ७ समीननागनक्रं च खमिवारोप्यते जलं वायुना
चैव महता पतवातेन चानिशं ८ तुल्यरूपाननान्मत्स्यांस्तथा तिमितिमिंगिलान् नागां
श्च नरवक्त्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ९ महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे मे वधिरीकृते न शृणोमि
न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणं १० शनैः सत्त्व भवान्यातु ब्रह्मवध्यामनुस्मरन् न दृश्यते र
विस्तात न दिशो न च खं खग ११ तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये मणीव जात्यौ पश्या
मि चक्षुषी तेऽहमंडज १२ शरीरे तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह पदे पदे तु पश्यामि शरी
रादग्निमुत्थितं १३ स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः तन्नियच्छ महावेगं गमने वि
नतात्मज १४ न मे प्रयोजनं किंचिद्गमने पन्नगाशन निवर्तस्व महाभाग न वेगं विषहामि ते १५
गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनां एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसां १६ ॥

विवस्वानित्यर्थः ५ ७ खमिवारोप्यते एवं स्थाप्यते इव ८ ९ रवैः शब्दैः कारणं प्रयोजनमपि वेद्मि वेदिन स्मरामि १० ॥
तेन वमणीव तिरश्चार्थे वशब्दः १२ निर्वाप्य मदीक्षणम् १४ संनिवर्तनिवर्तस्व १५ १६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ तस्मात्तु हिमस्थानात्प्रविलीयति हिमेनतु पति १८ १९ ऐलविलस्य कुबेरस्य २० २१ उशीरवीजे स्थाने २२ कन
टी॰ काकरः जीमूतस्य उपसमीपे तस्य प्रकाशं गतः प्रकाशनस्य याम्येयोश्चेति तिस्रः २४ वेदब्राह्मणेभ्यः मन्त्राम

२३३ यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः १९ तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव नैतत्के
नचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ १९ ऋतेनारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययं अत्र कैलासमित्यु
क्तं स्थानमैलविलस्य तत् २० अत्र विद्युत्प्रभा नाम जज्ञिरेप्सरसो दश अत्र विष्णुपदं नाम
क्रामता विष्णुना कृतं २१ त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिशमाश्रितं अत्र राजा मरुत्तेन य
ज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम २२ उशीरवीजे विप्रर्षे यत्र जांबूनदं सरः जीमूतस्यात्र विप्रर्षे रुपत
स्थे महात्मनः २३ साक्षाद्धैमवतः पुण्यो विमलः कनकाकरः ब्राह्मणेषु च यत्कृत्स्नं
स्वर्णं कृत्वा धनं महत् २४ वव्रे धनं महर्षिः स जैमूतं तद्धनं ततः अत्र नित्यं दिशां पालाः
सायं प्रातर्द्विजर्षभ २५ कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशंति गालव एवमेषा द्विजश्रे
ष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा २६ उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा एता विस्तरशस्तात तव
संकीर्तिता दिशः २७ चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गंतुमिच्छसि उद्यतोहं द्विजश्रे
ष्ठ तव दर्शयितुं दिशः २८ पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मंस्तस्मादारोह मां द्विज इत्युद्योगे गालव =
चरिते ॥११॥ गालव उ॰ गरुत्मन्भुजगेंद्रारे सुपर्ण विनतात्मज नय मां तार्क्ष्य पूर्वेण य ॥ ॥
त्र धर्मस्य चक्षुषी १ पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्तिता दैवतानां हि सांनिध्यमत्र ॥
कीर्तितवानसि २ अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक्प्रकीर्तितः इच्छेयं तु समागंतुं समस्तैर्दैव
कमेतद्दशिति २५ उत्तरा उत्कृष्टतरा २६ २७ अध्यायः ॥११॥ पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि चक्षुषी अग्नीषोमौ १ २ समागंतुं २३३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

सहस्रशिरसः इत्यकारांतः पाठः मायया उपेतमिति शेषः वस्तुतोस्य प्रत्यगात्मत्वेन द्रष्टृदृश्यभावस्याभावादिति
भावः सगुणब्रह्मभावप्राप्तिपूर्वकैव निर्गुणप्राप्तिरिति प्रश्नाद्यर्थः यथोक्तं सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्र
ह्मविदुच्यते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिक इति एतच्चास्मद्ग्रन्थेऽस्माभिर्विवेचितम् क
तके १ १२ शाद्वलं जम्बालं देवताभेदः कदलीवैजयन्तीपताकाः तस्याः स्कंधवद्दृश्यंते नगाः वृक्षाः कल्प
अत्र विष्णुः सहस्रात्मा सहस्रचरणोऽव्ययः सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया १
अत्र राज्येन विप्राणां वेदमातामभ्यषिंचत अत्र गंगा महादेवः पतंतीं गगनाच्च्युताम् ८
प्रतिगृह्णति तो लोके मानुषे ब्रह्मवित्तमः अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ९ अत्र
कामश्च रोषश्च शैलश्चोमा च संबभुः अत्र राक्षसयक्षाणां गंधर्वाणां च गालव १० आ
धिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ११ अत्र
मंदाकिनी चैव मंदरश्च द्विजर्षभ अत्र सौगंधिकवनं नैरृतैरभिरक्ष्यते १२ शाद्वलं कदली
स्कंधमत्र संतानका नगाः अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् १३ विमानान्यनुरू
पाणि कामभोग्यानि गालव अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुंधती तथा १४ अत्र तिष्ठति वै स्वा
तीरत्रास्या उदयः स्मृतः अत्र यज्ञं समारुह्य ध्रुवस्थाता पितामहः १५ ज्योतींषि चंद्रसूर्यौ
च परिवर्तंति नित्यशः अत्र गंगामहाद्वारं रक्षंति द्विजसत्तम १६ धामा नाम महात्मानो मुनयः
सत्यवादिनः न तेषां ज्ञायते संस्थितिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् १७ परिवर्तसहस्राणि कामभोज्यानि

द्रुमाः संयमो धारणाध्यानादिभिर्नित्यानां स्यातां येषां तेषां १३ १५ गंगामहाद्वारमित्यत्र गायंति का द्वारमिति पाठे गा
यंति काविलविप्रौघः १६ संस्थितिः स्थितिः आकृतिः संस्थानविशेषः परिवर्तो गतागतं सहस्राणि सत्रेष्वन्नपरिवेष

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ ग्रहेति अष्टाविंशतिमे दिने एकैकं नक्षत्रं भानुना चंद्रेण सह संक्रम्य एकोनत्रिंशे पूर्णे रात्रौ निष्पतति बहिर्निर्गच्छति चंद्रादे
टी॰ व पुनस्तेन तस्य सोमसंयोगसदृशेन योगेन संबंधेन सूर्येण सहापि संक्रमकाले निष्पततीत्यर्थः एवं चंद्रवत् सर्वेषा
मपि नक्षत्राणां सर्वग्रहयोगस्तुल्यः १६ स्रवंतीनां नदीनां सागरस्य उदयः क्षीरेति र्थ्यं नत्ताहृग्गः प्रभवः १७ १८ हिरण्य
२२२ रेणा संलेपप्रकारेणा तेन तव १९ अध्यायः ११ यस्मादिति उत्तरेण यथागतानां हि पापनाशः स्वर्गप्राप्तिश्च भवतीति यो

अष्टाविंशतिरात्रं च संक्रम्य सह भानुना निष्पतति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः १६ अत्र।
नित्यं स्रवंतीनां प्रभवः सागरोदयः अत्र लोकत्रयस्यापि तिष्ठति वरुणालये १७ यत्र पन्न
गराजस्याप्यनंतस्य निवेशने १८ एवं तेपश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेणात्र कीर्तितः ब्रूहि गालव
गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम १९ सुपर्णोपर्वणि भगवद्याने गालवचरिते ११ सुपर्णः

यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्नुते अस्मादुत्तारणबलादुत्तरेत्युच्यते द्विज १ उत्त
रस्य हिरण्यस्य परिवापस्य गालव मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः २ अ
स्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्म्यो वसते जनः ३ अ
त्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ४ अत्र
वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः प्रकृत्या पुरुषः सार्धं युगांताग्निसमप्रभः ५ न स दृ
श्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः गंधर्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणादृते ६ ॥

गादुत्तारणबलाद्यं दिगित्यर्थः १ परिवापः स्थाने हिरण्यस्य निधीनामित्यर्थः उत्तरं यत्रिविधिस्थानं ततः स्व
र्गमार्गः दिग्भ्यां मध्यमो ज्ञेय इति भावः २ अविधेयात्मा अजितचित्तः ३ ४ प्रकृत्या उमया ५ श्रीः
नसः माया विष्टोपि न द्रष्टुं योग्यो दर्शनार्हः किं मतमायारहितः शुद्धचिन्मात्रः ६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

पश्चात्कृताः विमुखीकृताः संयताः संनद्धाः संतः ५६ अहं आयुषो हर्त्ते निद्रया अयीकर्त्तेमि त्यर्थः ७८ मंदरे समुद्रे मग्न
पतेन हिमवद्बलस्य चाप्रमेयत्वमुक्तं ९ कांचनमयानि अम्बुरुहाणि यत्र तस्य उदधेः समुद्रजलस्य सरसः १०११
सुवर्णशिरसो मुनेः हरिरोमाणः अपलितस्य निस्यतन्तरोमाणस्येत्यर्थः १२ परिमेधसो मुनेः कुमारी तिष्ठ तिष्ठेति सूर्य
स्य शासनात् १३ अत्र वायुरिति वाय्वादयात्र दुःखदं प्रीतो स्पर्शं विमुंचति सदा सुखमं स्पर्शं पवेत्यर्थः १४

अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा निःश्वसंतो महावातैरर्दिताः सुषुपुर्द्विज ५ अत्र
सूर्यः प्रणयिने प्रतिगृह्णाति पर्वतः अस्तो नाम यतः संध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ६ अतो रात्रि
श्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये तायते जीवलोकस्य हर्त्तुमर्धमिवायुषः ७ अत्र देवी दितिस्त
सामात्मप्रसवधारिणी विराभीमकरो तुक्तो यत्र जातो महाकृपः ८ अत्र मूलं हिमवतो मं
दरं याति शाश्वतं अपि वर्षसहस्रेण न चास्यांतोधिगम्यते ९ अत्र कांचनशैलस्य कांचना
म्बुरुहस्य च उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः १० अत्र मध्ये समुद्रस्य कबंधः प्रतिदृश्य
ते स्वर्भानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ११ सुवर्णशिरसोप्यत्र हरिरोमाः प्रगायतः
अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलध्वनिः १२ अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः आका
शे तिष्ठ तिष्ठेति तस्थौ सूर्यस्य शासनात् १३ अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खं चापि गालव आ
ह्निकं चैव नैशं च दुःखस्पर्शं विमुंचति १४ अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः अत्रा

अतः प्रभृतीति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्सूर्यः सर्वदा तिर्यग्गतिरेव सन्लोकदृष्ट्या उपर्यधश्चागच्छतीत्येव भाति
अतः परं लोकदृष्ट्यभावात्तिर्यगेवावर्तत इत्यर्थः आदित्यमंडले कृते ज्योतींष्यग्न्यादीनि विशंति आदित्यो वा अ
स्तं यन्नग्निमनुप्रविशतीति श्रुतेः नक्षत्रादीन्यपि अस्वप्रकाशकानि आदित्यप्रभयैव भासंते ते रात्रौ दिवा
तनयैव निरोभवंतीति प्रसिद्धिः १५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ० वैतरणैः वैतरणीनदीसंज्ञकनरकगामिभिः १३ सुखस्यांतं नरकं दुःखस्यांतं स्वर्गं सुवते आवृत्तः कर्कायनगतः तदाहि
टी० प्रायेण दृष्टिर्न तत्र भवति तच्च वर्षाकालस्यादिभूतत्वप्रसिद्धं १४ वासिष्ठी काष्ठा उदीची वसिष्ठोपलक्षितसप्तर्षिभिरधि
२३१ ष्ठितां यानीष्टीमिति पाठेः तत्प्रायेण यनवानयनिष्टः कुवेरस्तदीयां उत्सृजते त्यजति १५ १६ निर्याणकाले मरणे।

अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यंति गालव अत्र वैतरणी नाम नदी वैतरणैर्वृता १३ अत्र गत्वा
सुखस्यांतं दुःखस्यांतं प्रपद्यते अत्रावृत्तो दिनकरः सुरसं क्षरते पयः १४ काष्ठां चासाद्य वासि
ष्ठीं हिममुत्सृजते पुनः अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिंतयन् १५ लब्धवान् युध्यमानौ
द्वौ बृहंतौ गजकच्छपौ अत्र चक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृषिः १६ विदुर्यं कपिलं देवं ये
नार्ताः सगरात्मजाः अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः १७ अधीत्य सकलान्वेदा
न्लेभिरे मोक्षमक्षयं अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता १८ तक्षकेण च नागेन त
थैवैरावतेन च अत्र निर्याणकालेषु तमः संप्राप्यते महत् १९ अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं
वा कृष्णवर्त्मना एष तस्यापि ते मार्गः परितापस्य गालव २० ब्रूहि मे यदि गंतव्यं प्रतीचीं
शृणु चापरां २१ इत्युद्योगे गालवचरिते १०८ सुपर्ण उ० इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु
गोपतेः सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च १ अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्गपतिगाः स्व
यं पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम २ यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये
कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्माभ्यषेचयत् ३ अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु षट् जाय
ते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ४॥

कालेतमः श्रांध्यं १९ तस्य तेत वार्यस्य सेव्यस्य २० अध्यायः १०८ गोपतेः सूर्यस्य प्रतिष्ठेति संबंधः १ एतदेवाहप २३१
श्चादहः इति अहः पश्चाद्भागगाः रश्मीन् विसर्जयति अत एव पश्चिमा अग्रेति मेत्यर्थः २ ३ मु ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

द्वितीयं देवस्य धर्मस्य द्वारं पूर्वा दिक् प्रथमं तदपेत्य यापि अस्य धर्मस्य द्वारमिदं द्वितीयं प्राक् संस्थानि देवानि कर्माणि
दृतिमास संस्थानि पित्र्याणीति सम्बन्धः ४ ५ कर्मपुण्यापुण्यरूपं निगद्यते प्रकाश्यते चित्रगुप्तादिभिः अवसायि
नां मृतानां कर्मनिग्रहानुग्रहरूपं ६ सर्वो मुमुक्षुमात्रः वृत्तात् छन्नात् अनवबोधेन तमसा पुण्यवान् पापी वा मर
णकाले अस्तं तमः छन्नात तः स्वेनैव मन्त्रेतो दिशं गच्छतीत्यर्थः कृत्वानवविरोधेनेति पाठे अनवः प्राक्तं चितेन
कर्मणा उपस्थितो विरोधो मोहस्तेन सर्वः कृत्वा कर्ता पुरुषः आत्मा मनि अक्तानि पश्चेति सहत्रानन्तानि विमन्

एतद्द्वितीयं धर्मस्य द्वारमावर्तते द्विज त्रुटिशोलवशश्चापि गण्यते कालनिश्चयः ४
अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ५ अ
त्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निगद्यते गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणां चावसायिनां ६ एषा द्वि
कस्माद्द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते वृत्तात्वनवबोधेन स्वबलेनेन गम्यते ७ तेऽस्मिन्नां
सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ सृष्टानि प्रतिकूलानि दृष्टान्यक्तान्यभिः ८ अत्र मेरु
शृंगजेषु विप्रर्षिसदनेषु च गायंति गाथा गंधर्वाः स्थितबुद्धिहरा द्विज अत्रासामानि गा
थाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ९ अत्र सावर्णि
ना चैव यवक्रीतात्मजेन च मर्यादा स्थापिता ब्रह्मन् यां सूर्यो नातिवर्तते १० अत्र राज्ञम
राजेन पौलस्त्येन महात्मना रावणेन तपश्चर्तां सुरेभ्यो मरताह्वृता ११ अत्राहृतेन वृत्रेण

वर्तमाने भ्यो पितृपूर्वते इति सम्बन्धः कर्तविक्तानि पु ७ चित्तं च बुद्धिश्च तयोर्हराः योगिनां तत्राप्त संस्थानं प्रशं
चमिथ्यात्वनिश्चयं च हरंतीत्यर्थः ८ गाथाः वर्णमयो मैत्र्याद्याः सामानि तद्वा अथयाणि गीतानि श्रुत्वा गीतानि
कालमजानन् भूलोके आगत्य दारादीन् नष्टान् ज्ञात्वा वनं गत इति पौराणिकी कथा ९ सावर्णिना मनुना स
यांदा सूर्य रथस्य वीथी नावाहकानां देवतानां च नियमः १० ११ सर्वो सर्वः सर्वेषां प्राणा अत्र प्राप्ताः सन्तः पुनः

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ पूर्वं मित्रावरुणयोर्यज्ञकाले पौराणस्य पुराणस्य स्वार्थे तद्धितः निधनं निमिषापात्स्थूलदेहवियोगः मृतिः कुंभात्
टी॰ तस्मिन्नेव यज्ञे १३ दशशतीशब्दस्य षोडशादित्वात् शकारलोपेन दशतीशब्दः सहस्रवाची ऋतयो मार्गाः ओंका
२३ रो वै सर्वा वागिति श्रुतेर्वेदस्य प्रणवादिभेदोऽत्र व जात इत्यर्थः १४ १५ ये मानुषाः कृतघ्नाः ये वासुराः तानत्रैवोद ।

अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ मृतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते १३ ओं
कारस्यात्र जायंते ऋतयो दशतीर्दश पिबंति मुनयो यत्र हविर्धूमं समंथपाः १४ ओति
ता यत्र वहवो वराहाद्या मृगा वने शक्रेण यज्ञभागार्थे दैवतेषु प्रकल्पिताः १५ अत्राहि
ताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये उदयंस्तान् हि सर्वान्वै क्रोधाद्धंति विभावसुः १६ ए
तद्द्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च एष पूर्वो दिशां भागो विशावोऽत्र यदीच्छसि १७
प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशं १८
इ॰ उद्योगे गालवचरिते १०८ सुपर्ण उ॰ इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल गुरवे द
क्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यते च दिक् १ अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः अत्रोष्म
पाणां देवानां निवासः श्रूयते द्विज २ अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते इज्यमा
नाः स्म लोकेषु संप्राप्तास्तुल्यभागतां ३ ॥

यन् हंति तेषामायुरल्पीकरोतीत्यर्थः १६ विषाव: प्रविषाव: १७ १८ अध्यायः १०८ इयमिति श्रौतेणेति पा
ठः श्रुवेण हूयतेस्मिन्निति श्रौतो वा विधिर्यज्ञः गुरवे कश्यपाय १ उष्मपाणाम् उष्णान्नभोजिनां यावदुष्णं भव २३
त्यन्नं पितरस्तावदश्नंतीति स्मृतेः २ विश्वे त्रयोदशमितो गणः ३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

साध्यानांदेवताविशेषाणांतपआलोचनंवर्त्ततेः नवर्त्ततेसाध्यादेवाःइत्थार्थतः सत्यकामाबभूवुरित्यर्थः ३
मतिः बुद्धिःयाताप्राप्ताप्रातः संध्यायांसवितुःप्रसादातप्रथमंयत्रधीप्राप्तिर्भवति गायत्र्यांसवितर्थीप्रवर्त्त
कत्वदर्शनादित्यर्थः चतुर्षीआज्यभागाख्यैअग्नीषोमदेवत्यैधर्मस्यपजस्यपंत्रवैयंत्रणार्थयंत्रयतेस्तंभर्यते
वैश्रमर्यावैदिकः ४ तदेवाहहूतंसंस्कृतंहव्यंयतोऽदतेयंयोमध्येऽतंसत् तदाज्यभागावंतरेणाहुतीः प्र

यस्मादुदयतेपूर्वंसर्वलोकप्रभावनः सविताघत्रसंध्यायांसाध्यानांवर्त्ततेतपः ३
यस्मांपूर्वंमतिर्याताययाव्याप्तमिदंजगत् चतुर्षीयत्रधर्मस्ययंत्रवैसप्रतिष्ठिते ४ हू
तंयतोमुखैर्हव्यंसर्पतेसर्वतोदिशं एतद्द्वारंद्विजश्रेष्ठदिवसस्यतथाध्वनः ५ अत्रपूर्वं
प्रसूताचैदाक्षायण्यःप्रजाःस्त्रियः यस्यांदिशिप्रवृद्धाश्चकाश्यपस्यात्मसंभवाः ६ अतो
मूलंसुराणांश्रीर्यत्रशक्रोभ्यषिच्यत सुरराज्येनविप्रर्षेदेवैश्चात्रतपश्चितं ७ एतस्मा
त्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वेत्येषादिगुच्यते यस्मात्पूर्वतरेकालेपूर्वमेवावृतासुरैः ८ अतएवच
पूर्वेषांपूर्वमाशांप्रचक्षते पूर्वंसर्वाणिकार्याणिदेवानांसुखमीप्सितां ९ अत्रवेदाञ्ज
गौपूर्वंभगवान्लोकभावनः अत्रैवोक्तासवित्रासीत्सावित्रीब्रह्मवादिषु १० अत्रदत्तानि
सूर्येणयजूंषिद्विजसत्तम अत्रलब्धवरःसोमःसुरैःक्रतुषुपीयते ११ अत्रतृप्ताहुतवहाः
स्वांयोनिमुपभुंजते अत्रपातालमाश्रित्यवरुणःश्रियमापच १२ ॥

निपादयेदितिश्रुतेर्यज्ञस्मरणंभवति अन्यत्रगतंतत्वर्थीडुर्मनाशकंभवतीतिभावः अध्वनःदेवयानस्य ॥ ४
पितृयानस्यवा ५ दाक्षायण्यःअदितिर्दितिर्दनुःकालाइत्यादयःप्रजाःलोकान् ६ ८ पूर्वेपूर्वंसंस्थानि
सुखमीप्सितासुखाद्यर्थिनां ९ १० यजूंषिदत्तानियाज्ञवल्क्यायेतिशेषः ११ स्वांयोनिंसोमाज्यपयआदिरूप

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰
टी॰
२२९

तत्भाषितमितिसंबंधः ९ अनन्तमंपतत्प्रथमोपायंविषोहंथनादिरूपंकृत्वाप्राणान्मोक्ष्यामीत्यर्थः अर्थितायान्त्वा ११ अ
हंत्विति अत्राहमितिपदस्मृहिराहृतिर्वक्त्रवैक्ल्यादद्दोषः १४ भोगाः भोग्यवर्गोविषयादिः प्रतिष्ठते निःसरतिबीजादि
वन्हतः १५ यस्यविस्मृदासंत्वेनसखा नतत्पूर्वोपकारादिना १९ सुहृदोविश्वंविस्मृतिरितिवृष्णासर्वलोकमित्राणां

सोहंपापःकृतघ्नश्चकृपणश्चानृतोपिच गुरोर्यःकृतकार्यःसंस्तत्करोतिनभाषितं १२
सोहंप्राणान्विमोक्ष्यामिकृत्वायत्नमनुत्तमं अर्थितानमयाकाचित्कृतपूर्वादिवौकसां १३
मानयंतिचमांसर्वेत्रिदशायज्ञसंस्तरे अहंतुविबुधश्रेष्ठंदेवंत्रिभुवनेश्वरं १४ विष्णुंगच्छा
म्यहंकृष्णंगतिंगतिमतांवरं भोगायस्मात्प्रतिष्ठंतेव्याप्यसर्वान्सुरासुरान् प्रणतोद्रष्टुमि
च्छामिकृष्णंयोगिनमव्ययं १५ एवमुक्तेसखातस्यगरुडोविनतात्मजः दर्शयामासतंप्राह
संहृष्टःप्रियकाम्यया १६ सुहृद्भवान्ममतःसुहृदांचमतःसुहृत् ईप्सितेनाभिलाषेण
योक्तव्योविभवेसति १७ विभवश्चास्तिमेविप्रवासवावरजोद्विज पूर्वमुक्तस्त्वदर्थेचकृतः
कामश्चतेनमे १८ सभवानेतुगच्छावनयिष्यामित्वांयथासुखं देशंपारंपृथिव्यावागच्छगाल
वमाचिरं १९ इत्युद्योगपर्वणिगालवचरिते १०७ सुपर्णउवाच अनुशिष्टोस्मिदेवेनगालवज्ञा
नयोनिना ब्रूहिकामंतुकांयामिद्रष्टुंप्रथमतोदिशं १ पूर्वांवादक्षिणांवाहमथवापश्चिमां
दिशं उत्तरांवाद्विजश्रेष्ठकुतोगच्छामिगालव २ ॥ वासवादवरोविष्णुस्तस्याज्ञात्तेवासवावरजः
उक्तःअहंगालवस्यसाहाय्यंकर्तुमिच्छामीतिप्रार्थितःतेनविष्णुना १८ देशंपृथिव्याअंतर्गतमेवपृथिव्याःपारं
समुद्रः १९ अध्यायः १०७ अनुशिष्टआज्ञापितःज्ञानयोनिनाधीप्रवर्तकेनपाठांतरेअज्ञातयोनिनासर्वा
दित्वात अज्ञातःरूपादिहीनत्वात्तादृशोपियोनिःजगदुदयप्रलयस्थानंतेनकामंयथेष्टं १२ २२९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

श्यामो हरितः एकतः वहिः अदेहो एव श्यामाः कर्णा येषां तेषां एकतः श्यामकर्णानां २७ अध्यायः १९ हरिणाः पांडुरस्य
सुनाः दैन्येन दह्यमानः चिंताग्निना २४ परंपरात् हृदात् पितृंश्च आत्मानं देहं ५ अनीहया अनुद्यमेन ६ ईप्सितं प्रण
यं कृत्वा ईप्सितदाः स्वामी इति विश्वासम् उत्पाद्य प्रणयः प्रेम्णा विस्रंभः इति विश्वः ७ एतदेवाह शतिकस्येति कारि

एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसां अष्टौ शतानि मे देहि गच्छ गालव माचिरं २७ इत्यु
द्योगेऽध्यायः १९ नारद उ० एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता नास्ते न शेते नाहारं कु
रुते गालवस्तदा १ त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिंताशोकपरायणः शोचमानोतिमात्रं स दह्य
मानश्च मन्युना गालवो दुःखितो दुःखाद्विललाप सुयोधन २ कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतो
ऽर्थः संचयः कुतः हयानां चंद्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ३ कुतो मे भोजने श्रद्धा सुखश्र
द्धा कुतश्च मे श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ४ अहं पारे समुद्रस्य पृथिव्या वा
परं परात् गत्वात्मानं विमुंचामि किं फलं जीवितेन मे ५ अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य वि
विधैः फलैः ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ६ सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रण
यमीप्सितं प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरं ७ प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्व
तः मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ८ न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संत
तिः नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ९ कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सु
खं अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः १० न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तंत्रणं
पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृते ११ ॥

ष्यतीति संधिरार्षः ८ अनृतस्य सत्यहीनस्य रूपं स्वरू
पं जीवन्नेव सन्मृतः स्यादर्थः ९ १० तंत्रणं कुटुंबधारणं पाठांतरे मंत्रणं इष्टैः सह विचारणं अविश्वसनीयत्वादिति

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ गौरवात् गुरुत्वात् बहुमानात् लोकपूज्यत्वात् हार्देन प्रीत्या १४ १८ शुश्रूषया सेवया भक्त्या आराध्यत्वज्ञानेन १९ २० गुरुक
टी॰ र्मणि ब्रह्मचर्यव्रतसमाप्तौ सत्यां २१ मानवमिति पाठे सिध्यतीमिदं कृतं कृतं त्वं करोतीत्यर्थः एतदेवाह दक्षिणानामिति अ
२२८ पवर्गेण फलप्राप्त्या २२ कृतफलं दक्षिणाप्रदं एव प्राप्नोति हेतो यत्त्वं दक्षिणादिति स्मृते दक्षिणास्वकृतोर्हेतत्वेनाप

तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकाम्यया १४ अथ
वर्षशतेपूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया १५ सहस्राशि
रसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता १६ प्रतिगृह्य ततो
धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवं भुक्त्वा प्रीतोस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः १७ क्षत्रभावादपगतो
ब्राह्मणत्वमुपागतः धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तथाभवत् १८ विश्वामित्रस्तु शिष्य
स्य गालवस्य तपस्विनः शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह १९ अनुज्ञातो मया व
त्स यथेष्टं गच्छ गालव इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमं २० प्रीतो मधुरया वाचा
विश्वामित्रं महाद्युतिं दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि २१ दक्षिणाभिरुपेतं हि
कर्म सिध्यति मानवं दक्षिणानां हि दाता वै अपवर्गेण युज्यते २२ स्वर्गे क्रतुफलं तद्धि द
क्षिणा शान्तिरुच्यते किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति २३ स जानंस्तेन भगवाञ्जि
तः शुश्रूषणेन वै विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् २४ असकृद्गच्छ गच्छेति वि
श्वामित्रेण भाषितः किं ददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत २५ निर्बन्धतस्तु बहुशो गालवस्य त
पस्विनः किंचिदागतसंरम्भो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदं २६ ॥ त्वात् प्रीतिः सर्वोपद्रवहारिणी इच्यते वेदेन
दक्षिणां वर्म कृत एव ते विजानन्निति २३ स जानंस्तेनेति पाठे तेन गालवेन शुश्रूषणेनैव जितो वशीकृतः स्मीति जानन्नि २२९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

३ भगवान्पितामहो व्यासः नतु भीष्मः उक्तेति तस्य शुश्रूषयागुपादानात् उक्तमित्यस्याप्रतिदर्शनाच्च ४ सुहृत्त्वेनुपकारमनपेक्ष्य
उपकर्ता माहृष्णः तदीयवाक्यस्य श्रोता सुहृच्छ्रोता मूढो यद्धितमप्युक्तं न श्रोष्यतीति भावः तिष्ठते स्थिरो भवति यत्र
महासंकटे तत्र बंधुः उपकारमपेक्ष्योपकर्त्रा कर्णादिः न तिष्ठते न प्रकाशते प्रकाशनस्य यायाव्ययोस्वेतुभयत्र।

कथं नैनं विमार्गस्थं वारयंतीह बांधवाः सौहृदाद्वा सुहृत्स्निग्धो भगवान्वा पितामहः ३
वैशंपायन उ० उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेणापतत्क्षमं उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि त
च्छृणु ४ नारद उ० दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न बंधु
स्तत्र तिष्ठति ५ श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनंदन न कर्तव्यश्च निर्बंधो निर्बंधो हि
सुदारुणः ६ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं यथा निर्बंधतः प्राप्तो गालवेन प।
राजयः ७ विश्वामित्रं तपस्यंतं धर्मो जिज्ञासया पुरा अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भग।
वानृषिः ८ सप्तर्षीणामन्यतमं वेषमास्थाय भारत बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिक
स्य तु। विश्वामित्रोथ संभ्रांतः श्रपयामास वै चरुं परमान्नस्य यत्नेन न च तं प्रत्यपालयत् १०
अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोप्युपागमं ११ भुक्तं
मे तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान्ययौ विश्वामित्रस्ततो राजन् स्थित एव महाद्युतिः १२ भक्तं प्र
गृह्य मूर्ध्ना वै बाहुभ्यां संशितव्रतः स्थितः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः १३ ॥

तद्बंधुतोपि सुहृद्वचः श्रेयस्करमित्यर्थः ५ श्रोतव्यं श्रोतुं युक्तं निर्बंधः सत्यपि बलवद्बाधके तत्रैवाग्रहः सु
दारुणो नाशकारी ६ ७ वसिष्ठमूर्त्या धर्मोभ्यागच्छत् ८ ९ न प्रत्यपालयत् अन्नसिद्धिपर्यंतं न प्रतीक्षितवान्
१० तेन वसिष्ठेन उपागमत् वसिष्ठसमीपं ११ १२ मूर्ध्ना बाहुभ्यां च परिगृह्य अभ्याशे समीपे आश्रमस्य १३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
२२८

२० २१ २५ ३० मातलिवरान्वेषणे अध्यायः १०५ अनर्थे इति परार्थे परस्वनिमित्तं १ २ ॥

ततश्चक्रे स भगवान्प्रसादं वै गरुत्मनः मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह २० पादां
गुष्ठेन चिक्षेप सुपर्णं गरुडोरसि ततः प्रभृति राजेन्द्र सह सर्पेण वर्तते २१ एवं विष्णु
बलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागतः गरुडो बलवान्राजन्वैनतेयो महायशाः २२ काव
३० तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुतान्रणे नासादयसि तान्वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक
२३ भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः धनंजयश्चेन्द्रसुतो न हन्यात्तौ तु कं रणे २४
विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ एते देवास्त्वया केन हेतुना वीक्षितुं क्षमाः
२५ तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि २६
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य नारदोयं महातपाः माहात्म्यस्य तदा विष्णोः सोयं चक्रगदाधरः २७
वैशंपायन उ० दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निश्वसन्भ्रुकुटीमुखः राधेयमभिसंप्रेक्ष्य जहास
स्वनवत्तदा २८ कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः ऊरुं गजकराकारं ताडय
न्निदमब्रवीत् २९ यथैवेश्वरसृष्टोस्मि यद्भावि या च मे गतिः तथा महर्षे वर्तामि किं
प्रलापः करिष्यति ३० इत्युद्योगे भगवद्याने मातलिवरान्वेषणेऽध्यायः १०५ जनमे
जय उ० अनर्थे जातनिर्बन्धं परार्थे लोभमोहितं अनार्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयं १
ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बन्धूनां शोकवर्धनं सुहृदां क्लेशदातारं द्विषतां हर्षवर्धनं २ ॥ २२८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

९ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९

सोहंपक्षैकदेशेनवहामित्वांगतक्लमः विमृश्यत्वंशनैस्तातकोन्वत्रबलवानिति १७
काश्यपः सतस्यवचनंश्रुत्वाखगस्योदर्कदारुणं अदोभ्यंदोभयंस्तार्क्ष्यमुवाचश्यच
क्रमुत १८ गरुत्मन्नन्यसेत्मानंबलवंतेसुदुर्लभं अलमस्यत्समदंतेतातमात्मान
मंडज १९ त्रैलोक्यमपिमेकृत्स्नमशक्तंदेहधारणे अहमेवात्मनात्मानंवहामित्वांच
धारये २० इमंतावन्ममैकंत्वंबाहुंसव्येतरंवह यद्येनंधारयस्येकंसफलंतेविकत्थितं
२१ ततःसभगवांस्तस्यस्कंधेबाहुंसमासजत् निपपातसभारार्त्तोविह्वलोनष्टचेतनः
२२ यावान्हिभारःकृत्स्नायाःपृथिव्याःपर्वतैःसह एतस्यादेहशाखायास्तावद्भारम
मन्यत २३ नत्वेनंपीडयामासबलेनबलवत्तरः ततोहिजीवितंतस्यनव्यनीनशद
च्युतः २४ व्यात्तास्यःस्रस्तकायश्चविचेताःविह्वलःखगः मुमोचपत्राणिततोगुरुभा
रप्रपीडितः २५ सविष्णुंशिरसापक्षीप्रणम्यविनतात्मजः विचेताविह्वलोदीनःकिं
विद्वचनमब्रवीत् २६ भगवन्लोकसारस्यसदृशेनवपुष्मता भुजेनस्वैरमुक्तेननि
ष्पिष्टोस्मिमहाबल २७ तंतुमर्हसिमेदेवविह्वलस्याल्पचेतसः बलदाहविदग्धस्यपक्षि
णोध्वजवासिनः २८ नहिज्ञातंबलंदेवमयातेपरमंविभो तेनमन्याम्यहंवीर्यमात्मनोनस

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ ॥

एतच्चैवाहमर्हामिभूयश्चबलवृत्रहन् त्रैलोक्यस्येश्वरोयोहंपराभूतस्त्वमागतः ८
त्वयितिष्ठतिदेवेशानविस्मयःकारणंमम त्रैलोक्यराजराज्यंहित्वयिवासवशाश्वतं ९
ममापिदृत्तस्यसुताजननीकश्यपःपिता अहमप्युत्सहेलोकान्समंताद्धोतुमेजसा
१० असह्यंसर्वभूतानाममापिविपुलंबलं मयापिसुमहत्कर्मकृतंदैतेयविग्रहे ११
श्रुतश्रीःश्रुतसेनश्चविवस्वान्रोचनामुखः प्रस्तुतःकालकादश्चमयापिदितिजा
हताः १२ यतध्वजस्यानुगतोयत्नात्परिचराम्यहं वहामिचैवानुजंतेतेनमामवमन्य
से १३ कोन्योभारसहोह्यस्तिकोन्योस्तिबलवत्तरः मयायोहंविशिष्टःसन्वहामीमम
बांधवं १४ अवज्ञायत्वयन्नेहंभोजनाद्व्यवरोपितः तेनमेगौरवंनष्टंत्वत्तश्चास्माच्चवा
सव १५ आदित्यायइमेजाताबलविक्रमशालिनः त्वमेषांकिलसर्वेषांबलेनबल
वत्तरः १६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२५ २६ २७ २८ २९ ३० अध्यायः १०४ गरु १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ॥

मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव लभतां भवतः कामात्काममेतं यथेप्सितं २५ पूर्वं दे
वेशसंचिन्त्यवैनतेयपराक्रमं विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेवददात्विति २६ विष्णुरु॰ ईश्वरस्त्वंस
र्वलोकानांचराणामचराश्चये त्वयादत्तमदत्तंकः कर्तुमुत्सहतेविभो २७ प्रादाच्छक्रस्त
दातस्मैपन्नगायायुरुत्तमं नत्वेनममृतप्राशंचकारबलवृत्रहा २८ लब्ध्वावरंतुसुमुखः
सुमुखः संबभूवह कृतदारोयथाकामंजगामचगृहान्प्रति २९ नारदस्त्वार्यकश्चैवकृ
तकार्यौमुदायुतौ अभिजग्मतुरभ्यर्च्यदेवराजंमहाद्युति ३० इतिश्रीउद्योगेमातलिवरान्वेष
णे १०४ कण्वउवाच गरुडस्तत्तुशुश्रावयथावृत्तंमहाबलः आयुःप्रदानंशक्रेणकृत
नागस्यभारत १ पक्षवातेनमहतारुद्ध्वात्रिभुवनंखगः सुपर्णःपरमःक्रुद्धोवासवंस
मुपाद्रवत् २ गरुडउवाच भगवन्किमवज्ञानात्क्षुधिःप्रतिहताममः कामकारवरंदत्वापु
नश्चलितवानसि ३ निसर्गात्सर्वभूतानांसर्वभूतेश्वरेणवै आहारोविहितोधात्राकिम
र्थंवार्यतेत्वया ४ वृत्तश्चैषमहानागःस्थापितःसमयश्चमे अनेनचमयादेवभर्तव्यःप्र
सवोमहान् ५ एतस्मिंस्तुतथाभूतेनान्यंहिंसितुमुत्सहे क्रीडसेकामकारेणदेवराजयथे
च्छकं ६ सोहंप्राणान्विमोक्ष्यामितथापरिजनोमम येचभृत्यामामगृहेप्रीतिमान्भववासव ७

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

कारणास्यतदौर्वल्याच्चिंतयामिमहामुने अस्मादेहकरात्तातममपुत्रोमहाद्युते १५ भवि
तोवैनतेयेनदुःखार्तास्तेनवैवयं पुनरेवचतेनोक्तंवैनतेयेनगच्छता १६ मासेनान्येनसु
मुखंभक्षयिष्यइतिप्रभो ध्रुवंतथातद्भविताजानीमस्तस्यनिश्चयं १७ तेनहर्षःप्रणष्टो
मेसुपर्णवचनेनवै कण्वउ० मातलिस्त्वब्रवीदेनंबुद्धिरत्रकृतामया जामातृभावेनवृतः
सुमुखस्तवपुत्रजः १८ सोयंमयाचसहितोनारदेनचपन्नगः त्रिलोकेशंसुरपतिंगत्वा
पश्यतुवासवं १९ शेषेणैवास्यकार्येणप्रज्ञास्याम्यहमायुषः सुपर्णस्यविघातेचप्रयति
ष्यामिसत्तम २० सुमुखश्चमयासार्द्धंदेवेशमभिगच्छतु कार्यसंसाधनार्थायस्वस्तितेस्तु
भुजंगम २१ ततस्तेसुमुखंगृह्यसर्वएवमहौजसः ददृशुःशक्रमासीनंदेवराजंमहा
द्युतिं २२ संगत्यातत्रभगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ततस्तत्सर्वमाचख्यौनारदोमातलिं
प्रति वैशंपायनउ० ततःपुरंदरंविष्णुरुवाचभुवनेश्वरं अमृतंदीयतामस्मैक्रि
यताममरैःसमः २४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

सतोयं १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ ॥

नारदउः सतोयंमातलिर्नामशक्रस्यदयितःसुहृत् शुचिःशीलगुणोपेतस्तेजस्वीवी
र्यवान्बली १ शक्रस्यायंसखाचैवमंत्रीसारथिरेवच अल्पांतरप्रभावश्चवासवेनर
णेरणे २ अयंहरिसहस्रेणयुक्तंजैत्रंरथोत्तमं देवासुरेषुयुद्धेषुमनसैवनियच्छति ३
अनेनविजितानश्वैर्दोर्भ्यांजयतिवासवः अनेनबलभित्पूर्वंप्रहृतेप्रहरत्युत ४ अस्य
कन्यावरारोहारूपेणासदृशीभुवि सत्यशीलगुणोपेतागुणकेशीतिविश्रुता ५ त
स्यास्ययत्नाच्चरतस्त्रैलोक्यंपरमद्युतेः सुमुखोभवतःपौत्रोरोचतेडहितुःपतिः ६ यदि
तेरोचतेसम्यग्भुजगोत्तममाचिरं क्रियतामार्यकक्षिप्रंबुद्धिःकन्यापरिग्रहे ७ यथावि
ष्णुकुलेलक्ष्मीर्यथास्वाहाविभावसोः कुलेतवतथैवास्तुगुणकेशीसुमध्यमा ८ पौत्र
स्यार्थेभवांस्तस्मात्गुणकेशीप्रतीच्छतु सदृशींप्रतिरूपस्यवासवस्यशचीमिव ९ पितृ
हीनमपिह्येनंगुणतोवरयामहे बहुमानाच्चभवतस्तथैवैरावतस्यच १० सुमुखस्यगुणै
श्चैवशीलशौचदमादिभिः अभिगम्यस्वयंकन्यामयंदातुंसमुद्यतः ११ मातलिस्तस्यस
मानंकर्तुमर्हो भवानपि कण्वउः सतुदीनःप्रहृष्टश्चप्राहनारदमार्यकः व्रियमाणेतथापौ
त्रेपुत्रेचनिधनंगते १२ कथमिच्छामिदेवर्षेगुणकेशींस्नुषांप्रति १३ आर्यकउः नमेनैतद्बहु
मतंमहर्षेवचनंतव सखाशक्रस्यसंयुक्तःकस्यायंनेप्सितोभवेत् १४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

पंचत्वंमरणं २४ २५ २६ अध्यायः १०२ ॥

कुवीरःपिठरकःसंवृतोदृनएवच पिंडरोबिल्वपत्रश्चमूषिकादःशिरीषकः १४ दिलीपः
शंखशीर्षश्चज्योतिष्कोथापराजितः कौरव्योधृतराष्ट्रश्चकुहरःकृशकस्तथा १५
विरजाधारणश्चैवसुबाहुर्मुखरोजयः बधिरांधौविशुंडिश्चविरसःसुरसस्तथा १६
एतेचान्येचबहवःकश्यपस्यात्मजाःस्मृताः मातलेपश्ययद्यत्रकश्चित्तेरोचतेवरः
१७ कण्व उ· मातलिस्त्वेकमव्यग्रःसततंसंनिरीक्ष्यवै पप्रच्छनारदंतत्रप्रीतिमानिव
चाभवत् १८ स्थितोयएषपुरतःकौरव्यस्यार्यकस्यतु द्युतिमान्दर्शनीयश्चकस्यै
षकुलनंदनः १९ कःपिताजननीचास्यकतमस्यैषभोगिनः वंशस्यकस्यैषमहान्केतु
भूतइवस्थितः २० प्रणिधानेनधैर्येणरूपेणवयसाचमे मनःप्रविष्टोदेवर्षेगुणके
श्याःपतिर्वरः २१ कण्व उ· मातलिंप्रीतमनसंदृष्ट्वासुमुखदर्शनात् निवेदयामास
नारदोमाहात्म्यंजन्मकर्मच २२ ऐरावतकुलेजातःसुमुखोनामनागराट् आर्यकस्य
मतःपौत्रोदौहित्रोवामनस्यच एतस्यहिपितानागश्चिकुरोनाममातले नचिराद्वैन
तेयेनपंचत्वमुपपादितः २४ ततोब्रवीत्प्रीतमनामातलिर्नारदंवचः एषमेरुचिरस्ता
तजामाताभुजगोत्तमः २५ क्रियतामत्रयत्नोहिप्रीतिमानस्म्यनेनवै अस्मैनागायवैदा
तुंप्रियांदुहितरंमुने २६ इत्युद्योगपर्वणिमातलिवरान्वेषणेऽध्यायः १०३ ॥ २२४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

दृवं १२३४ कमंडलुकलक्षणाः पानपात्रसदृशाविह्नाः ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३॥

नारद उ॰ इयंभोगवतीनामपुरीवासुकिपालिता यादृशीदेवराजस्यपुरीवर्यामरा
वती १ एषशेषस्थितोनागोयेनेयंधार्यतेसदा तप्रसालोकमुख्येनप्रभावसहि।
तामही २ श्वेताचलनिभाकारोदिव्याभरणभूषितः सहस्रंधारयन्मूर्ध्नांज्वाला
जिह्वोमहाबलः ३ इहनानाविधाकारानानाविधविभूषणाः सुरसायाःसुताना।
गानिवसन्तिगतव्यथाः ४ मणिस्वस्तिकचक्रांकाःकमंडलुकलक्षणाः सहस्र
संख्याबलिनःसर्वेरौद्राःस्वभावतः ५ सहस्रशिरसःकेचित्केचित्पंचशताननाः
शतशीर्षास्तथाकेचित्केचित्त्रिशिरसोपिच ६ द्विपंचशिरसःकेचित्केचित्सप्त।
मुखास्तथा महाभोगामहाकायाःपर्वताभोगभोगिनः ७ बहूनीहसहस्राणिप्रय
तान्यर्बुदानिच नागानामेवकेशानांयथाश्रेष्ठतमेशृणु ८ वासुकिस्तक्षकश्चैव
कर्कोटकधनंजयौ कालियोनहुषश्चैवकंबलाश्वतरावुभौ ९ वाह्यकुंडोमणि
र्नागस्तथैवापूरणःखगः वामनश्चैलपत्रश्चकुकुरःकुकुणस्तथा १० आर्यको
नंदकश्चैवतथाकलशपोतकौ कैलासकःपिंजरकोनागश्चैरावतस्तथा ११ सु
मनोमुखोदधिमुखःशंखोनंदोपनंदकौ आप्तःकोटरकश्चैवशिखीनिष्ठुरिकस्त।
था १२ तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्चकुमुदोमाल्यपिंडकः द्वौपद्मौपुंडरीकश्चपुष्पोमुद्गरपर्णकः १३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ ४ फेनेन पुष्पितं स्येव स्वेतं तस्मास्य पर्यंतं तीरप्रदेशं फेनेनानुवेष्टितं पिबंतः सादरमवलोकयंत एव वसंति तेनैव फे
टी॰ नपा इत्युच्यंते ५ एते भ्योन्य फेनाहारश्चेत्यर्थः ६ ७ इलविलस्येमां एलविलसंज्ञितां १० असुरसंहितैः अ

२२३ यस्याः क्षीरस्य धारायां निपतंत्यां महीतले कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुच्यते ४ पुष्पि
तं स्येव फेनेन पर्यंतमनुवेष्टितं पिबंतो निवसंत्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ५ फेनपा नाम
ते ख्याताः फेनाहाराश्च मातले उग्रे तपसि वर्तंते येषां बिभ्यति देवताः ६ अस्याश्चतस्रो
धेन्वोन्या दिक्षु सर्वासु मातले निवसंति दिशां पाल्यो धारयंत्यो दिशः स्मृताः ७ पूर्वां
दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी दक्षिणां हंसिका नाम धारयत्यपरां दिशं ८ पश्चिमां
वारुणीं दिक्षु धार्यते वै सुभद्रया महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ९ सर्वका
मदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशं उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलविलसंज्ञितां १० आसां तु प
यसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे मंथानं मंदरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ११ उद्धृता वारुणी
लक्ष्मीरमृतं चापि मातले उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभं १२ सुधाहारेषु च सु
धां स्वधाभोजिषु च स्वधां अमृतं चामृताशेषु सुरभी क्षरते पयः १३ अत्र गाथा पुरा गीता
रसातलनिवासिभिः पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः १४ न नागलोके न
स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा १५ इत्युद्योगे भगवद्याने मा
तलिवरान्वेषणेऽध्यायः १०२ ॥ सुरसंहितैः ११ १२ सुधेति सर्पपितृदेवानां तत्र योगपाहारत्वं पयः
तरतीत्यर्थः सुधा सर्पस भोजनं स्वधा भोजिनः पितरः अमृताशेषु देवेषु १३ १४ परिवासो निवासः सुखः सुखकरः २२३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

८ ९ १० ११ अध्यायः १०१ इदंरसातलमिति २ वदनादुदतिष्ठत तेनमुखजेनब्राह्मणेननतस्यार्क

दैवतंविष्णुरेवैषांविष्णुरेवपरायणं हृदिचैषांसदाविष्णुर्विष्णुरेवसदागतिः ८ सु
वर्णचूडोनागाशीदारुणश्चंडतुंडकः अनिलश्चानलश्चैवविशालाक्षोथकुंडली ९
पंकजिद्वज्रविष्कंभोवैनतेयोथवामनः वातवेगोदिशाचक्षुर्निमिषोनिमिषस्तथा
१० त्रिवारःसप्तवारश्चवाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा दैत्यद्वीपःसरिद्वीपःसारसःपद्मकेस
रः ११ सुमुखश्चित्रकेतुश्चचित्रबर्हस्तथानघः मेघकृत्कुमुदोदक्षःसर्पांतःसोम
भोजनः १२ गुरुभारःकपोतश्चसूर्यनेत्रश्चिरांतकः विष्णुधर्माकुमारश्चपरिबर्हो
हरिस्तथा १३ सुस्वरोमधुपर्कश्चहेमवर्णस्तथैवच मलयोमातरिश्वाचनिशाकर
दिवाकरौ १४ एतेप्रदेशमात्रेणमयोक्तागरुडात्मजाः प्राधान्यतस्तेयशसाकीर्ति
ताःप्राणिनश्चये १५ यद्यत्रनरुचिःकाचिदेहिगच्छावमातले तंनयिष्यामिदेशंत्वां
वरंयत्रोपलप्स्यसे १६ इत्युद्योगेभगवद्यानेमातलिवरान्वेषणे १०१ नारद उ० इदंरसा
तलंनामसप्तमंपृथिवीतलम् १ यत्रास्तेसुरभिर्मातागवाममृतसंभवा क्षरन्तीसत
तंक्षीरंपृथिवीसारसंभवं षण्णांरसानांसारेणरसमेकमनुत्तमं २ अमृतेनाभितृप्त
स्यसारमुद्गिरतःपुरा पितामहस्यवदनादुदतिष्ठदनिंदिता ३ ॥

फलत्वं यथोक्तं ब्राह्मणाश्चगावश्चकुलमेकंद्विधाकृतमिति ३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

आत्मानंअहिंसापरंजानामि तथाहिंसात्मकमनंहिंसात्मनांहिंसाप्रधानानांदैत्यानांकमनंअपेतमणी
यंहिंसोदर्कंतयाजानामिअन्येत्तदिसात्मकमलंतथेतिपाठमकल्प्यदिसात्मकंदानेच्छाप्रचुरंअले

अन्यत्रसाधुगच्छावद्रष्टुंनार्हामितिदानवान् जानामितद्वचात्मानंहिंसात्मकमनंत
था १९ इत्युद्योगपर्वणिभगवद्यानेमातलिवरान्वेषणं १०० नारदउ० अयंलोकःसु
पर्णानांपक्षिणांपन्नगाशिनां विक्रमेगमनेभारेनैषामस्तिपरिश्रमः १ वैनतेयसु
तैःसूतषड्भिस्ततमिदंकुलं सुमुखेनसुनाम्नाचसुनेत्रेणसुवर्चसा २ सुरुचापक्षि
राजेनसुबलेनचमातले वर्धितानिप्रसूत्यावैविनताकुलकर्तृभिः ३ पक्षिराजा
भिजात्यानांसहस्राणिशतानिच कश्यपस्यततोवंशेजातैर्भूतिविवर्धनैः ४ सर्वे
ह्येतेश्रियायुक्ताःसर्वेश्रीवत्सलक्षणाः सर्वेश्रियमभीप्सन्तोधारयंतिबलान्युत ५
कर्मणाक्षत्रियाश्चैतेनिर्घृणाभोगिभोजिनः ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यंनलभ
न्तिवै ६ नामानिचैषांवक्ष्यामियथाप्राधान्यतःशृणु मातलेश्लाघ्यमेतद्धिकु
लंविष्णुपरिग्रहं ७ ॥

अत्ययंहंतिव्याचष्टते १९ अध्यायः १०० अयं १२ प्रसूत्याप्रकृष्टगत्याजवेनत्यदिवंगतीत्यर्थः ३ ५ निर्घृणाःनिर्द
पाः ६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

६ ७ ८ ९ १० शैलानि शिलामयानि ११ आक्रीडान् क्रीडास्थानानि १४ १५ १६ १७ १८ ॥

दंष्ट्रिणो भीमवेगाश्च वातवेगपराक्रमाः मायावीर्योपसंपन्ना निवसंत्यत्र मातले ६
निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः जानासि च यथा शक्रो नैनान् शक्नोति बाधितुं
७ बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ८
पश्य वेश्मानि रौक्मानि मातले राजतानि च कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि
च ९ वैडूर्यमणिचित्राणि प्रवालरुचिराणि च अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्व
लानि च १० पार्थिवानीव चाभांति पद्मरागमयानि च शैलानीव च दृश्यंते दारवाणी
व चाप्युत ११ सूर्यरूपाणि चाभांति दीप्ताग्निसदृशानि च मणिजालविचित्राणि प्रां =
शूनि निविडानि च १२ नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा गुणतश्चैव सिद्धानि ५
प्रमाणगुणवंति च १३ आक्रीडान् पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत रत्नवंति महा
र्हाणि भुवनान्यासमानि च १४ जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणानि च कामपु
ष्पफलांश्चापि पादपान् कामचारिणः १५ मातले कश्चिदत्रापि रुचिरस्ते वरो भवेत् अ
थवान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे १६ मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधं देवर्षे
नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसां नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः परपक्षेण संबंधो

[illegible]

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
२२१

१९ आप्रजानांनिसर्गात् प्रजोत्पत्तिमारभ्य १० जातिजन्मनिसर्गस्वभावं ततः पूर्वं उत्पन्नस्य कस्यचिदभावात् १८

पश्यध्वं यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः वरयिष्यामहे तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले १६
श्रेष्ठमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया आप्रजानां निसर्गाद्धि नोद्भिद्यति न सर्पति १७
नास्य जातिनिसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै पितरं मातरं चापि नास्य जानाति कश्चन
१८ अतः किल महानग्निरन्तकाले समुत्थितः भस्मते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचरा
चरं १९ मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितं न मे त्ररोचते कश्चिदन्यतो व्रज
मा चिरं २॰ स्वयम्भुवो भगवता ने मातलि वृतस्त्वेषणे २१ नारद उ॰ हिरण्यपुरमित्ये
तत्ख्यातं पुरवरं महत् दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणां १ अनल्पेन
प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितं २ अत्र माया
सहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ३ नै
ते शक्रेण नान्येन यमेन वरुणेन वा शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ४
असुराः कालखञ्जाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः नैर्ऋता यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवा
श्च ये ५ ॥

१९ २॰ अध्यायः ९९ १ २ ३ ४ ५॥ २२१

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

आदित्यो दितेः पुत्रो विष्णुर्हयग्रीवरूपी सुवर्णाख्यं जगत् वेदरूपी नामात्मकः प्रपंचः नाम वाङ्ग्वेदः ५ नादित्य
तेः तं वाग्भिरापूरयन्नुत्तिष्ठति वेदाध्यायिनो ध्वनिरुपबृंहयितमाविर्भवतीत्यर्थः ५ जलमूर्तय अग्रयाः
पतंति चंद्रकांतवज्जलं स्रवंति अतो यं पतज्जलः इति वक्ष्यमाणे पाताल इत्यर्थः ६ ८ ऐदेष्ठाने तरंगत्वात्

अथादित्यो हयशिराः काले पर्वणि पर्वणि उत्तिष्ठति सुवर्णाख्यं वाग्भिरापूरयंज्जगत् ५
यस्मात्तु लेसमस्तास्ताः पतंति जलमूर्तयः तस्मात्पातालमित्येव ख्यायते पुरमुत्तमम् ६
ऐरावतोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः मेघेष्वामुंचते शीतं यन्महेंद्रः प्रवर्षति ७
अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसंति जलचारिणः
अत्र सूर्यांशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः मृता दिवसतः सूत पुनर्जीवंति वै निशि ८
उदयन्नित्यशश्चात्र चंद्रमा रश्मिवाहुभिः अमृतं स्पृश्य संस्पृश्य संजीवयति देहिनः ९
अत्र तेऽधर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः दैतेया निवसंति स्म वासवेन हृतश्रियः ११ अ
भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् १२ अत्र गोव्रति
नो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्शिताः त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसंति महर्षयः १३ यत्रतत्र
शायी नित्यं येनकेनचिदाशितः येनकेनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते १४ ऐरावणो ना
गराजो वामनः कुमुदोंजनः प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः १५ ॥

अत्र सूर्यांशुभिरिति दिवसैः स्वदीयरात्रौ निशि अस्मदीयदिवसे ९ १० स्वाध्यायाम्नायो वेदपाठः त्यक्तप्रा
णाः रेचकाख्यप्राणायामपराः १२ गोव्रतमाचष्टे यत्रेति १४ १५ १६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
१२९

२३ मूर्छितं ग्रभिभूतं ग्रावृतमिति यावत् येन हेतुना जनोऽस्य दर्शनं नार्हति न प्राप्नोति २४ ग्रध्यायः ९८ एतत् ग्रद्भिः
समं प्राप्ताः जलवेगेनानीताः २ ग्रापारेणायत्नेन धृतः मर्यादायां स्थापितः ग्रन्यथा सद्यः कृत्स्नं समुद्रं लोकं च
दहेत् ग्रात्मानं निबद्धं देवैरिति शेषः समबुध्यत ग्रग्निरित्यर्थः धृतात्मेति संधिरार्षः ३ निहितं स्थापितं ग्रतः सो
मस्येति केंद्रकाकारं भूगोले प्रदक्षिणीकुर्वतः सूर्यस्य सोमस्य वा केनचिद्गोलप्रदेशेन ग्रावरणात्कदाचिद्दर्शनं
भवति सैव तेषां रात्रिः एतद्गोलस्याग्निरश्मिरधस्ताद्वर्तिष्ठतिते सर्वदैव सूर्यादीन्पश्यंति तत्र जलमयं चंद्रमंड
लं सूर्यरश्मिभिस्तेजसः प्रकाश्यते तेनयोश्च यथा यथा विप्रकर्षः तथा तथाधिकं चंद्रोऽवभासते यथा यथा संनिकर्षः
एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितं सर्वतः सलिले शीतं जीमूत इव वर्षति २३ एतच्छत्रा
त्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलं तमसा मूर्छितं भाति येन नार्हति दर्शने २४ बहून्यद्भुतरू
पाणि दृष्टवानीह मातले तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव माचिरं २५ इत्युद्योगे मातलि
वरान्वेषणे ९८ नारद उ० एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरं पातालमिति विख्या
तं दैत्यदानवसेवितं १ इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्ध्रुवजंगमाः प्रविशंतो महानादं नदंति
भयपीडिताः २ ग्रत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं सम
मबुध्यत ३ ग्रत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः ग्रतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव
प्रदृश्यते ४ ॥ तथा तथाधिकं सूर्यपुरोवर्तिभिरग्न्यादिभिर्देवताभिस्तिरोधीयतेऽस्मद्दृष्ट्या एतद्देवा
भिस्त्वमृतमापिबते वह्निर्हि तीर्योपिबते रविरित्यादि शास्त्रं प्रसूतं पानं चेह संनिध्यादाप्यायनमात्रं पाता
लताभिस्थानां तमेरुपीवरस्थानामिव सर्वदा संपूर्ण एव चंद्रोऽवभासते तद्दृश्यप्रदेशेऽग्न्यायावरणाभावात् २२०
ग्रतः स्थानात् चंद्रस्य ह्रासवृद्धी प्रदृश्येते इति विरुद्धलक्षणयानद्दृश्येतेऽन्यर्थः नदृश्येतेऽन्यवलेखकप्रमादा
दृश्येते ५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१२ द्वितीयांसोमपुत्रींतयाअदित्याःपुत्रःसूर्यःश्रेष्ठःकृतःभर्ताकृतः १३ वारुणंवारुण्याःसुरायाःइदंवारुणंसुराविद्यते।
येषांतेसुराः १४ १५ विवर्ततिप्रलिप्तान्यपिपुत्रःपुनःप्रहर्तुंहस्तमायाति १६ जात्यःजातीयाःपूर्वदेवाःदैत्याःसर्वति
पाठेनिर्मिताःनिश्चयेनप्रलिप्ताः १७ अग्निरितिहविष्मताअग्निनाआविद्धंरुद्वेविस्वचक्रजमम्पत्रभयंनासोमसूर्यः
१८ गांडीवकृताख्यःपशुविशेषःतस्यविकारोगांडीमयःतस्यहिपशूनांवाष्टष्टवंशस्यवाधनुःकर्तुंशक्यंयतःगां

एषोस्यपुत्रोभिमतःपुष्करःपुष्करेक्षणः रूपवान्दर्शनीयश्चसोमपुत्र्याहृतःपतिः १२ ज्योत्स्ना
कालीतियामाहुर्द्वितीयांरूपतःश्रियं अदित्याश्चैवयःपुत्रोज्येष्ठःश्रेष्ठःकृतःसुतः १३ भवने
पश्यवारुण्यंयदेतत्सर्वकांचनं यत्प्राप्यसुरतांप्राप्ताःसुराःसुरपतेःसखे १४ एतानिहृत
राज्यानांदैतेयानांस्ममातले दीप्यमानानिदृश्यंतेसर्वप्रहरणान्युत १५ अक्षयाणिकिलैता
निविवर्तंतेस्ममातले अनुभावप्रयुक्तानिसुरैरवजितानिह १६ अत्रराक्षसजात्यश्चदैत्यजा=
त्यश्चमातले दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदेवतनिर्मिताः १७ अग्निरेषमहार्चिष्मान्जागर्ति
वारुणेह्रदे वैष्णवंचक्रमाविद्धंविधूमेनहविष्मता १८ एषगांडीमयश्चापोलोकसंहारसं
भृतः रक्षतेदैवतैर्नित्यंयतस्तद्गांडिवंधनुः १९ एषकृत्येसमुत्पन्नेतत्तद्धारयतेबलं सहस्र
शतसंख्येनप्राणेनसततंध्रुवं २० अशास्यानपिशास्त्येषरक्षोबंधुषुराजसु सृष्टःप्रथमतश्च
ण्डोब्रह्मणाब्रह्मवादिना २१ एतच्छस्त्रंनरेंद्राणांमहच्चक्रेणभाषितं पुत्रासलिलराजस्यधार

डीमयत्वादेवतत्गांडीवंनामधनुरभूत् गांडिशब्दाद्धिकारार्थोवप्रत्ययःकल्प्यतइतिभावःगांडीवग्रंथिस्तन्म
यत्वात् १९ एषचापःकृत्येसम्भेयुभेदनादौतत्तावतावलप्राणेनबलेनसर्वदालक्ष्यचापबलस्यबलोप्ययुग्वा
पःकार्यकालेअधिकबलोपिभवतीत्यनंतबलेइत्यर्थः २० रक्षोबंधुषुरक्षस्तुल्येषु २१ एतच्छस्त्रंधनुःचक्रे
णाचक्रादपि एतच्छास्त्रमिति पाठेनीति शास्त्रंशुक्रेणकाव्येनउक्तंरामाइतिवापाठः २२ ॥ २२ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
२१९

८ यंतः यंतारं मातलिं प्रति ९ १० गोपतेः वा विपतेः भूवा गवां विषुगौर्मतेति विश्वः ११ ॥

कण्वउवाच मातलिस्तुव्रजन्मार्गेनारदेनमहर्षिणा वरुणंगच्छताद्रष्टुंसमागच्छय
दृच्छया १ नारदोथाब्रवीदेनंक्वभवान्गंतमुद्यतः स्वेनवासूतकार्येणशासनाद्वाश
तक्रतोः २ मातलिर्नारदेनैवंसंपृष्टःपथिगच्छता यथावत्सर्वमाचष्टस्वकार्यंवरुणं
प्रति ३ तमुवाचाथसमुनिर्गच्छावसहिताविति सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्य
तोदिवः ४ अहंतेसर्वमाख्यास्येदर्शयन्वसुधातलं दृष्ट्वातत्रवरंकंचिद्रोचयिष्या
वमातले ५ अवगाह्यततोभूमिमुभौमातलिनारदौ ददृशातेमहात्मानौलोकपाल
मपांपतिं ६ तत्रदेवर्षिसदृशींपूजांसंप्रापनारदः महेंद्रसदृशींचैवमातलिःप्रत्य
पद्यत ७ तावुभौप्रीतमनसौकार्यवंतौनिवेद्यह वरुणेनाभ्यनुज्ञातौनागलोकं
विचेरतुः ८ नारदःसर्वभूतानामंतर्भूमिनिवासिनां जानंश्चकारव्याख्यानंयंतुः
सर्वमशेषतः ९ नारदउ॰ दृष्टस्तेवरुणःसूतपुत्रपौत्रसमावृतः पश्योदकपतेःस्था
नंसर्वतोभद्रमृद्धिमत् १० एषपुत्रोमहाप्राज्ञोवरुणस्येहगोपतेः एषवैशीलवृत्तेन
शौचेनचविशिष्यते ११ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

मातलेरितिहासमितिसंबंधः ११ १२ १३ १४ उच्छ्रितानांमहतयाख्यातानां १५ १६ चक्षुषाज्ञानेनविचितौअन्वेषि

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं मातुलेर्दातुकामस्यकन्यांमृगयतोवरं ११ मतस्त्रि
लोकराजस्यमातलिर्नामसारथिः तस्यैकैवकुलेकन्यारूपतोलोकविश्रुता १२ गुण
केशीतिविख्यातानाम्नासादेवरूपिणी श्रियाचवपुषाचैवस्त्रियोन्याःसातिरिच्यते १३
तस्याःप्रदानसमयंमातलिःसहभार्यया ज्ञात्वाविममृषेराजंस्तत्परःपरिचिंतयन् १४
धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानांयशस्विनां नराणांमृदुसत्वानांकुलेकन्याप्ररोहणं
१५ मातुःकुलंपितृकुलंयत्रचैवप्रदीयते कुलत्रयंसंशयितंकुरुतेकन्यकासतां १६
देवमानुषलोकौद्वौमानसेनैवचक्षुषा अवगाह्यैवविचितौनचमेरोचतेवरः १७ क[illegible]
नादेवान्नैवदितिजान्नगंधर्वान्नमानुषान् अरोचयद्वरकृतेतथैवबहुलानृषीन् १८
भार्ययानुसमंत्र्येमंसहराज्ञासुधर्मया मातलिर्नागलोकायचकारगमनेमतिं १९ नमे
देवमनुष्येषुगुणकेश्याःसमोवरः रूपतोदृश्यतेकश्चिन्नागेषुभविताध्रुवं २० इत्यामं
त्र्यसुधर्मांसकृत्वाचाभिप्रदक्षिणं कन्यांशिरस्युपाघ्रायप्रविवेशमहीतलं २१ इत्यु
द्योगेमातलिवरान्वेषणे ९७ ॥

तौ १७ १८ १९ २० २१ अध्यायः ९७ ॥ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ दंभोद्भवाख्यानं अध्यायः ९६ १ अव्ययः अवयवशून्यः २ प्रभवत्यस्मादिति प्रभुर्जगत उपादानकारणं चष्टस्यैव
टी॰ मूर्तिभेदः ३ निमित्तमरणा इति नाशवंत इत्यर्थः पाठांतरे निमित्तकारणानि चक्रचीवरकुलालादिस्थानीयानि ४
२१८

इत्युद्योगे भगवद्याने दंभोद्भवोपाख्याने ९६ वैशंपायनः जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वो
पि भगवानृषिः दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि १ कण्वः अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्र
ह्मा लोकपितामहः तथैव भगवंतौ तौ नरनारायणावृषी २ आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णु
रेकः सनातनः अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ३ निमित्तमरणास्त्वन्ये चंद्रसू
र्यौ मही जलं वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ४ ते च क्षयांते जगतो हित्वा
लोकत्रयं सदा क्षयं गच्छंति वै सर्वे सृज्यंते च पुनः पुनः ५ मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृ
गपक्षिणः तिर्यग्योन्याश्च ये चान्ये जीवलोकचरास्तथा ६ भूयिष्ठेन च राजानः श्रियं भुक्त्वा
युषः क्षये तरुणाः प्रतिपद्यंते भोक्तुं सुकृतदुष्कृते ७ स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहा
र्हति पांडवाः कुरवश्चैव पालयंतु वसुंधरां ८ वलवानहमित्येव न मंतव्यं सुयोधन
वलवंतो वलिभ्यो हि दृश्यंते पुरुषर्षभ ९ न वलं वलिनां मध्ये वलं भवति कौरव
वलवंतो हि ते सर्वे पांडवा देवविक्रमाः १० ॥

५ ६ तरुणा इति भोगकाले पुष्टेन मरणं प्राप्नुवंतीत्यर्थः ७ ९ वलं सैन्यं वलिनां शौर्यस्य वलवतां वलं साम- २१८
र्थ्यं न भवति १० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

४१ काकुदीकमित्यादयोष्टावस्त्रजातयः येनास्त्रेणाभिभूताः रथगजादीनां कर्तुं येव व्यशेरते तत्काकुदीकं प्रस्वाप-
नं नाम येन शुकवल्लिकान्यायेन अभयेपि भयदर्शिनो हयरथादियादेषु गाढं श्लिष्यंतीति तत् शुकं मोहनं ना-
म येन स्वर्गनगरं पश्यंतीति तत्राकं उन्मादनं नाम येनातिमात्रेणानुविद्धाः त्रासानुशोकन्मत्तवत्स्वपंतीति तत् अ-

तस्माद्यावद्धतः श्रेष्ठे गांडीवे संयुज्यते तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन् धनंजयं ४१ का-
कुदीकं शुकं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा संतानं नर्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमं ४२ एतैर्विद्धाः
सर्व एव मरणं यांति मानवाः कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च ४३ मात्सर्याहंकृ-
ती चैव क्रमादेतद्गताहताः उन्मत्ताश्च विचेष्टंते नष्टसंज्ञा विचेतसः ४४ स्वपंति च प्लवंते
च छर्दयंति च मानवाः मूत्रयंते च सततं रुदंति च हसंति च ४५ निर्माता सर्वकर्मणामी-
श्वरः सर्वकर्मवित् यस्य नारायणो बंधुरर्जुनो दुःसहो युधि ४६ कस्तमुत्सहते जेतुं त्रिषु
लोकेषु भारत वीरं कपिध्वजं विष्णुं यस्य नास्ति समो युधि असंख्येया गुणाः पार्थे तद्विशि-
ष्टो जनार्दनः त्वमेव भूयो जानासि कुंतीपुत्रं धनंजयं ४८ नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनके-
शवौ विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषोत्तमौ ४९ यद्येतदेवं जानासि न च मामभिशंकसे
आर्यां मतिं समास्थाय शाम्य भारत पांडवैः ५० अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति प्र-
शाम्य भरतश्रेष्ठ मा वशं मन्युनः कृथाः ५१ भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि तत्तथैवा-
स्तु भद्रं ते स्वार्थमेवोपचिंतय ५२ ॥

तिसंतर्जनं त्रासनं नाम संतानं अविच्छेदेन शस्त्राणां वृष्टिकरं ऐंद्रादि दिव्यं नर्तनं नर्तनकरं पैशाचं घोरं क्र-
दनकरं राक्षसं आस्यमोदकं येनाभिहताः मुखे पाषाणं दत्वा मरणार्थमेव प्रतिष्ठंते तत्याम्यं नाम अत्रैव उ-
न्मत्ताश्चेति श्लोका काकुदीकादीनां यथायोग्यं संबंधनीयाः ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

द्धीकृत्यममुनिरिषीकाभिः समार्पयत ३० ततोस्मैप्राहजह्नोर्वमैषीकमपराजितं
ग्रस्त्रमप्रतिसंधेयंतदद्भुतमिवाभवत ३१ तेषामत्तीणिकर्णांश्च नासिकाश्चैवमाय
या निर्मितवधीसमुनिरिषीकाभिः समार्पयत ३२ सतथास्थितमाकाशमिषीकाभिः
समावितं पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्तिमेस्त्विति चाब्रवीत ३३ तमब्रवीन्नरोराजन्प्राय
ण्यपरायणोभिनिर्णे ब्रह्मण्योभवधर्मात्मामाचस्मैवंपुनः कृथाः ३४ नैताहृकुरुषोराज
न्त्वन्धर्ममनुस्मरन् मनसापिप्रणाहें लभवेत्परपुरंजयः ३५ माचदर्पसमाविष्टः
तेष्मीः कोश्चित्कथंचन ग्रल्पीयांसंविशिष्टंवाततेराजन्समाहितं कृतप्रज्ञोवीतलो
भोनिरहंकारग्रात्मवान् ३६ दांतः शांतोमृदुः सौम्यः प्रजाः पालयपार्थिव मास्मभूयः
तिपकंचिदविदित्वाबलाबलं ३७ ग्रनुज्ञातः स्वस्तिगच्छमैवंभूयः समाचरेः कुशलं
ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशं ३८ ततोराजातयोः पादावभिवाद्यमहात्मनोः प्र
त्याजगामस्वपुरंधर्मंचैवाचरद्भृशं ३९ सुमहच्चापितत्कर्मयन्नरेणाकृतंपुरा ततोगु
णैः सबहुभिः श्रेष्ठोनारायणोभवत ४० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ॥

तौदृष्ट्वाक्षत्रियस्ताभ्यांकृत्वापोथमनिसंनतौ शीतवातातपैश्चैवकर्षितौपुरुषोत्तमौ
१८ अभिगम्योपसंगृह्यपर्यपृच्छदनामयं तमर्चित्वामूलफलैरासनेनोदकेनच १९
न्यमंत्रयेतांराजानंकिंकार्यंक्रियतामिति ततस्तामानुपूर्वींसपुनरेवान्वकीर्तयत्
२० बाहुभ्यांमेजिताभूमिर्निहताःसर्वशात्रवः भवद्भ्यांयुद्धमाकांक्षन्नुपयातोस्मि
पर्वतं आतिथ्यंदीयतामेतत्कांक्षितंमेचिरंप्रति २१ नरनारायणाउचतुः अपेत
क्रोधलोभोयमाश्रमोराजसत्तम नह्यस्मिन्नाश्रमेयुद्धंकुतःशस्त्रंकुतोनृजुः २२ अ
न्यत्रयुद्धमाकांक्षवहवःक्षत्रियाःक्षितौ २३ रामउ० उच्यमानस्तथापिसभूयएवाभ्य
भाषत पुनःपुनःक्षम्यमाणःसांत्व्यमानश्चभारत २४ दंभोद्भवोयुद्धमिच्छन्नाह्वय
त्येवतापसौ ततोनरस्त्विषीकाणांमुष्टिमादायभारत २५ अब्रवीदेहियुध्यस्वयुद्ध
कामुकक्षत्रिय सर्वशस्त्राणिचादत्स्वयोजयस्वचवाहिनीं २६ अहंहितेविनेष्यामि
युद्धश्रद्धामितःपरं दंभोद्भवउ० यद्येतदस्त्रमस्मासुयुंक्षेतापसमन्यसे एतेनापित्वया
योत्स्येयुद्धार्थीह्यहमागतः २७ रामउ० इत्युक्त्वाशरवर्षेणसर्वतःसमवाकिरत् दंभोद्भ
वस्तापसंतंजिघांसुःसहसैनिकः २८ तस्यतानस्यतोघोरानिषून्परतनुच्छिदः कर

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१ १० ११ वेदप्रत्ययदर्शिनौवेदजःप्रत्ययोब्रह्मात्मैक्यापरोक्ष्यंतदेवद्रष्टुंशीलंययोस्तौ १२ १४ तप्येतेताभ्यामितिशेषः

तेचवैयाघ्रकपणाब्राह्मणास्सर्वतोभयाः यत्नेषेयंतराजानंश्लाघमानंपुनःपुनः
निषिध्यमानोप्यसकृत्पृच्छत्येवंसवैद्विजान् अतिमानश्रियायुक्तंतमूचुर्ब्राह्मणास्त
दा १० तपस्विनोमहात्मानोवेदव्रतसमन्विताः उदीर्यमाणंराजानंक्रोधदीप्ताद्विजात
यः ११ तपस्विनोमहात्मानौवेदप्रत्ययदर्शिनौ अनेकजयिनौसंख्येतौवैपुरुषसत्त
मौ तयोस्त्वंनसमोराजन्भवितासिकदाचन १२ एवमुक्तःसराजातुपुनःपप्रच्छतान्
नूद्विजान् क्वतौवीरौक्वजन्मानौकिंकर्माणौचकौचतौ १३ ब्राह्मणाऊचुः नरोनाराय
णश्चैवतापसावितिनःश्रुतं आयातौमानुषेलोकेताभ्यांयुध्यस्वपार्थिव १४ श्रूयेते
तौमहात्मानौनरनारायणावुभौ तपोघोरमनिर्देश्यंतप्येतेगंधमादने १५ सराजाम
हतींसेनांयोजयित्वाषडंगिनीं अमृष्यमाणःसंप्रायाद्यत्रतावपराजितौ १६ सगत्वावि
षमंघोरंपर्वतंगंधमादनं मृगयाणोन्वगच्छत्तौतापसौवनमाश्रितौ १७ ॥

१५ १६ षडंगिनींरथनागाश्वपादातप्राकरोष्ट्रवतीं १६ १७ ॥ ७

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

९१ ९२ ९३ अध्यायः ९५ तस्मिन्निति १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ॥

धर्मार्थौत्त्यजतोश्चैवमाराजन्नीनशः प्रजाः अनर्थमर्थंमन्वानोप्यर्थंचानर्थमात्मनः
९१ लोभेतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृह्णीष्वविशांपते स्थिताः शुश्रूषितुंपार्थाः स्थितायोद्धुम
रिंदमाः यत्तेपथ्यतमंराजंस्तस्मिंस्तिष्ठपरंतप ९२ वैशंपायनउ॰ तद्वाक्यंपार्थिवाः स
र्वेहृदयैःसमपूजयन् नतत्रकश्चिद्वक्तुंहिवाचंप्राक्रामदग्रतः ९३ इत्युद्योगेभगव
द्याने ९४ वैशंपायनउ॰ तस्मिन्नभिहितेवाक्येकेशवेनमहात्मना स्तिमिताहृष्टरोमा
णआसन्सर्वेसभासदः १ कश्चिदुत्तरमेतेषांवक्तुंनोत्सहतेपुमान् इतिसर्वेमनोभि
स्तेचिंतयंतिस्मपार्थिवाः २ तथातेषुचसर्वेषुतूष्णींभूतेषुराजसु जामदग्न्यइदंवाक्य
मब्रवीत्कुरुसंसदि। ३ इमामेकोपमांवाचंशृणुसत्यमशंकितः तांश्रुत्वाश्रेयआद
त्स्वयदिसाध्वितिमन्यसे ४ राजादंभोद्भवोनामसार्वभौमःपुराभवत् अखिलांबुभु
जेसर्वांपृथिवीमितिनःश्रुतं ५ सस्मनित्यंनिशापायेप्रातरुत्थायवीर्यवान् ब्राह्म
णान्क्षत्रियांश्चैवपृच्छन्नास्तेमहारथः ६ अस्तिकश्चिद्विशिष्टोवामद्विधोवाभवेद्यु
धि शूद्रोवैश्यःक्षत्रियोवाब्राह्मणोवापिशस्त्रभृत् ७ इतिब्रुवन्नन्वचरत्सराजा
पृथिवीमिमां दर्पेणमहतामत्तःकंचिदन्यमचिंतयन् ८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५२ ५३ ५४ ५५ दाहितः जतुगृहे निरस्तो घृतेन राज्यात् दूरीकृतः ५६ ५८ परमोपधि महत्कपटम् ५९ ६०

प्राक्यं किमन्यद्वक्तं ते दानादन्यज्जनेश्वर ब्रुवंतत्वां महीपालाः सभायां येसमासते ५२
धर्मार्थौ संप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहं प्रमुंचेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्पुरुषर्षभ ५३
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मामनुव्रवशमन्वगाः पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पांडवेभ्यो यथोचितं ५४
ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुंक्ष्व भोगान्परंतप अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ५५
सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ५६
इंद्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः सतत्र निवसन्सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ५७
त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ५८
राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः सतामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागतां
५९ नचलत्यधर्मात्क्षमेयात्मा नाकं पतयुधिष्ठिरः अहं तु तव तेषां च श्रेयः इच्छामि भारत
६० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

स्यातास्यास्वति ४१ ४२ गुरोःगुरौ ४४ परिषदंधर्मज्ञसभां पुत्राःपांडवाः ४७ ४८ आह्वजतिहिनस्त्रिअनकृ

आहूतंपांडवाराजन्नभिवाद्यप्रमाद्यच भवतःपुनमनाहूःखमनुभूतंमहाद्गुरोः ४९ द्वा
दशेमानिवर्षाणिवनेनिर्व्युषितानिनः त्रयोदशंतथाज्ञातैःसजनेपरिवत्सरे ५० स्था
तानःसमयेतस्मिन्नपितेतिकृतनिश्चयाः नाहास्मसमयंतातततश्चनोब्राह्मणाविडुः ५१
तस्मिन्नःसमयेतिष्ठस्थितानांभरतर्षभ नित्यंसंक्लेशितराजन्स्वराज्यांशंलभेमहि ५२
त्वंधर्ममर्थंसंजानन्सम्यग्नस्त्रातुमर्हसि गुरुत्वंभवतिप्रेक्ष्यबहून्क्लेशांस्तितिक्ष्महे
५३ सभवान्मातृपितृवदस्मासुप्रतिपद्यतां गुरोर्गरीयसीवृत्तिर्याचशिष्यस्यभारत ५४
वर्तामहेत्वयिचतांत्वंचवर्तस्वनस्तथा पित्रास्थापयितव्याहिवयमुत्पथमास्थिताः
५५ संस्थापयपथिष्वस्मांस्तिष्ठधर्मेस्ववर्त्मनि आहश्चेमांपरिषदंपुत्रास्तेभरतर्षभ
५६ धर्मज्ञेषुसभासत्सुनेहयुक्तममसांप्रतं यत्रधर्मोह्यधर्मेणसत्यंयत्रानृतेनच ५७
हन्यतेप्रेक्षमाणानांहतास्तत्रसभासदः विद्धोधर्मोह्यधर्मेणसभांयत्रप्रपद्यते ५९
नचास्यशल्यंकृंततिविद्धास्तत्रसभासदः धर्मएतानारुजतियथानद्यनुकूलजा
न् ६० येधर्ममनुपश्यंतस्तूष्णींध्यायंतआसते तेसत्यमाहुर्धर्म्यंचन्याय्यंचभरतर्षभ ६१

लजान्नकूलमनुसरत्यजातानवलादीन् ६० येपांडवास्तूष्णीमासतेकालेनिर्वाह्यभवज्ज्योराज्यांशंलब्धुमि

च्छंतितेसत्यंचन्याय्यंचाहुः ५८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२० २१ प्रकृतिंसत्वगुणं २२ २३ २५ हार्दंप्रीतिःआसीत्पूर्वबाल्ये २६ २७ २८ ॥

पिमहाबलैः यद्विदुष्याःसर्वेराजंस्तद्ब्रूहिभरतर्षभ २१ भृत्याश्चहिकृतास्त्वाश्चसर्वे
पुत्राभिकांक्षिणः पांडवास्तावकाश्चैवतान्त्वमहतोभयात् २० नपश्येमकुरून्सर्वो
नृपांडवांश्चैवसंयुगे क्षीणानभयतःश्रुतान्नृपिनोरथिभिर्हतान् २१ समवेताःपृथि
व्याहिराजानोराजसत्तम अमर्षवशमापन्नानाशयेयुरिमाःप्रजाः २२ त्राहिराजन्निमं
लोकंननश्येयुरिमाःप्रजाः त्वयिप्रकृतिमापन्नेशेषःस्यात्कुरुनंदन २३ शुक्लावदा
न्याङ्क्षीमेतस्यार्याःपुण्याभिजातयः अन्योन्यसचिवाराजंस्तान्पाहिमहतोभयात् २४
शिवेनेमेभूमिपालाःसमागम्यपरस्परं सहभुक्त्वाचपीत्वाचप्रतियांतुयथागृहं २५
स्ववाससःस्रग्विणश्चसत्कृताभरतर्षभ अमर्षंचनिराकृत्यवैराणिचपरंतप २६
हार्दंयत्पांडवेष्वासीत्प्राप्तेस्मिन्नायुषःक्षये तदेववर्ततेभवत्वयसंधत्स्वभरतर्षभ २७
बालाविहीनाःपित्रातेत्वयैवपरिवर्धिताः तान्पालययथान्यायंपुत्रांश्चभरतर्षभ
२८ भवतैवहिरक्ष्यास्तेव्यसनेषुविशेषतः मातेधर्मस्तथैवार्थोनश्येतभरतर्षभ २९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१ १८ २२ पांडवैःसहसंधास्यतेसंधिंकरिष्यंति २३ २४ अविलांनिष्कंटकां २५ २६ २७ २८ २९

धर्मार्थयोस्तिष्ठराजन्पांडवैरभिरक्षितः नहिशक्यास्तथाभूतायत्नादपिनराधिप १७
नहित्वापांडवैर्जेतुंरक्ष्यमाणंमहात्मभिः इंद्रोपिदेवैःसहितःप्रसहेतकुतोनृपाः १८
यत्रभीष्मश्चद्रोणश्चकृपःकर्णोविविंशतिः अश्वत्थामाविकर्णश्चसोमदत्तोथवा
ह्लिकः १९ सैंधवश्चकलिंगश्चकांबोजश्चसुदक्षिणः युधिष्ठिरोभीमसेनःसव्य
साचीयमौतथा २० सात्यकिश्चमहातेजायुयुत्सुश्चमहारथः कोनुतान्विपरीता
त्मायुध्येतभरतर्षभ २१ लोकस्येश्वरतांभूयःशत्रुभिश्चाप्रधृष्यतां प्राप्स्यसित्वम
मित्रघ्नसहितःकुरुपांडवैः २२ तस्यतेपृथिवीपालास्त्वत्समाःपृथिवीपते श्रेयां
सश्चैवराजानःसंधास्यंतेपरंतप २३ सत्वंपुत्रैश्चपौत्रैश्चपितृभिर्भ्रातृभिस्तथा सु
हृद्भिःसर्वतोगुप्तःसुखंशक्ष्यसिजीवितुं २४ एतानेवपुरोधायसत्कृत्यचयथापु
रा अखिलांभोक्ष्यसेसर्वांपृथिवींपृथिवीपते २५ एतैर्हिसहितःसर्वैःपांडवैःस्वैश्च
भारत अन्यान्विजेष्यसेशत्रूनेषस्वार्थस्तवार्थितः तैरेवोपार्जितांभूमिंभोक्ष्यसेच
परंतप यदिसंपत्स्यसेपुत्रैःसहामात्यैर्नराधिप २७ संयुगेवैमहाराजदृश्यतेसुमह
हान्क्षयः क्षयेचोभयतोराजन्कंधर्ममनुपश्यसि २८ पांडवैर्निहतैःसंख्येपुत्रैर्वा

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

बाह्येषु पुत्रादिषु आभ्यंतरेषु जनतुग्रहदाहादिषु ८ ९ १० कुरुष्वेवमभवस्त्वेवनत्वपांडवेषु ११ इच्छसिकृत्स्नस्या
पयितुमिच्छसितर्हि शमोनदुष्करः १२ १३ बलवतस्त्वत्तएषामेव अपिशब्दएवार्थे १४ शासनकादि

त्वंहिधारयिताश्रेष्ठःकुरूणांकुरुसत्तम मिथ्याप्रचरतांतातबाह्येष्वाभ्यंतरेषुच ८ ते
पुत्रास्तवकौरव्यदुर्योधनपुरोगमाः धर्मार्थौपृष्ठतःकृत्वाप्रचरंतिनृशंसवत् ९ अ
शिष्टागतमर्यादालोभेनहृतचेतसः स्वेषुबंधुषुमुख्येषुतद्वेत्थपुरुषर्षभ १० सेय
मापन्महाघोराकुरुष्वेवसमुत्थिता उपेक्ष्यमाणाकौरव्यपृथिवींघातयिष्यति ११ श
क्याचेयंशमयितुंत्वंचेदिच्छसिभारत नदुष्करोह्यत्रशमोमतोमेभरतर्षभ १२ त्वय्य
धीनःशमोराजन्मयिचैवविशांपते पुत्रान्स्थापयकौरव्यस्थापयिष्याम्यहंपरान्
१३ आज्ञातवहिराजेंद्रकार्यापुत्रैःसहान्वयैः हितंबलवदप्येषांतिष्ठतांतवशासने
१४ तवचैवहितंराजन्पांडवानामथोहितं शमेप्रयतमानस्यतवशासनकारिणः
१५ स्वयंनिष्फलमालक्ष्यसंविधत्स्वविशांपते सहायभूताभरतास्तवैवस्युर्जनेश्वर १६

णःपुत्रान्शासितुमिच्छतस्तव १५ निष्फलेवैरेसंविधत्स्वशर्मकुरु १६ ॥ ८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५१ ५२ ५३ ५४ अध्यायः ६४ कृ० १ आगतोस्मीतिशेषः २ ३ ४ ५ कृपापरस्य स्वार्थयत्नः अनुकंपापर
दुःखेदर्शनेत्रासः कारुण्यंपरदुःखप्रहाणेच्छायत्नः आनृशंस्यंपरदुःखाप्रदाने ६ असंप्रतं कृपादिभ्योवि

तेस्तस्यान्नामनेपीरे मेहामतिरूपाविशत् विरस्य हृष्टाहृष्टाई राजानः सर्वएवते अ
मृतस्येवनातृप्यन्प्रेक्षमाणाजनार्दनं ५१ अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासाजनार्द
नः सभ्राजतसभामध्येहेम्नीवोपहितोमणिः ५२ ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्गोविंदग
तमानसं नतत्रकश्चित्किंचिद्धिव्याजहारपुमान्क्वचित् ५३ इत्युद्योगेभगवद्याने
६४ वैशंपायनउ० तेष्वासीनेषुसर्वेषुतूष्णींभूतेषुराजसु वाक्यमभ्याददेकृष्णः
सुदंष्ट्रोदुंदुभिस्वनः १ जीमूतइवघर्मांतेसर्वांसंश्रावयन्सभां धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य
समभाषतमाधवः २ श्रीभगवानुवाच कुरूणांपांडवानांचशमः स्यादितिभारत अ
प्रणाशेनवीराणामेतद्याचितुमागतः ३ राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यंतवनैःश्रेयसंवचः
विदितंह्येवतेसर्वंवेदितव्यमरिंदम ४ इदमद्यकुलंश्रेष्ठंसर्वराजसुपार्थिव श्रुत
वृत्तोपसंपन्नंसर्वैःसमुदितंगुणैः ५ कृपानुकंपाकारुण्यमानृशंस्यंचभारत तथार्ज
वंक्षमासत्यंकुरुष्वेतद्विशिष्यते तस्मिन्नेवंविधेराजन्कुलेमहतितिष्ठति त्वन्निमित्तंविशे

परीतंपरस्यदुःखार्थीयत्नः परदुःखदर्शनेआह्लादः स्वत्वेनाप्रार्थीयत्नः परस्यदुःखसंपादनेकौटिल्यादिकंचनवा

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

त्तस्यान्ऋषीन्परपुरंजयः ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ४१ अभ्यभाषत
दाशार्हो भीष्मंशांतनवंशनैः पार्थिवींसमितिंद्रष्टुमृषयोभ्यागतान्नृप ४२ निमंत्र्य
तामासनैश्चसत्कारेणचभूयसा नैतेष्वनुपविष्टेषुशक्यंकेनचिदासितुं ४३ पूजाप्र
युज्यतामाशुमुनीनांभावितात्मनां ऋषीन्शांतनवोदृष्ट्वासभाद्वारमुपस्थितान् ४४
त्वरमाणस्ततोभृत्यानासनानीत्यचोदयत् आसनान्यथमृष्टानिमहांतिविपुलानिच ४५
मणिकांचनचित्राणिसमाजह्रुस्ततस्ततः तेषुतत्रोपविष्टेषुगृहीतार्घेषुभारत ४६
निषसादासनेकृष्णोराजानश्चयथासनं दुःशासनःसात्यकयेददावासनमुत्तमं ४७
विविंशतिर्ददौपीठंकांचनंकृतवर्मणे अविदूरेथकृष्णस्यकर्णदुर्योधनावुभौ ४८
एकासनेमहात्मानौनिषीदतुरमर्षणौ गांधारराजःशकुनिर्गांधारैरभिरक्षितः ४९
निषसादासनेराजासहपुत्रोविशांपते विदुरोमणिपीठेतुशुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे ५०

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

सपूज्यमानःकुरुभिःसंस्थाश्चमधुराःकथाः यथार्हंप्रतिसंकुर्वंश्चेत्समाणाःशनैर्ययौ २७ ततः
सभांसमासाद्यकेशवस्यानुयायिनः सशंखैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशःसर्वाव्यनादयन् २८ ततःसा
समितिःसर्वाराज्ञाममिततेजसां संप्राकंपतहर्षेणकृष्णागमनकांक्षया २९ ततोभ्याशा
गतेकृष्णेसमाहृष्यन्नराधिपाः श्रुत्वातंरथनिर्घोषंपर्जन्यनिनदोपमं ३० आसाद्यतुसभा
द्वारमृषभःसर्वसात्वतां अवतीर्यरथाच्छौरिःकैलासशिखरोपमात् ३१ नवमेघप्रतीकां
प्रज्वलंतीमिवतेजसा महेंद्रसदनप्रख्यांप्रविवेशसभांततः ३२ पाणौगृहीत्वाविदुरंसात्य
किंचमहायशाः ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरून्प्राच्छादयन्श्रिया ३३ अग्रतोवासुदेवस्यकर्ण
दुर्योधनावुभौ वृष्णयःकृतवर्मावाप्यासन्कृष्णस्यपृष्ठतः ३४ धृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यभीष्मद्रो।
णादयस्ततः आसनेभ्योचलन्सर्वेपूजयंतोजनार्दनं ३५ अभ्यागच्छतिदाशार्हेप्रज्ञाचक्षु
र्नरेश्वरः सहैवद्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ३६ उत्तिष्ठतिमहाराजेधृतराष्ट्रेजने
श्वरे तानिराजसहस्राणिसमुत्तस्थुःसमंततः ३७ आसनंसर्वतोभद्रंजांबूनदपरिष्कृतं कृ
ष्णार्थेकल्पितंतत्रधृतराष्ट्रस्यशासनात् ३८ स्मयमानस्तुराजानंभीष्मद्रोणौचमाधवः अभ्य।
भाषतधर्मात्माराज्ञश्चान्यान्यथावयः ३९ तत्रकेशवमानर्चुःसम्यगभ्यागतंसभां राजानः।
पार्थिवाःसर्वेकुरवश्चजनार्दनं ४० तत्रतिष्ठन्सदाशार्हीराजमध्येपरंतपः अपश्यदंतरि।

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१८ विशाखितेरथाश्च १९ संमृष्टंदूरीकृतंसंसिक्तंजलेनाप्लावितंचरजोयस्मात्तंप्रविभक्तिकंपदं २० एकपुष्कराःकाह

सात्यकिःकृतवर्माचहृलीनोचापरेरथाः पृष्ठतोनुययुःकृष्णंगजैरश्वैरथैरपि १८ तेषां
हेमपरिष्कारैर्युक्ताःपरमवाजिभिः गच्छतांघोषिणाश्चित्रारथाराजन्विरेजिरे १९ संमृ
ष्टसंसिक्तरजःप्रतिपेदेमहापथं राजर्षिचरितेकालेकृष्णोधीमान्श्रियाज्वलन् २०
ततःप्रयातेदाशार्हेप्रावाद्यंतैकपुष्कराः शंखाश्चदध्मिरेतत्रवाद्यान्यन्यानियानिच
२१ प्रवीराःसर्वलोकस्ययुवानःसिंहविक्रमाः परिवार्यरथंशौरेरगच्छंतपरंतपाः २२
ततोन्येवबहुसाहस्राविचित्राद्भुतवाससः असिप्रासायुधधराःकृष्णस्यासन्पुरःसराः
२३ गजाःपंचशतास्तत्ररथाश्चासन्सहस्रशः प्रयांतमन्वयुर्वीरंदाशार्हमपराजितं २४
पुरंकुरूणांसंवृत्तंद्रष्टुकामंजनार्दनं सवालवृद्धंसस्त्रीकंरथ्यागतमरिंदम २५ वेदिका
माश्रिताभिश्चसमाक्रांतान्यनेकशः प्रचलतीवभारेणयोषिद्भिर्भवनान्युत २६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५ उदकंस्नात्वाचमनादिग्नन्जजप्यंसंध्योपासनादितेउभेकृतेयेनसःकृतोदकानुजप्यः ६ निष्टंतउपासीने १८ १५ ॥

ततउत्थायदाशार्हऋषभःसर्वसात्वतां सर्वमावश्यकंचक्रेप्रातःकार्यंजनार्दनः ५ कृतो
दकानुजप्यःसहुताग्निसमलंकृतः ततश्चादित्यमुद्यंतमुपातिष्ठतमाधवः ६ अथदु
र्योधनःकृष्णंशकुनिश्चापिसौबलः संध्यांतिष्ठंतमभ्येत्यदाशार्हमपराजितं ७ आच
क्षेतांतुकृष्णस्यधृतराष्ट्रंसभागतं कुरूंश्चभीष्मप्रमुखान्राज्ञःसर्वांश्चपार्थिवान् ८ त्वा
मर्थयंतेगोविंददिविशक्रमिवामराः तावभ्यनंदद्गोविंदःसाम्नापरमवल्गुना ९ ततो
विमलआदित्येब्राह्मणेभ्योजनार्दनः ददौहिरण्यंवासांसिगाश्चाश्वांश्चपरंतपः १० वि
सृज्यबहुरत्नानिदाशार्हमपराजितं तिष्ठंतमुपसंगम्यववंदेसारथिस्तदा ११ ततोर
थेनशुभ्रेणमहताकिंकिणीकिना हयोत्तमयुजाशीघ्रमुपतिष्ठतदारुकः १२ तमुप
स्थितमाज्ञायरथंदिव्यंमहामनाः महाभ्रघननिर्घोषंसर्वरत्नविभूषितं १३ अग्निंप्रद
क्षिणंकृत्वाब्राह्मणांश्चजनार्दनः कौस्तुभंमणिमामुच्यश्रियापरमयाज्वलन् १४ कु
रुभिःसंवृतःकृष्णोवृष्णिभिश्चाभिरक्षितः आतिष्ठतरथंशौरिःसर्वयादवनंदनः १५
अन्वारुरोहदाशार्हंविदुरःसर्वधर्मवित् सर्वप्राणभृतांश्रेष्ठःसर्वबुद्धिमतांवरः १६ त
तोदुर्योधनःकृष्णंशकुनिश्चापिसौबलः द्वितीयेनरथेनैनमन्वयातांपरंतप १७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

उभयोः साधयन्नर्थमहमागतः सूत तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यतां १७ ममध
र्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयं नचेदादास्यते वालो दिष्टस्य वशमेष्यति १८ अहापय
न्पांडवार्थं यथावच्च मे कृत्यं गांगदिवाचरेयं पुण्यं च मे स्याच्चरितं महात्मन्मुच्येयं चाहं कुरवो
न्नत्युपाश्यात् १९ अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्म्यां रामामर्थवतीमहिंस्रां अवेक्षेरन्
धार्तराष्ट्राः समार्थं मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः २० नचापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपा
र्थिवाः क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः २१ वैशंपायन उ॰ इत्येवमुक्त्वा वचनं
वृष्णीनामृषभस्तदा शयने सुखसंस्पर्शे शिश्ये यदुसुखावहः २२ इत्युद्योगे भग॰
९३ वैशंपायन उ॰ तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा
व्यतीयाय शर्वरी १ धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः शृण्वतो विविधा वाचो
विदुरस्य महात्मनः २ कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः अकामस्येव
कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ३ ततस्तु स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः शंखदुंदुभि
निर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

पर्यस्तां अन्यथाभूतां ५ यतंतयतमानः ६ ७ ८ ९ तं नरश्रेष्ठं संप्रनष्टायविदुरितिसंबंधः १० १२ हितंकर्तुमितिशेषः

पर्यस्तांपृथिवींसर्वांसाश्वांसरथकुंजरां योमोचयेन्नरस्तुपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमं ५
धर्मकार्यंयतन्शक्त्यानोचेत्प्राप्नोतिमानवः प्राप्तोभवतितत्पुण्यमत्रमेनास्तिसंशयः
६ मनसाचिंतयन्पापंकर्मणानाभिरोचयेत् नप्राप्नोतिफलंतस्येत्येवंधर्मविदोविदुः ७
सोहंयतिष्येप्रशमंक्षत्तःकर्तुममायया कुरूणांसृंजयानांचसंग्रामेविनशिष्यतां ८ से
यमापन्महाघोराकुरुष्वेवसमुत्थिता कर्णदुर्योधनकृतासर्वेह्येतेतदन्वयाः ९ व्यस
नेक्लिश्यमानेहियोमित्रेनाभिपद्यते अनुनीययथाशक्तितंनृशंसंविदुर्बुधाः १० आ
केशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयेत् अवाच्यःकस्यचिद्भवतिकृतयत्नोयथाब
ले ११ तत्समर्थंशुभंवाक्यंधर्मार्थसहितंहितं धार्तराष्ट्रःसहामात्योग्रहीतुंविदुरार्हति
१२ हितंहिधार्तराष्ट्राणांपांडवानांतथैवच पृथिव्यांक्षत्रियाणांचयतिष्येहममायया
१३ हितेप्रयतमानंमांशंकेद्दुर्योधनोयदि हृदयस्यचमेप्रीतिरानृण्यंचभविष्यति १४
ज्ञातीनांहिमिथोभेदेयन्मित्रंनाभिपद्यते सर्वयत्नेनमध्यस्थंनतन्मित्रंविदुर्बुधाः १५
नमांब्रूयुरधर्मिष्ठामूढाह्यसुहृदस्तथा शक्तोनावारयत्कृष्णःसंरब्धान्कुरुपांडवान् १६

१३ १४ नाभिपद्यतेनोपकरोति १५ ॥ १६ ॥

२४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० अध्यायः ९२ यथा १ २ ३ ४ ॥

पर्यस्तेयंपृथिवीकालपक्वादुर्योधनार्थेपांडवान्योद्धुकामाः समागताःसर्वयोधाःपृथि
व्यांराजानश्चक्षितिपालैःसमेताः २४ सर्वेचैतेकृतवैराःपुरस्तात्त्वयाराजानोहृतसारा
श्चकृष्ण ततोद्वेषात्संश्रिताधार्तराष्ट्रान्सुसंहताःसहकर्णेनवीराः २५ त्यक्तात्मानःसह
दुर्योधनेनहृष्टायोद्धुंपांडवान्सर्वयोधाः तेषांमध्येप्रविशेथायदित्वंनतन्मतंममदाशा
र्हवीर २६ तेषांसमनुपविष्टानांबहूनांदुष्टचेतसां कथंमध्यंप्रपद्येथाःशत्रूणांशत्रुक
र्शन २७ सर्वथात्वंमहाबाहोदेवैरपिदुरुत्सहः प्रभावंपौरुषंबुद्धिंजानामितवशत्रुह
न् २८ यामेप्रीतिःपांडवेषुभूयःसात्वयिमाधव प्रेम्णाचबहुमानाच्चसौहृदाच्चब्रवीम्य
हं २९ यामेप्रीतिःपुष्कराक्षत्वद्दर्शनसमुद्भवा साकिंमाख्यायतेतुभ्यमंतरात्मासिदे
हिनां ३० इत्युद्योगेभगवद्याने ९२ श्रीभगवान् यथाब्रूयान्महाप्राज्ञोयथाब्रूयाद्विच
क्षणः यथावाच्यस्त्वद्विधेनभवतामद्विधःसुहृत् १ धर्मार्थयुक्तंतथ्यंचयथात्वय्युपपद्य
ते तथावचनमुक्तोस्मित्वयैतत्पितृमातृवत् २ सत्यंप्राप्तंचयुक्तंचाप्येवमेवयथात्थमां
शृणुष्वागमनेहेतुंविदुरावहितोभव ३ दौरात्म्यंधार्तराष्ट्रस्यक्षत्रियाणांचवैरिता सर्वमेतद
हंजानन्क्षत्तःप्राप्तोद्यकौरवान् ४ ॥

१२ तेवतः १९ २२ वद्धंभवदीयत्वेनप्रतिवद्धमपिलब्धंमन्यते २३ ॥

यत्रसूक्तंदुरुक्तंचसमंस्यान्मधुसूदन नतत्रप्रलपेत्प्राज्ञोवधिरेष्विवगायनः १३ अवि
जानत्सुमूढेषुनिर्मर्यादेषुमाधव नत्वंवाक्यंब्रुवन्युक्तश्चांडालेषुद्विजोयथा १४ सोयं
वलस्थोमूढश्चनकरिष्यतितेवचः तस्मिन्निरर्थकंवाक्यमुक्तंसंपत्स्यतेतव १५ तेषां
समुपविष्टानांसर्वेषांपापचेतसां तवमध्यावतरणंममकृष्णनरोचते १६ दुर्वुद्धीनाम
शिष्टानांवहूनांदुष्टचेतसां प्रतीपंवचनंमध्येतवकृष्णनरोचते १७ अनुपासितवृद्ध
त्वाच्छ्रियोदर्पाच्चमोहितः वयोदर्पादमर्षाच्चनतेश्रेयोग्रहीष्यति १८ वलंवलवदप्य
स्ययदिवक्ष्यसिमाधव त्वय्यस्यमहतींशंकांनकरिष्यतितेवचः १९ नेदमद्ययुधाश
क्यमिंद्रेणापिसहामरैः इतिव्यवसिताःसर्वेधार्तराष्ट्राजनार्दन २० तेष्वेवमुपपन्ने
षुकामक्रोधानुवर्तिषु समर्थमपितेवाक्यमसमर्थंभविष्यति २१ मध्येतिष्ठन्हस्त्य
नीकस्यमंदोरथाश्वयुक्तस्यवलस्यमूढः दुर्योधनोमन्यतेवीतभीतिःकृत्स्नामयेयंपृ
थिवीजितेति २२ आशंसतेवैधृतराष्ट्रस्यपुत्रोमहाराज्यमसपत्नंपृथिव्यां तस्मिञ्छ
मःकेवलोनोपलभ्योवद्धंसंतंमन्यतेलब्धमर्थं २३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

प्रग्रहंनिबन्धंअत्यन्ताभिनिवेशमित्यर्थः अनेयः अप्रापणीयः श्रेयसांकर्मणिषष्ठी ३ शंकितःसर्वत्रविश्वासहीनः

धर्मशास्त्रातिगोमूढोदुरात्माप्रग्रहंगतः अनेयःश्रेयसांमंदोधार्त्तराष्ट्रोजनार्दन ३ कामा
त्माप्राज्ञमानीचमित्रध्रुक्सर्वशंकितः अकर्ताचाकृतज्ञश्चत्यक्तधर्माप्रियानृतः ४ मूढ
श्चाकृतबुद्धिश्चइंद्रियाणामनीश्वरः कामानुसारीकृत्येषुसर्वेष्वकृतनिश्चयः ५ एतैश्चा
न्यैश्चबहुभिर्दोषैरेषसमन्वितः त्वयोच्यमानःश्रेयोपिसंरंभान्नग्रहीष्यति ६ भीष्मद्रोण
कृपकर्णद्रोणपुत्रजयद्रथे भूयसींवर्ततेवृत्तिंनशमेकुरुतेमनः ७ निश्चितंधार्तराष्ट्रा
णांसकर्णानांजनार्दन भीष्मद्रोणमुखान्पार्थान्नशक्ताःप्रतिवीक्षितुं ८ सेनासमुद
यंकृत्वापार्थिवंमधुसूदन कृतार्थंमन्यतेबालआत्मानमविचक्षणः ९ एकःकर्णःप
राञ्जेतुंसमर्थइतिनिश्चितं धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेःसशमंनोपयास्यति १० संविच्चधार्तरा
ष्ट्राणांसर्वेषामेवकेशव शमेप्रयतमानस्यतवसौभ्रात्रकांक्षिणः ११ नपाण्डवाना
मस्माभिःप्रतिदेयंयथोचितं इतिव्यवसितास्तेषुवचनंस्यान्निरर्थकं १२ ॥

४ ६ वृत्तिंजीविकां एतेयुद्धेनमह्यंराज्यंदास्यंतीत्याशयेत्यर्थः ७ ८ पार्थिवंपृथ्वीसंबंधिनं ९ ११ प्रतिदेयंपरा
वृत्यदेयं व्यवसितानिश्चिताः १२ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

३४ ३५ शुभ्रातनानारत्नमयत्वेनप्रदीप्तान् शुभ्रंप्रदीप्तेधवलेभ्रकेचेतिविश्वः ३६ ३८ अपचितिःपूजा ३९ ४२ अथा

सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नंदुष्टाभिसंहितं क्षत्तुरेकस्यभोक्तव्यमितिमेधीयतेमतिः ३४
एवमुक्त्वामहाबाहुर्दुर्योधनममर्षणं निश्चक्रामततःशुभ्राद्धार्तराष्ट्रनिवेशनात् ३५
निर्यायचमहाबाहुर्वासुदेवोमहामनाः निवेशायययौवेश्मविदुरस्यमहात्मनः ३६ त
मभ्यगच्छद्द्रोणश्चकृपोभीष्मोथबाह्लिकः कुरवश्चमहाबाहुंविदुरस्यगृहेस्थितं ३७
तेऽब्रुवन्माधवंवीरंकुरवोमधुसूदनं निवेदयामवार्ष्णेयसरत्नांस्तेगृहान्वयं ३८ तानुवा
चमहातेजाःकौरवान्मधुसूदनः सर्वेभवन्तोगच्छन्तुसर्वामेपचितिःकृता ३९ यातेषु
कुरुषुक्षत्ताद्दाशार्हमपराजितं अभ्यर्चयामासतदासर्वकामैःप्रयत्नवान् ४० ततःक्ष
त्तान्नपानानिशुचीनिगुणवंतिच उपाहरदनेकानिकेशवायमहात्मने ४१ तैस्तर्पयित्वा
प्रथमंब्राह्मणान्मधुसूदनः वेदविद्यान्ददौकृत्स्नःपरमद्रविणान्यपि ४२ ततोनुयायि
भिःसार्धंमरुद्भिरिववासवः विदुरान्नानिबुभुजेशुचीनिगुणवंतिच ४३ इत्युद्योगेभा
गवद्याने ९१ वैशंपायनउ० तंभुक्तवंतमाश्वस्तंनिशायांविदुरोब्रवीत् नेदंसम्यग्व्यवसि
तंकेशवागमनंतव १ अर्थधर्मातिगोमंदःसंरंभीचजनार्दन मानघ्नोमानकामश्चवृ
द्धानांशासनातिगः २ ॥ ध्यः ९१ ॥ तंभु १ ॥ २ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ०
टी०
२०

२४ संरंभात्क्रोधात् हेतुवादात्कुपरात् द्वेष्टिभवान् २५ २६ विरुरुत्सति विरोधंकर्तुमिच्छति ३० ३१

एवमुक्तःप्रत्युवाचधार्तराष्ट्रंजनार्दनः अभिवीक्ष्यसहामात्यंदाशार्हःप्रहसन्निव
२४ नाहंकामान्नसंरंभान्नद्वेषान्नार्थकारणात् नहेतुवादाल्लोभाद्वाधर्मंजह्यांक
थंचन २५ संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानिवापुनः नचसंप्रीयसेराजन्नचै
वापद्गतावयं २६ अकस्माद्द्विषसेराजन्जन्मप्रभृतिपांडवान् प्रियानुवर्तिनो
भ्रातॄन्सर्वैःसमुदितान्गुणैः २७ अकस्माच्चैवपार्थानांद्वेषणंनोपपद्यते धर्मे
स्थिताःपांडवेयाःकस्तान्किंवक्तुमर्हति २८ यस्तान्द्वेष्टिसमांद्वेष्टियस्ताननुसमा
मनु ऐकात्म्यमांगतंविद्धिपांडवैर्धर्मचारिभिः २९ कामक्रोधानुवर्तीहियोमोहाद्वि
रुरुत्सति गुणवंतंचयोद्वेष्टितमाहुःपुरुषाधमं ३० यःकल्याणगुणान्ज्ञातीन्मो
हाल्लोभाद्दिदृक्षते सोजितात्माजितक्रोधोनचिरंतिष्ठतिश्रियं ३१ अथयोगुणसंप
न्नान्हृदयस्याप्रियानपि प्रियेणकुरुतेवश्यांश्चिरंयशसितिष्ठति ३२ ॥ ३२

मोहात् अदृष्टेदृष्टबुद्धिर्मोहः लोभःपरकीयधनापहारेच्छा अजितेतिच्छेदः ३२ ३३ ॥ २०७

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१२ प्रातोदर्कं प्राशपर्यवसानं आभाष्य संबोधनेनोन्मुखीकृत्य १३ १६ प्रगृह्य उद्यम्य १७ अलघूकृतं पाठांतरे अ
लघूकृतं अनिष्ठीवनं अनन्यकृतमित्यपि पठंति प्रयत्नशैथिल्यहीनकरणं अग्रस्तं अलुप्ताक्षरं अनिरस्तं

ममैव यज्ञो जनेनेन नाभ्यनंदच्च केशवः ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीत्कुरुसंसदि १२ मृदु
पूर्वं शठोदर्कं तूर्णमाभाष्य कौरवः कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च १३ त्व
दर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन उभयोश्च ददः सह्यमुभयोश्च हिते रतः १४ संबंधी
दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव त्वं हि गोविंद धर्मार्थौ वेत्थ तत्वेन सर्वशः तत्र कारण
मिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर १५ वैशंपायन उ० स एवमुक्तो गोविंदः प्रत्युवाच महाम।
नाः उद्यन्मेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजं १७ अलघूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकु
लं राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमं १८ कृतार्था भुंजते दूताः पूजां गृह्णंति चैव हि
कृतार्थं मां सहामात्यं समर्चिष्यसि भारत १९ एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनं
न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतं २० कृतार्थं चाकृतार्थं च त्वां वयं मधुसूदन य
तामहे पूजयितुं दाशार्ह न च शक्नुमः २१ न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन पू
जां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुषोत्तम २२ वैरं नो नास्ति भवता गोविंद न च विग्रहः स भ
वान्प्रसमीक्ष्यैतन्नेदृशं वक्तुमर्हति २३ ॥

न भ्रंशरहितं असंकुलं असंकीर्णवर्णं १८ १९ असांप्रतं प्रतिपत्तुं अयुक्तं कर्तुं २० २२ वैरं द्वेषः विग्रहो युद्धं २३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
२९

अभ्रघनःसजलोमेघःसहविद्युतातत्सादृश्येनमहेंद्रनीलमणिमयत्वंसुवर्णमयत्वंचसूचितं अन्येतुअभ्र

लक्ष्म्यापरमयायुक्तंपुरंदरगृहोपमं विविचैरासनैर्युक्तंप्रविवेशजनार्दनः २ तस्यक
क्ष्याव्यतिक्रम्यतिस्रोद्वास्थैरवारितः ततोभ्रघनसंकाशंगिरिकूटमिवोत्थितं ३ श्रि
याज्वलंतंप्रासादमारुरोहमहायशाः तत्रराजसहस्रैश्चकुरुभिश्चाभिसंवृतं ४ धा
र्तराष्ट्रंमहाबाहुंददर्शासीनमासने दुःशासनंचकर्णंचशकुनिंचापिसौबलं ५
दुर्योधनसमीपेतानासनस्थान्ददर्शसः अभ्यागच्छतिदाशार्हेधार्तराष्ट्रोमहायशाः
६ उदतिष्ठत्सहामात्यःपूजयन्मधुसूदनं समेत्यधार्तराष्ट्रेणसहामात्येनकेशवः ७
राजभिस्तत्रवार्ष्णेयःसमागच्छद्यथावयः तत्रजांबूनदमयंपर्यंकंसुपरिष्कृतं ८
विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः तस्मिन्गामधुपर्कंचाप्युदकंचजना
र्दने ९ निवेदयामासतदागृहान्राज्यंचकौरवः तत्रगोविंदमासीनंप्रसन्नादित्य
वर्चसं १० उपासांचक्रिरेसर्वेकुरवोराजभिःसह ततोदुर्योधनोराजावार्ष्णेयंजयतां
वरं ११ ॥

घनःआकाशमात्रवर्तिघनःसहिष्णुरत्नंवंधा[illegible] इतिव्याचख्युः ३ ४ ५ ६ ७॥ २९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१५ अंतेषु अंतयोः परमानंदे सुखे सौवाउभयत्रैवाहं तद्दर्शनात्सुखमस्मि एतयोरंतरं जाग्रत्स्वप्नौ दुःखं दुःखेन दुःखस्य यमा।
त्मानि दुःखमेव जाग्रत्स्वप्नयोस्तु याधिसवधातनभासमाने दुःखमागमापायित्वात वपुत्राः सहितेन त्वं च सह स्वेतिभ
वः १६ १८ अवृद्धिजेअत्तानजनमो विपर्ययत्तानेअनात्मनि देहादावात्माभिमानरूपे १९ २० निकृत्याअछ।

सुकृग्रामसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः
१५ अंतं धीराः निषेवंते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः उत्तमास्तु परिक्लेशान् भोगांश्चातीवमान
षान् १६ अंतेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे अंतप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमंतरमेतयोः १६
अभिवादयति भवती पांडवाः सह कृष्णया आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयं १८ अ
रोगान् सर्वसिद्धार्थान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पांडवान् ईश्वरान् सर्वलोकस्य हतामित्रान् श्रिया वृतान्
१९ एवमाश्वासिता कुंती प्रत्युवाच जनार्दनं पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः १
कुंत्युवाच यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा
तथा १० अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च १
व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् २ त्वं त्रा
ता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं यथैवात्थ तथैवैतत्त्वयि सत्यं भविष्यति ३ वैशंपायन उ० ता
मामंत्र्य च गोविंदः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान् प्रति ४ इत्यु
द्योगपर्वणि भगवद्याने ९० वैशंपायन उ० पृथामामंत्र्य गोविंदः कृत्वा चापि प्रदक्षिणं दुर्यो

लेन १ त्वमेवेति भगवतः सार्वात्म्यं सर्वाधिष्ठानत्वं चोक्तं १-२ तामामंत्र्येति पूर्वश्लोकेन प्रस्थानमात्रमुक्तं पृथामामे
त्यत्र तत्तद्दर्शनानुवादपूर्वकं विदुरगृहप्राप्तिरुच्यत इत्यपौनरुक्त्यं १-४ अध्यायः ९० पृथा १ ॥ ८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ॥

यत्तस्माद्बृहतीपृथामाणकवस्मात्समंगता ग्रश्रृणोत्परुषावाचः किंनुदुःखतरंततः ७६
स्त्रीधर्मिणीवरारोहात्तत्रधर्मरतासदा नाभ्यगच्छत्तदानाथंकृष्णानाथवतीसती ७७
यस्याममसपुत्रायास्त्वंनाथोमधुसूदन रामश्चबलिनांश्रेष्ठः प्रद्युम्नश्चमहारथः
७८ साहमेवंविधंदुःखंसहेयंपुरुषोत्तम भीमेजीवतिदुर्धर्षेविजयेचापलायिनि
७९ वैशंपायनउ॰ ततग्राश्वासयामासपुत्राधिभिरभिप्लुतां पितृष्वसारंशोचंतींशौ
रिःपार्थसखःपृथां ८० वासुदेवउ॰ कात्वसीमंतिनीत्वादृक्लोकेष्वस्तिपितृष्वसः
शूरस्यराज्ञोदुहिताग्राजमीढकुलंगता ८१ महाकुलीनाभवतीह्रदाद्ध्रदमिवागता ईश्व
रीसर्वकल्याणीभर्त्रापरमपूजिता ८२ वीरसूर्वीरपत्नीत्वंसर्वैःसमुदितागुणैः सुखदुः
खेमहाप्रज्ञेत्वादृशीसोढुमर्हति ८३ निद्रातंद्रीक्रोधहर्षौक्षुत्पिपासेहिमातपौ एता
निपार्थानिर्जित्यनित्यंवीरसुखेरताः
८४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

७४ अतिक्रमिष्यति अयुद्धेनेत्यर्थः सुनृशंसं अत्यंतबीभत्सं ७५ ७६ ७७ अंतं राज्यं वा वनं वा मध्यं अल्पे ऽस्मार्थे अंत

धृतेः कार्पण्यपलब्धायाअप्रतिष्ठेव ज्यायसी अथो धनंजयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरं ७४
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः अस्मिंश्चेदागते काले मिथ्या चातिक्रमिष्यति
७५ लोकसंभाविताः संतः सुनृशंसं करिष्यथ नृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः स
माः ७६ काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितं माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा
७७ विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जी
वतः ७८ मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणंति पुरुषोत्तम गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां
वरं ७९ अर्जुनं पांडवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर विदितौ हि तवात्यंतं संक्रुद्धौ तौ यथांत
कौ ८० भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिं तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गा
ता ८१ दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषतां दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मन
स्विनं ८२ पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् नहि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति
वृकोदरः ८३ अचिराद्विभीमस्य नहि वैरं प्रशाम्यति यावदंतं न नयति शात्रवान्
शत्रुकर्शनः ८४ न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः प्रव्राजनं तु पुत्राणां न मे तद्दुःख
कारणं ८५ ॥

पदं व्याचष्टे उत्तमानिति उत्तमान् तीव्रवैराग्यज्ञान् परिक्लेशान् शीतवातादीन् ७८ ७९ ८५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

उ० प०
टी०
२०४

स्वशुरैर्भीष्मादिभिः ९ततश्चोपिपितृत्वेपिदूतत्वात् स्वशुर एव ६३ ६४ महाजन्येमहायुद्धे मेधानश्वमेधान् ६५ अभ्यसूया
मि निंदामि वेधसे विश्वकर्त्रे महते इति कृष्णस्येश्वरस्य निर्देशार्थ उपहासः कर्मण एवास्वावलंधर्मपदस्यार्थदर्शनेन

अदात्कुंतिभोजाय सखा सख्ये महात्मने साहंपित्रा च निकृता स्वशुरैश्च परंतप ६३ अत्यंत
दुःखिता कृष्ण किंजीवितफलं मम यन्मां वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ६४ पुत्रस्ते
पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् हत्वा कुरून्महाजन्ये राज्यं प्राप्य धनंजयः ६५ भ्रातृ
भिः सह कौंतेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे कृष्णाय
महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ६६ धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय यथा वागभ्यभाषत त्वं चापि तत्त
था कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि नमां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरता तथा शोकाय दह
ति यथा पुत्रैर्विनाभवः याहं गांडीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरं ६७ धनंजयं न पश्यामि
का शांतिर्हृदयस्य मे इदं चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरं ७० धनंजयं च गोविंद यमौ
तं च वृकोदरं जीवनाशं प्रणष्टानां श्राद्धं कुर्वंति मानवाः ७१ अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चा
हं जनार्दन ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ७२ भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक
वृथा कृथाः पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तु तां ७३ ॥

ह धर्म इति धारयतीति धर्म इति व्युत्पत्त्या धर्म एव कर्ता धारयिता ईश्वरराधनं तत्तु दृष्टमेवेति भावः ६६ धर्मश्चेदिति
धर्मोपि संपादयेत् दर्शयति स तोपीश्वरस्या किंचित्करत्वमाह त्वं चेति नैव श्रेय इति भावः ६७ ६८ ६९ ७३ २०४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५४ ५५ कच्चिदितिकाङ्क्षा सुखो वहतं नास्तीति व्यज्यते एषां मत्सुत्रभर्त्रादीनां ५६ नकुशलं मरणं ५७ अवशो
यः राज्यप्रदानरूपो दृष्टिनिरोधः ५८ यदिसत्वं पुण्यफलं तयन्तूपं तर्हि दुःखोत्पादकत्वहेतोः ततः अस्मात्कस्मा
त् तथा च नव यंदुःखोद्भवं पापं समस्तमर्थः ५९ अस्मात् भाविनः कुरुपांडवसंग्रामात् गोत्रकलहे विषम
तस्य कृत्स्नमहाबुद्धेर्गंभीरस्य महात्मनः ततः शीलमलंकारो लोकान्विष्टभ्य तिष्ठ
ति ५४ वैशंपायन उ॰ सा दृष्ट्वा कार्त्तिचक्रं दृष्ट्वा चरं दृष्ट्वा गोविंदमागतं नानाविधानि दुःखा
नि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ५५ पूर्वैराचरितं यत्तत् कुराजभिररिंदम अरत्यूतं मृगवधः
कच्चिदेषां सखोवहं ५६ तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसन्निधौ धार्त्तराष्ट्रैः परि
क्लिष्टा यथा न कुशलं तथा ५७ निर्वासनं च नगरात् प्रव्रज्या चरंतप नानाविधानां दुःखा
नामभिज्ञास्मि जनार्दन ५८ अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च माधव नमे क्लेशतमं
मंतस्मात्पुत्रैः सह परंतप ५९ दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दशं दुःखादपि सुखं
नस्याद्यदि पुण्यफलं तयः नमे विशेषो जात्वासीद्धार्त्तराष्ट्रेषु पांडवैः ६० तेन सत्येन
कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतं अस्माद्विमुक्तं संग्रामात् पश्येयं पांडवैः सह ६१ नैव शाकाः
पराजेतुं सर्वं येषां तथाविधं पितरं त्वेव गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनं ६२ येनाहं कुंतिभो
जाय धनं वृत्तैरिवार्पिता बाला मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडंती कंदुहस्तिका ६३ ॥ धियामेवावमर्दैः
समबुद्धीनां तत्सत्वमेवेति भावः ६० सर्वं वृत्तं येषां पांडवानां तथाविधं सुविषमं ६१ वृत्तैर्वदान्यत्वेन
ख्यातैर्धनं यथा अक्लेशेनार्प्यते तेन वृत्तेन येनाहमर्पिता कुंतीनेहछोत इति विस्मयः पूर्तैरिति स्वपपाठः

[illegible] ६२ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

पक्ष्मणोः संपातजे निमेषमात्रे इत्यर्थः ४२ ४३ पुत्रलोकात् पुत्रसंनिकर्षात् पत्युर्लोकं पतिसंनिधिं गत्वा

म॰ ३० पक्ष्मसंपातजे काले त्वल्लेन विनाकृता नलभामि धृतिं वीर स्माघजीवामि पश्यतो ४२
टी॰ सर्वैः पुत्रैः प्रियतरा द्रौपदी मे जनार्दन कुलीना रूपसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ४३
२०३ पुत्रलोकात्पतिलोकं वृण्वाना सत्यवादिनी प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवाननुरुध्य
ते ४४ महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्यु
त ४५ पतिभिः पंचभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी
४६ चतुर्दशमिदं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम पुत्राधिभिः परिद्यूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीं ४७
ननूनं कर्मभिः पुण्यैरश्नुते पुरुषः सुखं द्रौपदी चेत्तथा वृत्ता नाश्नुते सुखमव्ययं ४८
न प्रियो मम कृष्णातो बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः भीमसेनो यमौ चापि यदपश्यं सभागतां ४९
न मे दुःखतरं किंचिद्भूतपूर्वं ततोधिकं स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यच्छ्वशुराणां समीपगां ५०
आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना सर्वे प्रैक्षंत कुरव एकवस्त्रां सभां गतां
५१ तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा
५२ तस्यां संसदि सर्वेषां क्षत्तारं पूजयाम्यहं वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ५३

ना ४४ ४७ तथावृता पुण्यशीला ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ॥ २०३

११ सामर्षत्वादेवपांडवः पांडुरेवपांडवः स्वार्थेतद्धितः पांडवः पांडुपुत्रः पांडुः कुंतीपतौसितेश्वेतिविश्वः १२ ३

प्रापितराज्यंमहद्दीप्तंप्रथितंमधुसूदन आहृतंयेनवीर्येणकुरूणांसर्वराजसु ११ यस्य
बाहुबलंसर्वेपांडवाःपर्युपासते ससर्वरथिनांश्रेष्ठःपांडवःसत्यविक्रमः १२ यं
गत्वाभिमुखःसंख्येनजीवन्कश्चिदाव्रजेत् योजेतासर्वभूतानामजेयोजिष्णुरच्यु
त १३ योपाश्रयःपांडवानांदेवानामिववासवः सतेभ्रातासखाचैवकथमद्यधनं
जयः १४ दयावान्सर्वभूतेषुह्रीनिषेवोमहास्त्रवित् मृदुश्चसुकुमारश्चधार्मिक
श्चप्रियश्चमे १५ सहदेवोमहेष्वासःशूरःसमितिशोभनः भ्रातॄणांकृष्णशुश्रूषु
र्धर्मार्थकुशलोयुवा १६ सदैवसहदेवस्यभ्रातरोमधुसूदन वृत्तंकल्याणवृत्तस्य
पूजयंतिमहात्मनः १७ ज्येष्ठापचायिनंवीरंसहदेवंयुधांपतिं शुश्रूषुंममवार्ष्णे
यमाद्रीपुत्रंप्रचक्ष्वमे १८ सुकुमारोयुवाशूरोदर्शनीयश्चपांडवः भ्रातॄणांचैव
सर्वेषांप्रियःप्राणोबहिश्चरः १९ चित्रयोधीचनकुलोमहेष्वासोमहाबलः क
च्चित्सकुशलीकृष्णवत्सोममसुखैधितः २० सुखोचितमदुःखार्हंसुकुमारंमहा
रथं अपिजातुमहाबाहोपश्येयंनकुलंपुनः २१ ॥

ज्येष्ठोपचायिनंज्येष्ठानांभावबृद्धिकरं १८ १३

प्रियोदग्रोदर्शनं दर्शादिश्राद्धकर्मवायस्य २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०

अजातशत्रुर्धर्मात्माब्रह्मण्योवृत्तवत्सभः श्रेष्ठःकुरुषुसर्वेषुधर्मतःश्रुततोव्रततः प्रियद
र्शीदीर्घभुजःकच्चित्कुशलीयुधिष्ठिरः २१ यःसनागायुतप्राणोवातरंहामहाबलः साम
र्षःपांडवोनित्यंप्रियोभ्रातुःप्रियंकरः २२ कीचकस्यतुसज्ञातेर्योहंतामधुसूदन शू
रःक्रोधवशानांचहिडिंबस्यबकस्यच २३ पराक्रमेशक्रसमोमातरिश्वसमोबले म
हेश्वरसमःक्रोधेभीमःप्रहरतांवरः २४ क्रोधंबलममर्षंचयोनिधायपरंतपः जि
तात्मापांडवोमर्षीभ्रातुस्तिष्ठतिशासने २५ तेजोराशिंमहात्मानंवरिष्ठममितौज
सं भीमंप्रदर्शनेनापिभीमसेनंजनार्दन २६ तन्ममाचक्ष्ववार्ष्णेयकथमद्यवृको
दरः आस्तेपरिघवाहुःसमध्यमःपांडवोबली अर्जुनेनार्जुनोयःसकृष्णवाहुसह
स्रिणा द्विबाहुःस्पर्धतेनित्यमतीतेनापिकेशव २८ क्षिपत्येकेनवेगेनपंचवाणा
शतानियः इष्वस्त्रेसदृशोराज्ञःकार्त्तवीर्यस्यपांडवः २९ तेजसादित्यसदृशोमहर्षि
सदृशोदमे क्षमयापृथिवीतुल्योमहेंद्रसमविक्रमः ३० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ पुरंभारं १९ २० ॥

अपश्यंतस्त्वपितरौ कथमेषु महावने शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्मृदंगैर्वेणुनिःस्वनैः ९ पा
दुवाः समबोध्यंत बाल्यात्प्रभृति केशव ये स्म वारणशब्देन हयानां हेषितेन च १० रथ
नेमिनिनादैश्च व्यबोध्यंत तदा गृहे शंखभेरीनिनादेन वेणुवीणानिनादिना ११ पुण्या
हघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः वस्त्रै रत्नैरलंकारैः पूजयंतो द्विजन्मनः १२ गी
र्भिर्मंगलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनां अभिवितर्वचनार्हैश्च स्तुवद्भिरभिनंदिताः १३
प्रासादाग्रेष्वबोध्यंत रांकवाजिनशायिनः क्रूरं च निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने १४
न स्मोपयांति निद्रां ते न तदर्हा जनार्दन भेरीमृदंगनिनदैः शंखवैणवनिःस्वनैः १५
स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन वंदिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथं
१६ महावनेष्वबुध्यंत श्वापदानां रुतेन च ह्रीमान्सत्यधृतिर्दांतो भूतानामनुकंपि
ता १७ कामद्वेषौ वशीकृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते अंबरीषस्य मांधातुर्ययातेर्नहुषस्य
च १८ भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य च राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्वहां १९
शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् २०

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१ ६ १४ १० सृष्टंप्रोषितं १२ १४ परिहसन् नर्मकुर्वन् सांबंधिकं धनंजयादिसंबंधहेतुकं व्यवहारं ९ शुनितस्तु

अभ्यागच्छतिदाशार्हेप्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः सहैवद्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ११
कृपश्चसोमदत्तश्चमहाराजश्चबाह्लिकः आसनेभ्योऽचलन्सर्वेपूजयंतोजनार्दनं १४ त
तोराजानमासाद्यधृतराष्ट्रंयशस्विनं सभीष्मंपूजयामासवार्ष्णेयोवाग्भिरंजसा १५ ते
षुधर्मानुपूर्वींतांप्रयुज्यमधुसूदनः यथावयःसमीयायराजभिःसहमाधवः १६ अ
थद्रोणंसवाह्लीकंसपुत्रंचयशस्विनं कृपंचसोमदत्तंचसमीयायजनार्दनः १७ त
त्रासीदूर्जितंमृष्टंकांचनंमहदासनं शासनाद्धृतराष्ट्रस्यतत्रोपविशदच्युतः १८ अथ
गांमधुपर्कंचाप्युदकंचजनार्दने उपजह्रुर्यथान्यायंधृतराष्ट्रपुरोहिताः १९ कृता
तिथ्यस्तुगोविंदःसर्वान्परिहसन्कुरून् आस्तेसांबंधिकंकुर्वन्कुरुभिःपरिवारितः =
२॰ सोर्चितोधृतराष्ट्रेणपूजितश्चमहायशाः राजानंसमनुज्ञाप्यनिरक्रामदरिंदमः २१
तैःसमेत्ययथान्यायंकुरुभिःकुरुसंसदि विदुरावसथंरम्यमुपयातिष्ठतमाधवः २२ वि
दुरःसर्वकल्याणैरभिगम्यजनार्दनं अर्चयामासदाशार्हंसर्वकामैरुपस्थितं २३ यामे
प्रीतिःपुष्कराक्षतवादर्शनसमुद्भवा साकिमाख्यायतेतुभ्यमंतरात्मासिदेहिनां २४ कृता
तिथ्यंतुगोविंदंविदुरःसर्वधर्म
॥ वित्कुशलंपांडुपुत्राणामपृ
नः २१ २४ विदुरःपांडवानांविचेष्टितंकुशलंप्रतिअपृच्छदित्यन्वयः २५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ प्रीयमाणास्ते त्यादिषट्कः द्वितीयार्थे २९ अध्यायः ८९ अथो १ ५ प्रियं राज्यादिसुखं भोगो त्र आह्लादः ६ १८
टी॰
२०१

प्रीयमाणाश्च सुहृदो विदुषो बुद्धिसत्तमः धर्मार्थनित्यस्य सतो गतवैरस्य धीमतः २६
तस्य सर्वं सविस्तारं पांडवानां विचेष्टितं क्षत्तराचष्ट दाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् २७
इत्युद्योगे भगवद्याने ८९ वैशंपायनः अथोपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्दनः पि
तृष्वसारं स पृथामभ्यगच्छदरिंदमः १ सा दृष्ट्वा कृष्णमायांतं प्रसन्नादित्यवर्चसं क
ण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्पृथा स्मरंती तनयांस्तथा २ तेषां सत्ववतां मध्ये गोविंदं सहचारिणं
चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं बाष्पमाहारयत्पृथा ३ साब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधांपतिं
बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ४ ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः पर
स्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः निकृत्या भ्रंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः ५
विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्राह्मण्याः सत्यवादिनः त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदतीमपहाय
मां ६ अहार्षुश्च वनं यांतः समूलं हृदयं मम अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पांड
वाः ७ ऊषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः

८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ अध्यायः ८८ प्रातः १ २ ॥

वैशंपायन उ॰ तस्मिंस्तद्वचनं श्रुत्वा गोविंदस्याभिसंहितं धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो
विमनाभवत् १६ ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोब्रवीद्वचः मैवं वोचः प्रजापालनेष धर्मः
सनातनः १७ हंतस्य हि हृषीकेशः संबंधी च प्रियश्च नः अपापः कौरवेयेषु स कथं बंध
मर्हति १८ भीष्म उ॰ परीतस्तव पुत्रोयं धृतराष्ट्र सुमंदधीः वृणोत्यनर्थं नैवार्थं याच्य
मानः सुहृज्जनैः १९ इममुत्पथिवर्तंतं पापं पापानुबंधिनं वाक्यानि सुहृदां हित्वा
त्वमप्यस्यानुवर्तसे २० कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः तव पुत्रः सहामा
त्यः क्षणेन न भविष्यति २१ पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः नोत्सहेनर्थसंयु
क्ताः श्रोतुं वाचः कथंचन २२ इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् उत्थाय तस्मा
त्स्थानात्तिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः २३ इत्युद्योगे भगवद्याने ८८ वैशंपायन उ॰ प्रात
रुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकं ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति १ तं
प्रयांतं महाबाहुमनुज्ञाप्य महाबलं पर्यवर्तंत ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः २ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ ॥

टी॰

२००

धार्तराष्ट्राःसमायांतंप्रत्युज्जग्मुःस्वलंकृताः दुर्योधनादृतेसर्वेभीष्मद्रोणकृपादयः
३ पौराश्चबहुलाराजन्हृषीकेशंदिदृक्षवः यानैर्बहुविधैरन्येपद्भिरेवतथापरे
४ सवैपथिसमागम्यभीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा द्रोणेनधार्तराष्ट्रैश्चतैर्वृतोनगरं
ययौ ५ कृष्णसंमाननार्थंचनगरंसमलंकृतं बभूवराजमार्गश्चबहुरत्नसमा
चितः ६ नचकश्चिद्गृहेराजंस्तदासीद्भरतर्षभ नस्त्रीनवृद्धोनशिशुर्वासुदेवदि
दृक्षया ७ राजमार्गेनरास्तस्मिन्संस्तुवंत्यवनिंगताः तस्मिन्कालेमहाराजहृ
षीकेशप्रवेशने ८ आवृतानिवरस्त्रीभिर्गृहाणिसुमहांत्यपि प्रचलंतीवभा
रेणदृश्यंतेस्ममहीतले ९ यथाचगतिमंतस्तेवासुदेवस्यवाजिनः प्रनष्टग
तयोभूवन्राजमार्गेनरैर्वृताः १० सगृहंधृतराष्ट्रस्यप्राविशच्छत्रुकर्शनः पां
डुरंपुंडरीकाक्षःप्रासादैरुपशोभितं ११ तिस्रःकक्ष्याव्यतिक्रम्यकेशवोराजवे
श्मनः वैचित्रवीर्यंराजानमभ्यगच्छदरिंदमः १२ ॥

२००

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

वेदवेद्यि १२ नैवेदसतिनैवांगीकरिष्यति १३ आतिथ्यंसानरूपं १४ उपाकरूअर्पय १५ १ अध्यायः ८०७

वेदक्लसस्यमहात्मंवेदास्यहृद्भक्तितो अतोज्यमस्यजानामिशणोस्तस्यथनेन
यं १२ अन्यत्कुभारयोःपूर्णोदन्यत्पाद्यावसेचनात अन्यतकुशलसप्रश्नान्नैवेत्स्य।
तिजनार्दनः १३ यत्तस्यप्रियमातिथ्यमानार्हस्यमहात्मनः तदस्मैक्रियतांराज।
न्मानार्होसौजनार्दनः १४ आशासमानाःकल्याणंकृष्णनभ्येतिकेशवः येनैववा।
जनकृष्णेनतदेवास्माउपाकुरु १५ शममिच्छतिदाशार्हस्तवदुर्योधनस्यच पांडु।
वानांचराजेंद्रतदस्यवचनंकुरु १६ पितासिराजनपुत्रास्तेवृद्धस्त्वंशिशवःपरे
वर्तस्वपितृवत्तेषुवर्तंतेतेहिपुत्रवत १७ इत्युद्योगेभगवद्याने ८७ दुर्योधनउवा
दाहविदुरःकृष्णेसर्वंतत्सत्यमच्युते अनुरक्तोहयसंहार्यःपार्थान्प्रतिजनार्दनः
१ यत्तत्सत्कारसंयुक्तंदेयंवसुजनार्दने अनेकरूपंराजेंद्रनतद्देयंकदाचन २
देशःकालस्तथायुक्तोनहितार्हतिकेशवः मंस्यत्यधोक्षजोराजन्भयादर्चतिमामिति ३ अवमानश्चयत्रस्यात्क्षत्रियस्यविशांपते नतत्कुर्याद्बुधःकार्यमिति
मेनिश्चितामतिः ४ ॥

संहार्यःकर्तुमशक्यः १२ देशइतियद्यपिकेशवोर्चामर्हत्येवतथापिअर्चायांदेशःकालश्चायुक्तःइत्य

कंनदेवनसंमगीता ८५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म·उ·
टी·
१९१

५ कार्यगतिः कर्तव्यरीतिः अविग्रहात् आतिथ्यमात्रेण ६ ७ नालं न पर्याप्तोसि ८ १० तीर्थेन प्रवतरण

सहिपूज्यतमोलोके कृष्णः पृथुललोचनः त्रयाणामपिलोकानांविदितंममस
र्वथा ५ नततस्मैप्रदेयंस्यात्तथाकार्यगतिः प्रभो विग्रहः समुपारब्धोनहिशा
म्यत्यविग्रहात् ६ वैशंपायन उ० तस्यतद्वचनंश्रुत्वाभीष्मः कुरुपितामहः वै
चित्रवीर्यंराजानमिदंवचनमब्रवीत् ७ सत्कृतोसत्कृतोवापिनक्रुध्येतजना
र्दनः नालमेनमवज्ञातुंनावज्ञेयोहिकेशवः ८ यत्तुकार्यंमहाबाहोमनसा
साकार्यतांगतं सर्वोपायैर्नतच्छक्यंकेनचित्कर्तुमन्यथा ९ सयद्ब्रूयान्महाबाहु
स्तत्कार्यमविशंकया वासुदेवेनतीर्थेनक्षिप्रंसंशाम्यपांडवैः १० धर्म्यमर्थ्यं
चधर्मात्माध्रुवंवक्ताजनार्दनः तस्मिन्वाच्याः प्रियावाचोभवताबांधवैःसह ॥
दुर्योधन उ० नपर्यायोस्तियद्राजन्श्रियंनिष्केवलामहं तैःसहेमामुपाश्नीयां
यावज्जीवंपितामह ११ इदंतुसुमहत्कार्यंशृणुमेयत्समर्थितं परायणंपांडवा
नांनियंस्यामिजनार्दनं १२ तस्मिन्बद्धेभविष्यंतिवृष्णयः पृथिवीतथा पांडवाश्च
विधेयामेसचप्रातरिहैष्यति १४ अत्रोपायान्यथासम्यङ्नबुध्येतजनार्दनः नचापा
योभवेत्कश्चित्तद्भवान्प्रब्रवीतुमे १५ ॥

वर्त्मनासंशाम्यशांतोभव ११ पर्यायः प्रकारांतरंनिष्केवलांकृत्स्नांपांडवान्यथादास्यवत्सुसंधेयंतथा प्रकारोनास्तीत्यर्थः १२ १३ १४ ॥

१९१

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१२ १४ २१ सर्वतःसर्वैरुतवायुगपदस्मिन्संनीतियथा २२ २३ अध्यायः ८८ राजन् १ २॥

यावंतिवाहनान्यस्ययावंतःपुरुषोत्कते ततोष्टगुणमप्यस्यभोज्यंदास्याम्यहंसदा
१३ ममपुत्राश्चपौत्राश्चसर्वेदुर्योधनादृते प्रत्युयास्यंतिदाशार्हंरथैर्मृष्टैःस्वलंकृ।
ताः १४ स्वलंकृताश्चकल्याण्यःपादैरेवसहस्रशः वारमुख्यामहाभागाःप्रत्युयास्य
तिकेशवं १५ नगरादपियाःकाश्चिद्गमिष्यंतिजनार्दनं द्रष्टुंकन्याश्चकल्याण्यस्ता
अयास्यंत्यनावृताः १६ सस्त्रीपुरुषबालेचनगरंमधुसूदनं उदीक्षतांमहात्मानं
भानुमंतमिवप्रजाः १७ महाध्वजपताकाश्चक्रियंतांसर्वतोदिशं जलावसिक्तो
विरजाःपंथास्तस्येतिचान्वशात् १८ दुःशासनस्यचगृहंदुर्योधनगृहाद्वरं तदस्य
क्रियतांक्षिप्रंसुसंमृष्टमलंकृतम् १९ एतद्धिरुचिराकारैःप्रासादैरुपशोभितं
शिवंचरमणीयंचसर्वर्तुसुमहाधनं २० सर्वमस्मिन्गृहेरत्नंममदुर्योधनस्य।
च यद्यदर्हतिवार्ष्णेयस्ततदेयमसंशयं २१ इत्युद्योगेभगवद्याने विदुरउ राज
न्नहंमतस्त्वमसित्रैलोक्यस्यापिसत्तमः संभावितश्चलोकस्यसंमतश्चासिभारत १
यत्त्वमेवंगतेब्रूयाःपश्चिमेवयसिस्थितः शास्त्राद्वातर्कतोवापिस्थिरःस्थविरो
ह्यसि २ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

३ भावितः हृष्टः ४ नीनपाशितिहेतमस्मिवृमानंदीः मानापंप्राप्नुहि ५ ७ मायाइंद्रजालंछ

म.उ.° टी° १९८

लोकपालोपमाश्चानिनिभाः सूर्यमहोर्मिविवसागरे धर्मस्त्वयितथाराजन्नितिव्यवसिताः
प्रजाः ३ सदैवभावितोलोकोगुणौघैस्तवपार्थिव गुणानांरक्षणेनित्यंप्रयत
स्वसबांधवः ४ आर्जवंप्रतिपद्यस्वमावाल्याद्बहुनीनशः राजन्पुत्रांश्चपौत्रांश्च
सुहृदश्चैवसुप्रियान् ५ यत्वमिछसिकृष्णायराजन्नतिथयेबहु एतदन्यच्चदा
शार्हः पृथिवीमपिचार्हति ६ नततंधर्ममुद्दिश्यतस्यवाप्रियकारणात् एत
दिछसिकृष्णायसत्येनात्मानमालभे ७ मायैषामत्यमेवैतच्छद्मैतद्भूरिद।
क्षिण जानामित्वन्मतंराजन्गूढंवाद्येनकर्मणा ८ पंचपंचैवलिप्संतिग्राम।
कान्पांडवानृप नचदित्ससितेभ्यस्तांस्तत्समेनकरिष्यसि ९ अर्थेनतुमहा।
बाहुंवार्ष्णेयंत्वंजिहीर्षसि अनेनचाप्युपायेनपांडवेभ्योविभेत्स्यसि १० नच
वित्तेनशक्योसौनोद्यमेनचगर्हया अन्योधनंजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वंब्रवीमिते
॥ ॥

प्रवंचनं ८ ९ विभेत्स्यसिप्राल्पवतःपृथक्करिष्यसि १० ॥ ॥ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ अध्यायः ८५ उपलव्यात १ २ ॥

ततोभीष्मादयःसर्वेधृतराष्ट्रंजनाधिपं ऊचुःपरममित्येवंपूजयंतोस्यतद्वचः ११ तेषा
मनुमतंज्ञात्वाराजादुर्योधनस्तथा सभावस्तूनिरम्याणिप्रदेशेषुसमपचक्रमे १२ त
तोदेशेषुदेशेषुरमणीयेषुभागशः सर्वरत्नसमाकीर्णाःसभाश्चक्रुरनेकशः १३
आसनानिविचित्राणियुक्तानिविविधैर्गुणैः स्त्रियोगंधानलंकारान्सूक्ष्माणिव
सनानिच १४ गुणवंत्यन्नपानानिभोज्यानिविविधानिच माल्यानिचसुगंधीनि
तानिराजाददौततः १५ विशेषतश्चवासार्थंसभाग्रामेवृकस्थले विदधेकौरवो
राजाबहुरत्नांमनोरमां १६ एतद्विधायवैसर्वंदैवार्हमतिमानुषं आचख्यौधृतरा
ष्ट्रायराजादुर्योधनस्तदा १७ ताःसभाःकेशवःसर्वारत्नानिविविधानिच असमी
क्ष्यैवदाशार्हउपायात्कुरुसद्मतत् १८ इतिउद्योगेभगवद्याने ८५ धृतराष्ट्रउ० उप
लव्यादिहस्ततरुपायातोजनार्दनः वृकस्थलेनिवसतिसचप्रातरिहैष्यति १ आ
हुकानामधिपतिःपुरोगःसर्वसात्वतां महामनामहा
वीर्योमहासत्वोजनार्दनः २ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
१९०

प्रपितामहः पितामहस्य ब्रह्मणोपि पिता २६ ईषालांगलदंडस्तत्सदृशदंतान् अष्टौ अनुचराः यस्य

स्फीतस्य वृष्णिराष्ट्रस्य भर्ता गोप्ता च माधवः त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः
३ वृष्ण्यंधकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः
४ तस्मै पूजां प्रवक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तन्मे कथयतः शृणु ५
एकवर्णैः सुकृष्णांगैर्बाह्लिजातैर्हयोत्तमैः चतुर्युक्तान्रथांस्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षो
डश ६ नित्यप्रभिन्नान्मातंगानीषादंतान्प्रहारिणः अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि
कौरव ७ दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसां शतमस्मै प्रदास्यामि दासाना
मपि तावतः ८ आविकं च सुखस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतं तदप्यस्मै प्रदास्यामि स
हस्राणि दशाष्ट च ९ वाजिनां च सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च तान्यप्यस्मै प्र
दास्यामि यावदर्हति केशवः १० दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः तम
प्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हति स केशवः ११ एकेनाभिपतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश
यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहं १२ ॥

जस ७ ८ ९ १० ११ १२ ॥१२ १८७

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ अध्यायः ८४ ॥

ते तं सर्वे समायान्तमग्निमिद्धमिव प्रभुम् अर्चयामासुरर्चार्हं देशातिथिमुपस्थितं १९
वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा प्रकीर्णरश्मावादित्ये विमले लोहितायति
ति २० अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि रथमोचनमादिश्य संध्यामुपवि
वेश ह २१ दारुकोपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः मुमोच सर्वं योक्त्रादि मुक्त्वा चैता
नवासृजत् २२ अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह
वत्स्यामहे क्षपां २३ तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः क्षणेन चान्नपानानि
गुणवन्ति समार्जयन् २४ तस्मिन्ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप आर्याः कु
लीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः २५ तेभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिंदमं पू
जां चक्रुर्यथान्यायमाशीर्मंगलसंयुतां २६ ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितं
न्यवेदयन्त वेश्मानि रत्नवन्ति महात्मने २७ तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथा
र्हतः अभ्येत्य चैषां वेश्मानि पुनरायात्सहैव तैः २८ सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणां
स्तत्र केशवः भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखं २९ इत्युद्योगे भगवद्याने॰ ८४

॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

तथा १ २ ३ ४ ५ ६ ७ अभिप्रायान्मनोरथान् ८ ९ १० ॥

वैशंपायनउ॰ तथाहूतैःसमासाद्यप्रयांतंमधुसूदनं धृतराष्ट्रोब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा
महाभुजं १ द्रोणंचसंजयंचैवविदुरंचमहामतिं दुर्योधनंसभामध्येहृष्टरोमाब्रवीदिदं
२ अद्भुतंमहदाश्चर्यंश्रूयतेकुरुनंदन स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चकथयंतिगृहेगृहे ३ स
त्कृत्याचक्षतेचान्येतथैवान्येसमागताः पृथग्वादाश्चवर्ततेचत्वरेषुसभासुच ४
उपायास्यतिदाशार्हःपांडवार्थेपराक्रमी सनोमान्यश्चपूज्यश्चसर्वथामधुसूदनः ५
तस्मिन्हियात्रालोकस्यभूतानामीश्वरोहिसः तस्मिन्धृतिश्चवीर्यंचप्रज्ञाचौज
श्चमाधवे ६ सतोमान्योनरश्रेष्ठःसहिधर्मःसनातनः पूजितोहिसुखायस्यादसु
खःस्यादपूजितः ७ सचेत्तुष्यतिदाशार्हउपचारैररिंदमः कृत्स्नान्सर्वानभिप्राया
न्प्राप्स्यामःसर्वराजसु ८ तस्यपूजार्थमद्यैवसंविधत्स्वपरंतप सभाःपथिविधीयंतां
सर्वकामसमन्विताः ९ यथाप्रीतिर्महाबाहोत्वयिजायेततस्यवै तथाकुरुष्वगां
धारेकथंवाभीष्ममन्यसे १० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

७१ ७२ अध्यायः ८३ श्लोकाः १२३ दैवानिशाकुनानिऔत्पातिकानिअशाकुनानि ४ प्रत्यक्षतीयंकह्वः प्रवा

श्रोतुमिच्छामिगोविंदमत्मानिचहितानिच श्राष्टष्टोसिमहाबाहोपुनर्वत्स्यामहेव
यं ११ याद्यविच्छ्रनवैवीरद्रक्ष्यामस्त्वांसभागतं आसीनमासनेदिव्येबलतेजःसमाहि
तं १२ इत्युद्योगेभगवद्याने ८३ वैशंपायनउ॰ प्रयातेदेवकीपुत्रेपरवीरहजोदश
महारथामहाबाहुमन्वयुःशस्त्रपाणयः १ पदातीनांसहस्रंचसादिनांचपरंतप भो
ज्यंचविपुलंराजन्प्रेष्याश्चशतशोपरे २ जनमेजयउ॰ कथंप्रयातोदाशार्होमहा
त्मामधुसूदनः कानिवाव्रजतस्तस्यनिमित्तानिमहौजसः ३ वैशंपायनउ॰ तस्य
प्रयाणेयान्यासन्निमित्तानिमहात्मनः तानिमेशृणुसर्वाणिदैवान्यौत्पातिकानिच
४ अनभ्रेशनिनिर्घोषःसविद्युत्समजायत अन्वगेवचपर्जन्यःप्रावर्षद्विघनेभृशं ५
प्रत्यगूहुर्महानद्यःप्राङ्मुखाःसिंधुसत्तमाः विपरीतादिशःसर्वानप्राज्ञायतकिंचन
६ प्राज्वलन्नग्नयोराजन्पृथिवीसमकंपत उदपानाश्चकुंभाश्चप्रासिंचन्शतशोज
लं ७ तमःसंवृतमप्यासीत्सर्वंजगदिदंतथा नदिशोनादिशोराजन्प्रज्ञायंतेस्मरे
णुना ८ ॥

हंकृतवत्सः ९ ७ ८ ॥

म० ३०
टी०
२२५

त्वेषारीरंछायापुरुषशरीरं ९ दक्षिणपश्चिमतः निर्ऋतिदिग्भागः १० औत्पातिकान्मुक्तादेवान्याह यत्रयत्रे

प्रादुरासीन्महाशब्दः त्वेषारीरं नृपपते सर्वेषु राजन्देवेषु तदद्भुतमिवाभवत् ९
ग्रामघ्राह्यास्मिन्नपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः अरुजनगणशोभृत्वानुपरुषोश्च
निनिःस्वनः १० यत्रयत्र च वाञ्छेयो वर्तते पथि भारत तत्रतत्र सुखो वायुः सर्वचा
मीत्यदक्षिणं ११ ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः समश्च पन्थाः निर्दुःखो
व्यपेतकुशकंटकः १२ संस्तूतो ब्राह्मणैर्गीर्भिस्तत्रतत्र सहस्रशः अर्च्यते मधु
पर्कैश्च वरहामिश्च वसुप्रदः १३ तं किरंति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगंधिभिः स्त्रि
यः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतं १४ सशालिभवने रम्ये सर्वसस्यसमाचितं स
त्वे परमधर्मिष्टमभ्यगात् भरतर्षभ १५ पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्रम्यान्हृदयतो
षणान् पुराणि च व्यतिक्राम्यन् राष्ट्राणि विविधानि च १६ नित्यहृष्टाः सुमनसो
भारतैरभिरक्षिताः नोद्विग्नाः परचक्राणां व्यसनानामकोविदाः १७ उपलव्यादथा
गम्य जनाः पुरनिवासिनः पश्यन्ति ष्ठंत सहिता विष्वक्सेनादिह तथा १८ ॥

ति ११ १२ १३ १४ भवंति अस्मिन्निति भवनं देहं १५ १६ १७ उपलव्यात् ग्रामात् १८ ॥ २२५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

यदस्माकंविभोवृत्तंपुरावैमंत्रनिश्चये अदर्मराज्यस्यगोविंदविदितंसर्वराजन्स ५१
नेच्छद्घातंसंगेनसत्कृत्यानवमन्यच प्रियंमेस्यान्महाबाहोमुच्येतन्महतोभया
त् ५२ अतश्चेदन्यथाकर्ताधार्तराष्ट्रोनृपायवित् अतेतन्नंकरिष्यामितत्रिया
णांजनार्दन ५३ एवमुक्तेपांडवेनसमहद्ध्यहृकोदरः मुहुर्मुहुःक्रोधवशात्म्या
वेपतचपांडवः ५४ वेपमानश्चकौंतेयःप्राकोशन्महतोरवान् धनंजयवचः
श्रुत्वाहर्षोत्सिक्तमनाभृशं ५५ तस्यतेनिनदंश्रुत्वासंप्रावेपंतधन्विनः वाहना
निचसर्वाणिशकृन्मूत्रंप्रसुस्रुवुः ५६ इत्युक्त्वाकेशवंतत्रतथाचोक्त्वाविनिश्चयं
अनुज्ञातोनिववृतेपरिष्वज्यजनार्दनं ५७ तेषुराजन्सुसर्वेषुनिवृत्तेषुजनार्दनः
तूर्णमभ्यगमद्धृष्टःशैब्यसुग्रीववाहनः ५८ तेहयावासुदेवस्यदारुकेणप्रचो
दिताः पंथानमाचेमुरिवग्रसमानाइवांबरं ५९ अथापश्यन्महाबाहुर्ऋषी
नध्वनिकेशवः ब्राह्म्याश्रियादीप्यमानान्स्थितानुभयतःपथि ६० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

६१ ६२ वीथीमार्गः ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ॥

सोवतीर्यरथात्तूर्णमभिवाद्यजनार्दनः यथावत्तानृषीन्सर्वानभ्यभाषतपूजयन्
कच्चिल्लोकेषुकुशलंकच्चिद्धर्मःस्वनुष्ठितः ब्राह्मणानांत्रयोवर्णाःकच्चित्तिष्ठ
६१ न्तिशासने ६२ तेभ्यःप्रयुज्यतांपूजांप्रोवाचमधुसूदनः भगवंतःक्वसंसिद्धाःका
वीथीभवतामिह किंवाकार्यंभगवतामहंकिंकरवाणिवः ६३ केनार्थेनेहसं
प्राप्ताभगवंतोमहीतलं तमब्रवीज्जामदग्न्यउपेत्यमधुसूदनं ६४ परिष्वज्यच
गोविंदंस्वर्गासुरपतेःसखा देवर्षयःपुण्यकृतोब्राह्मणाश्चबहुश्रुताः ६५ राज
र्षयश्चदाशार्हमानयंतस्तपस्विनः देवासुरस्यद्रष्टारःपुराणस्यमहामते ६६
समेतंपार्थिवंक्षत्रंदिदृक्षंतश्चसर्वतः सभासदश्चराजानस्त्वांचसत्यंजनार्दन
६७ एतन्महाप्रेक्षणीयंद्रष्टुंगच्छामकेशव धर्मार्थसहितावाचःश्रोतुमिच्छाम
माधव त्वयोच्यमानाःकुरुषुराजमध्येपरंतप भीष्मद्रोणादयश्चैवविदुरश्चम
हामतिः ६९ त्वंचयादवशार्दूलसभायांवैसमेष्यथ तववाक्यानिदिव्यानितथा
तेषांचमाधव ७० ॥ १६४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

११ संसाधनार्थं कार्यनिष्पत्त्यर्थः १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ ॥

चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः द्रुपदः काशिराजश्च शिखंडी च महार
थाः ११ धृष्टकेतुः सपुत्रश्च विराटः कैकयैः सह संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः
क्षत्रियर्षभः १२ ततोनुव्रज्य गोविंदं धर्मराजो युधिष्ठिरः राज्ञां सकाशे द्युतिमान्
वाचेदं वचनस्तदा १३ यो वै न कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् अन्यायमनुव
र्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः १४ धर्मज्ञो धृतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ईश्वरः सर्व
भूतानां देवदेवः सनातनः १५ तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणं संपरिष्व
ज्य कौंतेयः संदेष्टुमुपचक्रमे १६ युधिष्ठिर उ० यासावाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयता
बला उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता १७ देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रू
षणे रता वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्दन १८ सुयोधनभयाद्यानोत्रा
यतामित्रकर्शन महतो मृत्युसंबाधादुत्तरन्नौरिवार्णवात् १९ अस्मत्कृते च सतत
तं यया दुःखानि माधव अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स्म पृच्छेरनामयं २० भृशमा
श्वासयेश्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुतां अभिवाद्य स्वजेथास्त्व पांडवान्परिकीर्तयन् २१

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
१९३
२

ऊढात्विवाहात् ऊढत्वंदितिबालयोरितिविषयःभावप्रधानोनिर्देशः बाल्यादित्यर्थः ४२ ४३ ४४ ५०

ऊढात्प्रभृतिदुःखानिश्वशुराणामरिंदम निकारानतदर्हांचपश्यंतीदुःखमश्नुते
४२ अपिजातःसकालःस्यात्कस्यदुःखविपर्ययः यत्राहंमातरंक्लिष्टांसुखंद्रक्ष्याम
रिंदम ४३ प्रव्रजंतोनुधावंतींकृपणांपुत्रगृद्धिनीं रुदतीमयहायेनामगच्छाम
वयंवनं ४४ ननूनंम्रियतेदुःखैःसाचेज्जीवतिकेशव तथापुत्राधिभिर्गाढमार्ता
ह्यानर्तसत्कृत ४५ अभिवाद्याःसुताःकृष्णत्वयामद्वचनाद्विभो धृतराष्ट्रश्चकौर
व्याराजानश्चवयोधिकाः ४६ भीष्मंद्रोणंकृपंचैवमहाराजंचबाह्लिकं द्रौणिंच
सोमदत्तंचसर्वांश्चभरतान्प्रति ४७ विदुरंचमहाप्रज्ञंकुरूणांमंत्रधारिणं अगाधबु
द्धिंधर्मज्ञंस्वजेथामधुसूदन ४८ इत्युक्त्वाकेशवंतत्रराजमध्येपृथास्थिरः अनुज्ञा
तोनिववृतेकृत्वाचापिप्रदक्षिणं ४९ अजनन्वब्रवीभत्सःसत्वायेपुरुहर्षभं
अब्रवीत्परवीरघ्नंदाशार्हमपराजितं ५० ॥

१९३
२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

प्रतिज्ञायश्रवस्यत्व ॥ १४ आकाशगातः सूर्यः आकाशमिवचेति पाठे जगमाकाशतुल्यमिवेत्य
र्थः विशालत्वात् नक्षत्रोपमरत्नखचितत्वाच्च तदेवाह सूर्येति १५ १७ सूपस्करं शोभनैरुपक

तत्प्रतिज्ञाय वचनं पांडवस्य जनार्दनः शिनेर्नप्तारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिं ११
रथश्चारोप्यतां शंखश्चक्रं च गदया सह उपासंगाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च १२
दुर्योधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सह सौबलः न वशत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोपि बलीयसा १३ त
तस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः प्रस्कंदुर्जयिष्णोस्तो रथं चक्रगदाभृतः १४
तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाशुगं सूर्यचंद्रप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृ
तं १५ अर्द्धचंद्रैश्च मत्स्यैश्च रुचिरैर्मृगपतिभिः पुष्पैश्च विविधैश्चित्रैर्मणिरत्नैश्च
सर्वशः १६ तरुणादित्यसंकाशं बृहंतं चारुदर्शनं मणिहेमविचित्रांगं सुध्वज
सुपताकिनं १७ सूपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणं यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदू
नां नंदिवर्धनं १८ वाजिभिः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः स्नातैः संपादयामासुः
संपन्नैः सर्वसंपदा १९ महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् सुघोषः पतगेंद्रे
ण ध्वजेन युयुजे रथः २० ॥

रागैरुपेतं १८ संपादयामासुः सज्जीकृतवंतः १९ २० ॥ —

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
१६३
१

२१ २२ २३ २४ मंगल्यार्थप्रदैर्विजयीभवेत्यादिमंगलावहैः २५ २६ २७ २८ २९ ३० ॥

तंमेरुशिखरप्रख्यंमेघदुंदुभिनिःस्वनं आरुरोहरथंशौरिर्विमानमिवकामगं २१
ततःसात्यकिमारोप्यप्रययौपुरुषोत्तमः पृथिवींचान्तरिक्षंचरथघोषेणनाद
यन् २२ व्यपोढाभ्रस्ततःकालःक्षणेनसमपद्यत शिवश्चानुववौवायुःप्रशांत
मभवद्रजः २३ प्रदक्षिणानुलोमाश्चमंगल्यामृगपक्षिणः प्रयाणेवासुदेवस्य
बभूवुरनुयायिनः २४ मंगल्यार्थपदैःशब्दैरन्ववर्त्तन्तसर्वशः सारसाःशतपत्रा
श्चहंसाश्चमधुसूदनं मंत्राहुतिमहाहोमेहूयमानश्चपावकः प्रदक्षिणमुखो
भूत्वाविधूमःसमपद्यत २६ वसिष्ठोवामदेवश्चभूरिद्युम्नोगयःक्रथः शुक्रना
रदवाल्मीकामरुतःकुशिकोभृगुः २७ देवब्रह्मर्षयश्चैवकृष्णंयदुसुखावहं प्र
दक्षिणमवर्त्तन्तसहितावासवानुजं २८ एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः
पूजितःप्रययौकृष्णःकुरूणांसदनंप्रति २९ तंप्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रोयुधि
ष्ठिरः भीमसेनार्जुनौचोभौमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ३० ॥

१६३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

३९ हे भीम शत्रुभयंकर कस्मायं भवान् ४० ४१ अस्तसंवह्निः ४२ ४३ रोत्स्यंति रोदिष्यंति ४४ ४५ अध्यायः ८२

त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षंत्यागतानि मे । निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकं ३९
विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितं । योयमद्य महाबाहुर्धर्ममेवानुपश्यति ४०
इत्युक्त्वा वाष्पमत्वेन कंठेनायतलोचना । रुरोद कृष्णा सोत्कंपं सस्वरं वाष्पगद्गदं ४१
स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षती । द्रवीभूतमिवात्युष्णमुत्सृजंती वारि नेत्रजं ४२
तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसांत्वयन् । अचिराद्द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः
४३ एवं ता भीरु रोत्स्यंति निहतज्ञातिबांधवाः । हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामि
नि ४४ अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह । युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनि
र्मितात् ४५ धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वंति मे वचः । शेष्यंते निहता भूमौ श्व
शृगालादनीकृताः ४६ चलेद्धि हिमवान् शैलो मेदिनी शतधा फलेत् । द्यौः पतेच्च
सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ४७ सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे वाष्पो निगृह्यतां । हता
मित्रान् श्रिया युक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ४८ इति भगवद्यानपर्वणि ८२ अर्जुन उ
कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः । संबंधी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि
१ ॥

कृष्णा १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० ३० प्रतिपाद्यं संपाद्यं ग्रनामयं कुशलं २४ यास्यामि ते देवकर्त्तेमिति शेषः अभीप्सया प्राप्तुमिच्छया ५ विम।
टी० लम्बक्षुते निर्मलाकाशगेः मैत्रजन्मतो दृष्टमतारायां हृतस्य हि स्वामिवलेनैव बलवन्मिस्यर्थः को

१९२ पांडवैर्धार्त्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयं समर्थः शमं चैककर्त्तुमर्हसि केशव २
त्वमितः पुंडरीकाक्ष सुयोधनममर्षणं शांत्यर्थं भ्रातरं ब्रूयाय त्तदाच्युत मित्रहन्
३ त्वयाधर्मार्थयुक्तं चेदुक्तः शिवमनामयं हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ४
श्रीभगवान्‌॰ धर्म्यमस्मद्धितं चैव कुरूणां यदनामयं एषयास्यामि राजानं धृतरा
ष्ट्रमभीप्सया ५ वैशंपायन॰ ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमलतां गते मैत्रे मुहूर्ते
संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ६ कौमुदे मासि रेवत्यां शरदंते हिमागमे स्फीतसस्य
सुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ७ मंगल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूनृ
ताः ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासव ८ कृत्वा पौर्वाह्णिकं कृत्यं स्नातः
शुचिरलंकृतः उपतस्थे विवस्वंतं पावकं च जनार्दनः ९ ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्म
णानभिवाद्य च अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः १० ॥

मृदे कार्तिके रेवत्यां ग्रर्जनस्य पूर्वाफल्गुनीजातस्य रेवती मैत्रतारा भवतीति प्रसिद्धं ६ ॥७ १९२

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ॥

यथाःस्वध्येवध्यमानेभवेद्दोषोजनार्दन सवध्यस्यावधेदृष्टइतिधर्मविदोविदुः १७
यथात्वांनस्पृशेद्देषदोषः कृष्णतथाकुरु पांडवैःसहदाशार्हैःसृंजयैश्चससैनिकैः
१८ पुनरुक्तंचवक्ष्यामिविश्रंभेणजनार्दन कातुसीमंतिनीयादृक्पृथिव्यामस्ति
केशव १९ सुताद्रुपदराजस्यवेदिमध्यात्समुत्थिता धृष्टद्युम्नस्यभगिनीतवकृष्ण
प्रियासखी २० अजमीढकुलंप्राप्तास्नुषापांडोर्महात्मनः महिषीपांडुपुत्राणांप
चानामिंद्रवर्चसां २१ सुतामेपंचभिर्वीरैःपंचजातामहारथाः अभिमन्युर्यथाकृष्ण
स्तथातेतवधर्मतः २२ साहंकेशग्रहंप्राप्तापरिक्लिष्टासभागता पश्यतांपांडुपुत्राणां
त्वयिजीवतिकेशव २३ जीवत्सुपांडुपुत्रेषुपांचालेष्वथवृष्णिषु दासीभूतास्मिपापा
नांसभामध्येव्यवस्थिता २४ निरमर्षेष्वचेष्टेषुप्रेक्षमाणेषुपांडुषु पाहिमामितिगो
विंदमनसाचिंतितोसिमे २५ यत्रमांभगवान्राजाश्वशुरोवाक्यमब्रवीत् वरंवृणी
ष्वपांचालिवरार्हासिमतासिमे २६ अदासाःपांडवाःसंतुसरथाःसायुधाइति मयोक्ते
यत्रनिर्मुक्तावनवासायकेशव २७ एवंविधानांदुःखानामभिज्ञोसिजनार्दन त्राहि
सपुंडरीकाक्षसभर्तृज्ञातिबांधवान् २८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म.उ.
टी.
१६९

२९ मद्गृहसंहारंवेणीत्वेणास्मादत्तमपिमद्रंस्वजिनाग्रेकुटिलाग्रेकेशावस्त्रसाग्रेवा वृजिनःकुटि

नतदहंकृष्णभीमस्यधनंजयस्यचोभयोः स्नुषाभवामिधर्मेणसाहंदासीकृताबला
त् २९ धिक्पार्थस्यधनुष्मत्ताभीमसेनस्यधिग्बलं यत्रदुर्योधनःकृष्णमुहूर्तमपि
जीवति ३० यदितेहमनुग्राह्यायदितेस्तिकृपामयि धार्तराष्ट्रेषुवैकोपःसर्वःकृ
ष्णविधीयतां ३१ वैशंपायनः इत्युक्त्वामृदुसंहारंवृजिनाग्रंसुदर्शनं सुनीलम
सितापांगीसर्वगंधाधिवासितं ३२ सर्वलक्षणसंपन्नंमहाभुजगवर्चसं केशप
तंवरारोहागृह्यवामेनपाणिना ३३ पद्माक्षीपुंडरीकाक्षमुपेत्यगजगामिनी अ
श्रुपूर्णेक्षणाकृष्णाकृष्णंवचनमब्रवीत् ३४ अयंतेपुंडरीकाक्षदुःशासनकरो
द्धृतः स्मर्तव्यःसर्वकार्येषुपरेषांसंधिमिच्छता ३५ यदिभीमार्जुनौकृष्णकृप
णौसंधिकामुकौ पितामेयोत्स्यतेवृद्धःसहपुत्रैर्महारथैः ३६ पंचचैवमहावी
र्याःपुत्रामेमधुसूदन अभिमन्युंपुरस्कृत्ययोत्स्यंतेकुरुभिःसह ३७ दुःशासनभुज
श्यामंसंछिन्नंपांसुगुंठितं यद्यहंतन्नपश्यामिकाशांतिर्हृदयस्यमे ३८ ॥

लेन्मवदितिविध्वःहदर्शनंरमणीयं ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ॥ १६९

नजानामियथाहृष्टावीराजितयशान्वने तवापिमन्युरुद्भूतोदुःखितान्वेत्यपांडवान् ६
तस्मान्माद्रीसुतःशूरोयदाहरणकर्कशः वचनंसर्वयोधानांतन्मतंपुरुषोत्तम ७
वैशंपायनउ० एवंवदतिवाक्यंतुयुयुधानेमहामतौ सुभीमःसिंहनादोभूद्योधानां
तत्रसर्वशः ८ सर्वेहिसर्वशोवीरास्तद्वचःप्रत्यपूजयन् साधुसाध्वितिशैनेयंहर्षयं
तोयुयुत्सवः ९ इतिश्रीउद्योगेभगवद्याने ८१ वैशंपायनउ० राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वाधर्मार्थस
हितंहितं कृष्णादाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्शिता १ सुताद्रुपदराजस्यस्वसिता
यतमूर्धजा संपूज्यसहदेवंचसात्यकिंचमहारथं २ भीमसेनंचसंशांतंदृष्ट्वापरमदु
र्मना अश्रुपूर्णेक्षणावाक्यमुवाचेदंमनस्विनी ३ विदितंतेमहाबाहोधर्मज्ञमधुसू
दन यथानिकृतिमास्थायभ्रंशिताःपांडवाःसुखात् ४ धृतराष्ट्रस्यपुत्रेणसामा
त्येनजनार्दन यथाचसंजयोराज्ञामंत्रंरहसिश्रावितः ५ युधिष्ठिरेणदाशार्हत
च्चापिविदितंतव यथोक्तःसंजयश्चैवतच्चसर्वंश्रुतंत्वया ६ पंचनस्तातदीयंतां
ग्रामाइतिमहाद्युते अविस्थलंवृकस्थलंमाकंदीवारणावतं ७ अवसानंमहाबा
होकिंचिदेकंचपंचमं इतिदुर्योधनोवाच्यःसुहृदस्यास्यकेशव ८ ॥ ८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ टी॰ ९८॰

१० प्रतिसमासितुं प्रतिपत्तनयाख्यातं ॥ कश्चन अर्थः शमोपायः शक्यः कर्तुमिति शेषः १२ १३ सम

नचाप्रियकरोहं वाक्यं श्रुत्वा कृष्णस्य योधनः युधिष्ठिरस्य दाशार्ह श्रीमतः संधिमि
च्छतः ९ अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः संधिमिच्छेन्न कर्तव्यं तत्र गत्वा क
थंचन १० शास्तिहि महाबाहो पांडवाः संजयैः सह धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रति
समासितुं ॥ नहि साम्ना न दानेन शक्योर्थस्तेषु कश्चन तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा
ते मधुसूदन १२ साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यंति शत्रवः योक्तव्यस्तेषु दंडः ।
स्याज्जीवितं परिरक्षता १३ तस्मात्तेषु महादंडः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत त्वया चैव महा
बाहो पांडवैः सह संजयैः एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करं १४ क्रियमाणं
भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च महाबाहो क्षत्रियेण हि हंतव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः अक्ष
त्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता १५ अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थि
तात् गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् १६ ॥

र्थेयुक्तं १४ १५ प्रसृतं प्रदत्तं च तदग्रं च तस्मै उक्ता प्रसृताग्रभुक् श्रुत्यर्थः १६ ॥ ० ९८॰

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

४ तस्मिन्निति निमित्तभेदान्मतभेदोभवतिकुलधुर्यस्ययुधिष्ठिरस्यमतंकुलोच्छेदोमाभूदिति केशवाकर्ष
णक्लिष्टायाद्रौपद्यामतस्राद्रवोनिर्मूलनीयाइतितत्रकालानुरूपंपृथक्तत्समयोग्यंतत्तयाकार्यमित्यर्थः
५ अनित्यानाश्वावतीमतिर्येषांतेः ६ नकेवलंव्यक्तिभेदान्मतभेदःकिंतुव्यक्त्यैक्येपिअवस्थाभेदान्म

सर्वमेतदतिक्रम्यश्रुत्वापरमतंभवान् यत्प्राप्तकालंमन्येथास्तत्कुर्याःपुरुषोत्तम ४
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्तेहिमतंभवतिकेशव प्राप्तकालंमनुष्येणस्वसमकार्यमरिंदम ५
अन्यथाचिंतितोह्यर्थःपुनर्भवतिसोन्यथा अनित्यमतयोलोकेनराःपुरुषसत्तम ६
अन्यथाबुद्धयोह्यासन्नस्मास्ववनवासिषु अदृश्येष्वन्यथाकृष्णदृश्येषुपुनरन्यथा
अस्माकमपिवार्ष्णेयवनेविचरतांतदा नतथाप्रणयोराज्येयथासंप्रतिवर्तते ८
निवृत्तवनवासान्नःश्रुत्वावीरसमागताः अक्षौहिण्योहिसप्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्द
न ९ इमान्हिपुरुषव्याघ्रानचिंत्यबलपौरुषान् आत्तशस्त्रान्रणेदृष्ट्वानव्यथेदिह
कःपुमान् १० सभवान्कुरुमध्येतंसांत्वपूर्वंभयान्वितं ब्रूयाद्यथाऽयंव्यथेतनो ॥ ८८ ॥
सुयोधनः ११ युधिष्ठिरंभीमसेनंबीभत्सुंचापराजितं सहदेवंचमांचैवत्वांचरामंच
केशवं १२ सात्यकिंचमहावीर्यंविराटंचसहात्मजं द्रुपदंचसहामात्यंधृष्टद्युम्नंचमा

नभेदोभवतीत्याहान्यथेत्यादिना अदृश्येष्विति अज्ञातवासकालेकथमनाहूत्याश्वरिष्यामइत्येव
मनोरथआसीत् दृश्येष्विदानींतनेषुअस्मासुकदाराज्यंप्राप्स्यामइत्यस्तीतिभावः ७ प्रणयआदरः ८

नवनीततर्जी ० ८८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ टी॰ १८९

१८ अर्थं श्रेयोजनं विवर्तितं प्रभुपूजितं १९ अध्यायः ८० पदे १२२ यदि यद्यपि भीमाद्या धार्मिकाः स्तुतथा
काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिकं मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को यु
धि १४ सम्भवानामनादेवं साधयिष्यस्य मे प्रायं इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केव
लं १५ विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सह बाह्लिकः श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानास्त्व
यानघ १६ ते चैवमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपं तं च पापसमाचारं सहामात्यं स्त्वया
यतं १७ श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन कमिवार्थं विवर्तन्तं स्थापयेथा न
वर्त्मनि १८ इत्युद्योगे भगवद्याने ८० सहदेव उ॰ यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एष सना
तनः यथा च युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिंदम १ यदि प्रशाममिच्छेयुः कुरवः पांड
वैः सह तथापि युद्धं दाशार्ह योजयेथाः सहैव तैः २ कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा
क्लिष्टां सभागतां अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ३ यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्म
राजश्च धार्मिकाः धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ४ सात्यकिरुवाच स
त्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ५॥

५ ॥ १८९

पि ग्रहं धर्ममुत्सृज्य तेन सह योद्धुमिच्छामि ४ महाबाहो हे कृष्ण॰

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

दैवंकर्मशक्यंनंकर्मकर्तुंमन्यथाकर्तुं ६ ७ पुरुषकारात्क्षमोप्यत्रउः संपादइत्याह महीति त्यागेनदा
दैवंकर्मशाक्यंनंकर्मकर्तुंमन्यथाकर्तुं ६ ७ पुरुषकारात्क्षमोप्यत्रउः संपादइत्याह महीति त्यागेनदा

नेन ८ सानुबंधः सपरीवारः नचेति एकोराज्यंत्यक्तुंनेच्छतिपरोदातुंनेच्छतीत्यर्थः ९ शासनेपंच

नेन ८ सानुबंधः सपरीवारः नचेति एकोराज्यंत्यक्तुंनेच्छतिपरोदातुंनेच्छतीत्यर्थः ९ शासनेपंच नेन ८ सानुबंधः सपरीवारः नचेति एकोराज्यंत्यक्तुंनेच्छतिपरोदातुंनेच्छतीत्यर्थः ९ शासनेपंच

दैवंतन्नमयाशक्यंकर्मकर्तुंकथंचन नहिधर्मंचलोकंचत्यक्त्वाचरतिदुर्मतिः ६ न
हिसंनयतेतेननतथारूपेणकर्मणा तथापिबुद्धिंपापिष्ठांवर्धयंस्यसमंत्रिणः ७
शकुनिः सूतपुत्रश्चभ्राताढुःशासनस्तथा सहित्यागेनराज्यस्यनशमंसमुपेष्यति ८
अंतरेणवधंपार्थसानुबंधः सुयोधनः नचातिप्रणिपातेनत्यक्तुमिच्छतिधर्मराट् या
च्यमानश्चराज्यंसनप्रदास्यतिदुर्मतिः ९ नतमन्येमृतद्वाच्योयद्युधिष्ठिरशासनं उक्तंप्र
योजनंयत्तुधर्मराजेनभारत १० तथापापस्तुतत्सर्वंनकरिष्यतिकौरवः तस्मिंश्चाकि
यमाणेसौलोकवध्योभविष्यति ११ ममचापिसवध्योहिजगतश्चापिभारत येनकौ
मारकेयूयंसर्वेविप्रकृताः सदा १२ विप्रलब्धंचवोराज्यंनृशंसेनदुरात्मना नचोपशा
म्यतेपापः श्रियंदृष्ट्वायुधिष्ठिरे १३ असकृच्चाप्यहंतेनत्वत्कृतेपार्थभेदितः नमयात
द्गृहीतंचपापतस्यचिकीर्षितं १४ जानासिहिमहाबाहोत्वमप्यस्यपरंमतं प्रियंचि
कीर्षमाणंचधर्मराजस्यमामपि १५ ॥

ग्रामान्देहीतितत्तुनवक्तव्यंदैन्यद्योतकत्वादितिभावः अफलत्वाच्चनैवंसवाच्यइत्याह उक्तमि
तिप्रयोजनंशमं १० ११ १२ १३ १४ १५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म.उ. अभिशंके समाममनिच्छन्तमिव मन्मथे १६ दिव्यं विधानं भूभारापहारार्थं स्वर्गाद्देवानामवतरणं १७ अशं
टी. से संभावयामि १८ कथमिति भीष्मेणापन्नं छद्म याच्यमानोपि सः हितं कथयेत् नोक्तः अपितु उक्तः उपदिष्ट
एव दुर्योधनस्तथापि न गृहीतवानिति भावः संवत्सरे गते गतसंवत्सरे १९ संकल्पिताः वध्यत्वेनेति
१८८

संज्ञानेस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतं अजानन्निव मां कस्मादर्जुनेनाद्याभिशंकसे
१६ यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यवगतं त्वया विधानं विहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः
१७ यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा वापि पाण्डव करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः
१८ कथं गोहरणे युक्तो नैतच्छद्म तथाहितं याच्यमानो हि भीष्मेण संवत्सरगते ध्व
नि १९ तदैव ते पराभूता यदा संकल्पितास्त्वया लवशः क्षणशश्चापि न च तुष्टः सु
योधनः २० सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनं विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पाप
दुरात्मनः २१ इत्युद्योगे भगवद्याने ७९ नकुल उ. उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन मा
धव धर्मज्ञेन वदान्येन श्रुतं चैव हि तत्त्वया १ मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माध
व संशमो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः २ तथैव फाल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्व
या श्रुतं आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवतासकृत् ३ ॥

स्थिताः लवशः लवोंशः क्षणः स्वीकारः राज्यलेशस्य स्वीकारेपि न संतुष्टः स्पर्धः क्रमेण बहुस्पर्धेस
न मर्षे च शास्त्रतयः २० विभाव्यं विचारणीयं २१ अध्यायः ७९ उक्तम् १ राज्ञो मतं आज्ञाय संशमः स
म्यक् शमः ख्यापितः हे माधव मधुदेशाजस्यात्मनः मतं आज्ञाय बाहुवीर्यं ख्यापितं हे माधव ल १८८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

निरामयं कुशलं ८ कार्यतां यौ विलंकार्यं कर्म शर्वेति ९ कुसलास्तव्यवहारतो भेदात्मन भेदमुक्तातत्वमाह ।
विचार्यमाणा इति गुरुः उपदेष्टा प्राणस्य प्राणामृत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो यो मनो विदुस्ते
निर्विकारब्रह्म पुराणमग्र्यमिति श्रुतेरस्मन्मनसोपि मनस्त्वमतस्त्व यः कामः स एवास्मत्कामस्य

पांडवानां कुरूणां च भवान्नः प्रथमः सुहृत् सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः
७ कुरूणां पांडवानां च प्रतिपत्स्व निरामयं अस्य हितमनुष्ठाने मन्येतव न दुष्करं ८
एवं च कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन गमनादेवमेतत्त्वं करिष्यसि जनार्दन चिकी
र्षितमथान्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि भविष्यति च तत्सर्वं यथा तव चिकीर्षितं शाम
तैः सह वानोस्त्वतववाय्च्चिकीर्षितं ९ विचार्यमाणो यः कामस्तव कुसलस्तनो गुरुः
नमनाहेति दुष्टात्मा वधर्मसुतबांधवः ९ येन धर्मसुते दृष्टा न साध्वी रूपमर्षिता यु
ज्ञाप्यप्रपतेतापायं धर्मिष्टं मधुसूदन ॥ उपायेन नृशंसेन हृता दुर्द्यूतदेविना कथ
हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः १० समाहृतो निवर्तेत प्राणत्यागेप्युपस्थिते प्र
धर्मेणाजितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ११ वध्यतां मम वार्ष्णेय निर्गतोसौ सुयोधनः
नचैतदद्भुतं कृष्णास्मिन्नर्थे यच्चिकीर्षसि १४ क्रिया कथं च मुख्या स्यान्मृदुना वेतरेण
वा प्रष्टव्या मन्यसे न्याय्यान्वधस्तेषामनंतरं तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया

प्रवर्तक इति भावः वस्तुतस्तु तवैव कामो युक्त इत्याह सद्भृत्यादिना ९ ॥ धर्मिष्टं पुत्रादिकं हृता श्रीः १२
समाहृतोद्यतार्थं १२ निर्गतः निश्चयेन प्राप्तः १४ कथं च कथमपि मुख्या फलवती मृदुना साम्नास्त

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
१८७

नाम निश्चितं स पांडवेषु सम्यग्वर्तेतेति बुद्धिर्मे न संजायते नोत्पद्यते १८ १९ अध्यायः ७८ पव १ द्वयोः कर्मणोः
शामयुद्धयोर्मध्ये इदं अनामयं सर्वं क्षत्रं मम हृतं समायत्तं अधीनं तथापि दैवानुकूल्यमन्यायेनेति भिः
त्याह क्षेत्रमिति कर्मणा कर्षणेन वाप्यादिजलदानेन च सुहृद्भृत्योषहीनं रसवद्राई च उपपादितं

जानाति हि यथैतेन दुष्टेन पापबुद्धिना परिक्लिष्टा सभामध्ये तत्त्वतस्सोऽपमर्षितं
१७ स नाम सम्यग्वर्तेत पांडवेष्विति माधव न मे संजायते बुद्धिर्बीजमप्यसि वार्ष्णेय १८
तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पांडवानां हितं च यत् तदाशु कुरु वार्ष्णेय यन्नः कार्यमनंतरं १९
इत्युद्योगे भगवद्याने॰ ७८ श्रीभगवान्॰ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पांडव
पांडवानां कुरूणां च प्रतिपत्स्ये निरामय १ सर्वं त्विदं समायत्तं बीभत्सो कर्मणो
द्वयोः क्षेत्रं हि रसवत्कृत्वा कर्मणैवोपपादितं २ ऋते वर्षान्न कौंतेय जातु निर्व
र्तयेत्फलं तत्र वै पौरुषं कुर्युरासेकं यत्नकारितं ३ तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोष
णं दैवकारितं तदिदं निश्चितं बुध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ४ दैवे च मानुषे चैव
संयुक्तं लोककारणं अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः ५ ॥

कृतं तत्तु कदाचिद्दृष्टिं विनापि फलप्रदं भवेत् २ अत्र केवलं पौरुषे यस्यैव श्रेष्ठत्वं दृष्टमित्याह
तत्रेति ३ एतदपि दैवाधीनमेवेत्याह तत्र चापीति शोषणं वाप्यादेः सर्वथा दृष्ट्यभावे यथा
न फलं निष्पद्यति तद्वद्दैवाभावे पीत्यर्थः ४ संयुक्तं आहितं लोककारणं लोकहितसाधनं ५ १८७

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

यःइतियथाकर्षकःकर्मकृत्वादैवानुकूल्यात्फलंलब्ध्वापिनहृष्यति अनाकस्मिकत्वात्फलस्यदैवप्रा
तिकूल्यादलब्ध्वापिनव्यथते अनुचितस्याकरणात् तद्वद्वयापिज्ञेयमित्याशयः १२ तंशक्तेतेयोजय
ति नत्वेति अनुमात्राःअवधारणंनिश्चयइत्यर्थः मात्रंकार्त्स्न्येवधारणे इतिकोशःलिंगव्यत्ययआर्षः

यएवंकृतबुद्धिःसन्कर्मस्वेवप्रवर्तते नास्यसिद्धौव्यथतेतस्यनसिद्धौहर्षमश्नुते १२
तेत्वयमनुमात्राभेभीमसेनविचलिता नैकांतसिद्धिर्वक्तव्याशत्रुभिःसहसंयुगे
१३ नातिप्रहीणरश्मिःस्यात्तथाभावविपर्यये विषादमर्छेद्ग्लानिंवाएतदर्थंब्रवी
मिते १४ सोभूतेधृतराष्ट्रस्यसमीपंप्राप्यपांडव यतिष्येप्रशमंकर्तुंयुष्मदर्थंमहा
पयन् शमंचेत्तेकरिष्यंतिततोनंतंयशोमम भवतांचकृतःकामस्तेषांचश्रेयउ
त्तमं १६ तेचेदभिनिवेक्ष्यंतेनाभ्युपैष्यंतिमेवचः कुरवोयुद्धमेवात्रघोरंकर्मभविष्य
ति १७ अस्मिन्युद्धेभीमसेनत्वयिभारःसमाहितः धूरर्जुनेनधार्यास्याद्वोढव्यइतरो
जनः १८ अहंहियंताबीभत्सोर्भवितासंयुगेसति धनंजयस्यैषकामोनहियुद्धंनका
मये १९ तस्माद्दाशंकमानोहंवृकोदरमतेतव गदतःक्लीवयावाचातेजस्तेसमुदीरि
तं २० इत्युद्योगभागवद्याने ७० ॥

१३ प्रहीणरश्मिःनिष्प्रभःअर्छेत्प्राप्नुयात् १४ १५
तेकुरवइतिसंबंधः १७ अस्मिन्निति रथोपमोभीमःअश्वोपमोर्जुनःअहमिति युद्धकामोप्यहं
अर्जुनप्रीत्यैसारथ्यंकरिष्यामीत्यर्थः १९ २० इत्युद्योगेवासुदेववाक्ये अध्यायः ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

भ.३.
टी.
१२६

पुरुषम् १ दैन्याद्धाश्मदीयात् २ पराक्रमं सर्वेषां रत्तोणपतं कर्माणि जीवनबीजानि शक्नुनाति तदभा
वादलन्दयहितार्थंकृतोपियत्नो निष्फलः इतिमत्वानाशमेवेच्छसीत्यर्थः ३ मंत्रकारणमाह नहिदमि
तिनहियुद्धेनकामये इतियत्वयाभाषितंतथाचेनतथापिवनचशक्ताः इत्यर्थः यद्यपिममैतदनिष्टंता
थापित्वयायद्भाषितंतत्तथैवभविष्यतीत्यर्थः परंतप्रामोपितवनासाध्योस्तीत्याह नचेति ४ एत
त्कृत्युद्धसंकटंमन्यसेंगीकरोषि अस्माकंकुरुपाडवानाशमासंभवायुद्धमिच्छसीत्याह कुर्वंती
ति येषांपुंसांफलोदयोनास्तितेषांकर्माणिक्रियमाणान्यपिसामादीनिकुर्वंतिकृएवंतिहिंसेति

अर्जुन उ॰ पृष्टं युधिष्ठिरेणैवं यावद्वाच्यं जनार्दन नववाक्यं त्वमेश्रुत्वाप्रतिभातिप
रंतप १ नैवशर्म ममत्वत्वंमन्यसेसुकरंप्रभो लोभाद्धार्तराष्ट्रस्य दैन्याद्धासमुपस्थि
तात् २ अफलंमन्यसेवापिपुरुषस्यपराक्रमं नचांतरेणकर्माणिपौरुषेणबलोद-
यः ३ नहिदंभाषितंवाक्यंतथाचनतथैवतत् नचैतदेवदृष्टव्यमसाध्यमपिकिंच
न ४ किंचैतन्मन्यसेकृच्छ्रमस्माकमवसादकं कुर्वंतितेषांकर्माणियेषांनास्तिफलो
दयः ५ संपाद्यमानेसम्यक्च्यस्यात्कर्मसफलंप्रभो सतथाकृत्स्नवंतेस्वयथाशर्मभवे द

कृहिंसायामित्यस्मादिगणस्यस्यरूपंतनादित्वमस्यार्षलेविकअमादजंवाचनयथोपायसाध्येवरि
पोसंतत्वमयक्रियेत्यभियुक्तोक्तेर्जीवनाहदृष्टाभावाद्दे कसाध्येपुरुरुपुसांतप्रयोगीडस्करइत्यर्थः
५ एवंजानन्नपिसामेवचेन्मन्यसेतत्राह संयेति यत्कर्मसम्यक्संपाद्यमानेभवेत् तत्सफलंस्या
दितिसंबंधः प्रभोइत्यनेनअसाध्यसाधनसामर्थ्यमस्यदर्शयति फलितमाह सइति ६ ॥ १२६

॥ ॐ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

७ ८ ९ अध्यायः ७४ विवत्सयात्मयासंरूपंवक्तुमिमीत्युपाख्यागेवतस्यज्ञातत्वात् १ वेदवेत्सि २ ३ ४
क्रतस्तर्हिमांनिंदितवानसीत्याशंक्याह जिज्ञासंतः इतिदैवमानुषयोर्धर्मस्यपर्यायमिति संबंधः दैव
धर्मस्यभाविनः पुण्यपापफलस्यपर्यायंपर्ययंतंदैवज्ञादेःसकाशात् जिज्ञासंतोज्ञातुमिच्छंतोपिना।

दृष्ट्वामांत्वंचलोकस्यविकर्षंतंचराचरान् नमेसीदंतिमज्ज्ञानोनममोहंप्रतेमनः
१७ सर्वलोकादभिक्रुद्धान्नभयंविद्यतेमम १८ किंतुसौहृदमेवैतत्कृपयामधु
सूदन सर्वांस्तितिक्षेसंक्लेशान्मास्मनोभरतानशन् १९ इत्युद्योगेभगवद्याने ७४
श्रीभगवान् भावंजिज्ञासमानोहंप्रणयादिदमब्रुवं नचाक्षेपान्नपांडित्यान्नक्रो
धान्नविवक्षया १ वेदाहंतवमाहात्म्यमुततेवेदयद्बलं उततेवेदकर्माणिनता
परिभवाम्यहं २ यथाचात्मनिकल्याणंसंभावयसिपांडव सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि
संभावयाम्यहं ३ यादृशेचकुलेजन्मसर्वराजाभिपूजिते बंधुभिश्चसुहृद्भिश्चभीम
त्वमसितादृशः ४ जिज्ञासंतोहिधर्मस्यसंदिग्धस्यवृकोदर पर्यायंनाध्यवस्यंतिदै
वमानुषयोर्जनाः ५ सएवहेतुर्भूत्वाहिपुरुषस्यार्थसिद्धिषु विनाशेपिसएवास्य
संदिग्धंकर्मपौरुषं ६ ॥ अध्यवस्यंतिननिश्चिन्वंतिकदाचिद्दैवज्ञाद्युक्तावपिविसंवाददर्श
नात् तथामानुषधर्मस्यपुरुषकारस्यपर्यायंबलाबलनिर्णयमितिशेषःवत् अस्यापिकदाचित्
क्लीवत्वदृष्टेरितिभावः ५ सएवधर्मएवसंदिग्धंसंदिग्धफलं ६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰
टी॰
१८५

परिहृष्टानिकर्तव्यत्वेननिश्चितानिकार्याणि ७ सुनीतंसम्यगनुष्ठितं विरुध्यतेनिष्फलंक्रियते ८
ग्रकृतंभोगायानारब्धकर्मगुणपादिकंग्रागामिइः खदैवज्ञादिभिरुपदिष्टतयानिश्चितसद्भावपौरु
षेणविहन्यते तेनकाम्यकर्मणामपिफलवत्त्वमस्यभवतीतिसिद्धं यद्वाग्रकृतंकालस्वभावजकर्मग्र
त्रभूयमानंशीतोष्णादितत्पौरुषेणग्रावरणादिसंपादनेननिवार्यतइत्यर्थः ९ यदन्यदितिदि
ष्टः फलभोगायप्राक्तनः भावःसत्तायस्यतत् दिष्टभावप्रारब्धकर्मपंचम्यर्थेषष्ठीप्रारब्धादन्यदि
त्यर्थः पुरुषस्यपुरुषेणसंचितंयत्स्वयंकृतंकर्मतस्मादनुपरोधोजन्मांतरेनिरोधोनास्तितत्रज्ञा
नेनप्रायश्चित्तेनवासंचितपापानांनाशोलक्षणंज्ञापकंश्रुतिस्मृतिजातंविद्यते तीयतेचास्मक

ग्रन्यथापरिहृष्टानिकविभिर्दोषदर्शिभिः ग्रन्यथापरिवर्तंतेवेगाद्इवनभस्वतः ७
सुमंत्रितंसुनीतंचन्यायतश्चोपपादितं कृतंमानुष्यकंकर्मदैवेनापिविरुध्यते
८ दैवमप्यकृतंकर्मपौरुषेणविहन्यते शीतमुष्णंतथावर्षंक्षुत्पिपासेचभारत ९
यदन्यद्दिष्टभावस्यपुरुषस्यस्वयंकृतं तस्मादनुपरोधश्चविद्यतेतत्रलक्षणं १०
लोकस्यनान्यतोवृत्तिःपांडवान्यत्रकर्मणः एवंबुद्धिःप्रवर्तेतफलंस्याद्उभयान्वये ११

मोणितस्मिन्पराजये धर्मेणपापमपनुदति ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथेतिभावः यत्तु
ग्रकृतात्दैवान्शीतादेरन्यत्स्वयंकृतंदैवंदेहांतःकरणसंतापहेतुः तस्मादपिउपरोधोदैवेनास्ति
यतस्तत्रापिलक्षणंचिकित्साविवेकहेतुःप्राणसंप्रवर्तते सर्वेषामपिपौरुषंकर्तव्यमितिभावः १० एत
देवाहलोकस्येति कर्मणोऽन्यत्रपौरुषंविनाग्रन्यतःएकस्माद्दैवाद्दैवंनिर्जीविकानास्तिएवंबुद्धिः
इहकर्तानवान्प्रवर्तेतपुरुषकारंकुर्यात् तथासतिउभयान्वयेदैवपुरुषयोःसंबंधेफलंभवतिना १८५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अष्टीलाफलांतर्ग्रंथीः साचशाल्मलेः केवलतूलमयीभवति १९ २० २१ २२ २३ अध्यायः ७४ समाधावत्

अनित्यंकिलमर्त्यस्यपार्थचित्तंचलाचलं वातवेगप्रचलिताअष्टीलाशाल्मलेरि
व १९ तवैषाविकृताबुद्धिर्गवांवागिवमानुषी मनोविशतिपांडुपुत्राणांमज्जयत्यप्ल
वानिव २० इदंमेमहदाश्चर्यंपर्वतस्येवसर्पणं यदीदृशंप्रभाषेथाभीमसेनास
मंवचः २१ सदृष्ट्वास्वानिकर्माणिकुलेजन्मचभारत उत्तिष्ठस्वविषादंमाकृथावी
रस्थिरोभव २२ नचैतदनुरूपंतेयत्तेग्लानिररिंदम यदोजसानलभतेक्षत्रियोनतद
श्नुते २३ इत्युद्योगेभगवद्याने ७४ वैशंपायनउ० तथोक्तोवासुदेवेननित्यमन्युर
मर्षणः सदश्ववत्समाधावद्बभाषेतदनंतरं १ भीमसेनउ० अन्यथामांचिकीर्षंत
मन्यथामन्यसेच्युत प्रणीतभावमत्यर्थंयुधिसत्यपराक्रमः २ वेत्थदाशार्हसत्त्वं
मेदीर्घकालंसहोषितः उतवामांनजानासिप्लवन्ह्रदइवाल्पवित् ३ तस्मादनभि
रूपाभिर्वाग्भिर्मांत्वंसमर्च्छसि कथंहिभीमसेनंमांजानन्कश्चनमाधव ४ ब्रूयाद
प्रतिरूपाणियथामांवक्तुमर्हसि तस्मादिदंप्रवक्ष्यामिवचनंवृष्णिनंदन ५ आत्म
नःपौरुषंचैवबलंचनसमंपरैः सर्वथानार्यकर्मैतत्प्रशंसास्वयमात्मनः ६ ॥

तीव्रांऽयथास्यात्तथा १ २ ३ ४ ५ ६

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
१८४

रोदसीद्यावाभूमी ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ संबाधेसंकीर्णे १४ वैशसेविशसनवति १५ १६ ॥

अतिवादाद्यविद्वस्त्वंवक्ष्यामिबलमात्मनः पश्यमेरोदसीकृष्णययोरासन्निमाःप्रजाः
७ अचलेवाप्रतिष्ठेवाप्यनंतेसर्वमातरो यदीमेसहसाक्रुद्धेसमेयातांशिलेइव
८ अहमेतेनिगृह्णीयांबाहुभ्यांसचराचरे पश्यैतदंतरंबाह्वोर्महापरिघयोरिव
९ यएतत्प्राप्यमुच्येतननंतंपश्यामिपूरुषं हिमवांश्चसमुद्रश्चवज्रीचबलभि
त्स्वयं १० मयाभिपन्नंत्रायेरन्बलमास्थायनत्रयः युद्धार्हान्क्षत्रियान्सर्वान्पां
डवेष्वाततायिनः ११ अधःपादतलेनैतानधिष्ठास्यामिभूतले नहित्वंनाभि
जानासिममविक्रममच्युत १२ यथामयाविनिर्जित्यराजानोवशगाःकृताः
अथचेन्मांनजानासिसूर्यस्येवोद्यतःप्रभा १३ विगाढेयुधिसंबाधेवेत्स्यसेमां
जनार्दन परुषैराक्षिपस्येवव्रणंसूच्यमिवोन्नयन् १४ यथामतिब्रवीम्ये
तद्विद्धिमामधिकंततः द्रष्टास्मियुधिसंबाधेप्रवृत्तेवैशसेहनि १५ मयाप्रणु
न्नान्मातंगान्रथिनःसादिनस्तथा तथावरानभिक्रुद्धेननिघ्नंतंक्षत्रियर्षभान् १८४
१६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अनयः कुलतयकृतो दोषः २१ २२ प्रशंसति धाममेवेति शेषः २२ २ अध्यायः ७४ एतत् १ २ ४ ...

अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह वासुदेव तथा कार्यं न कुरूननयः स्पृशेत्
२१ वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कुरुसभासदः भ्रातॄणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशा
म्यतां २२ अहमेतद्ब्रवीम्येवं राजा चैव प्रशंसति अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्
जुने २२ इत्युद्योगे भगवद्याने ७४ वैशंपायन उ० एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहस
न्निव अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपहितं वचः १ गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पाव
के मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरं २ संतेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव
पावकं उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतं ३ श्रीभगवान् उ० त्वमन्यदा भीमसेन
युद्धमेव प्रशंससि वधाभिनंदिनः क्रूरान् धार्तराष्ट्रान्निमर्दिषुः ४ न च स्वपिषि जा
गर्षि न्युब्जः शेषे परंतप घोरामशांतां रुषतीं सदा वाचं प्रभाषसे ५ निश्वसन्नग्निव
र्णेन संतप्तः स्वेन मन्युना अप्रशांतमना भीम सधूम इव पावकः ६ एकांते निश्वस
न् शेषे भारार्त इव दुर्बलः अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यंते तद्विदो जनाः ७ आरुज्य वृक्षान्नि
र्मूलान् गजः परिरुजन्निव निघ्नन् पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन् परिधावसि ८ ॥

तीं रोषवतीं ५ अग्निवत् अग्निनेव ६ ७ आरुज्य भंक्त्वा ८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म. उ. दुर्नयः फलतयक्तो दोषः २१ २२ प्रशांमतिशममेवेतिशेषः २३ २ अथायुः १४ एततु १ २ ३ ४ इदो
टी. अस्मिन्वने जनेनब्राह्मणसमूहेन तिपसिनयसिकालमितिशेषः १ १० ११ शुक्तेजः निर्मुक्तो संगतः अव
१८३
नाः स्मिन्जनेनेनरममसेरहः तिपसिपांडव नान्यन्निशि दिवाचापिकदाचिदभिनंदसि ९
अस्माकंस्मयमानस्त्वरहस्यास्सेरुदन्निव जान्वोर्मूर्धानमाधायचिरमास्सेप्रमीलितः १०
कंकंटिवपुनः फर्वन्नोष्ठौ च विदशान्निव अभीक्ष्णाहृष्यसेभीमसर्वतन्मन्युकारितं
११ यथापुरस्तात्सवितादृश्यतेशुक्रमुच्चरन् यथाचपश्चान्निर्मुक्तोध्रुवंपर्येतिरश्मिवा
न् १२ तथात्वंमन्यसेवीर्यात्तन्नास्तितस्यव्यतिक्रमः हंताहंगदयाभ्येत्यदुर्योधनममर्ष
णं १३ इतिस्ममध्येभ्रातॄणांसत्येनालभसेगदां तस्यतेप्रशमेबुद्धिर्धियतेपरंतप
१४ अहोयुद्धाभिकांक्षाणांयुद्धकालउपस्थिते चेतांसिविप्रतीपानियत्त्वाभीर्भीमविं
दति १५ अहोपार्थनिमित्तानिविपरीतानिपश्यसि स्वप्नांतेजागरांतेचतस्मात्प्रशम
मिच्छसि १६ अहोनाशंससेकिंचित्पुंस्त्वंक्लीववदात्मनि कश्मलेनाभिपन्नोसितेन
तेविकृतंमनः १७ उद्वेपतेतेहृदयंमनस्तेप्रतिसीदति उरुस्तंभगृहीतोसि
तस्मात्प्रशममिच्छसि १८ ॥
निश्चयंपुनः पर्येतिमेरुंपुनः प्रदक्षिणीकरोति १२ नियमेनहंतास्मीतिशेषः १३ १४ १५ निमि
त्तानिमहिषारोहणवामनेत्रस्फुरणादीनिस्वप्नांतेस्वप्नेजागरांतेजागरे १६ १७ १८ ॥ १८३

अशांतिबाधकंभयंतेषांमाभूदित्याह यथेति १ महामनाःस्तब्धःसमाचरेःशागपिसमाहितवानसि २२

भीमउ॰ यथायथैवशांतिःस्यात्कुरूणांमधुसूदन तथातथैवभाषेथामास्मयुद्धेन
भीषयेः १ अमर्षीजातसंरंभःश्रेयोद्वेषीमहामनाः नोग्रंदुर्योधनोवाच्यःसाम्नैवैनं
समाचरेः २ प्रकृत्यापापसत्वश्चतुल्यचेताश्चदस्युभिः ऐश्वर्यमदमत्तश्चकृतवैरश्च
पांडवैः ३ अदीर्घदर्शीनिष्ठुरीक्षेप्ताक्रूरपराक्रमः दीर्घमन्युरनेयश्चपापात्मानिकृ
तिप्रियः ४ म्रियेतापिनभज्येतनैवजह्यात्स्वकंमतं तादृशेनशमःकृष्णमन्येपरम
दुष्करः ५ सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्माप्रियानृतः प्रतिहंत्येवसुहृदांवाचश्चैवम
नांसिच ६ समन्युवशमापन्नःस्वभावंदुष्टमास्थितः स्वभावात्पापमभ्येतितृणैश्छ
न्नइवोरगः ७ दुर्योधनोहियच्छीलःसर्वथाविदितस्तव यच्छीलोयत्स्वभावश्चय
द्बलोयत्पराक्रमः ८ पुराप्रसन्नाःकुरवःसहपुत्रास्तथावयं इंद्रज्येष्ठाइवाभूममो
दमानाःसबांधवाः ९ दुर्योधनस्यक्रोधेनभारतामधुसूदन धक्ष्यंतेशिशिरापायेव
नानीवहुताशनैः १० ॥

निष्ठुरीनिष्ठुरवाक्क्षेप्तानिंदकःअनेयःशिक्षयितुमयोग्यः ४ ५ अवाचीनोविपरीतः ६ ७ ८ ९ १०

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
१८२

ज्ञातीन्सगोत्रान्सुहृदः मित्राणि बांधवान् स्यालश्वशुरादीन् ॥ पर्यायकालेधर्मांतकाले १२ १३ १४ १५

अष्टादशेमेराजानः प्रख्याता मधुसूदन येसमुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन्सुहृदश्चसबांधवा
न् ११ असुराणांसमृद्धानांज्वलतामिवतेजसा पर्यायकालेधर्मस्यप्राप्तेकलि
रजायत १२ हैहयानामुदावर्तोनीपानांजनमेजयः बहुलस्तालजंघानांक्रिमी
णामुद्धतोवसुः १३ अजबिंदुःसुवीराणांसुराष्ट्राणांरुषर्द्धिकः अर्कजश्चबली
हानांचीनानांधौतमूलकः १४ हयग्रीवोविदेहानांवरयुश्चमहौजसां बाहुःसुं
दरवेगानांदीप्ताक्षाणांपुरूरवाः १५ सहजश्चेदिमत्स्यानांप्रवीराणांवृषध्वजः
धारणश्चंद्रवत्सानांमुकुटानांविगाहनः १६ शमश्चनंदिवेगानामित्येतेकुलपां
सनाः युगांतेकृष्णसंभूताःकुलेकुपुरुषाधमाः १७ अप्ययंनःकुरूणांस्याद्युगांते
कालसंभृतः दुर्योधनःकुलांगारोजघन्यःपापपूरुषः १८ तस्मान्मृदुशनैर्ब्रूयाध
र्मार्थसहितंहितं कामानुबंधबहुलंनोग्रमुग्रपराक्रमं १९ अपिदुर्योधनंकृष्णस
र्वेवयमधश्चराः नीचैर्भूत्वानुयास्यामोमास्मनोभरतानशन् २० ॥

१९ कामानुबंधबहुलंवाऽल्पेननतस्यचित्तानुसारी १९ २० ॥ १८२

म. उ.
टी.
१८१

हतेनिर्यतयानष्टश्राये ३४ यात्वागत्वा ३६ निशम्यआलोच्य ३७ ३९ नोचेदिहांतकोनुप्राप्तःस्यात्तर्हिएण
तत्रस्यादितिशेषः यंत्रंगोलकोत्क्षेपणकवचानिवर्माणिसूपाहलागिरिक्षेपोशद्वेषुः नांतपाठे

ग्रामंवैयाचमानस्त्वंनाथमेंतत्रलप्स्यते कुरून्विगर्हयिष्यंतिधृतराष्ट्रंचपा।
र्थिवाः ३४ तस्मिंल्लोकपरित्यक्तेकिंकार्यमवशिष्यते हतेदुर्योधनेराजन्मद्
न्मात्क्रियतामिति ३५ यात्वाचाहंकुरून्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् यतिष्येप्रशम
कर्तुंलक्षयिष्येचचेष्टितं ३६ कौरवाणांप्रवृत्तिंचगत्वायुष्मद्धिकारिकां निशम्य
विनिवर्तिष्येजयायतवभारत ३७ सर्वथायुद्धमेवाहमाशंसामिपरैःसह निमि
त्तानिहिसर्वाणितथाप्रादुर्भवंतिमे ३८ मृगाःशकुंताश्चवदंतिघोरंहस्त्यश्वमु।
ख्येषुनिशामुखेषु घोराणिरूपाणितथैवचाग्निर्वर्णान्बहून्पुष्यतिघोररूपान्
३९ मनुष्यलोकक्षयकृत्सुघोरोनोचेदनुप्राप्तइहांतकःस्यात् शस्त्राणियंत्रंक
वचान्रथांश्चनागान्हयांश्चप्रतिपादयित्वा ४० योधाश्चसर्वेकृतनिश्चयास्ते
भवंतुहस्त्यश्वरथेषुयत्ताःसांग्रामिकंतेयदुपार्जनीयंसर्वंसमग्रंकुरुतन्नरेंद्र ४१
दुर्योधनोनह्यलमद्यदातुंजीवंस्तवैतन्नृपतेकथंचित् यत्तेपुरस्तादभवत्समृद्धं
द्यूतेहृतंपांडवमुख्यराज्यं ४२ इतिउद्योगपर्वणिभगवद्याने ७२ ॥

पुंस्त्वमार्दवंप्रतिपादयित्वासज्जीकृत्य ४० ४१ ४२ इतिअध्यायः ७२ ॥ ७२ १८१

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२४ २५ ईषत्कार्यःअनायाससाध्यःप्रस्कंदेनवक्राकारयावेदिकयाकंदस्त्रक्रभ्रमेमेयइतिविश्वःपार
स्करादित्वात्सुट् प्रस्कंदेनेतिपाठेमध्यमस्त्रियायेतिप्रांचः २६ २७ २८ द्विधाभावःअयंसाधुरसाधुर्वे

कुलीनस्यचयानिंदावधोवामित्रकर्षन महागुणोवधोराजन्नतुनिंदाकुजीवि
का २४ तदेवनिहतोराजायदैवनिरपत्रयः निंदितश्चमहाराजपृथिव्यांसर्व
राजभिः २५ ईषत्कार्योवधस्तस्ययस्यचारित्रमीदृशं प्रस्कंदेनप्रतिस्तब्धश्छिन्नम
लइवद्रुमः २६ वध्यःसर्पइवानार्यःसर्वलोकस्यदुर्मतिः नह्येनंत्वममित्रघ्नमाराज
न्विचिकित्सयाः २७ सर्वथात्वत्क्षमंचैतद्रोचतेचममानघ यत्त्वंपितरिभीष्मेचप्रणि
पातंसमाचरेः २८ अहंतुसर्वलोकस्यगत्वाछेत्स्यामिसंशयं येषामस्तिद्विधाभा
वोराजन्दुर्योधनंप्रति २९ मध्येराज्ञामहंतत्रप्रातिपौरुषिकान्गुणान् तवसं
कीर्तयिष्यामियेचतस्यव्यतिक्रमाः ३० ब्रुवतस्तत्रमेवाक्यंधर्मार्थसहितंहितं नि
शम्यपार्थिवाःसर्वेनानाजनपदेश्वराः ३१ त्वयिसंप्रतिपत्स्यंतेधर्मात्मासत्यवा
गिति तस्मिंश्चाधिगमिष्यंतियथालोभादवर्तत ३२ गर्हयिष्यामिचैवैनंपौरजा
नपदेष्वपि वृद्धबालानुपादायचातुर्वर्ण्येसमागते ३३ ॥

तिसंशयः २९ प्रातिपौरुषिकान्सर्वपुरुषसाधारणान् ३१ ३२ ३३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१४ १५ १६ प्रकृतिंपंचतांमयिमत्समीपेनष्टाप्रकृतिःशौर्यादिरूपःस्वभावोयेषां १७ १८ गौरिवसर्व।

तथाशीलसमाचारोराजन्माप्रणयंकृथाः वध्यास्तेसर्वलोकस्यकिंपुनस्तवभा
रत १४ वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्सामहानुजं श्लाघमानःप्रहृष्टःसन्भ्रातृभिः
सहभाषते १५ एतावत्पांडवानांहिनास्तिकिंचिदिहस्वकं नामधेयंचगोत्रंचत
दप्येषांनशिष्यते १६ कालेनमहताचैषांभविष्यतिपराभवः प्रकृतिंतेभजि
ष्यंतिनष्टप्रकृतयोमयि १७ दुःशासनेनपापेनतदाद्यूतेप्रवर्तिते अनाथवत्त
दादेवीद्रौपदीसुदुरात्मना १८ आकृष्यकेशेरुदतीसभायांराजसंसदि भीष्मद्रो
णप्रमुखतोगौरितिव्याहृतामुहुः १९ भवतावारिताःसर्वेभ्रातरोभीमविक्रमाः
धर्मपाशनिबद्धाश्चनकिंचित्प्रतिपेदिरे २० एताश्चान्याश्चपरुषावाचःससम
दीरयन् श्लाघतेज्ञातिमध्येस्मत्वयिप्रव्रजितेवने २१ येतत्रासन्समानीतास्तेदृ
ष्ट्वात्वामनागसं अश्रुकंठारुदंतश्चसभायामासतेतदा २२ नचैनमभ्यनंदंस्तेरा
जानोब्राह्मणैःसह सर्वेदुर्योधनंतत्रनिंदंतिस्मसभासदः २३ ॥

भोज्येत्वपहासोगोगौरिति १९ २० २१ २२ २३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

कार्पण्यं ग्रामपंचकं देहीति दीनवचनं ४ वृत्तिः जीविका कर्तुमिति शेषः ५ अतिगृद्धा अत्यंतलुब्धाः ६
पर्यायः उपायः यत् येन बलवतां स्वस्मै इति शेषः ७ अनुक्रोशात् भवतः कृपातः कार्पण्यात् स्वस्य दैन्यात्
अलंकर्तुं न समर्थाः ९ निमित्तं अप्यामे कारणं हे पांडव त्वयि कौपीनं धारयति सति तेन कौरवाः नान्वतप्यंत

जयोवधोवासंग्रामेधात्रादिष्टःसनातनः स्वधर्मःक्षत्रियस्यैषकार्पण्यंनप्रशस्यते ४
नहिकार्पण्यमास्थायशक्यावृत्तिर्युधिष्ठिर विक्रमस्वमहाबाहोजहिशत्रून्परं
तप ५ अतिगृद्धाःकृतस्नेहादीर्घकालंसहोषिताः कृतमित्राःकृतबलाधार्त्तराष्ट्राः
परंतप ६ नपर्यायोस्तियत्साम्यंत्वयिकुर्युर्विशांपते बलवंतोहिमन्यंतेभीष्मद्रो
णकृपादिभिः ७ यावच्चमार्दवेनैतान्राजन्नुपचरिष्यसि तावदेतेहरिष्यंतितवरा
ज्यमरिंदम ८ नानुक्रोशान्नकार्पण्यान्नचधर्मार्थकारणात् अलंकर्त्तुंधार्त्तराष्ट्रा
स्तवकाममरिंदम ९ एतदेवनिमित्तंतेपांडवास्तुयथात्वयि नान्वतप्यंतकौपीनं
तावत्कृत्वापिदुष्करं १० पितामहस्यद्रोणस्यविदुरस्यचधीमतः ब्राह्मणानांचसाधू
नांराज्ञश्चनगरस्यच ११ पश्यतांकुरुमुख्यानांसर्वेषामेवतत्त्वतः दानशीलंमृदुंदा
न्तंधर्मशीलमनुव्रतं १२ यत्त्वांसुपधिनाराजन्द्यूतेवंचितवांस्तदा नचापत्रपतेतेन
नृशंसःस्वेनकर्मणा १३ ॥

पश्चात्तापंनकृतवंतः तावत् वनवासादि १० पितामहादी
नू अनादृत्य उपधिनाच्छलेनत्वांद्यूतेवंचितवानिति सार्द्धद्वयसंबंधः ११ १२ १३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰३॰
टी॰
१२९

८॰ ८८ कृत्स्नं गत्वा तथा वृद्धेति शेषः ९९ ३० ३१ यदीति अधर्मेण सांत्वनः राज्यार्थी हीनां पंच ग्रामद
नेन अधर्मेण इतरत् एतेनैव राज्यप्रत्यादानेन सुहृद्वधादि दलं हृदयस्पर्शत्वात् यद्यद्धर्मेणेति स

न जातु गमनं पार्थ भवेत्तत्र निरर्थकं अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादंततो वाप्यवाप्नुया
८॰ युधिष्ठिर उ॰ यत्त्वं मां चोदयते कुलस्य स्वस्ति शर्म सुहृत्कौरवान् कृतार्थं स्वस्तिमंतं त्वा
द्रक्ष्यामि पुनरागतं ८८ विष्वक्सेन कृत्स्नं गत्वा भारतान् शमयेः प्रभो यथा सर्वे
सुमनसः सह स्याम सुचेतसः ८९ भ्राता चासि सखा चासि बीभत्सोर्मम च प्रि
यः सौहृदेनाविशंकोसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ९० अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्था
र्थान्वेत्थ भाषितं यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ९१ यद्यद्धर्मेण संयुक्त
मुपपद्येद्धितं वचः तत्तत्केशव भाषेथाः सांत्वं वा यदि वेतरत् ९२ इत्युद्योगे भग
वद्याने॰ ७२ श्रीभगवान्॰ संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया सर्वं जाना
म्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः १ तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रया मतिः य
दयुद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् २ न चैवं नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशांपते आ
श्रमिणः सर्वेन भैक्षं तु क्षत्रियश्चरेत् ३ ॥ सर्वेति च पाठे त्वन्नतस्य धर्मसंयुक्तत्वमहिंसा
प्राधान्येन बोध्यं ९२ अध्यायः ७२ नैष्ठिकं कर्म यावज्जीवं ब्रह्मचर्यं पारिव्राज्यं च विहितमिति शेषः ३ १२९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

प्रहास्यति न स्वीकरिष्यति ७४ ७५ तेत्वत्संबंधिनि मयि चेत्कृतकृत्ये प्रसांप्रतं अयुक्तं यथा वंधादि प्रवर्तेत नः

पुत्रस्ते हि स्वबलवान् धृतराष्ट्रस्य माधव सपुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ७४
तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनंतरं कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेम हि माधव ७५
ईदृग्घ्यात्ययिके कृच्छ्रेऽस्मिन्कमन्यं मधुसूदन उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तमं ७६
प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणां को हि कृष्णास्ति नस्त्वादृक् सर्वनिश्चयवि
त्सुहृत् ७७ वैशंपायन उ॰ एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः उभयोरेव वाम
र्थाय यास्यामि कुरुसंसदं ७८ शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् पुण्यं मे स्या
न्महाराज चरितं स्यान्महाफलं ७९ मोचयेयं मृत्युपाशात्संरब्धान्कुरुसृंजयान्
पांडवान्धार्तराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमां ८० युधिष्ठिर उ॰ न ममैतन्मतं कृष्ण
यत्त्वं यायाः कुरून्प्रति सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ८१ समेतं पार्थिवं
क्षत्रं दुर्योधनवशानुगं तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ८२ न हि नः प्रीण
येद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखं न च सर्वामरैश्वर्यं तव द्रोहेण माधव ८३ श्रीभगवानुवाच जा
नाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापतां अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षितां ८४
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः क्रुद्धस्य संयुगे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ८५
अथ चेत्ते प्रवर्तेत मयि किंचिदसांप्रतं निर्द

म॰उ॰ त्यागेन राज्यस्येति शेषः तन्नेतेन राज्यं विना हि द्विषतां संशयात् शत्रुवः छिद्रं प्रहरिष्यंति उत उपेक्षां करिष्यंतीत्येवंरू
टी॰ पात् आत्मनः भ्रष्टश्रीकस्य संशयः स महच्छेदात् नाशसंभवात् अतो राज्यत्यागेन युद्धं रतिभावः ६६ सिद्धां
तमाह नचेति ६७ सर्वथा सामदानभेदैः राज्यार्थं यतमानानां युद्धं प्रसिद्धं अवश्यंभावि कर्मेत्यर्थः नत
१२८ अपराक्रमः क्लीबत्वं युद्धमिति शेषः ६८ दारुणं युद्धं तच्छुनामिव निग्रमित्यर्थः ६९ दृष्टांतं विवृणो

यत्तु त्यागेन शांतिः स्यात् तन्नेव वय एव मः संशयाच्च महच्छेदाद्द्विषतामात्मनस्तथा ॥ ६६ ॥
न च त्यक्तं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयं । अत्र या प्रणिपातेन शांतिः सैव गरीयसी ॥
६७ सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकांक्षतां । सांत्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धं नापराक्रमः ॥
६८ प्रतिघातेन सांत्वस्य दारुणं संप्रवर्तते । तच्छुनामिव संपाते पंडितैरुपलक्षितं ॥
६९ लांगूलचालनं क्ष्वेडः प्रतिवाचो विवर्तनं । दंतदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७० ॥
तत्र यो बलवान् कृष्ण जित्वा सोत्ति तदामिषं । एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्च
न ॥ ७१ ॥ सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसां । अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥
७२ ॥ पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति । तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्द
न ॥ ७३ ॥

तिलांगूलेति अत्र लांगूलेन ध्वज उपमीयते क्ष्वेडः ध्वनिः कौटिल्यं परस्परच्छि
द्रान्वेषणं च प्रतिवाचः परस्परनिंदा स्वप्रशंसा च विवर्तनं भूमौ लुठनं दंतदर्शनं मुखव्या
दानेन आरावः भूषणांपले सिंहनादः ७१ ७२ सर्वथेति अनादरो राज्याप्राप्तिः युद्धे कुलक्षयः
प्रणिपाते तु दौर्बल्यप्रसिद्धिः ७२ अतः पतापि न सम्मान्यः तस्मात्तु पितेति द्वाभ्यां ७३ ॥ १२८

CC-0. Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ यवीयान् कनिष्ठः अनुशयः पश्चात्तापः ५७ अनुबंधो दोषोत्सादः सचापापः क ... शेषः शत्रोः शे
षस्य ५८ ५९ अनिर्वृतेन अस्वस्थेन ६१ अतः इति यतः अंतरं छिद्रं नित्यं अपरिहार्यं अतो हेतोः अंत
तः अंततोऽन्यथा स्वस्य परस्य वा नाशं विना शांतिर्नास्ति अयं दोषः नाशाख्यः ६४ अंततः इत्येतस्या

निर्वेदो जीविते कस्मात् सर्वतश्चापजायते ये ह्येव धीरा ह्रीमंत आर्याः करुणवेदिनः
५६ त एव युद्धे हन्यंते यवीयान्मुच्यते जनः हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन।
५७ अनुबंधश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते शेषो हि बलमासाद्य न शेषमनुशे
षयेत् ५८ सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यांतविधित्सया जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते
पराजितः ५९ सुखं प्रशांतः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ जातवैरश्च पुरुषो दुःखं
स्वपिति नित्यदा ६० अनिर्वृतेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि उत्सादयति यः सर्वं य
शसा स विमुच्यते ६१ अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति न हि वैराणि शाम्य
ति दीर्घकालं धृतान्यपि ६२ आख्यातारश्च विद्यंते पुमांश्चेहास्ति ते कुले न चापि
वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ६३ हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्द्धते अतो
ऽन्यथा नास्ति शांतिर्नित्यमंतरमंततः अंतरं लिप्समानानामयं दोषो निरंतरः ६४ पौरुषे
यो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः तस्य त्यागेन वा शांतिर्निधनेनापि वा भवेत् ६५ अथवा मू

वष्टे पौरुषेय इति सार्द्धेन द्विषतां मूलघातेन फलनिर्वृतिः निष्कंटकराज्यप्राप्तिः इत्यादि नास्यात् ताव
तावन्न शांतिरंतरं न भवेत् न शांति सतत् भवेदेवेत्यर्थः अतः शम एव श्रेयानिति भावः ५६ ६६ ॥

म०उ०
टी०
१८

तदेवाह तातयः तिभूयिष्ठाः अतिमहान्तः ४५ ४६ कपालं भिक्षापात्रं ४७ यथा येन प्रकारेण आगतः
फलपर्यन्तं प्राप्तः तं पश्येति योजना ४८ बलमिति नीतिमेव बलं कृत्वा युध्यतोस्य जयपराजयौ व
आत्मच्छन्देन न स्वेच्छया न भवतः तथा तद्धतभूतानां जीवितं मरणं च स्वेच्छया न स्तः ४९ ५०।५१ परा

तातयश्चैवं भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः तेषां वधो ति पापीयान् किं नु युद्धे स्ति शोभ
नं ५५ पापः क्षत्रियधर्मो यं वयं च क्षत्रबंधवः स्वः स्वधर्मो धर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हि
ता ५६ शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या विपण्यजीविकां वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्म
णैर्वृतं ५७ क्षत्रियान् क्षत्रियो हंति मत्स्यो मत्स्येन जीवति श्वा श्वानं हंति दाशार्ह पश्य
धर्मो यथागतः ५८ युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदंति संयुगे बलं तु नीतिमाधाय युद्ध
यो जयपराजयौ ५९ नात्मच्छंदेन भूतानां जीवितं मरणं तथा नाप्यकाले सुखं प्राप्यं
दुःखं वापि यदूत्तम ५० एकोप्यपि बहून् हंति घ्नन्त्येकं बहवोप्युत शूरं कापुरुषो हं
ति अयशस्वी यशस्विनं ५१ जयो नैवोभयोर्दृष्टो नोभयोश्च पराजयः तथैवापचयो
दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ५२ सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते हतस्य च हृषी
केश समौ जयपराजयौ ५३ पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते यस्य स्याद्विजयः
कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवं ५४ अंततो दयितं घ्नंति केचिदप्यपरे जनाः तस्यांगबलही

जयभयाद्व्यपयाने पलायने पि अपचयः क्षयव्ययौ च दृष्टौ भवत एव अपचयो दीनता क्षयो मर
णं तत्र हेतुः व्ययः द्रव्यादेर्नाशः ५२ ५३ विजयो प्यपचयः पराजय एव दृष्टजननाशादित्यादि यस्ये

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

नरलोकममाह अत्रेति धर्मं करोतीति शेषः तस्य धर्मस्य ह्रीः कार्यकरणान्निवृत्तिर्हेतुः वेतोऽन्निविशे
षः ह्रीहीनेन कृतो धर्मोऽप्यधर्म एवेति भावः ३५ ३६ अह्रीकः तिर्यकः तिर्यक् स्थावरतुल्यो नमनुष्य इ
न्यर्थः ३८ ३९ इदं ह्रीमत्वं तेत्वयामयि दृष्टं ४० अत्र ह्रीनिमित्तं नः अस्माकं ४१ प्रथमः कल्पः मुख्यः प

अज्ञाला भेहि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते शास्त्रनिष्ठः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरंगमुत्तमं ४५
ह्रीमान्हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः
४६ धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापे प्रवर्तते
४७ अह्रीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्र
स्तथैव सः ४८ ह्रीमानवति देवांश्च पितॄनात्मानमेव च तेनामृतत्वं व्रजति सा का।
ष्ठा पुण्यकर्मणां ४९ तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसा
मि वसतीरिमाः ५० ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केन चित् अत्र नो यतमानानां व
धश्चेदपि साधुमत् ५१ यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः प्रशान्ताः समभूता
श्च प्रियतामश्नुवामहि ५२ तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया यदयं कौरवान्
हत्वा तानि राष्ट्राण्यवाप्नुमः ५३ ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृत्स्नशत्रवः तेषामप्यव
बध्या
तः समभूताः निर्वैरत्वं गताः ५२ रौद्रकर्म रौद्रकर्मणामुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् क्षयोदया
तयः पूर्वक उदयो यस्यां सा रौद्रकर्मणो परमा काष्ठेति संबंधः ५३ असंबद्धाः अबांधवाः अवधः व
धविरुद्धं पालनं रक्षणं इति बोधवा आर्याः अशत्रवश्च येन तेषामवधः कार्य इति किमाश्चर्यमित्यर्थः ५४

॥२२॥ [illegible]

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
१०६

एतेनिर्धनतांप्राप्तेकेनागरिकाः ग्रामायक्रग्रामवासार्थं वनायासमुद्रादयः नाशायमरणाय २५ आपसदा
र्थमाह श्रियोविनाशइतितद्धिश्रीर्हि २६ धर्म्मेहेतुमभावात्सामेननदारिद्र्यायपरायजेमरणे तच्छा
स्त्रतेअविनीतमित्यर्थः समंतात्सर्वत्रअपरिहार्यमितिशेषः नात्येतिनातिक्रामति २७ २८ तदासंप

एतामवस्थांप्राप्यैकेमरणंवव्रिरेजनाः ग्रामायैकेवनायैकेनाशायैकेप्रवव्रजुः २५ अन्या
दमेकेपुष्यंतियांत्यन्येहिषतांवशं दास्यमेकेचगच्छंतिपरेषामर्थहेतुना २६ आपदेवा
स्यमरणात्पुरुषस्यगरीयसी श्रियोविनाशस्तद्धस्यनिमित्तंधर्मकामयोः २७ यदस्यधर्म्मं
मरणंशाश्वतंलोकवर्त्मवत् समंतात्सर्वभूतानांनतदत्येतिकश्चन २८ नतथाबा
ध्यतेकृत्स्नप्रकृत्यानिर्धनोजनः यथाभुक्त्वाश्रियंप्राप्यतयाहीनःसुखैधितः २९ स
तदात्मापराधेनसंप्राप्तोव्यसनंमहत् सेंद्रान्गर्हयतेदेवान्नात्मानंचकथंचन ३०
नचास्यसर्वशास्त्राणिप्रभवंतिनिवर्हणे सोभिक्रुध्यतिभृत्यानांसुहृदश्चाभ्यसूयति
३१ तंतदामन्युरेवैतिसभूयःसंप्रमुह्यति समोहवशमापन्नःक्रूरंकर्मनिषेवते ३२ पा
पकर्मतयाचैवसंकरंतेनपुष्यति संकरोनरकायैवसाकाष्ठापापकर्मणां ३३ नचे
त्प्रबुध्यतेकृत्स्नंनरकायैवगच्छति तस्यप्रबोधःप्रज्ञैवप्रज्ञाचक्षुर्नरिष्यति ३४ ॥

त्काले आत्मापराधेनचित्तदोषेण रागादिना नात्मानंचेत्यस्यतज्ज्ञात्मानमित्यर्थः ३० अस्यव्यसनस्यनिवर्ह
णेनाशनिमित्तं ३१ तंतदासर्वदेत्यर्थः मन्युःक्रोधः तदानेवेत्यर्थः मुह्यतिकार्याकार्यंनजानाति ३२ एवं
श्रियापुरुषाणांनरकप्राप्तिमुक्त्वातेषांउद्धारोपायमाह नचेदिति तस्यश्रीमतःअविद्यानिद्राणस्यप्रज्ञावि

वेकः सएवप्रबोधोजागरणं यतः उमान्नतरिष्यति अविद्या मितिशेषः ३५ ॥

२८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

काशिभिः राजभिः नाथेन नाथवता भवदनुग्रहात् शक्रेणापीत्यर्थः १४ अवसीयते संस्थीयते स्मिन्नित्यवसा
नं यावज्जीविकं वासस्थानं १५ नः अस्माकं कृते भारता भरतवंश्याः भीष्मादयः मा नशन् मा नश्यंतु १६ ना

काशिभिश्चेदिपांचालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन भवता चैव नाथेन पंच ग्रामा वृता मया १४
अविस्थलं वृकस्थलं माकंदी वारणावतं अवसानं च गोविंद किंचिदेवात्र पंचमं १५
पंच नस्तात दीयंतां ग्रामा वा नगराणि च वसेम सहिता येषु मा च नो भारता नशन् १६
न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोनुमन्यते स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरं नु किं
१७ कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृध्यतः लोभः प्रज्ञानमाहंति प्रज्ञा हंति हता ह्रियं
१८ ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हंति हतः श्रियं श्रीर्हता पुरुषं हंति पुरुषस्याधनं वधः
१९ अधनाद्धि निवर्तंते ज्ञातयः सुहृदो द्विजाः अपुष्पादफलाद्वृक्षाद्यथा तात पतत्त्रि
णः २० एतच्च मरणं तात यन्मत्तः पतितादिव ज्ञातयो विनिवर्तंते प्रेतसत्वादिवा
सवः २१ नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शंबरोब्रवीत् यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्र
तिदृश्यते २२ धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितं जीवंति धनिनो लोके मृता ये
त्वधना नराः ये धनादपकर्षंति नरं स्वबलमास्थिताः ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथ्नंति नरं

नपि भारतानपि १७ कुले इति द्वाभ्यां गर्वजा दोषसंततिरुक्ता १८ १९ द्विजा अर्थिनः २० प्रेतसत्वात् प्रग
तवृत्तेर्मृतादित्यर्थः २१ २२ धर्मं धर्मकारणं सर्वं यज्ञदानादि ये अधनास्ते मृता एव २३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ ६ विज्ञातांतरः प्रकाशितभावः ७ ८ छद्मनाज्ञातचर्यया ९ स्थाता स्थास्यामस्तत्र नः अस्माकं तस्मिन्व
टी॰ त्रदिप्रो वर्षसंवराज्यं गृहीते तस्मिन् न ग्रहास्म नन्यक्षवतो वयं १० ११ मातरं संविधातुं सम्यक्पोष
१२५

युधिष्ठिरः कृतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितं एतद्विमकलं कृत्स्नं संजयो
मां यदब्रवीत् ६ तन्मते धृतराष्ट्रस्य सोस्यात्मा विज्ञातांतरः यथोक्तं दूत आचष्टे व
धः स्यादन्यथा ब्रुवन् ७ अप्रदानेन राज्यस्य शांतिमस्मासु मार्गति लुब्धः पापे
न मनसा चरन्समसमात्मनः ८ यत्तद्द्वादशवर्षाणि वनेषु व्युषिता वयं छद्म
ना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ९ स्थाता नः समये तस्मिन् धृतराष्ट्र इति प्र
भो नाहास्म समयं कृत्स्नं तद्विदो ब्राह्मणा विदुः १० गृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं ना
नुपश्यति वश्यत्वात्पुत्रगृद्धित्वात् मंदस्यान्वेति शासनं ११ सुयोधनमते तिष्ठन्
राजास्मासु जनार्दन मिथ्याचरति लुब्धः सन् चरन् हि प्रियमात्मनः १२ इतो दुः
खतरं किं नु यदहं मातरं ततः संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन १३ ॥

षितुं ततः तत्र स्यामित्यर्थः मित्राणां कर्मणि षष्ठी मातरि इति पाठे अत्र ततोऽन्येषां वणिक्प्रभृतीनां ना
गरिकाणां परित्यागेऽपि मातरं मित्राणि च विदुरादीनि संविधातुमिति शावत् १३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

वरेण्यंवरणीयं ४ ऋषिंमुख्यंनारायणंविपश्चितंप्राज्ञंत्वंयतीनांसंन्यासिनांकल्मषमिवकल्मषंकरणा।
हंसमुद्रंयोगमुद्रयोयेतेअरिष्टः अहिंसितः नेमिःपाठोयस्यअरिष्टनेमिः अहिंसितमर्यादः नेमिरिति।
नेमिर्मर्यादागरुडंजातितः सुपर्णंशोभनपत्रं हरिंहर्तारं ५ आदिःकारणंभुवनस्यकर्मजन्यस्यवो

द्रष्टारोहिहृषीकेशंस्तंसमेतामहात्मानंश्रुत्वाब्रह्मणांवरेण्यं ब्रुवंतंवाचमनन्तंप्रांसत्रूपांजलि
श्रेष्ठमोहयंतमद्रीयान् ४ ऋषिंसनातनंतमंविपश्चितंवाचःसमुद्रंकलशंयतीनां
अरिष्टनेमिंगरुडंसुपर्णंहरिंप्रजानांभुवनस्यधाम ५ सहस्रशीर्षंपुरुषंपुराणम
नादिमध्यांतमनंतकीर्तिं भुवनस्यधातारमजंचनित्यंपरंपरेषांशरणंप्रपद्ये ६ त्रै
लोक्यनिर्माणकरंजनित्रंदेवासुराणामथनागरक्षसां नराधिपानांविदुषांमथा
नमिंद्रानुजंतंशरणंप्रपद्ये ७ इत्युद्योगेयानसंधिः ७१ वैशंपायनउ० संजयप्रति।
यातेतुधर्मराजोयुधिष्ठिरः अभ्यभाषतदाशार्हमृषभंसर्वसात्वतां १ अयंसका
लःसंप्राप्तोमित्राणांमित्रवत्सल नचत्वदन्यंपश्यामियोनआपत्सुतारयेत् २
त्वांहिमाधवमाश्रित्यनिर्भयामोहदर्पितं धार्तराष्ट्रंसहामात्यंस्वयंसमनुयुंक्ष्महे ३
यथाहिसर्वास्वापत्सुपासिवृष्णीनरिंदम तथातेपांडवारक्ष्याःपाह्यस्मान्महतोभया
त् ४ श्रीभगवान्उ० अयमस्मिमहाबाहोब्रूहियत्तेविवक्षितं करिष्यामिहितत्सर्वंयत्त्वं

जंभूतस्यपुण्यादेःधातारंप्रतिभूत्रूपंपरेषांविराडादीनांपरंश्रेष्ठं ६ निर्माणंरचनाजनित्रंजनयिता
१ ७ अध्यायः ७१ संजये १ २ मोहंदर्पितयस्य अनुयुंक्ष्महेप्रार्थयामहे ३ ४ ७॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
१८४

सत्येधर्मे ११ सत्यात् धर्मात् तत्फलात् ब्रह्मलोकादधश्चापि सत्यं अबाधितं अतः सत्योऽपि नामतः विशेषेण
स्नातिप्रस्तवगतो गच्छतीति विष्णुरित्यर्थः एवं जयतीति जिष्णुः १२ शाश्वतत्वात् शाश्वद्भवत्वात् गवां
इंद्रियाणां वेदनात् लाभात् प्रकाशनाद्वा गोविंदः अतत्त्वं मिथ्याभूतं जगत् तत्सत्यमिव स्वीयसत्तास्फू
र्तिप्रधानेन करोतीति तेन हेतुना लोकान्मोहयति १४ धर्मनित्यः सन्निधानात् धर्मनित्यः आगंता
आगमिष्यति आनृशंस्यार्थं कृष्णेति योनाभूदिति कृपाकर्ता १५ अध्यायः ७० चक्षुष्मतोभा

सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेतत्प्रवर्तते सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितं ११
सत्यात्सत्यं च गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरु
च्यते १२ शाश्वतत्वादनंतश्च गोविंदो वेदनाद्गवां अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्र
जाः १४ एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मधुसूदनः आगंता हि महाबाहुरानृशंस्या
र्थमच्युतः १५ इत्युद्योगे यानसंधौ ७० धृतराष्ट्र उ॰ चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि संजय द्र
क्ष्यंति ये वासुदेवं समीपे विभ्राजमानं वपुषा परेण प्रकाशयंतं प्रदिशो दिशश्च १ ई
रयंतं भारतीं भारतानामभ्यर्चनीयां शंकरीं सृंजयानां बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिंद्यां परा
सूनामग्रहणीयरूपां २ समुद्यंतं सात्वतमेकवीरं प्रणेतारमृषभं यादवानां निहं
तारं क्षोभणं शात्रवाणां मुष्णंतं च द्विषतां वै यशांसि ३ ॥

ग्यायस्पृहयामि धन्यास्ते तुष्टास्तु इत्यर्थः चक्षुष्मतां ज्ञानवतां परेण चिन्मात्रेण वपुषा स्वरूपेण १
भारतानां पांडवानां भारतीं वाचं ईरयंतं प्रसन्नभाषया कथयंतं शंकरीं कल्याणकरीं बुभूषद्भिः
ऐश्वर्यमिच्छद्भिः परासूनां मृतानां २ अग्रहणीयं करीभवंतं वेदे हि स्वरूपेण स्पर्धातः कश्चन निम ३ । १८

CC-0. Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सत्त्वमवाप्यतित्वमस्यास्तीति सत्त्ववतः तः पर्वमरुद्भ्यामिति स्मृतो मत्वर्थीयः तस्य त्यपो बाहुलकात्सत्त्वप्राप्त
दपि वो ध्यः अत्र सत्त्वेन अत्यागः सत्त्वं च यस्य अत्याज्यं स सत्त्ववान् सत्त्वत एव सात्वतः शातसवायसा
दिवत्स्वार्थे तद्धितः आर्षवेदस्तेन भातीत्यार्षभ आर्षोपनिषद् पुरुषः उपनिषद्यत्वाद् भागात् वृषभे
क्षणः तथाचार्यो योगः वृषधर्मं भासयतीति वृषभो वेदस्तदेव ईक्षणं चक्षुरिव तत्प्रकाशकं यस्य स वृ
षभेक्षणः इति ७ न जायत इत्यजः अनीकजित् कस्मात् देवानां इंद्रियाणां मध्ये स्वप्रकाशत्वात् अ
गताविति स्मादुत्स्मृवात् उत उत्कर्षेण गच्छति प्रकाशत इति उदरः दमोस्यास्तीति दामः दामस्यासौ

यतः सत्त्वान्न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते सत्त्वतः सात्वतस्तस्मादार्षभो वृषभेक्षणः
७ न जायते जनित्वाऽयमजस्तस्मादनीकजित् देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दमाद्दामो
दरो विभुः ८ हर्षात्सुखात्सुखैश्वर्यात् हृषीकेशत्वमश्नुते बाहुभ्यां रोदसी
बिभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ९ अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः नराणा
मयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः १० पूरणात्सदनाच्चापि ततोसौ पुरुषोत्तमः अ
सतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ११ ॥

उदरश्चेति दामोदरः दामादिति पाठे दम एव दामस्तस्मात् ८ हर्षादिति हृष्यत्यनेनेति हृषी
कं हृष्यतीति सुखं स्वरूपानंदः ईशा ईश्वरो नावान् अतो हृषीकेशः ९ अधो न क्षीयते जातु इति विग्र
हवाक्ये उत्तरपदावयवलोपेन अधोक्षजः सततोर्ध्वरूपः संसारधर्मेणास्पृष्ट इत्यर्थः १०
ईरयतीति पुरुः सीदत्यस्मिन्निति सः तस्मात्पुरुषः स चासावुत्तमश्च पुरुषोत्तमः असतः कार

णस्य सतः कार्यस्य प्रभवाप्ययात् उत्पत्तिप्रलयस्थानत्वात् ११ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ वस्त्येषु आच्छादयति मायया आत्मानमिति वा वसति त्रिभुवनमिति वा वासः स चासौ देवो द्योतमानश्च
टी॰ वासुदेवः वसन्ति देवा अस्मिन्निति वा करणाधारगमस्याऽस्य प्रलयस्थानमित्यर्थः बृहत्वाद्व्यापकत्वात् वे
१२३ वेष्टि व्याप्नोति सर्वमिति विष्णुः ३ मौनात् ध्यानाच्च योगाच्चेति माधीवृत्तिस्तासस्य पाथिभूता मौनादि
भिः धवयति हृदीकरोतीति माधवः मौनं मुनेः कर्म मननं शास्त्रतो युक्तितश्च तत्वालोचनं ध्यानेनि
श्चितेतत्वे चेतसः प्रणिधानं योगस्तस्यैव चेतसो निरोधः मधुसूदनो मधोर्दैत्यस्य नाशकः श्रीकृष्णः
सर्वाणि चतुर्विंशति संख्यानि तत्वानि तन्मयत्वात् तत्प्रधानत्वात् मधुहा मधूनि पृथिव्यादीनि
हन्ति संहरति गच्छति वा एनमिति मधुहा ३ यं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्य पृथिव्यै सर्वाणि भू
वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः वासुदेवस्ततो वेद्यो बृहत्वाद्विष्णुरुच्यते
३ मौनात् ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवं सर्वतत्वमयत्वाच्च मधुहा मधुसू
दनः ४ कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो
भवति सात्वतः ५ पुंडरीकं परं धाममनित्यमक्षयमव्ययं तद्भावात्पुंडरीकाक्षो दस्यु
त्रासाज्जनार्दनः ६ ॥ तानि मध्वित्यभिश्रुत्यात् पृथिव्यादितत्वजातस्य मधुशब्देनैव निर्देशात् ४
कृषिः कर्षत्यात्मनि सर्वं संहरतीति कृषिः सर्वप्रपंचबाधावधिभूतासत्तामात्रं भूवाचकः भवतीति भूः
सत्तात द्वाचकः कृषिरिति शब्दः णश्च निर्वृतिः सा च विष्णुस्तद्भावयोः धीत्वर्थयोर्योगात् कृष्णः सम्मा
ज्ञानंदरूपो भवतीत्यर्थः ५ पुंडरीकस्वेतपद्मं तत्सदृशं पुंडरीकमिव पुंडरीकं हृदयकमलं धामवा
सस्थानं तत्र सन्नपि ग्रतोनलीयते न क्षपते वेति पुंडरीकाक्षः तथा च श्रुतिर्नास्य जरयैतज्जीर्यति।
न वधेनास्य हन्यत इति दस्युघ्र दोषैर्जरा नाशादिभिः परमात्मनोऽस्पृष्टत्वमाह दस्युत्रासात् ज १२३
नं दस्यु जनं नरकं गमयति पीडयतीति जनार्दनस्तस्यार्थः ६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिद्धिंमोत्तं १६ अकृतात्मा अजितमनाः कृतात्मानं नित्यसिद्धं अयोगात्मानं आत्मनः स्वस्य इंद्रियनिग्रहा
दन्यत्र इंद्रियनिग्रहं विना क्रियायागादिरूपउपायः आप्त्युपायो नास्ति १७ इंद्रियाणां अप्रमादतः अविहि
ततयाकामत्यागः अप्रमादः अविहिंसेति छेदः ज्ञानस्य योनिः कारणं १८ अवतनत्वात् अच्युतामा
भूत् यतस्ततः सर्वेभ्य आंतरेभ्यो वाह्येभ्यश्च विषयेभ्यो नियच्छ निगृह्णीष्व १९ इंद्रियाणां समनस्का

धृतराष्ट्र उ॰ अंग संजय मे शंस पंथानमकुतोभयं येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धिमु
त्तमां १६ संजय उ॰ नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनं आत्मनस्तु क्रियोपा
योनान्यत्रेंद्रियनिग्रहात् १७ इंद्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोप्रमादतः अप्रमादोवि
हिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयं १८ इंद्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतंद्रितः बुद्धिश्च ते
मा च्यवतु नियच्छैनां यतस्ततः १९ एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिंद्रियधारणं एतज्ज्ञा
नं च पंथाश्च येन यांति मनीषिणः २० अप्राप्यः केशवो राजन्निंद्रियैरजितैर्नृभिः आ
गमाधिगमाद्योगाद्वशी तत्त्वे प्रसीदति २१ इति यानसंधौ ६९ धृतराष्ट्र उ॰ भूयो
मे पुंडरीकाक्षं संजयाचक्ष्व पृच्छतः नामकर्मार्थवित्तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमं १ संजय उ॰
श्रुतं मे वासुदेवस्य नामनिर्वचनं शुभं यावत्तत्राभिजानेहमप्रमेयो हि केशवः २ ॥

नोधारणं निग्रहेण २० आगमाधिगमात् शास्त्रयुक्त्योर्लाभात् योगात् चित्तवृत्तिनिरोधात् वशी ।
ईश्वरः तत्त्वे स्वयाथात्म्यविषये प्रसीदति ज्ञानदानेनानुगृह्णाति २१ अध्यायः नाम्नां कर्मणां च
अर्थवित् भूत्वा १ यावदभिजाने तावत् वदामीति शेषः वस्तुतस्तु स अप्रमेयो वाचामगोचरः २ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म. ३. अर्जुनेविसृष्टेकामक्रोधादिमलघ्नस्यसत्यंवदनभगवाननित्यग्रयुक्तामाक्रांततनादशायांनाहंगच्छेनश्वा।
टी. मृषयाग्रासत्योभावोनमयात्मकेशाक्योःतानमेतत्त्वात्मिसंभावनापीत्यर्थः १ अवाक्अधोनरकमित्यर्थः
१०२ श्रेयसांसाधनांवचनातिगःउपदेशावमानी २ एकाग्र्यंशुश्रूषमाणंसेवमानंत्वांमोक्ष्यतेमोचयिष्य
ति ६ सिताःबद्धाःपाशैःकामादिभिः ७ अंधोनेतायेषांतेअंधनेत्राः ८ एषःज्ञानमार्गःएका।

दुर्योधन उ॰ भगवान्देवकीपुत्रो लोकांश्चेतिहनिष्यति प्रवदन्नर्जुनेसख्यंनाहंगच्छे
यकेशव १ धृतराष्ट्र उ॰ सुवाग्गान्धारिपुत्रस्त्वं गच्छत्येषसुदुर्मतिः ईर्ष्युर्दुरात्मामानीच
श्रेयसांवचनातिगः २ गान्धार्युवाच ऐश्वर्यकामदुष्टात्मन्वृद्धानांशासनातिग ऐ
श्वर्यंजीवितेहित्वापितरंमांचबालिश ३ वर्धयन्दुर्हृदांप्रीतिंमांचशोकेनवर्धयन्
निहतोभीमसेनेनस्मर्तासिवचनंपितुः ४ व्यास उ॰ प्रियोसिराजन्कृष्णस्यधृतराष्ट्रनि
बोधमे यस्यतेसंजयोदूतोयस्त्वांश्रेयसियोक्ष्यते ५ जानात्येषहृषीकेशंपुराणंय
च्चवैपरं शुश्रूषमाणमेकाग्र्यंमोक्ष्यतेमहतोभयात् ६ वैचित्रवीर्यपुरुषाःक्रोध
हर्षसमावृताः सिताबहुविधैःपाशैर्येनतुष्टाःस्वकेधनैः ७ यमस्यवशमायां
तिकाममूढाःपुनःपुनः अंधनेत्रायथैवांधानीयमानाःस्वकर्मभिः ८ एषएकाय
नःपंथायेनयांतिमनीषिणः तंदृष्ट्वामृत्युमत्येतिमहांस्तत्रनसज्जति ९ ॥

यनःएकस्यब्रह्मणःप्रापकः तंदृष्ट्वा तंमार्गंज्ञात्वामृत्युंसंसारमत्येति आक्रम्यगच्छति अभ्येतीतिपा
ठे आत्मत्वेनमृत्युरप्यवेशविशतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशातआत्माह्येषां
सभवतीतिदेवाश्चनदेवाअपि तत्रसंसारेमहांस्तत्रनसज्जतिनसक्तोभवति ९ ॥ १०२

CC-0. Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vedika Bharara Initiative

विद्यातत्वमस्यादिवाक्यजंज्ञानं तेनहीनोयः सतमोध्वस्तस्तमसाध्वस्तस्वरूपात् निर्विषयानंदमात्रात् च्युतः ३ वि
द्ययातमोविरोधिन्यात्रियुगंत्रीणिस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणियुगंतेरज्जुणावत्संबध्यंतेयस्मिन्नधि
ष्ठानभूतेतत्त्रियुगं अज्ञानकल्पितस्यावस्थात्रयस्यविद्ययावाधेसतिनिरूपाधिस्वरूपमात्मतत्वंज्ञायतइ
त्यर्थः कर्तारंविश्वस्यनिमित्तकारणं अकृतंकर्मभिरसाध्यंनित्यसिद्धत्वात् भूतानांवियदादीनांप्रभवः
उत्पत्तिस्थानंअप्ययोलयस्थानं २ भक्तिः आराध्यत्वेनज्ञानंतच्चकीदृक्शक्तिभेदेनराजवत्तटस्थतयाभग
वान्ध्येयः उतप्रत्यगात्मत्वेनेतिभावः ४ मायांपुत्रकलत्राद्याकारेणपरिणतामविद्यांनसे

संजयउ॰ शृणुराजन्नतेविद्याममविद्यानहीयते विद्याहीनस्तमोध्वस्तोनाभिजाना
तिकेशवं २ विद्ययाताततजानामित्रियुगंमधुसूदनं कर्तारमकृतंदेवंभूतानांप्रभ
वाप्ययं ३ धृतराष्ट्रउ॰ गावल्गणेऽत्रकाभक्तिर्यातेनित्याजनार्दने यथात्वमभिजा
नासित्रियुगंमधुसूदनं ४ संजयउ॰ मायांनसेवेभद्रंतेनवृथाधर्ममाचरे शुद्धभावं
गतोभक्त्याशास्त्राद्वेद्मिजनार्दनं ५ धृतराष्ट्रउ॰ दुर्योधनहृषीकेशंप्रपद्यस्वजनार्द
नं आप्तोनःसंजयस्तातशरणंगच्छकेशवं ६ ॥

वेवृथाधर्मंभगवदर्पणंविनानचरामि शुद्धभावंमनसःकामक्रोधादिराहित्येननैर्मल्यंगतःप्राप्तः
भक्त्याध्यानेनशास्त्रात् तत्वमसीत्यागमात् जनार्दनंजगल्लयाधिष्ठानं अज्ञानमात्रव्यवहितंब्रह्म
नास्तिसंसारीब्रह्मैवास्तीतितत्वालोचनात्मकेनज्ञानेनैवप्राप्यतेतापंसर्पोरज्ज्वेरेवयमितिवत् न
तुकीटभृंगन्यायेनभावनातइत्यर्थः ५ ६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म.उ.
टी.
८८

सर्वविधं सर्वमाच्छादनेयनेसदादानेचकैतवः इति विश्वः संमोहयन् आत्मनोजगत्कर्तृत्वेपिअकर्तृत्वंदर्शी
यन् ११ कालचक्रं संवत्सरात्मकं जगच्चक्रं जगतोजन्मस्थितिलयप्रवाहः युगचक्रं कर्मचक्रं कृतेयत्र
धर्मश्चतुष्पात् त्रेतायांत्रिपाद्धर्मः एकपादधर्मः द्वापरेऽर्धधर्मोर्धमधर्मः कलिस्त्रिपादधर्मएकपा
द्धर्मइति तदिदंकर्मचक्रं पुनः पुनर्जन्ममरणयोर्हेतुभूतं पुनः कर्मपुनः संस्कारः पुनः कर्मेत्येवंरूपं
आत्मयोगेनचैतन्यसंबंधेननहिसंवत्सरादिकंकेवलंजडंअयंभवितुमर्हति सर्वस्यचिदेकप्रका

सकृत्त्वापांडवास्तत्रलोकंसंमोहयन्निव अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छतितेसुता
न् ११ कालचक्रंजगच्चक्रंयुगचक्रंचकेशवः आत्मयोगेनभगवान्परिवर्तयतेनि
शं १२ कालस्यचहिमृत्योश्चजंगमस्थावरस्यच ईशतेभगवानेकः सत्यमेतद्ब्र
वीमिते १३ ईशन्नपिमहायोगीसर्वस्यजगतोहरिः कर्माण्यारभतेकर्तुंकीनाश
इवदुर्बलः १४ तेनवंचयतेलोकान्मायायोगेनकेशवः येतमेवप्रपद्यंतेनतेमुह्य
तिमानवाः १५ इत्युद्योगपर्वणियानसंधौ ६८ धृतराष्ट्रउ० कथंत्वंमाधवंवेत्थस
र्वलोकमहेश्वरं कथमेनंनवेदाहंतन्ममाचक्ष्वसंजय १ ॥

शत्वात् १२ कालः आयुःपरिच्छेदकर्त्रीदेवतामृत्युर्देहप्राणयोर्वियोगकर्त्री ईशतेइष्टे १३ ईशन्नपि
ईशानोपिप्रायोऽल्पकःपरस्यपदंचार्थं कीनाशः कर्षकः वर्द्धनः धान्यादिवृद्धिकृत कीनाशोयमः
वर्धनः रेहाटस्तुना १४ तेनदानमुह्यंति ० अध्यायः ६८ कथंकेनप्रकारेण कानिज्ञानसाधना
निकानिवाज्ञानप्रतिबंधकानीतिप्रश्नार्थः १ ॥ ८८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

कामादिति कामपूर्वकं कर्मोच्यते अकर्मजं तयोर्जन्म लोकानुग्रहार्थं स्वैश्वर्याविर्भावमात्रमित्यर्थः सर्वभा
वाय सर्वस्वभावाय संमितौ तस्यो उभावपि सात्त्वानुरूपावित्यर्थः १ व्यामांतरे समासीत योर्हि स्तयोर्यावा
विस्तारः पंचहस्तमिति तावत् अंतरं मध्यप्रमाणं यस्य तत्स्थामांतरं यथायुक्तं यथानुरूपं यावत्प्रमाणं।

संजय उ. अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ कामादन्यत्र संभूतौ सर्वभावाय सं
मितौ १ व्यामांतरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते वि
भोः २ सापह्नवं कौरवेषु पांडवानां सुसंमतं सारासारबलं ज्ञातुं तेजःपुंजावभासितं ३
नरकं शंबरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः जितवान् घोरसंकाशान् क्रीडन्निव महाबलः ४
पृथिवीं चांतरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ५
भूयो भूयो हि यद्राजन् पृच्छसे पांडवान् प्रति सारासारबलं ज्ञातुं तत्समासेन मे शृणु ६
एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ७
न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनं भस्मीकुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः यतः।
सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ८ ततो भवति गोविंदो यतः कृष्णस्ततो जयः पृथि
वीं चांतरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ९ विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः १० ॥

चिंतितं तावत्प्रमाणं भूत्वा यत्प्रयुक्तं भवति मायया पाडुलत्वरूपेणेत्यर्थः २ सापह्नवं ससंहारं अत एव
पांडवानां सुसंमतं ३ ४ मनसैव संकल्पमात्रेण विशिष्टात्मा श्रेष्ठरूपः वशी ऐश्वर्यवान् ५ ६
७ ८ ९ विचेष्टयति चालयति यतो भूतात्मा सर्वेषां भूतानामंतरात्मा १० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

परेषांतटस्थानां २ युध्यमानानसंतिउदासीनाश्चत्वर्थः ५ असूयामपिदोषदृष्टिः पितरंव्यासं ६ ८ अनयुक्तेष्ट

वैशंपायनः दुर्योधनेधार्तराष्ट्रेतद्वचोनाभिनंदति तूष्णींभूतेषुसर्वेषुसमुत्तस्थुर्नर
र्षभाः १ उत्थितेषुमहाराजपृथिव्यांसर्वराजसु रहितेसंजयंराजापरिप्रष्टुंप्रचक्रमे २
आशंसमानोविजयंतेषांपुत्रवशानुगः आत्मनश्चपरेषांचपांडवानांचनिश्चयं ३ धृत
राष्ट्रः गावल्गणेब्रूहिनःसारफल्गुस्वसेनयोर्यथावदिहास्तिकिंचित् त्वंपांडवानां
निपुणोवेत्स्यसर्वंकिमेषांज्यायःकिमुतेषांकनीयः ४ त्वमेतयोःसारवित्सर्वदर्शी
धर्मार्थयोर्निपुणोनिश्चयज्ञः समेपृष्टःसंजयब्रूहिसर्वंयुध्यमानाःकतरेस्मिन्नसं
ति ५ संजयः नत्वांब्रूयांरहितेजातुकिंचिदसूयाहित्वांप्रविशेतराजन् आनय
स्वपितरंमहाव्रतंगांधारींचमहिषीमाजमीढ ६ तौतेसूयांविनयेतांनरेंद्रधर्मज्ञौ
तौनिपुणौनिश्चयज्ञौ तयोस्तुत्वांसंनिधौतद्वदेयंकृत्स्नंमतंकेशवपार्थयोर्यत् ७
वैशंपायनः इत्युक्तेनचगांधारीव्यासश्चात्राजगाममह आनीतौविदुरेणेहसभां
प्रीतःप्रवेशितौ ८ ततस्तन्मतमाज्ञायसंजयस्यात्मजस्यच अभ्युपेत्यमहाप्राज्ञःकृ
ष्णद्वैपायनोब्रवीत् ९ व्यासः संपृच्छतेधृतराष्ट्रायसंजयआचक्ष्वसर्वंयावदेषोन
युंक्ते सर्वंयावद्वेत्थतस्मिन्यथावद्याथातथ्यंवासुदेवेर्जुनेच १० इतिउद्योगेयान
संधौ ६७ ॥ ॥ ॥ कृति १० इत्युद्योगेयानसंधावध्यायः ६७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

९ १० लोहितांतेप्रायतेचप्रतिप्राणीयस्यसलोहितांतायनात्ः ११ १२ प्राणानांमिथः संनिपाततोग्निसम
संमोयस्मिन्प्रयत्नेइतिशेषः रथध्वनिरेवमंत्रस्थानेधनुः स्रुवेण प्रसृवैलेनप्रसरतिशाखवलेनवय।

यथास्मायंकौशलंवंदनंचसमागताम्सुहृद्वचनेनवाच्याः इदंब्रूयाः संजयराजमध्ये
सुयोधनंपापकृतांनिधाने ९ अमर्षणंदुर्मतिंराजपुत्रंपापात्मानंधार्तराष्ट्रंसल
वं सर्वममैतद्वचनंसमग्रंसहामात्यंसंजयश्रावयेथाः १० एवंप्रतिष्ठाप्यधनंजयो
मांततोर्थवद्धर्मवच्चापिवाक्यंप्रोवाचेदंवासुदेवंसमीक्ष्यपार्थोधीमांल्लोहितांताय
ताक्षः ११ यथाश्रुतंतेवदतोमहात्मनोमधुप्रवीरस्यवचः समाहितं तथैववाच्यंभ
वताहिमद्वचः समागतेषुक्षितिपेषुसर्वशः १२ महास्त्रराग्नौरथवायुनोद्धृतेधनु
स्स्रुवेणास्त्रबलापहारिणा यथानहोमः क्रियतेमहामृधेसमेत्यसर्वैःप्रयतध्वमाह
ताः १३ नचेत्प्रयच्छध्वममित्रघातिनोयुधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितंस्वकं नयामिवः सा
श्वपमहातिकुंजरान्दिशंपितृणामशिवांशितैः शरैः १४ ततोहमामंत्र्यतदाधनंज
यंचतुर्भुजंचैववनमस्यसत्वरः जवेनसंप्राप्तइहामरद्युतेतववांतिकंश्रापयितुंवचोम
हत् १५ इत्युद्योगपर्वणिसंजययानेसमाप्तः ६६ ॥

ताः १३ १४ चतुर्भुजंसंजयस्यापियोगिदृष्ट्यंभगवतश्चतुर्भुजंरूपंसदाहष्टिगोचरमासीदित्यनुमी
यते १५ इतिनैलकंठीयभारतभावदीपेउद्योगपर्वणिसंजययानार्थप्रकाशोध्यायः ६६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१४ १५ कृत्वाराज्यार्धदानेनप्रतिपादयसंभावय अध्यायः ६५ एवमुक्त्वा १ २ ३ ४ ७ ८

यतद्विराटनगरेसहभ्रातृभिरग्रतः १४ उत्सृज्यगाःसुसंत्रस्तंबलंतेसमशीर्यत १५
यच्चैवनगरेतस्मिन्श्रूयतेमहदद्भुतं एकस्यचबहूनांचपर्याप्तंतन्निदर्शनं अ
र्जुनस्तत्तथाकार्षीत्किंपुनःसर्वएवते सभ्रातॄन्नभिजानीहिभक्त्याचपरिपाल
य १६ इ॰उद्योगेसंजययाने ६५ वैशंपायनउ॰ एवमुक्त्वामहाप्राज्ञोधृतराष्ट्रःसु
योधनं पुनरेवमहाभागःसंजयंपर्यपृच्छत १ ब्रूहिसंजययच्छेषंवासुदेवा
दनंतरं यदर्जुनउवाचत्वांपरंकौतूहलंहिमे २ संजयउ॰ वासुदेववचःश्रुत्वाकुं
तीपुत्रोधनंजयः उवाचकालेदुर्धर्षोवासुदेवस्यशृण्वतः ३ पितामहंशांतनवं
धृतराष्ट्रंचसंजय द्रोणंकृपंचकर्णंचमहाराजंचबाह्लिकं ४ द्रौणिंचसोमद
त्तंचशकुनिंचापिसौबलं दुःशासनंशलंचैवपुरुमित्रंविविंशतिं ५ विकर्णंचि
त्रसेनंचजयत्सेनंचपार्थिवं विंदानुविंदावावंत्यौदुर्मुखंचापिकौरवं ६ सैंधवंदुः
सहंचैवभूरिश्रवसमेवच भगदत्तंचराजानंजलसंधंचपार्थिवं ७ येचाप्यन्येपार्थिवा
स्तत्रयोद्धुंसमागताः कौरवाणांप्रियार्थं मुमूर्षवःपांडवाग्निमदीप्तेसमानीताधार्तराष्ट्रे

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

परांगतिंमरणंप्रसंप्रेत्यप्राप्यमरिष्यसेवेत्यर्थः ३ ४ ५ नपातयेत् नहिंस्यात् ६ प्रतिमानेनतुल्यत्वेन

युधिष्ठिरंहिकौंतेयपरंधर्ममिहास्थितं परांगतिमभिप्रेत्यमनत्वंजेतुमिहार्हसि ३ भी
मसेनंचकौंतेयंयस्यनास्तिसमोबले रणांतकंतर्जयसेमहाबातमिवद्रुमः ४ स
र्वेषाससमृतांश्रेष्ठंमेरुंशिखरिणामिव युधिगांडीवधन्वानंकोनयुध्येतबुद्धिमा
न् ५ धृष्टद्युम्नस्यपांचाल्यःकमिवाद्यनपातयेत् शात्रुमध्येशरान्मुंचन्देवरा
डशनीमिव ६ सात्यकिश्चापिदुर्धर्षःसंमतोंधकवृष्णिषु ध्वंसयिष्यतितेसेनांपां
डवेयहितेरतः ७ यःपुनःप्रतिमानेनत्रींल्लोकानतिरिच्यते तंकृष्णंपुंडरीकाक्षंको
नुयुध्येतबुद्धिमान् ८ एकतोह्यस्यदाराश्चज्ञातयश्चसबांधवाः आत्माचपृथिवी
चेयमेकतश्चधनंजयः ९ वासुदेवोपिदुर्धर्षोयतात्मायत्रपांडवाः अविषह्यंपृथि
व्यापितद्बलंयत्रकेशवः १० तिष्ठतातसतांवाक्येसुहृदामर्थवादिनां वृद्धंशांतन
वंभीष्मंतितिक्षस्वपितामहं मांचब्रुवाणंशुश्रूषकुरूणामर्थदर्शिनं द्रोणंकृ
पंविकर्णंचमहाराजंचबाह्लिकं १२ एतेह्यपियथैवाहंमंतव्यमर्हसितांस्तथा सर्वध
र्मविदोह्येतेतुल्यस्नेहाश्चभारत १३ ॥

तुल्यत्वेन ९ १० ११ १२ भीष्मंतितिक्षस्वतद्वाक्यंग्रहाणेत्यर्थः १३ ॥ १३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
१९८

१९ २० २१ तवहृष्यतां द्रष्टव्यं बलमिति शेषः योवीरः कर्णादिः २५ २६ युद्धे द्वयोरन्यतरस्य नाशो पितन्ना
प्राप्नोति विषैरसमाणं कुबेरदयितं भ्रंशं यस्मात्पुरुषो मर्त्योप्यमरत्वं नियच्छति १९
यच्च त्वर्लभते च तत्र रुद्रो भवति वेपमान इति ते कथयंति स्म ब्राह्मणा जंभसाधका २०
ततः किरातास्तद्दृष्ट्वा प्रार्थयंतो महीपते विनेशुर्विषमे तस्मिन्समे गिरिगह्वरे २१
तथैव तव पुत्रोयं पृथिवीमेक इच्छति मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति २२
दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना नच पश्यामि तेजोस्य विक्रमं वा तथावि
धं २३ एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता भीष्मद्रोणप्रभृतयः संत्रस्ताः
साधुयायिनः २४ विराटनगरे भग्नाः किं तत्र तव दृश्यतां प्रतीक्षमाणो यो वीरः
क्षमते वीक्षितं तव २५ द्रुपदो मत्स्यराजश्च संक्रुद्धश्च धनंजयः नशेषयेयुः स
मरे वायुयुक्ता इवाग्नयः २६ अंके कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरं युध्यतोर्हि
द्वयोर्युद्धे नैकांतेन भवेज्जयः २७ इत्युद्योगे संजययाने ५४ धृतराष्ट्र उ० दुर्योध
न विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः १
पंचानां पांडुपुत्राणां यत्तेजः प्रजिहीर्षसि पंचानामिव भूतानां महतां लोकधारि
णां २ ॥

शणवेतिभावः २७ अध्यायः ५४ उत्पथं अमार्गमेव मार्गं मन्यते १ २ ॥ १९९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

९ अमित्रेतिच्छेदः १०।१५ विद्याजंभकवार्तिकाः विद्यामंत्रयंत्रादिरूपा जंभक ओषधीसाधनानि तद्वार्तावि

शाकुनिकउ॰ पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम यदा वै विवदिष्येते तदा मे वश
मेष्यतः ७ विदुर उवाच तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ विगृह्य च स
दुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपेततुः ८ तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ उपसृत्या
परिज्ञातो जग्राह मृगहा तदा ९ एवं ये ज्ञातयोर्थेषु मिथो गच्छंति विग्रहं तेमित्रव
शमायांति शकुनाविव विग्रहात् १० संभोजनं संकथनं संप्रश्नोथ समागमः एता
नि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ११ ये स्म काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते
सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवंति ते १२ येर्थं सततमासाद्य दीना इव समासते श्रि
यं ते संप्रयच्छंति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ १३ धूमायंते व्यपेतानि ज्वलंति सहितानि च धृत
राष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ १४ इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया श्रुत्वा
तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु १५ वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरं ब्रा
ह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजंभकवार्तिकैः १६ कुंजभूतं गिरिं सर्वमभितो गंधमादनं दी ॥ २८ ॥ उ॰ प॰
प्यमानौषधिगणं सिद्धगंधर्वसेवितं १७ तत्रापश्याम वै सर्वे मधु पीतकमाक्षिकं मरु
प्रपाते विषमे निविष्टं कुंभसंमितं १८ ॥

याः विद्याजंभकवार्तिकाः १६ कुंजभूतं सर्वतो लताभिः परिवृतं १७ पीतकमाक्षिकं सुवर्णमाक्षिकं धातुवि

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

भ.गी.
टी.
१६०

नैष्कर्म्यं वा स्वतः शरीराणां सर्वात्मना अप्रवृत्तिः निर्विकल्पकावस्थानं तत्र हेतुः ज्ञानं तच्च श्रवणमननजं न परो
क्षज्ञानेन तत्र मः रागद्वेषशून्यः तत्रापि हेतुः जितेंद्रियः कालाकांती सर्वत्र ममताशून्यः ब्रह्मभूयाय ब्रह्म
भावाय कल्पते योग्यो भवति २२ ब्रह्मभूयफलमाह शाकुनीनामिति नत स्य शाखा ३ ज्ञात्मा मत्यत्रैव सम
वनीयं तेत्र ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ब्रह्मविदः नृपाल्ये नृपात स्य गगन वद्धि षयापि नोग स्यभा

नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तो जितेंद्रियः कालाकांती चरेंल्लोके ब्रह्मभूयाय क
ल्पते २२ शाकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते एवं प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न दृ
श्यते २३ उत्सृज्य वा गृहान् यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते लोकास्तेजोमयास्तस्य क
ल्पंते शाश्वता दिवि २४ इत्युद्योगे सनत्सुजाते ६२ विदुरउ॰ शाकुनीनामिहार्थाय
पाशं भूमावयोजयत् कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामपि शुश्रुम १ तस्मिंस्तौ शकु
नौ बद्धौ युगपत्सहचारिणौ तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खेचरावुभौ २ तौ विहाय
समाक्रांतौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स्म गच्छतः ३ तथा
तमनुधावंतं मृगयुं शकुनार्थिनं आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्ददर्शाथ कृताह्निकः ४
तावंतरिक्षगौ शीघ्रमनुयांतं महीचरं श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ५ वि
चित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन् प्रतिभाति मे प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ६ ॥

वात् खगानामिव तस्य मार्गो न दृश्यते २३ केवलसंन्यासात् क्रममुक्तिस्थानमाह उत्सृज्येति मोक्षे
मोक्षाश्रमं शाश्वताः पुनरावृत्तिशून्याः २४ अध्यायः ६२ दमस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपाद्य दांतयोः कलहक
र्त्तोर्द्वयोरपि नाश इति प्रतिपादयन्नाख्यायिकामुखेनाह शाकुनीनामिति पूर्वेषामुखात् १२ विदु

CC-0. Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ श्री ॥ रामः

१६०

येषां समुदयः उद्भवहेतुः १३ तान्येवाह क्षमा परेभ्यस्ताडनादिप्राप्तावपि संतापानुदयः धृतिः कामादिभिरनु
न्मचित्तता अहिंसा वाङ्मनःशारीरैः परस्यापीडाया अकरणं समता शत्रुमित्रादौ तुल्यत्वं सत्यं यथार्थभाष
णं आर्जवमकौटिल्यं इंद्रियाणां जयः धैर्यं अत्यंतापद्यपि मनसोऽवैक्लव्यं मार्दवं प्रियवादिता ह्रीः कार्या
न्निवृत्तिः अचापलं स्थैर्यं वाङ्मनःकायानां एते दांतानां गुणाः १४ काम इति कामादिमत्वादयमदांत इत्य

आश्रमेषु चतुर्ष्वाहुर्दममेवोत्तमं व्रतं तस्य लिंगं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दमः १३ क्ष
मा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवं इंद्रियाभिजयो धैर्यं मार्दवं ह्रीरचापलं १४ अका
र्पण्यमसंरंभः संतोषः श्रद्दधानता एतानि यस्य राजेंद्र स दांतः पुरुषः स्मृतः १५ कामो
लोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकत्थनं मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दांतो निषेवते अजि
ह्ममशठं शुद्धमेतद्दांतस्य लक्षणं १६ अलोलुपस्तथाल्पेप्सुः कामानामविचिंति
ता समुद्रकल्पः पुरुषः स दांतः परिकीर्तितः १७ सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मा
त्मविद् बुधः प्राप्येह लोके सम्मानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति १८ अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वे
षामभयं यतः स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः १९ सर्वभूतहितो मैत्रस्त
स्मान्नोद्विजते जनः समुद्र इव गंभीरः प्रज्ञातृप्तः प्रशाम्यति २० कर्मणाचरितं पूर्वं
सद्भिराचरितं च यत् तदेवास्थाय मोदंते दांताः शमपरायणाः २१ ॥

र्थः १५ अजिह्मं अकुटिलं अशठं सुशीलं शुद्धं मनसा १६ अलोलुपः आशाहीनः कामानां स्वादीनां अवि
चिंतिता ध्यानमकुर्वन् समुद्रकल्पः गंभीराशयः १७ प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः अत एवात्मवित् बुधः ज्ञात
ज्ञेयः प्रेत्य मृत्वा १८ २० कर्मणेति देववदन्ने भोगैः सदाचारेण च ये युक्तास्ते दांतास्त एव च मोदंते २१ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
१६६

तरिखाः नौस्तकाः कर्णधारादयः तैर्हितान् जलं यथा परिहरति आवर्तेषु पातयति अनरित्रानिति पाठे अरि
त्रकैर्निपातनेनोचालनदंडैस्तैर्हितानित्यर्थः तद्वत् मामकान् स्वरणे बाहुभ्यां परिहरिष्यति ८ ९ अ
दांतो यं फलं लयं करिष्यतीति वसनं दममेव प्रशंसन् विदुर उवाच इहेति किं तन्निःश्रेयसं कल्याणं।

पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथं नाहं भवति न द्रोणेन न कृपेन च वाल्हिके ४
अन्येषु च नरेंद्रेषु पराक्रम्य समाहवे अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ५
पांडवान् समरे पंच हनिष्यामः शितैः शरैः ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः
६ ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च यदा परिहरिष्यंति ऐणेयानिव तंतवा अं
तरिक्षमिव जलं बाहुभिर्मामकारणे ७ पश्यंतस्ते परांस्तत्र रथनागसमाकुलान्
तदा दर्पं विमोक्ष्यंति पांडवाः स च केशवः ८ विदुर उवाच इह निःश्रेयसं वृद्धानि
श्चितदर्शिनः ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ९ तस्य दानं तपः सिद्धि
र्यथावदुपपद्यते दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते १० दमस्तेजो वर्धयति
पवित्रं दममुत्तमं विपाप्मा वर्धते चापि पुरुषो विंदते महत् ११ क्रव्याद्भ्य इव भूता
नामदांतेभ्यः सदा भयं येषां च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं सृष्टं स्वयंभुवा १२ ॥

ब्राह्मणस्य ब्रह्मजिज्ञासोर्दम एव सनातनोऽनादिर्मुख्यो धर्मः ९ तस्य पुंसः दानं तपः सिद्धिर्मोक्षश्च
उपपद्यते कस्य यस्य दमः दानादीननुवर्तते दांतः सन् यो दानादिकं करोति स दानफलं तपः सिद्धिं
च प्राप्नोतीत्यर्थः १० विंदते लभते दमेन महत् ब्रह्म ११ १२ ॥ १६६

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

मांकृतविजयंसभार्यांनद्रक्ष्यति अयंभावः यद्यहंयोत्स्येनर्हि एतस्यजीवनंभविष्यतितन्माभूदतोऽयंनिः
सारोम्रियतामिति १३ १४ सत्यप्रतिज्ञः पूर्वंआदावेवयोत्स्येऽहमुक्त्वाइदानींमयिसतिनयोत्स्यइतिवद
न्यस्याम्यहंशस्त्राणिनजातुसंख्येपितामहोद्रक्ष्यतिमांसभार्यो त्वयिप्रशांतेममशुभा
वेदस्त्वंतिसर्वेभुविभूमिपालाः १३ वैशंपायनउ० इत्येवमुक्त्वासमहाधनुष्मान्हि।
त्वासभांस्वंभवनंजगाम भीष्मस्तुदुर्योधनमेवराजन्मध्येकुरूणांप्रहसन्नुवाच १४
सत्यप्रतिज्ञः किलसूतपुत्रस्त्वयासभारेविषहेतकस्मात् व्यूहप्रतिव्यूहशिरांसिभि
त्वालोकेत्वयंपश्यतभीमसेनात् १५ आवंत्यकालिंगजयद्रथेषुचेदिध्वजेतिष्ठ
तिवाह्लिकेच अहंहनिष्यामिसदापरेषांसहस्रशश्चायुतशश्चयोधान् १६ यदै
वरामेभगवत्यनिंद्येब्रह्मब्रुवाणःकृतवांस्तदस्त्रं तदैवधर्मश्चतपश्चनष्टंवैकर्तन
स्याधमपूरुषस्य १७ यथोक्तवाक्येनृपतौभीष्मेनिक्षिप्यशस्त्राणिगतेचकर्णे वै
चित्रवीर्यस्यसुतोल्पबुद्धिर्दुर्योधनःशांतनवंबभाषे १८ इत्युद्योगेसंजययाने ६१
दुर्योधनउ० सदृशानांमनुष्येषुसर्वेषांतुल्यजन्मनां कथमेकांततस्तेषांपार्थानां
मन्यसेजयं १ वयंचतेपितुल्यावैवीर्येणचपराक्रमैः समेनवयसाचैवप्रातिभेन
श्रुतेनच २ अस्त्रेणयोधमुख्यानांशीघ्रत्वेकौशलेतथा सर्वेस्मसमजातीयाःसर्वेमानु
तिमजीवनपर्यंतंत्वत्तयमुपेतनेसकथंमित्रमितिभावः १७ १८ ब्रह्मब्रुवाणःब्राह्मणोहमितिवदन्
१७ १८ अध्यायः ६२ प्रातिभेनसमयस्फूर्त्या १ २ योधमुख्यान्शूरसमश्च्या युजेरोणादिकः किंकृतमार्ष

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

सावशेषंममआयुरस्तिअतोंतकालस्यानुपस्थितत्वानदस्त्रंममास्तीति अहंसमर्थोस्मिअर्जुनंजेतुमित्यर्थः

अस्मादृतेन्यस्यमयामनोभृच्छुश्रूषयास्वेनचपौरुषेण। नदस्तिचास्त्रंममसावशेषं
तस्मात्समर्थोस्मिममैषभारः ४ तिग्मप्रमाथातिमनुष्यः अस्मादहमवाप्यपंचालकरूष
मत्स्यान् निहत्यपार्थान्सहपुत्रपौत्रैर्लोकानहंशस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ५ पितामहस्मि
ष्टत्वेनसमीपेद्रोणाश्रमवैचनेड्मन्योः यथाप्रधानेनबलेनगत्वापार्थानहनि।
ष्यामिममैषभारः ६ एवंब्रुवंतंतमुवाचभीष्मः किंकत्थसेकालपरीतबुद्धे न
कर्णतुल्यानास्तियथाप्रधानेहतेहताःस्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ७ यत्खांडवंदाहयताकृतंहि
कृष्णद्वितीयेनधनंजयेन श्रुत्वैवतत्कर्मनियंतुमात्मायुक्तस्त्वयावैसहबांधवेन
८ यांचापिशक्तिंत्रिदशाधिपस्तेददौमहात्माभगवान्महेंद्रः भस्मीकृतांतांसमरे
विशीर्णांचक्राहतांद्रक्ष्यसिकेशवेन ९ यस्तेशरःसर्पमुखोविभातिसदाग्र्यमाल्यै
र्महितःप्रयत्नात् सपांडुपुत्राभिहतःशरौघैःसहत्वयायास्यतिकर्मनाशं १० वा
णस्यभौमस्यचकर्णहंताकिरीटिनंरक्षतिवासुदेवः यस्त्वादृशानांचवरीयसांच।
हंतारिपूणांतुमुलेप्रगाढे ११ कर्णउ॰ असंशयंवृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथाचभूयोत्र
ततोमहात्माअर्हयद्भुक्तःपरुषंतुकिंचित्पितामहस्तस्यफलंशृणोतु। १२ ॥

४ अप्रत्सस्माऋप्रियसिच्छ्यो ५ ६ प्रधानेत्वयिहतेसर्वेहताःस्युरतआत्मानंगोपायेत्युपहासः ७ आत्मामनो
नियंतुंयुक्तः अर्जुनंहंतुमुद्युक्तोपरामःकर्तुमशक्तत्वादुर्जयत्वंज्ञातवेतिभावः ८ ९ १० १२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२४ २८ इतीति इत्येवंदुर्योधनोक्तं धृतराष्ट्रः संजयं प्रति उक्ता प्राप्तकालं पूर्वप्रस्तुतं अर्जुनमाहात्म्यमे
व पृच्छत् इदं मत्त्वसमबलं ज्ञात्वा पांडवबलं च तत्वं ब्रूहीत्यर्थः युयुत्सोः वैश्यापुत्रस्य पांडवेष्वनुरक्तस्य

नह्यहं स्माभिजानो राजन् भूतपूर्वः कदाचन असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति २४
पांडवांश्चैव मत्स्यांश्च पंचालान् केकयैः सह सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतास्मि विजितान्मया
२५ सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यंति सर्वशः तथैव ते विनंक्ष्यंति मामासाद्य सहान्वयाः
२६ परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मम परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते २७
पितामहस्य द्रोणस्य कृपस्य शल्यशलयोः अस्त्रेषु यत्प्रजानंति सर्वं तन्मयि विद्यते २८
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ज्ञात्वा युयुत्सोः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदम
२९ इत्युद्योगे संजययाने ५८ वैशंपायन उ० तथा तु पृच्छंतमतीव पार्थान्वैचित्रवीर्यं तम
चिंतयित्वा उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं प्रहर्षयन्संसदि कौरवाणां १ मिथ्याप्रतिज्ञाय म
या यदस्त्रं रामात्कृतं ब्रह्ममयं पुरस्तात् विज्ञाय तेनास्मि तदेवमुक्तस्तेनांतकाले प्रति
भास्यतीति २ महापराधे ह्यपि यत्र तेन महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि
तिग्मतेजाः ससागरामप्यवनिं महर्षिः ३ ॥

कार्याणि ज्ञात्वा एतेषां सर्वेषां विनाशेन तस्यैव
राज्यलाभरूपाणि कार्याणि भविष्यंतीति ज्ञात्वेत्यर्थः २९ अध्यायः ५८ पार्थं पृच्छंतं वैचित्रवीर्यं अचिंत
यित्वेति संबंधः १ हेलनेन अंतकाले प्रतिभास्यस्त्रस्मृतिः अस्यतिति दिपतित्वांत्यस्यतीत्यर्थः २ ३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१५ १६ १७ १८ मद्द्विषःमच्छत्रून् १९ २० अभिध्यामिचिंतयामि २१ २२ २३ ॥

अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामिकार्येणकेनचित् तत्रापोमेप्रवर्त्तंतेयत्रयत्रा
भिकामये १५ भयानकानिविषयेव्यालादीनिनसंतिमे मंत्रगुप्तानिभूतानिनहिं
संतिभयंकराः १६ निकामवर्षीपर्जन्योराजन्विषयवासिनां धर्मिष्ठाश्चप्रजाःस
र्वाईतयश्चनसंतिमे १७ अश्विनावथवाय्वग्नीमरुद्भिःसहवृत्रहा धर्मश्चैवमयाद्वि
ष्टान्नोत्सहंतेभिरक्षितुं १८ यदिह्येतेसमर्थाःस्युर्मद्द्विषस्त्रातुमोजसा नस्मत्रयोद
शसमाःपार्थादुःखमवाप्नुयुः १९ नैवदेवानगंधर्वानासुरानचराक्षसाः शक्ता
स्त्रातुंमयाद्विष्टंसत्यमेतद्ब्रवीमिते २० यदभिध्याम्यहंशश्वच्छुभंवायदिवाशुभं
नैतद्विपन्नपूर्वंमेमित्रेष्वरिषुचोभयोः २१ भविष्यतीदमितिवायद्ब्रवीमिपरंत
प नान्यथाभूतपूर्वंचसत्यवागितिमांविदुः २२ लोकसाक्षिकमेतन्मेमाहात्म्यं
दिक्षुविश्रुतं आश्वासनार्थंभवतःप्रोक्तंनश्लाघयानृप २३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५ ६ देवेष्विति एते देवादयः देवेषु भावेषु शमदमादिषु शाश्वत् अपेतकाना स्वभास्वरेषु भावेषु कामक्रोधा
दिषु ते देवाः पांडवानां सहायं न करिष्यंतीति भावः ७ अथेति देवप्रामाण्यात् वेदप्रामाण्यात् कामादि

नैवमानुषवद्देवाः प्रवर्त्तंते कदाचन कामात्क्रोधात्तथा लोभाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ५
यदा ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इंद्रोश्विनावपि कामयोगात्प्रवर्त्तेरन् न पार्था दुःखमाप्नु
युः ६ तस्मान्न भवता चिंता कार्यैषां स्मात्कथंचन देवेष्वपेतकामास्ते शाश्वत्भावेषु
भारत ७ अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषो लोभश्च लक्ष्यते देवेषु देवप्रामाण्यान्नैषां तद्वि
क्रमिष्यति ८ मयाभिमंत्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशाम्यति दिधक्षुः सकलाल्लोकान्प
रिक्षिप्य समंततः ९ यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः ममाप्यनुपमं भू
यो देवेभ्यो विद्धि भारत १० विदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च लोकस्य प
श्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमंत्रणात् ११ चेतनाचेतनस्यास्य जंगमस्थावरस्य च ।
विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महास्वनं १२ अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नि
त्यशः जगतः पश्यतो भीतं भूतानामनुकंपया १३ स्तंभिता स्वप्सु गच्छंति मया
रथपदातयः देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्त्तिता १४ ॥

मनाकृतमपि निष्फलं भविष्यतीत्यर्थः ८ देवं बलं मय्यस्तीत्याह मयाभीति ९ १० १४

युद्धायावस्थितंपार्थपार्थिवैरतिमानुषैः अशक्यंरथशार्दूलंपराजेतुमरिंदमं १८
त्रिपत्त्येकेनवेगेनपंचबाणशतानियः १९ सदृशंबाहुवीर्येणकार्त्तवीर्यस्यपांडवं
तमर्जुनंमहेष्वासंमहेंद्रोपेंद्रविक्रमं २० निघ्नंतमिवपश्यामिविमर्देस्मिन्महाहवे २
त्येवंचिंतयन्कृत्स्नमहोरात्राणिभारत २१ अनिद्रोनिःसुखश्चास्मिकुरूणांशमचिंत
या २१ त्वयोदयोयंसुमहान्कुरूणामंतउपस्थितः अस्यचेत्कलहस्यांतःशमादन्यो
नविद्यते २२ शमोमेरोचतेनित्यंपार्थैस्तातनविग्रहः कुरुभ्योहिसदामन्येपांडवा
न्शक्तिमत्तरान् २३ इत्युद्योगेसंजयपाने ९ वैशंपायनउ० पितेरतद्वचःश्रुत्वाधा
र्त्तराष्ट्रात्ममर्षणः ध्यात्वायविपुलंक्रोधंपुनरेवेदमब्रवीत् १ अशक्यादेवसचिवाः
पार्थाःस्युरितियद्भवान् मन्यतेतद्भयंव्येतुभवतोराजसत्तम २ अकामद्वेषसंयो
गात्लोभद्रोहाच्चभारत उपेक्षयाचभावानांदेवादेवत्वमाप्नुवन् ३ इतिद्वैपायनोव्या
सोनारदश्चमहातपाः जामदग्न्यश्चरामोनःकथामकथयत्पुरा ४

॥ ४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५० दैवंबलाधिक्यंपांडवेषुदर्शयति अग्निरिति भीमेभयंकरे ८ ज्ञातिग्रथ्याजन्मग्रहणाद्धेतोर्युधिष्ठिरादीनांपित

दुर्योधनेयंचिंतामेशश्वदप्युपशाम्यति सत्यंह्येतदहंमन्येप्रत्यक्षंनानुमानतः ५ आत्म
जेषुपरंस्नेहंसर्वभूतानिकुर्वते प्रियाणिचैषांकुर्वंतियथाशक्तिहितानिच ६ एवमे
वोपकर्तृणांप्रायशोलक्षयामहे इच्छंतिबहुलंसंतःप्रतिकर्तुंमहत्प्रियं ७ अग्निःसा
चिव्यकर्तास्यात्खांडवेतत्कृतंस्मरन् अर्जुनस्यापिभीमेस्मिन्कुरुपांडुसमागमे ८
ज्ञातिसंबंधमापन्नाःपांडवानामनेकशः धर्मादयःसमेष्यंतिसमाहूतादिवौकसः
९ भीष्मद्रोणकृपादीनांभयाद्दशनिसंमितं दिरक्षिषंतःसंरंभंगमिष्यंतीतिमेमतिः १०
तेदेवैःसहिताःपार्थानशक्याःप्रतिवीक्षितुं मानुषेणनरव्याघ्रावीर्यवंतोस्त्रपारगाः
११ दुरासदंयस्यदिव्यंगांडीवंधनुरुत्तमं वारुणौचाक्षयौदिव्यौशरपूर्णौमहेषुधी १२
वानरश्चध्वजेदिव्योनिःसंगोधूमवद्गतिः रथश्चचतुरंतायांयस्यनास्तिसमःक्षितौ
१३ महामेघनिभश्चापिनिर्घोषःश्रूयतेजनैः महाशनिसमःशब्दःशात्रवाणांभयं
करः १४ यंवातिमानुषंवीर्येकृत्स्नोलोकोव्यवस्यति देवानामपिजेतारंयंविदुःपा
र्थिवारणे १५ शतानिपंचचैवेषून्योगृह्णन्नैवदृश्यते निमेषांतरमात्रेणमुंचन्दूरंच
पातयन् १६ यमाहभीष्मोद्रोणश्चकृपोद्रौणिस्तथैवच मद्रराजस्तथाशल्योमध्य
स्थायेचमानवाः १७ ॥

रोधर्मादयोपितेषांसहायाःसंति ९ दिरक्षिषंतःरक्षितुमिच्छंतःसंरंभंक्रोधं १० २

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
१९२

२८ बलं शारीरं वीर्यं मानसोत्साहः तेजः शौर्यं शीघ्रता शैघ्र्यं कार्यावबोधः लघुहस्तता वेगेन बाणप्रक्षेप्तृता २९
३१ अध्यायः ५१ संजयस्य १२३ वचस एव गुणान्दोषांश्च निश्चित्य स्वेषां परेषां च बलाबलं निश्चित्याह दै

तेजोमयं दुराधर्षं गांडीवं यस्य कार्मुकं महितायेन तेनेदं देवदेवः सव्यसाचिना २३ महति
यत्पुनः पार्थकः प्रार्थयितुमिच्छति यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुरंदरः २४ बाहु
भ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् २५
देवासुरमनुष्येषु यक्षगंधर्वभोगिषु न तं पश्याम्यहं युद्धे पांडवं योऽभ्ययाद्रणे २६
यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतं एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनं २७ एके
न पांडुपुत्रेण विराटनगरे यदा भग्नाः पलायंत दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनं २८ बलं
वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते २९
इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन्गिरा गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः
३० केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवीद्रोमहर्षणं
३१ इत्युद्योगे संजययाने ५१ वैशंपायन उ॰ संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेश्वरः
ततः संख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः १ प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणान्दोषान्वि।
चक्षणः यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति २ बलाबलं विनिश्चित्य याथा।
तथ्येन बुद्धिमान् शक्तिं संख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः ३ देवमानुषयोः श
क्त्या तेजसा चैव पांडवान् कुरून्शक्त्याल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ४ ॥ ॥ उ ॥

वेति पांडवेषु दैवं मानुषं च बलमिति अस्माकं तु केवलं मानुषमेवास्तीत्यर्थः शक्त्या परिच्छेद्येति १९२

CC-0. Punjab University Chandigarh. An eGangotri/Vaidika Bharata Initiative

१० द्रोणभीष्माभ्यां द्रोणभीष्मयोः ॥ मानसः संकल्पः सेत्स्यते १२ ॥ क्षणमिति वक्ष्यमाणलक्षणकालेन गो
कुर्ध्वं रेखितलोपादेः पार्थस्य शुभलक्षणो पादपीठादपहृतो नखप्रशमं हंसुभो १३ ण
मो हृते तत्क्षणोपालस्कंधविवोढृतो पकासनगतो हृष्टा भयमामहदाविशत् १४
इंद्रविस्मयमावेतोमं दात्मानावबुध्यते संख्ययाद्रोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकत्थ
नात् ॥ निदेशस्याविमोचयस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते संकल्पाय धर्मराजस्य तिस्र योमे
तदाभवन् १५ सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामासीनो लब्धसत्क्रियः अंजलिं मूर्ध्नि संधाय
तौ सदेशमचोदयं १६ यत्न शुणकिणांकेन पाणिना शुभलक्षणं पादमानमयत्
पार्थः कृष्णावसममचोदयत् १७ इंद्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः इंद्रवीर्योपमः
कृत्स्नः संविष्टो माभ्यभाषत १८ वाचं संवदतां श्रेष्ठो ह्लादिनीं वचनक्षमां त्रासनीं धार्त
राष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणां १९ वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्वितां श्रश्रोषम
हमिष्टार्थां पश्चाद्धृदयहारिणीं २० वासुदेवः संजयेदं वचो ब्रूयाथ्वतराष्ट्रं मनीषिणं
कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः २१ आवयोर्वचनात्सूत ज्येष्ठानप्यभि
वादयन् यवीयसश्च कुशलं पश्चात्पृष्ट्वैवमन्तरं २२ यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो द
त्तदक्षिणाः पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतं २३ अर्थांस्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान्प्रा
प्नुत कामजान् प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये २४ ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्ना
विंदेति चुक्रोश कृष्णा हस्तप्रदानमात्रेण तस्मात् क्रोशस्य ऋणं न परिहृतं किं तु कौरवाणां समुच्छेदं विना त

पसर्पति यद्वा विंदेति चुक्रोश कस्मान्मां हरवासिनं २२

त हृदयान्नापसर्पतीत्यर्थः २२ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२४ २५ २६ २७ २८ २९ अध्यायः ५८ यद १ २ ३ ४ ५ आसातांउपविष्टौ ६ ७ ८ ॥

यदाद्रक्षसिभीमेनकुंजरान्विनिपातितान् विशीर्णदंतान्गिर्याभान्भिन्नकुंभान्स
शोणितान् २४ तानभिप्रेक्ष्यसंग्रामेविशीर्णानिवपर्वतान् भीतोभीमस्यसंस्पर्शात्स्म
र्तासिवचनस्यमे २५ निर्दग्धंभीमसेनेनसैन्यंहतरथद्विपं गतिमग्नेरिवप्रेक्ष्यस्मर्ता
सिवचनस्यमे २६ महद्वोभयमागामिनचेच्छाम्यथपांडवैः गदयाभीमसेनेनहताः
शममुपेष्यथ २७ महावनमिवछिन्नंयदाद्रक्षसिपातितं बलंकुरूणांभीमेनतदा
स्मर्तासिमेवचः २८ वैशंपायनउ॰ एतावदुक्त्वाराजानंसर्वांस्तान्पृथिवीपतीन् अ
नुभाष्यमहाराजपुनःपप्रच्छसंजयं २९ इत्युद्योगपर्वणिसंजययाने ५८ धृतराष्ट्र
उ॰ यदब्रूतांमहात्मानौवासुदेवधनंजयौ तन्मेब्रूहिमहाप्राज्ञशुश्रूषेवचनंतव १
संजयउ॰ शृणुराजन्यथादृष्टौमयाकृष्णधनंजयौ ऊचतुश्चापियद्वीरौतत्तेवक्ष्यामि
भारत २ पादांगुलीरभिप्रेक्षन्प्रयतोहंकृतांजलिः शुद्धांतंप्राविशंराजन्नाख्यातुंन
रदेवयोः ३ नैवाभिमन्युर्नयमौतंदेशमभियांतिवै यत्रकृष्णौचकृष्णाचसत्यभामाच
भामिनी ४ उभौमध्वासवक्षीबौचंदनाक्तौस्रग्विणौ वरवस्त्रधरौदिव्याभरणभूषि
तौ ५ नैकरत्नविचित्रंतुकांचनंमहदासनं विविधास्तरणास्तीर्णंयत्रासातामरिंदमौ ६
अर्जुनोत्संगगौपादौकेशवस्योपलक्षये अर्जुनस्यचकृष्णायाःसत्यायाश्चमहात्मनः ७

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१२ चातुर्होत्रंचतुर्णांहोतृणामृत्विजांकर्म १३ १४ १९ रुरूणामिवेमत्तकुंजराणांलाटभाषयाप्रवृत्तानामितिपाठो
अहंचतातकर्णश्चरणयज्ञंवितत्यवै युधिष्ठिरंपशुंकृत्वादीक्षितौपुरुषर्षभौ १२ रथो
वेदीस्रुवःखड्गोगदास्रुक्कवचंसदः चातुर्होत्रंचधुर्यामेशरादर्भाहविर्यशः १३ आ
त्मयज्ञेननृपतेइष्ट्वावैवस्वतंरणे विजित्यचसमेष्यावोहतामित्रौश्रियावृतौ १४ अ
हंचतातकर्णश्चभ्रातादुःशासनश्चमे एतेवयंहनिष्यामःपांडवान्समरेत्रयः १५ अ
हंहिपांडवान्हत्वाप्रशास्तापृथिवीमिमां मांवाहत्वापांडुपुत्राभोक्तारःपृथिवीमिमां
१६ त्यक्तंमेजीवितंराजन्धनंसर्वंचपार्थिव नजातुपांडवैःसार्द्धंवसेयमहमच्युत १७
यावद्धिसूच्यास्तीक्ष्णायाविध्येदग्रेणमारिष तावदप्यपरित्याज्यंभूमेर्नःपांडवान्प्रति
१८ धृतराष्ट्रउ॰ सर्वान्वस्तातशोचामित्यक्तोदुर्योधनोमया येमंदमनुयास्यध्वंयांतंवै
वस्वतक्षयं १९ रुरूणामिवयूथेषुव्याघ्राःप्रहरतांवराः वरान्वरान्हनिष्यंतिसमेता
युधिपांडवाः २० प्रतीपमिवमेभातियुयुधानेनभारत व्यस्तासीमंतिनीग्रस्ताप्रमृष्टा
दीर्घबाहुना २१ संपूर्णंपूरयन्भूयोधनंपार्थस्यमाधवः शैनेयःसमरेस्थाताबीजव
त्प्रवपन्शरान् २२ सेनामुखेप्रयोद्धानोभीमसेनोभविष्यति तंसर्वेसंश्रयिष्यंतिप्रा
कारमकुतोभयं २३ ॥ पुंक्षःपदेरुरूणांमध्येवरान्व्याघ्राइवेतियोजना १९ २० भारतीसेना
स्त्रीरूपकेणनिर्दिष्टापाठांतरेप्रादस्त्रावदाते २१ धनंबलं २२ प्राकारमिवभीमंसंश्रयिष्यंति २३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
९६

टी॰ कृष्णकर्णे ॥ टी॰ अध्यायः ५० जातएषतवास्त्रावहत्यत्र ग्रामएवमहत्स्वप्यहत्याधुनिकः पाठः नराश्वावहति
नैनान्हंतुमहोहियोयोस्ति पृथिव्यामिहकश्चन यथाविधः सव्यसाचीपांडवः सत्यविक्र
मः टी॰ देवैरपिसंभर्तादिव्योरथोगांडीवधन्वनः नसज्जेयोमनुष्येणमामस्मकृथामनो
युधि टी॰ इत्युद्योगेसंजययाने॰ ५० धृतराष्ट्र॰ तत्रतेजाब्रह्मचारीकोमारादपिपां
डवः तेनसंयुगमेष्यंतिमंदाविलपतोमम १ दुर्योधननिवर्तस्वयुद्धाद्भरतसत्तम
नहियुद्धंप्रशंसंतिसर्वावस्थमरिंदम २ अलमर्धंपृथिव्यास्तेसहामात्यस्यजीवि
तं प्रयच्छपांडुपुत्राणांयथोचितमरिंदम ३ एतद्धिकुरवःसर्वेमन्यंतेधर्मसंहि
तं यत्त्वंप्रशांतिमन्विच्छाःपांडुपुत्रैर्महात्मभिः ४ अंगेमांसमवेक्षस्वपुत्रस्वामे
ववाहिनीं जातएषतवास्त्रावस्त्वंतमोहान्नबुध्यसे ५ नत्वहंयुद्धमिच्छामिनैतदिच्छ
तिवाह्लिकः नचभीष्मोनचद्रोणोनाश्वत्थामानसंजयः ६ नसोमदत्तोनशल्योन
कृपोयुद्धमिच्छति सत्यव्रतःपुरुमित्रोजयोभूरिश्रवास्तथा ७ येषुसंप्रतितिष्ठे
युः कुरवःपांडवाःपरैः तेयुद्धंनाभिनंदंतितत्तुभ्यंतातरोचतां ८ नत्वंकरोषिका
मेनकर्णःकारयितातव दुःशासनश्चपापात्माशकुनिश्चापिसौबलः ९ दुर्योधन
उ॰ नाहंभवतिनद्रोणेनाश्वत्थाम्निनसंजये नभीष्मेनचकांबोजेनकृपेनचनवाह्लिके
१० सत्यव्रतेपुरुमित्रेभूरिश्रवसिवापुनः अन्येषुवातावकेषुभारंकृत्वासमाह्वये ११ ॥
पाठेतत्राणामश्वादीनांवेगवत्तांवाहनानामभावःसर्वतःखादनं कंटकोगापुणपांडवइतियावत अवरत्नणकों

नीत्वादेः खादनार्थान् यज्ञ्यानेषु पांडवः पराजयलतणमितिभावः ५ ११ ॥

४४ ४२ प्रारब्धतःस्रापयातःविरूढ्ढलतणयागतायुधरत्नमर्थाः ४७ ४८ दंड्वदत् ४९ ६० ॥

यतोनाशोवयदयंविग्रहंतैर्महात्मभिः किंनसंजयमेब्रूहिपुनस्तेषांविचेष्टितं ४५ क
स्तांस्तत्रस्विनोभयःसंदीपयतिपांडवान् अर्चिष्मतोमहेष्वासान् हविषापावकानि
व ४६ संजयउ० धृष्टद्युम्नःसदैवेतान्संदीपयतिभारत युध्यध्वमितिमाभैष्टयुद्धाद्भ
रतसत्तमाः ४७ येकेचित्पार्थिवास्तत्रधार्तराष्ट्रेणसंवृताः युद्धेसमागमिष्यंतितन्मुले
नास्त्रसंकुले ४८ तान्सर्वानाहवेक्रुद्धान्सानुबंधान्समागतान् अहमेकःसमादास्ये
तिमिमत्स्यानिवोदकात् ४९ भीष्मंद्रोणंकृपंकर्णंद्रौणिंशल्यंसुयोधनं एतांश्चापिनि
रोत्स्यामिवेलेवमकरालयं ५० तथाब्रुवंतंधर्मात्माप्राहराजायुधिष्ठिरः तववीर्यंच
वीर्यंचपांचालाःपांडवैःसह ५१ सर्वेसमधिरूढाःस्मःसंग्रामान्नःसमुद्धर जानामि
त्वांमहाबाहोक्षत्रधर्मेव्यवस्थितं ५२ समर्थमेकंपर्याप्तंकौरवाणांविनिग्रहे पुरस्ता
दुपयातानांकौरवाणांयुयुत्सतां ५३ भवतायद्विधातव्यंतन्नःश्रेयःपरंतप संग्रामा
दपयातानांभग्नानांशरणैषिणां ५४ पौरुषंदर्शयन्शूरोयस्तिष्ठेदग्रतःपुमान् क्री
णीयात्तंसहस्रेणइतिनीतिमतांमतं ५५ सत्वंशूरश्चवीरश्चविक्रांतश्चनरर्षभ भया
र्तानांपरित्राताभवसंयुगेषुनसंशयः ५६ एवंब्रुवतिकौंतेयेधर्मात्मनियुधिष्ठिरे धृष्टद्यु
म्नउवाचेदंमांवचोगतसाध्वसं ५७ सर्वान्जनपदान्सूतयोधाःदुर्योधनस्यये सबाह्लिका
न्कुरून्सर्वान्प्रतिपेयान्प्रारब्धतः ५८ सूतपुत्रंतथाद्रोणंसहपुत्रंजयद्रथ दुःशासनं।

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
१५९

२२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ५० येनोयानहरिणाश्वावान्तेननापाशेन ५१ ५२ ५३ ५४ ॥

उत्तमौजाश्चपांचाल्योयुधामन्युश्चदुर्जयः शिखंडीक्षत्रदेवश्चतथावैराटिरुत्तमः
काशयश्चेदयश्चैवमत्स्याःसर्वेचसृंजयाः विराटपुत्रोबभ्रुश्चपांचालाश्चप्रभद्रकाः
२३ येषामिंद्रोप्यकामानांनहरेत्पृथिवीमिमां वीराणांरणधीराणांयेभिंद्युःपर्वता
नपि २४ तान्सर्वगुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः क्रोशतोममदुष्पुत्रोयोद्धुमिच्छ।
तिसंजय २५ दुर्योधनउ॰ उभौस्वएकजातीयौतथोभौभूमिगोचरौ अथकस्मात्पांडवा
नामेकतोमन्यसेजयं २६ पितामहंचद्रोणंचकृपंकर्णंचदुर्जयं जयद्रथंसोमदत्त
मश्वत्थामानमेवच २७ सुतेजसोमहेष्वासानिंद्रोपिसहितोमरैः अशक्तःसमर
जेतुंकिंपुनस्तातपांडवाः २८ सर्वेचपृथिवीपालामदर्थेताततपांडवान् आर्याः
शस्त्रभृतःशूराःसमर्थाःप्रतिबाधितुं २९ नमामकान्पांडवास्तेसमर्थाःप्रतिवी
क्षितुं पराक्रांतोह्यहंपांडून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ५० मत्प्रियंपार्थिवाःसर्वेयेचिकी
र्षंतिभारत तेतान्नावारयिष्यंतिएणेयानिवतंतुना ५१ महतारथवंशेनशरजा
लैश्चमामकैः अभिद्रुताभविष्यंतिपांचालाःपांडवैःसह ५२ धृतराष्ट्रउ॰ उन्मत्तइव
मेपुत्रोविलपत्येषसंजय नहिशक्तोरणेजेतुंधर्मराजंयुधिष्ठिरं ५३ जानातिहि
यथाभीष्मःपांडवानांयशस्विनां बलवत्तांसपुत्राणांधर्मज्ञानांमहात्मनां ५४ ॥

१५९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

समाह्वानेन तत्तन्नामाख्यानेन २४ अकालिकं कालं विना २५ २६ प्रोक्षिताः पशुवत् वधार्थं संस्कृताः काल

तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकास्तथा त्रिगर्तानां च वैमुख्यौ यौ तौ संसप्तका
विति १८ दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृ
हद्बलः १९ द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभि
यास्यंति भारत २० चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति भोजं तु कृतवर्माणं युयु
धानो युयुत्सति २१ सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रंदनो युधि स्वयं संकल्पयामास।
स्यालं ते सुबलात्मजं २२ उलूकं चैव कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः नकुलः कल्प
यामास भागं माद्रवतीसुतः २३ ये चान्ये पार्थिवा राजन् प्रत्युद्यास्यंति संगरे समा
ह्वानेन तांश्चापि पांडुपुत्रा अकल्पयन् २४ एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भाग
शः यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकं २५ धृत॰ न संति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्यू
तदेविनः येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्द्धनि २६ राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षि
ताः कालधर्मणा गांडीवाग्निं प्रवेक्ष्यंति पतंगा इव पावकं २७ विद्रुतां वाहिनीं मन्ये
कृतवैरैर्महात्मभिः तां रणे के नु यास्यंति प्रभग्नां पांडवैर्युधि २८ सर्वे ह्यतिरथाः शूराः
कीर्तिमंतः प्रतापिनः सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिंजयाः २९ येषां युधिष्ठि
रो नेता गोप्ता च मधुसूदनः योधौ च पांडवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ३० नकुलः सह
देवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नस्य सात्मजः ३१ ॥ धर्मेणायजमानेन

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ पृथग्गतौ क्षौहिणीभ्यां तु पांडवानभिसंश्रितौ महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुषमानिनौ ३ अक्षौ
टी॰ हिण्या पृथक् पांचाल्या दशभिस्तनयैर्वृतः सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ४ द्रुपदो व
१५८ र्द्धयन्मानं शिखंडिपरिपालितः अपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ५ विराटः सह
पुत्राभ्यां शंखेनैवोत्तरेण च सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ६ सहितः पृथिवीपालो
भ्रातृभिस्तनयैस्तथा अक्षौहिण्यैव सैन्यानां वृतः पार्थं समाश्रितः ७ जरासंधिर्मागधश्च
धृष्टकेतुश्च चेदिराट् पृथक्पृथग्गतौ प्राप्तौ पृथग्गतौ क्षौहिणीवृतौ ८ केकया भ्रातरः पंच
सर्वे लोहितकध्वजाः अक्षौहिणीपरिवृताः पांडवानभिसंश्रिताः ९ एतानेतावतस्तत्र
तान्पाण्डुपसमागतान् ये पांडवार्थे योत्स्यंति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीं १० यो वेद मानवो व्यू
हं दैवं गांधर्वमासुरं स तत्र सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महारथः ११ भीष्मः शांतनवो राजन्
भागः क्लृप्तः शिखंडिनः तं विराटोऽनुसंयातः सार्धं मत्स्यैः प्रहारिभिः १२ ज्येष्ठस्य पांडुपुत्र
स्य भागो मद्राधिपो बली तौ तु तत्राब्रुवन्केचिद्विषमौ नौ मताविति १३ दुर्योधनः सह
सुतः सार्धं भ्रातृशतेन च प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः १४ अर्जुनस्य तु
भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः अश्वत्थामा विकर्णश्च सैंधवश्च जयद्रथः १५ अशक्याश्चैव
ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः सर्वांस्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः १६ महेष्वा
सा राजपुत्रा भ्रातरः पंच केकयाः कैकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यंति संयुगे १७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

भारोरथ्येऽरोधः हारादोह्यमपि नभवेत् १२ ११ यत्त अश्वानां प्रातं हतं हतं पुनः पुनः कतिपयाग्यहननेनैवदिव्यप्रभावात्
शतशः यत्तेऽयतः पुरस्तादृतवरं तथाश्रमराराज्ञोऽश्वाः दंतवर्णाः श्वेताः रथे युक्ता अश्वाः भांति १४ ऋक्षप्रख्याः सम्प्रार्थित

यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्ध्वा वर्णान्विभ्रत्तेजसश्चित्ररूपान् तथा ध्वजो विहितो भौ।
मसेनेन नवेज्ञारोभ वितानो तरोधः १२ श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वाः दिव्या रथ्याश्चित्र
रथेन दत्ताः भूयंतरिते दिवि वानरेंद्र पर्षीगातिर्हीयते नात्र सर्वा १३ प्रातं यत्त सूयते
नित्यकाले हतेहते दत्तवरं पुरस्तात् तथा राज्ञो दंतवर्णा बृहंतो रथे युक्ता भांतितद्वी
र्यतुल्याः १४ ऋक्षप्रख्या भीमसेनस्य वाहा रणे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः १४ कल्माषा
गास्तित्तिरविचित्रपृष्ठा भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फाल्गुनेन भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरंगैर्विशिष्टा।
मुदा युक्ताः सहदेवं वहंति १५ माद्रीपुत्रं नकुलं वाजमीढं महेंद्रदत्ता हरयो वाजिम
ख्याः समा वायोर्बलवंतस्तरस्विनो वहंति वीरं वृत्रशत्रुं यथेंद्रं १६ तुल्याश्चैभिर्वयसा
विक्रमेण महाजवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारान्वहंत्यश्वा देव
दत्ताबृहंतः १७ इत्युद्योगे संजययाने ५६ धृतराष्ट्र उ॰ कांस्तत्र संजयापश्यः प्रीत्यर्थेन स
मागतान् येयोत्स्यंते पांडवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीं १ संजय उ॰ मुख्यमंधकवृष्णीना
मपश्यं कुकुरमागतं चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिं २ ॥

ल्यतेजसः ऋक्षाः इति हरसवैपुरास नाम ऋषीनावचलन इति प्रातपयग्रकृतेः पाठांतरे ऋक्षो मृगभेदः १५
१६ देवदत्ताः चित्ररथेन दत्ताः १७ अध्यायः ५६ कांस्तत्र १ २ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
५६

अश्वौ १२ मंत्रंग्रहप्रयोजकंजिज्ञासमानःपरीक्षितुमिच्छन् ३ ४ तथावैमीतिच्छेदः ५ ६ भौमनोवि

दुर्योधन उ० अक्षौहिणीःसप्तलब्ध्वाराजभिःसहसंजय किंस्विदिच्छतिकौंतेयोयुद्ध
प्रेप्सुर्युधिष्ठिरः १ संजय उ० अतीवमुदितोराजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः भीमसेनार्जुनौ
चोभौयमावपिनबिभ्यतः २ रथंतुदिव्यंकौंतेयःसर्वाविभ्राजयन्दिशः मंत्रंजिज्ञा
समानःसन्बीभत्सुःसमयोजयत् ३ तमपश्यामसंनद्धंमेघंविद्युत्प्रभंयथा स
मंत्रान्समभिध्यायहृष्यमाणोऽभ्यभाषत ४ पूर्वरूपमिदंपश्यवयंजेष्यामसंजय
बीभत्सुर्मांयथोवाचतथावैम्यहमप्युत ५ दुर्योधन उ० प्रशंसस्यभिनंदंस्तान्पार्था
नक्षपराजितान् अर्जुनस्यरथेब्रूहिकथमश्वाःकथंध्वजाः ६ संजय उ० भौमनः
सहशक्रेणबहुचित्रंविशांपते रूपाणिकल्पयामासत्वष्टाधातासदाविभो ७
ध्वजेहितस्मिन्रूपाणिचक्रुस्तेदेवमायया महाधनानिदिव्यानिमहांतिचलघूनि
च ८ भीमसेनानुरोधायहनूमान्मारुतात्मजः आत्मप्रतिकृतिंतस्मिन्ध्वजआरो
पयिष्यति ९ सर्वादिशोयोजनमात्रमंतरंसतिर्यगूर्ध्वंचरुरोधवैध्वजः नसंस
न्तसौतरुभिःसंवृतोपितथाहिमायाविहिताभौमनेन १० यथाकाशेशक्रध
नुःप्रकाशतेनचैकवर्णोनचविद्मिकिंनुतत् तथाध्वजोविहितोभौमनेनबहु
काररूपपतेरूपमस्य ११ ॥

श्वकर्माधाताप्रजापतिः ७ तेनत्वष्टाशक्रधातारःरूपाणिचक्रुः ८ रूपोयस्वतेजसेतिशेषः १० ॥ ॥ १५८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

तस्यपुत्रस्तुतिष्ठोवः ५६ ५८ तेभ्यर्जुनं ५९ तेभ्यःपांडवेभ्यः ६० ६५ त्रिगुणातःअंशेनहीनंत्रिगुणाम्अंशेनाधिका ६६ ६८ विवि

तस्यशाक्रोयगूढस्यकस्माज्जीवेद्धनंजयः विजयोमेध्रुवंराजन्फलेपाणाविवाहिते ५६
अभिव्यक्तःपरेषांचकन्तस्तोभुविपराजयः अद्यास्येकेनभीष्मोयमयुतंहंतिभारत ५७
तत्समाश्चमेहेष्वासाद्रोणद्रौणिकृपाअपि संसप्तकानांवृंदानिक्षत्रियाणांपरंतप
अर्जुनंवयमस्मात्वानिहन्यात्कपिकेतनः तंबालमितिमन्यंतेसव्यसाचिविवधे ५८
ताः ५९ पार्थिवाःसमवांस्तेभ्योद्यकस्माद्भयमुत्तेकथं भीमसेनेचनिहतेकान्योयु
ध्येतभारत ६० परेषांतेममाचत्वयद्दिवेत्थपरंतप पंचतेभ्रातरःसर्वेधृष्टद्युम्नो
थसात्यकिः ६१ परेषांममयेराजन्योधाःसारवलंमतं अस्माकंतुविशिष्टायेभी
ष्मद्रोणकृपादयः ६२ द्रौणिर्वैकर्तनःकर्णःसोमदत्तोथवाह्लिकः प्राग्ज्योतिषा
धिपःशल्यआवंत्यौचजयद्रथः ६३ दुःशासनोदुर्मुखश्चदुःसहश्चविशांपते श्रु
तायुश्चित्रसेनश्चपुरुमित्रोविविंशतिः ६४ शलोभूरिश्रवाश्चैवविकर्णश्चतवा
त्मजः अक्षौहिण्योहिमेराजन्दशैकाचसमाहृताः ६५ न्यूनाःपरेषांसप्तैवकस्मा
न्मेस्यात्पराजयः वलंत्रिगुणतोहीनंयोध्यंप्राहबृहस्पतिः ६६ परेभ्यस्त्रिगुणाचे
यंममराजन्ननीकिनी गुणहीनंपरेषांचबहुपश्यामिभारत गुणोदयंबहुगुणमा
त्मनश्चविशांपते ६७ एतत्सर्वंसमाज्ञायबलाग्र्यंममभारत न्यूनतांपांडवानांच
नमोहंगंतुमर्हसि ६८ इत्युक्त्वासंजयंभूयःपर्यपृच्छत्तभारत विवित्सुःप्राप्तकाला

विजितापराजयः ५९ दुर्जयः ॥

सलिलाद्यः ५७ प्रयतः ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० ३० टी० १५९

३९ ४३ पार्थिवी पृथ्वी मंबंधिनी पार्थिवानां राज्ञां वा ४४ ४५ शक्या मोल्पभूतया ते कुंडलेयाचितः ४६ ४५

गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः सकृन्मया विदीर्येत गिरिः शतसहस्रशः ३९
स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः
४० तत्ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे व्यपनेष्याम्यहं युद्धे तं मा राजन् विमना भव ४१
तस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्स्यंति भरतर्षभ
४२ भीष्मद्रोणौ कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः सिंधुराजो
जयद्रथः ४३ एक एषां शक्तस्तु हंतुं भारत पांडवान् समेतास्तु क्षणेनैतान्नेष्यंति य
मसादनं ४४ समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनंजयं कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न
विद्यते शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोथ सहस्रशः ४५ द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गंता पार्थो य
मक्षयं पितामहोपि गांगेयः शंतनोरधि भारत ४६ ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि दुरासदः
न हंता विद्यते चापि राजन्भीष्मस्य कश्चन ४७ पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि
ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजात् द्रोण्यां द्रोणो व्यजायत ४८ द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्र
वित् कृपश्चाचार्यमुख्योयं महर्षेर्गौतमादपि ४९ शरस्तंबोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे
मतिः अयोनिजास्त्रयो ह्येते पिता माता च मातुलः ५० अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः
स्थितो मम सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ५१ शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भर
तर्षभ नैतेषामर्जुनः शक्त एकैकं प्रतिवीक्षितुं ५२ सहितास्तु नरव्याघ्रा हनिष्यंति धनं
जयं भीष्मद्रोणकृपाणां च [illegible] समो नास्तीति मे

१५९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२३ २४ समानीताःमयेतिशेषः २५ २६ परविकत्थनेपरेषांगुणाख्याने २७ २८ ब्रह्मणापिस्वयंभुवाहंतुमशक्या ५

इत्येषांनिश्चयोह्यासीत्तत्कालेमिततेजसां पुरापरेषांपृथिवीकृत्स्नासीद्वशवर्तिनी २३
अस्मात्पुनरमीनाद्यसमर्थाजेतुमाहवे छिन्नपक्षाःपरेह्यस्यवीर्यहीनाश्चपांडवाः २४
अस्मत्संस्थाचपृथिवीवर्ततेभरतर्षभ एकार्थाःसुखदुःखेषुसमानीताश्चपार्थिवाः
२५ अप्यग्निंप्रविशेयुस्तेसमुद्रंवापरंतप मदर्थेपार्थिवाःसर्वेतद्विद्धिकुरुसत्तम २६
उन्मत्तमिवचापित्वांप्रहसंतीहदुःखितं विलपंतंबहुविधंभीतंपरविकत्थने २७
एषांह्येकैकशोराज्ञांसमर्थःपांडवान्प्रति आत्मानंमन्यतेसर्वोव्येतुतेभयमागतं
२८ जेतुंसमग्रांसेनांमेवासवोपिनशक्नुयात् हंतुमक्षय्यरूपेयंब्रह्मणापिस्वयंभु
वः २९ युधिष्ठिरःपुरंहित्वापंचग्रामान्सयाचति भीतोहिमामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चै
वमेविभो ३० समर्थंमन्यसेयच्चकुंतीपुत्रंवृकोदरं तन्मिथ्यानहिमेकृत्स्नंप्रभावंवे
त्सिभारत ३१ मत्समोहिगदायुद्धेपृथिव्यांनास्तिकश्चन नासीत्कश्चिदतिक्रांतोभ
वितानचकश्चन ३२ युक्तोदुःखोषितश्चाहंविद्यापारगतस्तथा तस्मान्नभीमान्ना
न्येभ्योभयंमेविद्यतेक्वचित् ३३ दुर्योधनसमोनास्तिगदायामितिनिश्चयः संकर्षणस्य
भद्रंतेयत्तदैनमुपावसं ३४ युद्धेसंकर्षणसमोबलेनाभ्यधिकोभुवि गदाप्रहारंभीमोमे
नजातुविषहेद्युधि ३५ एकंप्रहारंयंदद्यांभीमायरुषितोन्नृप सएवैनंनयेद्घोरंक्षिप्रंवै
वस्वतक्षयं ३६ इच्छेयंचगदाहस्तंराजन्द्रष्टुंवृकोदरं सुचिरंप्रार्थितोह्येषममनित्यंमनोरथः

३७ गदयानिहतोह्याजौमायापार्थोवृकोदरः विशीर्णगात्रःपृथि

वीपरावृ:प्रपतिष्यति ३८ ॥

३१ ३२ युक्तोभियोगवान् दुःखोषितःगुरुकुले ३३ उपावसंशिष्यत्वे
नपर्यचरं ३४ ३८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰
टी॰
१५५

१० प्रणिपातो वा संध्यर्थः पलायनं वा लज्जया ॥ ११ प्रणिपाते दोषो वंशस्य यस्तु तेनास्ति किं तु संधिरेव भवति

समुच्छेदं च नः कृत्स्नं कृत्वा नातः जनार्दनः एकराज्यं कुरूणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे १०
तत्र किं साम्प्रतं कालं नः प्रणिपातः पलायनं प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ११
प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः १२ वि
रक्ता राष्ट्रास्तु वयं मित्राणि कुपितानि नः धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः १३
प्रणिपातेन दोषोस्ति सेत्स्यन्ति नः शाश्वतीः समाः पितरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनाधिपं १४
सत्कृतं दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकं कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनं १५ मत्प्रि
यार्थं पुरैवैतद्धि विदितं तेन चोत्तम ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः वैरं प्रतिक
रिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः १६ ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत मत्वा माम
हतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियं १७ अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो नाभेत्तव्यं परंतप असमर्थाः
परे जेतुमस्मान्युधि समास्थितान् १८ एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् आ
गच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः १९ पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः
मृते पितर्यथ क्रुद्धो रथेनैकेन भारत २० जघान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः त
तस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् २१ स भीष्मः सुसमर्थोयमस्माभिः सहितो रणे प
रान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ २२ ॥ तथापि मम युद्धमेव परं चतेश्यापाप्येनाह पितरमिति १४
हेनरोतमध्ये तराष्ट्रतव पुत्रैः अस्माभिः १५ प्रतिकरिष्यन्ति प्रतिपातयिष्यन्ति १६ ततः इति पूर्वेण वंशनान्तकः १५५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१८ १९ २२ अध्यायः ५४ नभे १ यदाऽयात् आगतः तदा भीष्मद्रोणकृपाः मया उक्ता इति शेषेणान्वयः २ ८ मममत्स्ये
शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते पार्थं ह्येते गताः सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः १८
भक्त्या ह्यस्य विरुध्यंते तव पुत्रैः सदैव ते अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्विकर्मणा १९ यो
क्लेशयत्पांडुपुत्रान्यो विद्विषत्यधुनापि वै सर्वोपायैर्नियंतव्यः सानुगः पापपूरुषः २० त
व पुत्रो महाराज नानुशोचितुमर्हसि द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता २१ यदि
दं ते विलपितं पांडवान्प्रति भारत अनीशेनेव राजेंद्र सर्वमेतन्निरर्थकं २२ इत्युद्योगप
र्वणि संजययाने ५४ दुर्योधन उ० न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयं समर्थाः स्म
परान्जेतुं बलिनः समरे विभो १ वने प्रव्राजितान्पार्थान्यदाऽयान्मधुसूदनः मह
ता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना २ केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः राजान
श्चान्वयुः पार्थान्बहवोऽन्येनुयायिनः ३ इंद्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः अग
र्हयंश्च संगम्य भवंतं कुरुभिः सह ४ ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितं कृष्ण
प्रधानाः संहत्य पर्युपासत भारत ५ प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः भवतः
सानुबंधस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ६ श्रुत्वा चैवं मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ज्ञा
तिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ ७ ततः स्थास्यंति समये पांडवा इति मे मतिः स
मुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ८ ऋते च विदुरात्सर्वे यूयं वध्या मता मम धृतराष्ट्

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
१५४

यषकालः प्रषाकलनायुधिष्ठिरवनैवस्यास्यति ३ प्रणिहितात्मवान्सावधानचित्तः ४ समयेसत्वयासे ५
नैषकालोमहाराजतवशाश्वत्कृतागमः त्वयायेवादितःपार्थोनिकृताभरतर्षभ ३
पिताश्रेष्ठःसुहृद्यश्चसम्यक्प्रणिहितात्मवान् आस्थेयंहिहितंतेननद्रोग्धागुरुरु
च्यते ४ इदंजितमिदंलब्धमितिश्रुत्वापराजितान् द्यूतकालेमहाराजस्मयसेस्म
कुमारवत् ५ परुषाण्युच्यमानांश्चपुरापार्थानुपेक्षसे कृत्स्नंराज्यंजयंतीतिप्र
पातंनानुपश्यसि ६ पित्र्यंराज्यंमहाराजकुरवस्तेसजांगलाः अथवीरैर्जितामुर्वी
मखिलांप्रत्यपद्यथाः ७ बाहुवीर्यार्जिताभूमिस्तवपार्थैर्निवेदिता मयेदंकृतमि
तिवमन्यसेराज्यसत्तम ८ ग्रस्तान्गंधर्वराजेनमज्जतोह्यप्लवेंभसि आनिनायपुनः
पार्थःपुत्रांस्तेराजसत्तम ९ कुमारवच्चस्मयसेद्यूतेविनिकृतेषुयत् पांडवेषुवने
राजन्प्रव्रजत्सुपुनःपुनः १० प्रवर्षतःशरव्रातानर्जुनस्यशितान्बहून् अप्यर्णवाविशु
ष्येयुःकिंपुनर्मांसयोनयः ११ अस्यतांफाल्गुनःश्रेष्ठोगांडीवंधनुषांवरं केशा
वःसर्वभूतानामायुधानांसुदर्शनः १२ वानरोरोचमानश्चकेतुःकेतुमतांवरः
एवमेतानिसरथोवहन्श्वेतहयोरणे १३ क्षपयिष्यतिनोराजन्कालचक्रमिवो
द्यतं तस्याद्यवसुधाराजन्निखिलाभरतर्षभ १४ यस्यभीमार्जुनौयोधौसराजाराज
सत्तम तथाभीमहतप्रायांमज्जंतींतववाहिनीं १५ दुर्योधनमुखान्दृष्ट्वाक्षयंयास्यंतिकौ
रवाः नभीमार्जुनयोर्भीताल्लप्स्यंतिविजयंविभो १६ तवपुत्रामहाराजराजानश्चानुसारिणः

९ ८ प्रसक्तावाणानृदिपतांमध्य १२ भीमसेनेनहतप्रायां १५ १६ १८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

८ युद्धयोजकैः युद्धोद्योगिभिः ९ नैर्भृत्येन मंत्रगुप्त्या १०।११ तं अभिप्लवेः पतिष्यति १२ तन्नुरुच्चैः इति पाठे पितन्नुः राज्ञा

दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पांडुनंदनः ८
मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो युद्धयोजकैः भ्रातृभिः श्वशुरैर्वीरैरुपपन्नो महारथैः ९
धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैर्भृत्येन च पांडवः अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान्सत्यपराक्रमः १०
बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेंद्रियः तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकं ११
तपंतमिव को मंदः पतिष्यति पतंगवत् पांडवाग्निमनावार्यं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः
१२ तन्नुरुच्चैः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया मंदानां मम पुत्राणां युद्धेनांतं करिष्यति
१३ तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवं
१४ एषा मे परमा बुद्धिर्यया शाम्यति मे मनः यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शांत्यै यतामहे १५
न तु नः क्लिश्यमानानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणं
१६ इत्युद्योगपर्वणि संजययाने ५२ संजय उ॰ एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत
युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गांडीवेन प्रदृश्यते १ इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः
यत्पुत्रवशमागच्छेस्तत्त्वज्ञः सव्यसाचिनः २ ॥

स्वाहाराद्दल्पः स्वतस्तु उच्चैः एव शिखी वह्निरिव वह्निः १३ १४ १५ क्लिश्यमानानां कर्मणि षष्ठी अस्मानुपे
क्षेत मामेव अधर्मेण कलहस्य कारणं उद्दिश्य जुगुप्सति निंदति स कथं प्रार्थितः सन् कलहं करिष्यतीति भा

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म.उ.
टी.
१५३
२

१९ कृष्णांश्चप्रकारानक्षेदमेदपलायानादीनांवसथेगृहेश्रोतास्मिश्रोष्यामि २० अध्यायः ५२ अभिसराः१

गांडीवोत्थंदहेत्तात्तेजोपुत्राणांममवाहिनीं अपिसारथ्यघोषेणभयार्तासव्यसाचि
नः १७ वित्रस्ताबहुधासेनाभारतीप्रतिभातिमे यथाकक्षंमहानग्निःप्रदहेत्सर्वे
तश्चरन् १८ महार्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्धक्ष्यतिमामकान् यदोद्वमन्निशितान्बा
णसंघानाततायीसमरेकिरीटी सृष्टोंतकेःसर्वहरोविधात्रायथाभवेत्तद्व
दपारणीयः १९ यदाह्यभीक्ष्णंसुबहून्प्रकारान्श्रोतास्मितातावसथेषुकृष्णा
त्तेषांसमंताच्चतदारणाग्रेत्ययःकिलायंभरतान्नुपैति २० इत्युद्योगपर्वणिसंज
ययाने ५२ धृतराष्ट्रः यथैवपांडवाःसर्वेपराक्रांताजिगीषवः तथैवाभिसरा
स्तेषांत्यक्तात्मानोजयेधृताः १ त्वमेवहिपराक्रांतानाचक्षीथाःपरान्मम पं
चालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् २ यश्चसेंद्रानिमाल्लोकानि
च्छन्कुर्याद्वशेबली सश्रेष्ठोजगतःकृष्णःपांडवानांजयेधृतः ३ समस्ताम
र्जुनाद्विद्यांसात्यकिःक्षिप्रमाप्तवान् शैनेयःसमरेस्थातावीजवत्प्रवपन्श
रान् ४ धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःक्रूरकर्मामहारथः मामकेषुरणंकर्ताबलेषुप
रमास्त्रवित् ५ युधिष्ठिरस्यचक्रोधादर्जुनस्यचविक्रमात् यमाभ्यांभीमसेनाच्चभ
यंमेतातजायते ६ अमानुषंमनुष्येंद्रै

रोगाः १२ जगतःस्त्रष्टाकृष्णः १६ जालंप्रसं प्रेतास...

१५३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४ तूष्णींकृपावान्भीमादिषु प्रमादी अंते विघ्नं न स्मरिष्यतीति भावः ५ अपराजयो ममेति शेषः ६ ७ तयोः

महान्स्यात्संपरायो लोके न त्वस्ति विजयो मम तूष्णींकर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थवि।
रो गुरुः ५ समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशो
ऽप्यपराजयः ६ सर्वेप्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजे।
पुनर्ये पुनर्जयं ७ वधे नूनं भवेच्छांतिस्तयोर्वा फाल्गुनस्य च न तु हंतार्जुनस्यास्ति
जेता वास्य न विद्यते ८ मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मंदान्प्रति य उत्थितः अन्येप्यस्त्राणि
जानंति जीयंते च जयंति च ९ एकांतविजयस्त्वेव श्रूयते फाल्गुनस्य ह त्रय
स्त्रिंशत्समाहूय खांडवेऽग्निमतर्पयत् १० जिगाय च सुरान्सर्वान्नास्य विद्मः परा
जयं यस्य यंता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ११ ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेंद्रस्य।
जयस्तथा कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गांडिवं धनुः १२ युगपत्त्रीणि तेजांसि समे।
तान्यनुशुश्रुम नैवास्ति नो धनुस्तादृक् न योद्धा न च सारथिः १३ तच्च मंदा न जा
नंति दुर्योधनवशानुगाः शेषयेदशनिर्दीप्तो निपतन्मूर्ध्नि संजय १४ न तु शेष
शरास्तात कुर्युरस्ताः किरीटिना अपि चास्यन्निवाभाति निघ्नन्निव धनंजयः १५
उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः १६

कर्णद्रोणयोर्वधे अस्मदीयानां शांतिः फाल्गुनस्य वधे तु परेषामित्यर्थः ८ ९ त्रयस्त्रिंशत्समाः वर्षाणि अती

ज्ञानखं० ८ स्कं० ॥ श्री ॥

म॰ उ॰
टी॰
१५३
१

निर्मुक्ताःजीवन्मुक्ताः ५४ ५५ त्वमेशोकंउत्तरंकार्यंप्रतिकारः ५६ ५७ पर्यायधर्मःविपरीतधर्मःप्रथितैर्निमि:

त्तभूयोप्यपिनिर्मुक्ताः पश्यंतोलोकसंग्रहात् सर्वैर्भवंतिसुखिनस्तथाडःखेनडः
खिताः ५४ किंनुनमोहमासक्तस्तत्रतत्रसहस्रधा पुत्रेषुराज्येदारेषुपौत्रेष्वपिच।
बंधुषु ५५ संशयेतमहत्यस्मिन्किंनुमेतेममत्तरं विनाशंह्येवपश्यामिकुरूणा
मनुचिंतयन् ५६ द्यूतप्रमुखमाभातिकुरूणांक्षयमनेनमहत् मंदेनैश्वर्यकामेन
लोभात्पापमिदंकृत ५७ मन्येपर्यायधर्मोयंकालस्यांतगामिनः चक्रेप्र
धिरिवासक्तोनास्यशक्यंपलायितं ५८ किंनुकर्णोकथंद्रोणोयाँश्चनगच्छामिसंज
य एतेनपश्यतिकुरवोमंदाःकालवशंगताः ५९ श्रवशोहंतदानातपुत्राणाति
हतेष्वाते श्रोष्यामितिनिनदंस्त्रीणांकथंमामरणंस्पृशेत ६० यथानिदाघेज्वलनः
समिद्धोदहेत्कक्षंवायुनाचोद्यमानः गदाहस्तःपांडवोवैतथैवहंतामदीयान्स
हितोर्जुनेन ६१ इत्युद्योगपर्वणिसंजययाने ५९ धृतराष्ट्रः यस्यवैनानृतावा
चःकदाचिदनुशुश्रुम त्रैलोक्यमपितस्यस्याद्योद्धायस्यधनंजयः १ तस्यैवा
चनपश्यामियुधिगांडीवधन्वनः अनिशंचिंतयानोपियःप्रतीयादथेनतं २ अ
स्यतःकर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः प्रत्येतानसमःकश्चिद्युधिगांडीव
धन्वनः ३ द्रोणकर्णौप्रतीयातांयदिवीरौनरर्षभौ कृतास्त्रौबलिनांश्रेष्ठौसमरेश्व

स्यकालवशास्यत्तीयार्थेबृहती ५८ ६० अध्यायः ५१ सधनंजयःयस्ययोद्धेतितत्तद्व्याख्याहारागाहसागी १५३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

३९ ४२ अगादस्यगदाहीनस्य ४४ ४५ संगरेग्रंतंस्यनाशंस्याः संतिभीष्मादयः ४६ ४७ येइंमार्गास्वर्गमार्गा ४८ ४९ अ

भीष्मप्रसादात्कुरवोनयेनांथकवृष्णयः यन्नतस्यवशोजग्मुः केवलंदैवमेवतत् ४९ म
गत्वापांडुपुत्रेणतरसावाहुशालिना अनायुधेनवीरेणनिहतः किंततोधिकं ५० दीर्घ
कालसमासक्तंविषमाप्तोविषोपमा समोत्यतिरणेतेजः पुत्रेषुममसंजय ५१ महा
इवववज्रेणदानवान्देवसत्तमः भीमसेनोगदापाणिः सूदयिष्यतिमेसुतान् ५२ अ
विषह्यमनावार्यंतीव्रवेगपराक्रमं पश्यामीवातिताम्रात्मापतंतंवृकोदरं ५३
अगादस्याप्ययद्वेषाविरथस्यविवर्मणः वाहुभ्यांयुध्यमानस्यकस्तिष्टेदग्रतः पु
मान् ५४ भीष्मोद्रोणश्चविप्रोयंकृपः शारद्वतस्तथा जानंत्येतेतथैवाहंवीर्यज्ञ
स्यधीमतः ५५ आर्यव्रतंतुजानंतः संगरांतेविधित्सवः सेनामुखेषुस्थास्यंति
मामकानांनरर्षभाः ५६ वलीयः सर्वतोदिष्टंपुरुषस्यविशेषतः पश्यन्नपिजयं
तेषांननियच्छामियत्सुतान् ५७ तेपुराणंमहेष्वासामार्गमैंद्रंसमास्थिताः त्य
क्ष्यंतितुमुलेप्राणान्वृत्तेतः पार्थिवंयशः ५८ यथैषांमामकास्तातनथैषांपांड
वाअपि पौत्राभीष्मस्यशिष्याश्चद्रोणस्यवकृपस्यच ५९ यत्वस्मदाश्रयंकिंचिद्दत
मिष्टंचसंजय तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्त्रयः ६० अदंदानस्यशस्त्रेहि
तद्वधर्मपरीप्सतः निधनेदत्रियस्याजौवरमेवाहुरुत्तमं ६१ सर्वेशोचामिसर्वान्वैयेयुयु
त्संतिपांडवैः विकृष्टंविदुरेणादौ तदेतद्भयमागतं ६२ ननमन्येविज्ञातायस्तानेहःखस्य

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

संहते क्रोधेन ग्रथिते भ्रुवौ यस्य स संहतभ्रूः १८ २० इतीतिश्रुतानिकरैः तिरस्कृतमिति वार्थः श्रुताश्रुताणेन तिरस्कृतमिति मे

अन्ये द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे १४ संज
याचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणं अतिलाभं तु मन्येहं यज्जेनारिघातिना १५ तदैव न
हताः सर्वे पुत्रा मम मनस्विना येन भीमबलायत्ता राक्षसाश्च पुरा हताः १६ कथं तस्य
रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति न स जातु वशे तस्थौ मम बाल्येपि संजय १७ किं पुनर्म
म दुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पांडवः निष्ठुरो रोषणोत्यर्थं भज्येतापि न संनमेत् तिर्यक्प्रेक्षी
संहतभ्रूः कथं शाम्येद्वृकोदरः १८ शूरस्तथाप्रतिबलो गौरस्तालइवोन्नतः प्रमाणतो
भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोर्जुनात् १९ जवेन वाजिनोत्येति बलेनात्येति कुंजरान् अव्य
क्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पांडवो बली २० इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पांडवः २१ आयसेन स दंडेन रथान्नागान्नरान्हयान्
हनिष्यति रणे क्रुद्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः २२ अमर्षी नित्यसंरब्धो भीमः प्रहरतां वरः म
यातात प्रतीपानि कुर्वन्पूर्वं विमानितः २३ विस्तीर्णामायसीं स्थूलां सुपार्श्वां कांचनीं
गदां शतघ्नीं शातनिर्ह्रादां कथं प्राप्स्यंति मे सुताः २४ अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगितं
भीमसेनमयं दुर्गं तात मंदास्तितीर्षवः २५ ॥

दिनी श्रुताभाविश्रुताणयोः प्रबंधेनिकटेत्वीनइति विस्मलोचनः २१ २२ विस्तीर्णाम् अवक्रां तिर्यग्भावहीनां शातनिर्ह्रा

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

भी॰
टी॰
४२

२० शोकोत्साशिकाद्धंशात्रय्यः पतनेनभूमिविदारणाशंकयाशिक्षोदस्थापितो १८ २१ ३१ वीथींरथ्यमार्गं ३२ ३४ अन

क्रोशतोमेनशृएवंतिवालाः पंडितमानिनः विषमंनावमन्यंतेप्रपातंमधुदर्शिनः २६
संयुगंयेगमिष्यंतिनरव्यपेणामृत्युना नियतंचोदितोधात्रासिंहेनेवमहामृगाः २७
शैक्यांतातधनुष्काणिक्रुधंयुधिमितौजसं महिताडुःखसंस्पर्शांकथंयास्यंतिमेसुताः
२८ गदांभ्रामयतस्तस्यभिंदतोहस्तिमस्तकान् सृक्किणीलेलिहानस्यवाष्पमुत्सृज
तोमुहुः २९ उद्दिश्यनागानपततःकुर्वतोभैरवान्रवान् प्रतीपपततोमत्तान्कुंजरान्प्र
तिगर्जतः ३० विगाह्यरथमार्गेषुवरानुद्दिश्यनिघ्नतः अग्नेःप्रज्वलितस्येवअपिमु
च्येतमेप्रजा ३१ वीथींकुर्वन्महावाहुर्द्रावयन्ममवाहिनीं नृत्यन्निवगदापाणिर्यु
गांतंदर्शयिष्यति ३२ प्रभिन्नइवमातंगःप्रभंजन्पुष्पितान्द्रुमान् प्रवेक्ष्यतिरणोमे
नांपुत्राणांमेवृकोदरः ३३ कुर्वन्रथान्विपुरुषान्विसारथिहयध्वजान् आरुजनपु
रुषव्याघ्रोरथिनःसादिनस्तथा ३४ गंगावेगइवानूपांस्तीरजान्विविधान्द्रुमा
न् प्रभंक्ष्यतिरणेसेनांपुत्राणांममसंजय ३५ दिशोनूनंगमिष्यंतिभीमसेनभया
र्दिताः ममपुत्राश्चभृत्याश्चराजानश्चैवसंजय ३६ येनराजामहावीर्यःप्रविश्या
तःपुरंपुरा वासुदेवसहायेनजरासंधोनिपातितः ३७ कृत्स्नेयंपृथिवीदेवीजरा
संधेनधीमता मागधेंद्रेणवलिनावशेकृत्वाप्रतापिता ३८ ॥

पानसजलेदेशोस्थितान् ३५ ३६ ३७ ३८ ॥ ३८ १५२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५५ करस्कर्षेणाकरकर्षसंज्ञेतेनभ्राता ५६ ५७ ५८ ॥

शिखंडिनावःकुरवःकृतास्त्रेणाभ्ययुंजत यंयक्षःपुरुषंचक्रेभीष्मस्यनिधनेच्छया ४६
महेष्वासेनरौद्रेणपांडवाअभ्ययुंजत महेष्वासाराजपुत्राभ्रातरःपंचकेकयाः ४७ आ
मुक्तकवचाःशूरास्तैश्चवस्तेभ्ययुंजत योदीर्घबाहुःक्षिप्रास्त्रोधृतिमान्सत्यविक्रमः ४८
तेनवोवृष्णिवीरेणयुयुधानेनसंगरः यआसीच्छरणंकालेपांडवानांमहात्मनां ४९ र
णोतेनविराटेनभवितावःसमागमः यःसकाशिपतीराजावाराणस्यांमहारथः ५०
सतेषामभवद्योद्धातेनवस्तेभ्ययुंजत शिशुभिर्दुर्जयैःसंख्येद्रौपदेयैर्महात्मभिः ५१
आशीविषसमस्पर्शैःपांडवाअभ्ययुंजत यःकृष्णसदृशोवीर्येयुधिष्ठिरसमोदमे ५२
तेनाभिमन्युनासंख्येपांडवाअभ्ययुंजत यश्चैवाप्रतिमोवीर्येधृष्टकेतुर्महायशाः
५३ दुःसहःसमरेक्रुद्धःशैशुपालिर्महारथः तेनवश्चेदिराजेनपांडवाअभ्ययुंजत
५४ अक्षौहिण्यापरिवृतःपांडवान्योभिसंश्रितः यःसंश्रयःपांडवानांदेवानामिव
वासवः ५५ तेनवोवासुदेवेनपांडवाअभ्ययुंजत तथाचेदिपतेर्भ्राताशरभोभरत
र्षभ करकर्षेणसहितस्ताभ्यांवस्तेभ्ययुंजत ५६ जारासंधिःसहदेवोजयत्सेनश्चतावु
भौ युद्धेप्रतिरथौवीरौपांडवार्थेव्यवस्थितौ ५७ द्रुपदश्चमहातेजाबलेनमहतावृतः
त्यक्तात्मापांडवार्थाययोत्स्यमानोव्यवस्थितः ५८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५१ ग्रध्यायः ५० सर्व १ महारथोः महात्मनस्य २ ४ ग्रनर्महासी नर्मन्तृत्योपहासः नदन्योहासः सत्यमेवकृता
एतेचान्येचबहवःश्राद्धोरीत्वामहीक्षितः शातश्रोयानपाण्डिन्यधर्मराजोव्यवस्थितः
५१ उद्योगपर्वणिसंजययाने ५० ग्लताग्र्य३० सर्वएतेमहोत्साहायेत्वयापरिकीर्ति
ताः एकतस्त्वेवतेसर्वेसमेताभीमएकतः १ भीमसेनाद्धिमेभूयोभयंसंजायतेमहत्
कुद्धादमर्षणात्तातव्याघ्रादिवमहारुरोः २ जागर्मिरात्रयःसर्वादीर्घमुष्णंचनिश्वसन्
भीतोवृकोदरात्तातसिंहात्पशुरिवापरः ३ नहितस्यमहाबाहोःशक्रप्रतिमतेजसः से
न्येस्मिन्प्रतिपश्यामियएनंविषहेयुधि ४ ग्रमर्षणश्चकौन्तेयोदृढवैरश्चपाण्डवः ग्र
नर्महासीसोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षीमहास्वनः ५ महावेगोमहोत्साहोमहाबाहुर्महा
बलः मंदानाममपुत्राणांयुद्धेनांतंकरिष्यति ६ ऊरुग्राहगृहीतानांगदांविभ्रद्वृ
कोदरः कुरूणामृषभोयुद्धेदंडपाणिरिवांतकः ७ ग्रष्टास्त्रिमायसींघोरांगदां
कांचनभूषणां मनसाहंप्रपश्यामिब्रह्मदंडमिवोद्यतं ८ यथारुरूणांयूथेषु
सिंहोजातबलश्चरेत मामकेषुतथाभीमोबलेषुविचरिष्यति ९ सर्वेषाममपुत्रा
णांसएकःक्रूरविक्रमः बह्वाशीविप्रतीपश्चबाल्येपिरभसःसदा १० उद्वेपतेमेहृदयं
येमेदुर्योधनादयः बाल्येपितेनयुध्यंतोवारणेनेवमर्दिताः ११ तस्यवीर्येणसंक्लिष्टानि
त्यमेवसुतामम सएवहेतुर्भेदस्यभीमोभीमपराक्रमः ग्रसमानमनीकानिनरवारण
वाजिनां पश्यामीवाग्रतोभीमंक्रोधमूर्छितमाहवे १२ ॥ धृतराष्ट्रएहसतीत्यर्थः ५ ६ ऊरुग्राहः

१५१

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

विजयेनार्जुनेन २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ॥

यःसमातान्महादेवंगिरिशंशूलपाणिनं तोषयामासयुद्धेनदेवदेवमुमापतिं २७
यश्चसर्वान्वशीचक्रेलोकपालान्धनंजयः तेनवोविजयेनाजौपांडवाअभ्ययुंजत
२८ यःप्रतीचींदिशंचक्रेवशेम्लेच्छगणायुतां सतत्रनकुलोयोद्धाचित्रयोधीव्य
वस्थितः २९ तेनवोदर्शनीयेनवीरेणातिधनुर्भृता माद्रीपुत्रेणकौरव्यपांड
वाअभ्ययुंजत ३० यःकाशीनंगमगधान्कलिंगांश्चयुधाजयत् तेनवःसहदे
वेनपांडवाअभ्ययुंजत ३१ यस्यवीर्येणसदृशाश्चत्वारोभुविमानवाः अश्वत्थामा
धृष्टकेतुश्चरुक्मीप्रद्युम्नएवच ३ तेनवःसहदेवेनयुद्धंराजन्महात्ययं ३२
यवीयसानृवीरेणमाद्रीनंदिकरेणच तपश्चचारयाघोरंकाशिकन्यापुरासती
३३ भीष्मस्यवधमिच्छंतीप्रेत्यापिभरतर्षभ पांचालस्यसुताजज्ञेदैवाच्चसपुनःपु
मान् ३४ स्त्रीपुंसोःपुरुषव्याघ्रयःसवेदगुणागुणान् यःकलिंगान्समापेदेपां
चाल्योयुद्धदुर्मदः ३५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

वस्तेवःपुष्मान्नतेपांडवाः १६ १७ १८ १९ २० २१ सिंधुराज्ञोजयद्रथः २२ २३ २४ २५ २६ ॥

श्रण्यैर्हिमहाराजपांडवाश्चभ्ययुंजत धृष्टद्युम्नेनवीरेणयुद्धेवस्तेभ्ययुंजत १६ योनै
वद्वेषान्नभयान्नलोभान्नार्थकारणात् नहेतुवादाद्धर्मात्मासत्यजद्यात्कदाचन १७
यःप्रमाणंमहाराजधर्मेधर्मभृतांवरः अजातशत्रुणातेनपांडवाश्चभ्ययुंजत १८ यस्य
बाहुबलेतुल्यःपृथिव्यांनास्तिकश्चन योवैसर्वान्महीपालान्वशेचक्रेधनुर्धरः १९
यःकाशीनंगमगधान्कलिंगांश्चयुधाजयत् तेनवोभीमसेनेनपांडवाश्चभ्ययुंज
त यस्यवीर्येणसहसाचत्वारोभुविमानवाः २० निःसृताजतुगेहाद्वैहिडिंबात्पुरु
षादकात् यश्चैषामभवद्द्वीपःकुंतीपुत्रोवृकोदरः २१ याज्ञसेनीमथोयत्रसिंधुराज्ञो
पकृष्टवान् तत्रैषामभवद्द्वीपःकुंतीपुत्रोवृकोदरः २२ यश्चतान्संगतान्सर्वान्पांडवा
न्वारणावते दह्यतोमोचयामासतेनवस्तेभ्ययुंजत २३ कृष्णायाचरताप्रीतिंयेना
क्रोधवशाहताः प्रविश्यविषमंघोरंपर्वतंगंधमादनं २४ यस्यनागायुतैर्वीर्यं
भुजयोःसारमर्पितं तेनवोभीमसेनेनपांडवाश्चभ्ययुंजत २५ कृष्णद्वितीयोविक्र
म्यतुष्ट्यर्थंजातवेदसः अजयद्यःपुरावीरोयुध्यमानंपुरंदरं २६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
१४५

८ येनसहायेनअस्मान्पालस्यअभ्ययुंजतसंनद्धाअभवन् ९ कुरवःसंसीदंत्यस्यांसभायां १० १४ १५

संजयउ॰ राज्ञोमुखमुदीक्षंतेतेपांचालाःपांडवैःसह युधिष्ठिरस्यभद्रंतेससर्वाननु।
शास्तिच ४ पृथग्भूताःपांडवानांपांचालानांरथव्रजाः आयांतमभिनंदंतिकुंती
पुत्रंयुधिष्ठिरं ५ नभःसूर्यमिवोद्यंतंकौंतेयंदीप्ततेजसं पांचालाःप्रतिनंदंतिते।
जोराशिमिवोदितं ६ आगोपालाविपालाश्चनंदमानायुधिष्ठिरं पांचालाःकेक
यामत्स्याःप्रतिनंदंतिपांडवं ७ ब्राह्मण्योराजपुत्र्यश्चविशांदुहितरश्चयाः क्रीड
त्योभिसमायांतिपार्थंसंनद्धमीक्षितुं ८ धृतराष्ट्रउ॰ संजयाचक्ष्वयेनास्मान्पां।
डवाअभ्ययुंजत धृष्टद्युम्नस्यसैन्येनसोमकानांबलेनच ९ वैशंपायनउ॰ गाव
ल्गणिस्तत्पृष्टःसभायांकुरुसंसदि निश्वस्यसुभृशंदीर्घंमुहुःसंचिंतयन्निव
१० तत्रानिमित्ततोदैवात्सूतंकश्मलमाविशत् तदाचचक्षेविदुरःसभायांराजसं
सदि ११ संजयोयंमहाराजमूर्छितःपतितोभुवि वाचंनसृजतेकांचिद्धीनप्रज्ञो
ल्पचेतनः १२ धृतराष्ट्रउ॰ अपश्यत्संजयोनूनंकुंतीपुत्रान्महारथान् तैरस्यपुरु
षव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितंमनः १३ वैशंपायनउ॰ संजयश्चेतनांलब्ध्वाप्रत्याश्वस्येदमब्र
वीत् धृतराष्ट्रंमहाराजंसभायांकुरुसंसदि १४ संजयउ॰ दृष्टवानस्मिराजेंद्रकुंतीपु
त्रान्महारथान् मत्स्यराजगृहावासनिरोधेनावकर्शितान् १५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

३८ ह्रियते यत् यदा त्वषायते त्वषवन्नर्दति ३९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५७ अध्यायः ४९ २२३ ॥

सहितान्हि शत्रून्सर्वानभियातो धनंजयः अमर्ष्य चाक्लिन्नहासः किमयं प्रोषितस्त
दा ३८ गंधर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यत्सुतस्तव क्व तदा सूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायो
ते ३९ ननु तत्रापि भीमेन पार्थेन च महात्मना यमाभ्यामेव संगम्य गंधर्वास्ते पराजि
ताः ४० एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ विकत्थनस्य भद्रं ते सदा धर्मापलो
पिनः ४१ भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभि
पूजयन् ४२ यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप न काममर्थलिप्सूनां वचनं
कर्तुमर्हसि ४३ पुरा युद्धात्साधु मन्ये पांडवैः सह संगतं यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजये
न निवेदितं ४४ सर्वं तदपि जानामि करिष्यति च पांडवः न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशो
स्ति धनुर्द्धरः अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः ततः स संजयं राजा पर्यपृ
च्छत पांडवान् ४६ तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीविते भवन् भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्य
गनुभाषते ४७ इत्युद्योगे संजययाने ४८ धृतराष्ट्र उ० किमसौ पांडवो राजा धर्मपुत्रो
भ्यभाषत श्रुत्वेह बहुलाः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः १ किमसौ चेष्टते सूत योत्स्यमा
नो युधिष्ठिरः के वास्य भ्रातृपुत्राणां पश्यंत्याज्ञेप्सवो मुखं २ के स्विदेनं वारयंति युद्धाच्छा
म्येति वा पुनः निकृत्या कोपितं मंदैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणम्

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म-उ.
टी.
१४८

२० २१ कल्याविधोऽप्यांशोपि २४ २३ २४ २५ २६ २७ ॥

नचेद्ग्रहीष्यसेवाक्यंश्रोतासिस्मबहून्हतान् तदैवहिमतंसर्वैःकुरवःपर्युपासते
२६ त्रयाणामेवचमतंतत्त्वमेकोनुमन्यसे रामेणचैवशास्तस्यकर्णस्यभरतर्षभ
२७ दुर्जातेःसूतपुत्रस्यशकुनेःसौबलस्यच तथाचक्षुद्रपापस्यभ्रातुर्दुःशासन
स्यच २८ कर्णउवाच नैवमायुष्मतावाच्यंयन्मामात्थपितामह क्षत्रधर्मेस्थि
तोह्यस्मिस्वधर्मादनपेयिवान् २९ किंचान्यन्मयिदुर्वृत्तंयेनमांपरिगर्हसे नहि
मेवृजिनंकिंचिद्धार्तराष्ट्राविदुःक्वचित् ३० नाचरंवृजिनंकिंचिद्धार्तराष्ट्रस्यनित्य
शः अहंहिपाण्डवान्सर्वान्हनिष्यामिरणेस्थितान् ३१ प्राग्विरुद्धैःशमंसद्भिः
कथंवाक्रियतेपुनः राज्ञोहिधृतराष्ट्रस्यसर्वंकार्यंप्रियंमया तथादुर्योधनस्या
पिसहिराज्येसमाहितः ३२ वैशंपायनउ० कर्णस्यतुवचःश्रुत्वाभीष्मःशान्तनवः
पुनः धृतराष्ट्रंमहाराजसंभाष्येदंवचोब्रवीत् ३३ यदयंकत्थतेनित्यंहन्ताहं
पाण्डवानिति नायंकलापिसंपूर्णापाण्डवानांमहात्मनाम् ३४ अनयोयोयमागं
तापुत्राणांतेदुरात्मनः तदस्यकर्मजानीहिसूतपुत्रस्यदुर्मतेः ३५ एतमाश्रित्यपु
त्रस्तेमन्दबुद्धिःसुयोधनः अवमन्यततान्वीरान्देवपुत्रानरिंदमान् ३६ किंचाप्यते
नतत्कर्मकृतंपूर्वंसुदुष्करं तैर्यथापाण्डवैःसर्वैरेकैकेनकृतंपुरा ३७ दृष्ट्वाविराटनं

१४८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

भ्रांतेअस्थिरेपिरथेलक्षान्नच्यवेतीत्यर्थः १५ आरुजत्पीडितवान् १६ १७ भूयसोबहून् १८ १९ सत्वंबुद्धिस
त्वएकएवदेवोयोगप्रभावाद्द्विधायेनवर्तते इत्यर्थः अश्नुवातेव्याप्नुतः २१ कर्मयुद्धंकर्तव्यंतयोरितिशेषः

युद्धाइंद्रस्यसंग्रामेहत्वाशत्रून्परंतपः पौलोमान्कालखंजांश्चसहस्राणिशता
निच १४ एषभ्रांतेरथेतिष्टन्भल्लेनापाहरच्छिरः जंभस्यग्रसमानस्यतदाह्यग्ने
रिवाहवे १५ एषपारेसमुद्रस्यहिरण्यपुरमारुजत् जित्वाषष्टिसहस्राणिनिवा
तकवचान्रणे १६ एषदेवान्सहेंद्रेणजित्वापरपुरंजयः अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो
जातवेदसं १७ नारायणस्तथैवात्रभूयसोन्यान्जघान एवमेतौमहावीर्यौतौप
श्यतसमागतौ १८ वासुदेवार्जुनौवीरौसमवेतौमहारथौ नरनारायणौदेवौपूर्व
देवावितिश्रुतिः १९ अजेयौमानुषेलोकेसेंद्रैरपिसुरासुरैः एषनारायणःकृष्णः
फाल्गुनश्चनरःस्मृतः २० नारायणोनरश्चैवसत्वमेकंद्विधाकृतं एतौहिकर्मणालो
कानश्नुवातेक्षयान्ध्रुवान् तत्रतत्रैवजायेतेयुद्धकालेपुनःपुनः २१ तस्मात्कर्मैव
कर्तव्यमितिहोवाचनारदः एतद्धिसर्वमाचष्टवृष्णिचक्रस्यवेदवित् २२ शंखचक्र
गदाहस्तंयदाद्रक्ष्यसिकेशवं पर्याददानंचास्त्राणिभीमधन्वानमर्जुनं २३ सनातनौ
महात्मानौकृष्णावेकरथेस्थितौ दुर्योधनतदाततस्मर्तासिवचनंमम २४ नोचेदय
मभावःस्यात्कुरूणांप्रत्युपस्थितः अर्थाच्चतातधर्माच्चतवबुद्धिरुपप्लुता २५ ॥

आचष्ट आख्यातवान्नारदएव २२ २३ २४ २५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

४९ अध्यायः अर्जुनवाक्यनिवेदनं ५८ समवे १ २२ पर्युपासत परिवार्य तस्थुः ४ ५९ १ लोकानमात्

वृद्धो भीष्मः शांतनवः कृपश्च द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् एते सर्वे यदहं तेन तद
त्वमायुष्मंतः कुरवः संतु सर्वे १९ इत्युद्योगपर्वणि संजययाने ४८ वैशंपायन
समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोब्रवीत्
१ बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ मरुतश्च सहेंद्रेण वसवश्चाग्निना
सह २ आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि विश्वावसुश्च गंधर्वः शुभाश्चा
प्सरसां गणाः ३ नमस्कृत्योपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहं परिवार्य च विश्वेशं
पर्युपासत दिवौकसः ४ तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानाविवौजसा पूर्वदेवौ व्य
तिक्रांतौ नरनारायणावृषी ५ बृहस्पतिस्तु पप्रच्छ ब्रह्माणं कावुभाविति भवंत
नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ६ ब्रह्मोवाच यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयंतौ त
पस्विनौ ज्वलंतौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ७ नरनारायणावेतौ लोकाल्लो
कं समास्थितौ ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्वपराक्रमौ ८ एतौ हि कर्मणा लोकं नंद
यामासतुर्ध्रुवं द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन् परंतपौ असुराणां विनाशाय देवगंध
र्वपूजितौ ९ वैशं जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्प
तिपुरोगमैः १० तदा देवासुरे युद्धे भये जाते दिवौकसां अयाचत महात्मानौ नरनाराय
णौ वरं ११ तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतां

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

ग्रंयुद्धेजयपराजयविषयेनपशुपतियतः अपरोक्षविद्यः दिव्यदृष्ट्यातीतानागतादिकंपश्यन् १० पुराणी
गप्रभाववतीनवचनेननतिरस्कृता ११ ४ ६ वधेध्रुवः वधार्थमजः वेगवतः वाणान् ७ विजयःकर्म

यथाहिनोमन्यतेजातशत्रुःसंसिद्धार्थोद्विषतांनिग्रहाय जनार्दनस्याप्यपरोक्षवि
द्योनसंशयंपशुपतिहृत्स्मिसिद्धः ११ अहंतथैवंखलुभाविरूपंपश्यामिवुद्ध्यास्वयमप्रम
त्तः हृष्टिस्वप्नेनस्वप्नेपुराणीमयुध्यमानाधार्तराष्ट्रानसंति १ अनालब्धजृंभतिगांडि
वंधनुरनाहताकंपतिमेधनुर्ज्या वाणाश्चमेतूर्णमवोहिसत्यमङ्गंमहुर्गंतुमशांतिवे
व २ खङ्गःकोषान्निःसरतिप्रसन्नोहित्वेवजीर्णमुरगस्त्वचंस्वां ध्वजेवाचोरौद्ररूपा
भवंतिकदारथ्योयोक्ष्यतेतेकिरीटिन् ३ गोमायुसंघाश्चनदंतिरात्रौरक्षांस्यथोनिष्प
तंत्यंतरिक्षात् मृगाःशृगालाःशितिकंठाश्चकाकागृध्रावकाश्चैवतरक्षवश्च ४
सुवर्णपत्राश्चपतंतिपश्चाद्दृष्ट्वारथंश्वेतहयप्रयुक्तं अहंह्येकःपार्थिवान्सर्वयोधा
न्शरान्वर्षन्मृत्युलोकंनयेयं ५ समाददानःपृथगस्त्रमार्गान् यथाग्निरिद्धोगह
नेनिदाघे स्थूणाकर्णंपाशुपतंमहास्त्रंब्राह्मंचास्त्रंयच्चशक्रोप्यदान्मे ६ वधेध्रुवो
वेगवतःसुचन्नाहंप्रजाःकिंचिदिहावशेष्ये शांतिंलभिष्येपरमोह्येषभावःस्थिरोमम
ब्रूहिगावल्गणेतान् ७ येवैजय्याःसमवेक्षन्तलब्ध्वादेवानपीन्द्रप्रमुखान्समेतान् ते
मन्यतेकलहंसंप्रसक्तंसधार्तराष्ट्रःपशुपतोमोहमस्य १८ ॥

येषांनेवैजय्याःदेवानपिलब्ध्वाविजयवंतएवेत्यर्थः १८ ॥ १८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
१४६

१२ साधु कृतं सत्कर्म नास्ति निष्फलत्वात् यथैव धर्मः इत्यर्थः १३ यदि कर्म वहुः उरुषो न स्यात् यदि वा वयं ते
भ्यः श्रेष्ठाः न स्याम तर्हि तेष्वेव जयो भविष्यतीत्यर्थः १४ इदं राज्यस्य प्रदानं इदानीं तं न तच्च राज्यात् निःसा
रणं तदानीं तदा प्रभिसमीक्ष्य आलोच्य पापं वशात् स्वराज्यं एवं तस्येत्यर्थः १५ १८ दिव्यप्रश्नाः प्रनाग।

वासः कृच्छ्रो विहितश्चाप्यरण्ये दीर्घं कालं चैकमज्ञातवर्षं तेषां कस्माज्जीवतां पां
डवानां नेच्छन्ति ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः १२ ते चेदस्मान् युध्यमानान् जयेयुः देव
महेन्द्रप्रमुखैः सहायैः धर्मादधर्मश्चरितो गरीयांस्ततो ध्रुवं नास्ति कृतं च साधु
१३ न चेदिमं पौरुषं कर्मबद्धं न चेदस्मान् मन्यते सौ विशिष्टान् आशंसेऽहं वासुदे
वसहितो यो दुर्योधनं सानुबंधं निहंतुं १४ न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं न चेद्भवेत्सुकृ
तं निष्फलं वा इदं च तत्राभिसमीक्ष्य नूनं पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः १५ प्रत्य
क्षं वः कुरवो यद्ब्रवीमि युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति अन्यत्र युद्धात् कुरवो यदि स्युर्न
युद्धे वै शेष इहास्ति कश्चित् १६ हत्वा त्विमान् धार्तराष्ट्रान् सकर्णान् राज्यं कुरूणामव
जेता समग्रं यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्वमिष्टान् दारानात्मभोगान् भजध्वं १७ अ
प्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा बहुश्रुताः शीलवंतः कुलीनाः सांवत्सरा ज्योतिषि चाभि
युक्ता नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः १८ उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा
मुहूर्ताः क्षयं महांतं कुरुसृंजयानां निवेदयंते पांडवानां जयं च १९ ॥

नार्थस्तापकाः मृग
चक्राः चक्राणि सर्वतोभद्रादीनि प्रोवाग मप्रसिद्धानि मृगयंते किं न तत्त्वं केन ग्रहेण विद्धमिति विचार १४६

यंति सदसत्फलकथनार्थं ते चक्रमृगाः इत्थं निपातनप्रार्थः
मृगाणि मार्गितानि चक्राणि येस्तैः इति वा १९

संशयंयुद्धेजयपराजयविषयेनपशुपतियतः अपरोतविद्यः दिव्यदृष्ट्यातीतानागतादिकंपश्यन् १० इराणी
योगप्रभाववतीनकथनेनतिरस्कृता ११ ५ ६ वधेच्छतःवधार्थसज्जःवेगवतःबाणान् ७ विजयःकर्म

यथाहिनोमन्यतेज्ञातशत्रुःसंसिद्धार्थोद्विषतांनिग्रहाय जनार्दनश्चाप्यपरोतवि
द्योनसंशयंपशुपतिहूलसिसिद्धः १० अहंतथैवंखलुभाविरूपंपश्यामिबुद्ध्यास्वयमप्रम
त्तः दृष्टिश्चमेनव्यथतेपुराणीसंयुध्यमानाधार्तराष्ट्रानसंति १ अनालब्धंजृंभतिगांडि
वंधनुरनाहतंकंपतिमेधनुर्ज्या बाणाश्चमेतूणमुखाद्विसृत्य मुहुर्मुहुर्गंतुमुशंतिवे
ग २ खङ्गःकोशान्निःसरतिप्रसन्नोहित्वेवजीर्णामुरगस्त्वचंस्वां ध्वजेवाचोरौद्ररूपा
भवंतिकदारथयोयोक्ष्यतेतेकिरीटिन् ३ गोमायुसंघाश्चनदंतिरात्रौरक्षांस्यथोनिष्प
तंत्यंतरिक्षात् मृगाःशृगालाःशितिकंठाश्चकाकागृध्राबकाश्चैवतरक्षवश्च ४
सुवर्णपत्राश्चपतंतिपश्चाद्दृष्ट्वारथंश्वेतहयप्रयुक्तं अहंह्येकःपार्थिवान्सर्वयोधा
न्शरान्वर्षन्मृत्युलोकंनयेयं ५ समादाददानैःपृथगस्त्रमार्गान्यथाग्निरिद्धोगह
नंनिदाघे स्थूणाकर्णंपाशुपतंमहास्त्रं ब्रह्मास्त्रंचयच्छक्रोप्यदान्मे ६ वधेच्छतो
वेगवतःप्रमुक्तान्नाहंप्रजाःकिंचिदिहावशिष्टां शांतिलब्धोपरमोद्वेषभावःस्थिरोमम
बृहिगावल्गणैतान् ७ येवैजय्याःसमवेतास्तलब्ध्वादेवानपीड्यप्रमुखान्समेतान् ते
र्मन्यतेकलहंसंप्रसत्यसधार्तराष्ट्रःपश्यतांमोहमस्य १०८ ॥
येषांनैवैजय्याःदेवानपिलब्ध्वाविजयवंतएवेमर्त्याः १०८ ॥ १०८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

म० ३० टी० १४६

९२ साधुकृतेसत्कर्मनास्तिनिष्फलत्वात्यथैवधर्मइत्यर्थः ९३ यदिकर्मवहुःखरूपोनस्यात्पदिवायं ते
भ्यः श्रेष्ठाः नस्माभतर्हितेष्ववजयोभविष्यतीत्यर्थः ९४ इदंराज्यस्याप्रदानेइदानीतनंतच्चराज्यात्निःसा
रणांतदानीतनदाद्यभिसमीक्ष्यआलोच्यपापवशात्पराजयएवतेषामित्यर्थः ९५ ९८ दिव्यशस्त्राः अनागा

वासः कृच्छ्रो विहितस्त्वाप्यरण्ये दीर्घकालं चैकमज्ञातवर्षं तेषां कस्मात् जीवतां पा
ण्डवानां न रिष्यंते धार्तराष्ट्राः परस्याः ९२ ते चेदस्मान्युध्यमानान् जयेयुर्दैव
मेहेद्रप्रमुखैः सहायैः धर्मादधर्मश्चरितो गरीयांस्ततो ध्रुवं नास्ति कृतं च साधु
९३ न चेदिमं पौरुषं कर्म वद्धं न चेदस्मान्मन्यते सौ विशिष्टान् आशंसेहं वासुदे
वसहितान् योद्धुर्यो धनेसान् वधं निहंत ९४ न चेदिदं कर्मनरेंद्रवध्यं न चेद्भवेत्सुकृ
तं निष्फलं वा इदं च तत्राभिसमीक्ष्य नूनं पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ९५ प्रत्य
क्षं वः कुरवो यद्ब्रवीमि युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न संति अन्यत्र युद्धात्कुरवो यदि स्युर्न
युद्धे वै शेष इहास्ति कश्चित् ९६ हत्वा त्विहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णान्राज्यं कुरूणामव
जेतास्म सत्रः यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्वमिष्टान्दारानात्मभोगान्भजध्वं ९७ अ
प्येवं नो ब्राह्मणाः संति वृद्धा बहुश्रुताः शीलवंतः कुलीनाः सांवत्सरा ज्योतिषि चाभि
युक्ता नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ९८ उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा
मुहूर्ताः क्षयं महांतं कुरुसृंजयानां निवेदयंते पाण्डवानां जयं च ९९ ॥

तार्थस्तापकाः मृग

चक्राः चक्राणि सर्वतोभद्रादीनि येषां वागमप्रसिद्धानि मृगयंते किं न तत्रं केन ग्रहेण विद्धमिति विचार

यंति मदसत्फलकथनार्थं ते चक्रमृगाः इत्यं निपातनात् आर्ष मृगाणि मार्गितानि चक्राणि येषां ते इति वा ९९

१४६

निर्मोचनेनगरेवृत्तांतान्तीक्ष्णधारान्लोहमयानित्यर्थः श्रोत्रसंततरतः ८३ ८५ वृताणिवान्प्रदद्दन्दन्तवेतः
क्रमःगतिः ८६ ८७ तर्कयतेवक्तुंयतते ८८ प्रमस्यपर्यागतेहठात् श्राग्रेमन्यतेवाञ्छतिग्रस्मास्त्रमित्रभेदंप्रार्थय।

निर्मोचनेषट्सहस्राणिहत्वासंछिद्यपाशान्सहसात्वरांतान् मुरुंहत्वाविनिहत्यौ
निर्मोचनेषट्सहस्राणिहत्वासंछिद्यपाशान्सहसाक्षुरांतान् मुरुंहत्वाविनिहत्यौ
घरक्षोनिर्मोचनंचापिजगामधीरः ८३ तत्रैवतेनास्यबभूवयुद्धंमहाबलेनातिबल
स्यविष्णोः शैतेसकृत्स्नेनहतःपरास्तुर्वातेनेवमथितःकर्णिकारः ८४ श्राहृत्यकृ
लामणिकुंडलेतेहत्वाचभौमंनरकंमुरुंच श्रियान्वितोपशसाचैवविद्वान्प्रत्याज
गामाप्रतिमप्रभावः ८५ प्रसेवृणाएपदर्दस्तत्रदेवाहृष्टाभौमंकर्मकृतंरणेतत् प्र
मध्यतेयुध्यमानस्यनस्यादाकाशेवाप्सुचनेक्रमःस्यात् ८६ शस्त्राणिगात्रेनचतेकृ
मेरुन्निस्येवकृत्स्नस्यततःकृतार्थः एवंरूपेवासुदेवेप्रमेयेमहाबलेगुणसंपत्सदैव
८७ तमसह्यविस्तमनंतवीर्यमाशंसतेधार्तराष्ट्रोविजेतुं सदाह्येनंतर्कयतेदुरात्मा
तच्चाप्ययंसहतेस्मानसमीक्ष्य ८८ पर्यागतेममकृत्स्नस्यचैवयोमन्यतेकलहंसंप्र।
सह्य शाक्यंनहर्तुंपांडवानाममत्वंतद्धेदिनासंयुगेनचगत्वा ८९ नमस्कृत्वाशां
तनवायराज्ञेद्रोणायाथोसहपुत्रायचैव शारद्वतायाप्रतिद्वंद्विनेचयोत्स्याम्यहंरा।
ज्यमभीप्समानः ९० धर्मेणाद्वैनित्यनेतस्यमन्येयोयोत्स्यतेपांडवैःपापबुद्धिः मिथ्या
ग्लहेनिर्जितावैनृशंसैःसंवत्सरान्वैद्वादशराजपुत्राः ९१ ॥
तदन्वर्थः तेनचपांडवानांकृत्स्नेममत्वंप्रस्मरीयत्वंनहर्तुमवातुंशाक्यमितितन्नतत्रकुरुत्वेत्रेसंयुगंगत्वाशाप्यवेदिता

हरि २२ ५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म.३.
टी.
१६५

कपाटेन वक्षलराघातेन दंतकूरे संग्रामे अन्येन कपाटेन गोरे दंतकूरे चेति आचख्युः अनाथा संबभूवे
त्रियोऽत्र ७६ अयं कूलः तं पुष्टमन्यते पुष्टार्थं प्रार्थयते सर्वे दैवमः इत्यानीते नैव कूक्षेन हतः शेते यथा
जनभोटत्यः शैलवेगेन अभिहत्य शैलाघातात् हतः शेते तद्वत् ॥ ततोग्रसेनेति संधिरार्षः ७८ स्वस्य

अयं कपाटेन जघान पौंड्रं तथा कलिंगान् दंतकूरे ममर्द अनेन दग्धा वर्षपू
गान् नाथा वाराणसी नगरी संबभूव ७६ अयं स्म युद्धे मन्यते नान्यमेकं
लव्यं नाम निषादराजं वेगेन वै शैलमभिहत्य जंभः शेते स कूक्षेन हतः पुरास्तु
॥ ततोग्रसेनस्य सुतं सुदुष्टं वृष्ण्यंधकानां मध्यगतं सभास्थं अपातयद् बलदेव
द्वितीयो हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यं ७८ अयं सोमभयो यथा मामस्व विभीषणं
मायया पाल्वराजं सोभद्वारि प्रतिगृह्य छत्रं शतघ्नीं दोर्भ्यां कण्ठे विषहे तमन्यः ॥
७९ प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं पुरं घोरमसुराणाममह्यं महाबलो नरकस्त
त्र भौमो जहारादित्या मणिकुंडले शुभे ८० ततो देवाः सह शक्रेण शोकाः समाग
ता युधि मत्याभीताः दृष्ट्वा च तं विक्रमं केशवस्य बलं तथैवास्य मवारणीय
८१ जानंतोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य न्ययोजयन् दस्युवधाय कृष्णं स तत्कर्म प्रति
श्रावदुष्करमैश्वर्यवान् सिद्धिषु वासुदेवः ८२ ॥ त्वचं विभीषणं निर्भयं शतघ्नीं शक्तिं सा

लेन विम्भं दोर्भ्यां पाणिभ्यां कंठक वृत्य तगृह्यात् ७९ भौमो भूमिपुत्रः ८० शक्रजेतमिति शेषः ८१
प्रकृतिं स्वभावं दस्युहननशीलतां प्रतिशुश्राव अंगीचकार सिद्धिषु कार्यसिद्धिषु पस्थितासुपे

॥ ८

हरिवंशटीकासमेत

१६५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

उदकांतेसंध्यावंदनाचमनांते ६७ पुरस्तात्इंद्रोरक्षतुस्समपकृष्यते ६८ ७० सागरंसगरैर्वर्द्धितंसलिलस्यम

पूर्वाह्नेमांकृतजप्यंकदाचिद्विप्रःप्रोवाचोदकांतेमनोज्ञः कर्तव्यंतेदुष्करंकर्मपा
र्थयोद्धव्यंतेशत्रुभिःसव्यसाचिन् ६७ इंद्रोवातेहरिवान्वज्रहस्तःपुरस्तात्यातुसमरेऽरी
न्विनिघ्नन् सुग्रीवयुक्तेनरथेनवातेपश्चात्कृष्णोरक्षतुवासुदेवः ६८ वव्रेचाहं
वज्रहस्तान्महेंद्रादस्मिन्युद्धेवासुदेवंसहायं समेलब्धोदस्युवधायकृष्णोमन्ये
चैतद्विहितंदेवतैर्मे ६९ अयुध्यमानोमनसापियस्यजयंकृष्णःपुरुषस्याभिनंदे
त् एवंसर्वान्सोव्यतीयादमित्रान्सेंद्रान्देवान्मानुषेनास्तिचिंता ७० सबाहुभ्यांसा
गरमुत्तितीर्षेन्महोदधिंसलिलस्याप्रमेयं तेजस्विनंकृष्णमत्यंतशूरंयुद्धेनयोवा
सुदेवंजिगीषेत् ७१ गिरिंयइच्छेत्तलेनभेत्तुंशिलोच्चयंश्वेतमतिप्रमाणं तस्यैव
पाणिःसनखोविशीर्येन्नचापिकिंचित्सगिरेस्तुकुर्यात् ७२ अग्निंसमिद्धंशमयेदु।
नाभ्यांचंद्रंचसूर्यंचनिवारयेत हरेद्देवानाममृतंप्रसह्ययुद्धेनयोवासुदेवंजिगीषेत्
७३ योरुक्मिणीमेकरथेनभोजानुत्साद्यराज्ञःसमरेप्रसह्य उवाहभार्यांयशसाज्व
लंतींयस्यांजज्ञेरौक्मिणेयोमहात्मा ७४ अयंगांधारांस्तरसासंप्रमथ्यजित्वापुत्रान्न
ग्नजितःसमग्रान् बद्धंमुमोचविनदंतंप्रसह्यसुदर्शनंदेवतानांललामं ७५ ॥

होदधिंजलसमुद्रंअप्रमेयंअनंतत्वात् ७१ तलेनचपेटिकयाशिलोच्चयमितिकाठिन्यप्रदर्शनार्थं विप्रो।
वर्णंश्वेतंकैलासंबलवदाश्रितत्वमनेनसूचितं ७२ ७४ सुदर्शनंनामराजानंनग्नजितःपुत्रैर्बद्धंमुमोचदेवता

नांललामंरत्नभूतंदेवतैरपिशिरसाधार्यमित्यर्थः २५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३। टी॰ ४४

ग्रातताः संतताः अछिन्नधाराः इषवोस्य ग्रणोत्स्यामि हरीकरिष्यामि ११ रजो ध्वस्तं रजसा व्याकुलीभूय या
हिभ्यः पतितपक्षं लछिन्नं ११ कान्दिग्भूतभयेन पलायिते ग्रातपत्रे ग्रातवाहने १२ प्रजापतेः कर्मेय
थेति यथा वाजपेये प्रजापतिर्देवताः समदयापयावोविशस्तेन हहनामिहापिविशसनं कृते

यदाश्रौषं सैन्यानरथसैन्यान्समन्ताद्यातानन्तःकालदूतानतेषुः प्रणोत्स्यामि
लितैर्बाणवर्षैः पार्थेनसदा तदा नाशंसे विजयाय संजय १० सर्वा दिशः संपतता रथेन रजो
ध्वस्तं गाण्डिवेन प्रकृत्ते यदाद्राक्षं बलमप्रमूढं तदापश्यांतस्मि तिमन्दबुद्धिः ११
कान्दिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं दुर्योधनोऽद्राक्षीत्सर्वसैन्यं हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं
गिपिपासितं ग्रातपत्रं भयार्तं १२ ग्रातंस्वरं हन्यमानं हतं च विकीर्णकेशास्थि
कपालसंघे प्रजापतेः कर्मयथार्थं निष्ठितं तदादृष्ट्वा तस्मि तिमन्दबुद्धिः १३
यदारथे गाण्डिवं वासुदेवं दिव्यं शंखं पाञ्चजन्यं हयांश्च तूणावक्षय्यौ देवदत्तं च
मां च दृष्ट्वा युद्धे धार्तराष्ट्रो नवतस्मि त १४ उद्धतेयत्सु सैन्यान्समेतान्नवतेय
न्युगान्तमन्ययुगान्ते यदाथयास्यग्निवत्कोरवेयान्सदाततमायातेरात्र्चः सपुत्र
१५ संभ्रान्तावेमहसेनाः संभ्रान्तो भ्रष्टेश्वर्यैः क्रोधवशोल्पचेताः दर्पिस्थांतेवि
तेन वीभत्सत्वं लसते प्रार्थः स्वर्गो राज्यं च तद्दर्शितं निष्ठितं सेजातनिश्चयं १६ देवदत्तं प्रर्जुनस्य शंखं
१७ दस्युसैन्यान्न्यायतः प्रदेयस्य राज्यस्याप्रदानाद्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्राः यथा कृपाचपरप्रतिगृह्
मभिमन्यते तस्ते नो भवतीति सूत्रे तेः युगान्ते शात्रवाणां संहारे जातेसति प्रन्ययुगाधर्मप्रधाने कालेश

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५४ सफुरंखान्यपियदाइष्टेतिद्वयोः संबंधः ग्राददानात्ग्रसमानात् ५५ तिर्यग्विध्यत्विध्याप्पृषत्कैश्छिद्य
मानान्यदाइष्टेतिपूर्वेणान्वयः ५६ विपाराविस्तृतबाणाः प्रचेतारः राशीकरिष्यंति ५७ ५८ ग्रह

हिरण्मयं श्वेतहयैश्च युक्तं यदाद्राक्षं स्यंदनं माधवस्य इष्टा युद्धे सात्यके धार्तराष्ट्र
ल्हादात्तस्मात्स्यकृतात्मासमंदः ५० यदारथं हेममणिप्रकाशं श्वेताश्वयुक्तं वानरके
तमुग्रं द्रष्टामयापास्थितं केशवेन तदा तप्स्यत्स्यकृतात्मासमंदः ५१ यदामौर्वी
तलनिष्पेषमुग्रं महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यं विधूयमानस्य महारणे मयासगांडि
वस्य श्रोष्यतिमंदबुद्धिः ५२ तदामूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्तप्स्यायुद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः
दृष्टा सैन्यं बाणवर्षांधकारे प्रभज्यंतं गोकुलवद्रणाग्रे ५३ वलाहकादुच्चरतः सुभी
मान्विद्युत्स्फुलिंगानिव घोररूपान् सहस्रघ्रान्द्विषतां संगरेषु अस्थिच्छिदो
मर्मभिदः सुपुंखान् ५४ यदाद्रष्टाज्यामुखबाणसंघान् गांडीवमुक्तानायततः शि
ताग्रान् हयान्गजान्वर्मिणश्चाददानां स्तदायुद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत् ५५ यदामंद
परबाणान्विमुक्तान्ममेषुभिर्ह्रियमाणान्प्रतीपं तिर्यग्विध्यच्छिद्यमानान् पृषत्कैस्त
दायुद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत् यदाविपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात्
प्रचेतारः कुंजराणां शिरांसि तदायुद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत् ५७ यदाद्रष्टा पततः स्यंदनेभ्यः
महागजेभ्योश्वगतान्स्रयोधान् शरैर्हतान्पातितांश्चैव रंगे तदायुद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत्

पद्यस्य संग्रामान् ग्रस्तं दृष्टैव नश्यतः स्वर्थः युद्धकर्मग्रकुर्वतः भयेनैवेकृत्स्यात् ५९ ॥ ॥ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
२५३

५२ इदंचेतिसन्निहितंयुद्धमूलंदुःखंतेनराज्यंचमाब्राह्मणीःधर्मार्थंस्वःइतिब्रूयाःदुर्योधनंप्रतीतिशेषःअर्थात्यतः
वयंयुद्धेद्वितीयंसहायंसात्यकिंप्रह्वाणीमन्यत्रनवेत्तःतस्मिन्नह्ननेनकदाचितवजयोपिसंभाव्यतेइतिभा
वः ५४ ५६ अस्मात्अल्पबलोपिपञ्चमीपतनंशाप्यमंसंचेष्टते इत्तस्मनोभ्रमेति ५७ ५८ चित्रःविस्मयकृत

ह्रीमान्मनीषीबलवान्मनस्वीसलक्ष्मीवान्सोमकानांप्रवर्हः नजातुतंशत्रवो
न्येसहन्तेयेषांसस्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ५२ इदंचब्रूयामाब्राह्मणीस्त्रिलोकेयुद्धे
द्वितीयंसचिवंरथस्थं शिनेर्नप्तारंप्रह्वाणीमसात्यकिंमहाबलंवीतभयंकृ
तास्त्रं ५४ महोरस्कोदीर्घबाहुःप्रमाथीयुद्धेःद्वितीयःपरमास्त्रवेत्ता शिनेर्नप्ता
तालमात्रायुधोयंमहारथोवीतभयःकृतास्त्रः ५५ यदाशिनीनामधिपोमयोक्तः
शरैःपरान्मेघइवप्रवर्षन् प्रच्छादयिष्यत्यरिहायोधमुख्यांस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रो
न्वतप्स्यत् ५६ यदाधृतिंकुरुतेयोत्स्यमानःसदीर्घबाहुर्दृढधन्वामहात्मा सिं
हस्येवगंधमाघ्रायगावःसंचेष्टतेशत्रवोस्माद्रणाग्रे ५७ सदीर्घबाहुर्दृढधन्वा
महात्माभिन्द्याद्गिरीन्संहरेत्सर्वलोकान् अस्त्रेकृतीनिपुणःक्षिप्रहस्तोदिविस्थि
तःसूर्यइवाभियाति ५८ चित्रःसूक्ष्मःसुकृतोयादवस्यअस्त्रेयोगोवृष्णिसिंहस्यभूया
न् यथाविधयोगमाहुःप्रशस्तंसर्वै

ससूक्ष्मःस्वल्पानइतिपाठेरमणीयःशत्रूणामुत्साहकरणः
तत्सुकृतःसुपिहितःअस्त्रयोगःअस्त्रलाभःवृष्णिसिंहस्यकृत्स्नस्ययथाविधियाद्दक्प्रकारंयोगमाहुःतैः

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

वेमाः स्वेषूषंति १४ १६ प्रमतेरेभस्थामस्थानीतिप्रमत् पक्षे लगंतात् क्विपूततस्तरपबलवत्तरे प्रमदितिनिपातो
बलवद्वाचकोवासंग्रामेस्त्यर्थः महोतरइत्याधुनिकाः पठंति १९ १८ शांतनूजे दैर्घ्यमार्षं धारयेयुर्जी

प्रभद्रकाः पांचालराः युवानो विशारदाः सिंहसमानवीर्याः यदा तेमारोधार्तराष्ट्रा
स्ससैन्यास्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत् १४ वृद्धोविराड्द्रुपदोमहारथौपृथक्च
मूभ्यामभिवर्त्तमानौ यदाद्रष्टारौधार्त्तराष्ट्रान्ससैन्यांस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतप्स्य
त् १५ यदाकृतास्त्रोद्रुपदः प्रचिन्वन्शिरांसियूनांसमरेरथस्थः क्रुद्धः शरैश्छेत्स्य
तिचापमुक्तैस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत् १६ यदाविराटः परवीरघातीप्रमन्तरे
शत्रुचमूंप्रवेष्टा मत्स्यैः सार्द्धमनृशंसरूपैस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत् १७ ज्येष्ठ
मात्स्यमनृशंसार्यरूपंविराटपुत्रंरथिनंपुरस्तात् यदाद्रष्टादंशितंपांडवार्थेतदा
युद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत् १८ रणेहतेकौरवाणांप्रवीरेशिखंडिनासत्तमेशांतन
वे नजातुनः शत्रवोधारयेयुरसंशयंसत्यमेतद्ब्रवीमि १९ यदाशिखंडीरथिनः
प्रचिन्वन्भीष्मंरथेनाभियातावरूथी दिव्यैर्हयैरवमृद्नन्रथौघांस्तदायुद्धंधार्त
राष्ट्रोन्वतप्स्यत् २० यदाद्रष्टासृंजयानामनीके धृष्टद्युम्नंप्रमुखेरोचमानमस्त्रंयस्मै
गुह्यमुवाचधीमान्द्रोणस्तदातप्स्यतिधार्तराष्ट्रः २१ यदासमेनापतिरप्रमेयः परा
वेयुः २९ वन्नूर्यीरयस्तुन्निमान् २१ २२ ॥ \\ मद्नान्निषुभिर्धार्तराष्ट्रान्द्रोणंरणेशत्रुसहोभि

म.उ. गताेह्राहंअपगतोऽहृतगतिंअननुकूलगतिमित्यर्थः अकूजनोनिःशब्दोऽस्मात्तस्मात्सुवर्णस्यतारो
टी. दीर्घतंतुःप्रतिवेगादलातचक्रवत्सुवर्णरेखान्वितमित्यर्थः द्रोणेनविनीतः अक्षैरित्यर्थात्॥
१६२

यदागतोह्राहमकूजनात्तेसुवर्णतारंरथमाततायी द्रोणेनयुक्तःसहदेवोपि
वृत्तःशिरांसिराज्ञांतेषुतेमार्गणाग्रैः २८ महाभयेसंप्रवृत्तेरथस्थोविवर्त
मानेसमरेकृतास्त्रं सर्वादिशःसंपतंतंसमीक्ष्यतदायुद्धंधार्तराष्ट्रान्वतप्यत
२९ ह्रीनिषेवोनिपुणःसत्यवादीमहाबलःसर्वधर्मोपपन्नःगांधारिरर्द्धं
लंमलेतिप्रकारैस्तेमाजनान्सहदेवस्तरस्वी ३० यदाद्रुष्टाद्रौपदेयान्सम
ह्रेषन्नुरणान्कृतास्त्रान्युद्धकोविदान् आशीविषान्घोरविषानिवा
यतस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रान्वतप्यत ३१ यदाभिमन्युःपरवीरघातीशरैःपरा
मेघइवाभिवर्षन् विगाहितागुल्मसमःकृतास्त्रस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रान्वत
स्मृत ३२ यदाद्रुष्टावालमवालवीर्यंद्विषच्चमूंमृत्युमिवासमंततः सोभद्रमि
इषूतिमंकृतास्त्रंतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतप्यत ३३ ॥

विवर्तमानेविविधैर्मण्डलैःवर्तमानेचरंतं २९ गांधारिर्विशकुनिश्चअर्द्धेनुगच्छन् ३० आयतःआगच्छ १६२
तः ३१ विगाहिता अभिभविष्यति ३२ ३३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अश्वष्टयोधं अप्रगल्भयोधं २२ उपेतिवर्णागानां शिरसां उपासंगान् उच्चयान दक्षिणेन कृपालेनप्र
नायासेनेतियावत् आचरेत् कुर्यात् रथिनः योधान्प्रचेताकूटीकरिष्यति पाठांतरे उपासंगेननि
षंगेणदक्षिणेनदक्षिणभागस्थेनशातान्यं आचरन् तत्रन्यैः शातार्थिकैः शरैः युध्यन् वामहस्ते

हतप्रवीरं विमुखं भयार्तं पराङ्मुखं प्रायशः ध्वष्टयोधं शास्त्राग्निविषा भीमसे
नेन दग्धं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्यत् २३ उपासनेनाचरेद्दक्षिणेन परःश
तान्नकुलश्चित्रयोधी यदा रथाग्र्यो रथिनः प्रचेता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्स्य
त् २४ सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु दीर्घकालं नकुलो यामशेते आशीवि
षः क्रुद्ध इवोद्वमन्विषं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत् २५ त्यक्तात्मानः पार्थिवा
योधनाय समादिष्टा धर्मराजेन सूत रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवंतो दृष्ट्वा पश्चात
प्स्यते धार्तराष्ट्रः २६ शिशून्कृतास्त्रानशिशुप्रकाशान्यदा द्रष्टा कौरवः पंच
कृष्णान् त्यक्त्वा प्राणान्कौरवानाद्रवंतस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत् २७ ॥

नापिशारप्रलेपस्य अभ्यस्तत्वात् २५ दुःखशय्यां अपि शेते सुतरां स्मात् यत्कृष्यते अतएव दुःखातुर
रथिनः प्रचेतेति पूर्ववत् २५ हे पार्थिव अयोधनाय युद्धाय समादिष्टाः सैन्यंतावक २६ शिशून्द्रौ
पदीपुत्रान्प्रति विंध्यादीन २७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ १८ गावल्गवः पुत्रानगाद्व १९ २० शैक्येन शिक्यसदृशेन पाशेन नागान् विगृह्णन् वैपरीत्ये
टी॰ न गृह्णन् गले पादे वा पाशं दत्वा मत्तवत्सवत्कर्षन्नित्यर्थः ग्रन्थे तु पाठान्तरं कल्पयित्वा शैक्येणाववृद्धे
१६

यदाश्रौषं भीमसेनेन नागान्निपातितान् गिरिकूटप्रकाशान् कुंभैर्विदास्रवम
तो भिन्नकुंभांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत १८ महासिंहो गावल्गवप्रविश्य गदा
पाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य यदा भीमो भीमरूपो निहंता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्य।
त १९ महाभयो वीतभयः कृतास्त्रः समागमे शत्रुबलावमर्दी सकृद्रथेनाप्रति
मान्रथौघान्पदातिसंघान्गदयाभिनिघ्नन् २० शैक्येन नागांस्तरसा विगृह्य
न्यदा तेनाथ धार्तराष्ट्रस्य सैन्यं छिंदन्वनं परशुनेव शूरस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्व
तप्यत २१ तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रान्समीक्ष्य पक्वं सस्यं
वैद्युतेनैव दग्धं परासिक्तं विपुलं स्वबलौघं २२ ॥

नेति व्याचख्युः २१ तृणप्रायं तृणग्रहमयं ग्रामं परासिक्तं दूरे निरस्तं २१ २२ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

मायया कपटेन उपधीयंते उपस्थाप्यंते ते मायोपधाः छलवादाः तान् मायोपधः आनोपानोरिति द्वितीयाबहुव
चने परे आलोपः प्रतिपन्नः प्रणिपातादिभिरुपेतः सत्यं ब्रुवन् प्रतिवेलं क्लिश्यमानोपि तितिक्षमाण एवाति
मुतिशेषः १३ क्रोधं अवसृष्टा उत्स्रक्ष्यति उद्वृत्तं क्रांतं चेतो यस्य सः उद्वृत्तचेता जन्मना स्वहृतचेता अपि सन् अव
तप्स्यत् तप्तो विष्यति आर्षो लकारव्यत्ययः १४ कृष्णवर्त्मा दाहेन कृष्णीकृतभूभाग इति प्राचः वस्तुतस्तु

मायोपधः प्रणिपातार्जवाभ्यां तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या बलेन सत्यं ब्रुवन् प्रतिप
न्नो नृपो न स्तितितक्षमाणः क्लिश्यमानोतिवेलं १३ यदा ज्येष्ठः पांडवः संशितात्मा
क्रोधं यत्तं वर्षपूगान् सुघोरं अवसृष्टा कुरुषूद्वृत्तचेतास्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्स्य
त् १४ कृष्णवर्त्मेव ज्वलितः समिद्धो यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे एवं दग्धा धा
र्तराष्ट्रस्य सेनां युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोन्ववेक्ष्य १५ यदा द्रष्टा भीमसेनं रथस्थं गदाहस्तं
क्रोधविषं वमंतं अमर्षणं पांडवं भीमवेगं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत् १६ सेना
ग्रगं दंशितं भीमसेनं स्वालक्षण्यं वीरहणं परेषां घ्नंतं चमूमंतकसन्निकाशं तदा
स्मर्ता वचनस्यातिमानी १७ ॥

अग्निहोत्रे वसत्यादि समन्वूपोग्निः श्रूयते यदग्निमुद्धरतीत्यनुवाके तत्र कृष्णवर्त्मेत्यन्वर्थसंज्ञातो धूमा
यनुसंदेहोग्निरुच्यते ज्वलित इति किंचित्प्रदीप्तः समिद्ध इति सर्वतः प्रदीप्तः दग्धा धक्ष्यति १५ १६ दंशितं सं
नद्धं स्वालक्षण्यं स्त्रीयानामपि नास्ति लक्षणं सम्यगवलोकनं यस्य तं स्वालक्षण्यं रणे आवेशवशात्
स्मर्ता पितुर्दर्पोस्मीत्यर्थः यतः अंतकसंनिवेशं वचनस्य वचनं १७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
१६

९॰ कर्मणापापंप्रनिर्विष्टं अनुपभुक्तं अश्विभ्यां अश्विपुत्राभ्यां ८ अपध्यानात् अपकारचिंतनमात्रात्
गीष्टव्यो ९ निर्वृतः सिद्धः सकलः स्वयुद्धपतेः ई स्वार्थस्य लाभो भवेत् स चानभिमतः इति सहवि
तेनतद्राज्यार्धदानं मा कार्षीः पांडवस्य अर्थहानेः हितार्थं १॰ दुःखशय्या दुःखवासं अस्यां शय्या
यथा तं देवराजस्य देवाः शुश्रूषंते वज्रहस्तस्य सर्वे तथा श्रुणवस्मां ऽवाः ए
जयामु किरीटिना वाचमुक्तां समर्थां ६ इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो गांडीव
धन्वा लोहितपक्ष्मनेत्रः न वेदाः स्यमुचति धार्तराष्ट्रो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य रा
ज्ञः ७ अस्मिन्ननेककर्मकृत पुरस्तात् निर्विष्टपापकं धार्तराष्ट्रः येषां युद्धं भीमसे
नार्जुनाभ्यां तथा अश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ८ शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन धृष्टद्यु
म्नेनाथ शिखंडिना च युधिष्ठिरेणेंद्रकल्पेन चैव यो अपध्यानान्निर्दहेद्द्यां दिवं वा
व ९ तेनैव योद्धुं मन्यते धार्तराष्ट्रो निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पांडवानां मा तत्कार्षीः पा
डवस्यार्थहेतोः उपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वं १॰ यां तां वने दुःखशय्यामवात्सीत् प्रव्र
जितः पांडवो धर्मचारी आप्नोतु ततो दुःखतरामनर्थामंत्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परा
सुः ११ ह्रियाज्ञानेन तपसा दमेन क्रोधेनाथो धर्मगुप्त्या धनेन अन्यायवृत्तिः कु
रुः पांडवेयान् अध्यातिष्ठद् धार्तराष्ट्रो दुरात्मा १२

युद्धे मरणं प्राप्तः सन् ११ त्वं तु एतावत्कुर्विति आह ह्रियेति यान् लोकान् अन्यायवृत्तिर्धार्तराष्ट्रो
ध्यातिष्ठत् तान् ह्रीप्रभृतिभिर्गुणैरुपलक्षितेन पांडवेन अनुक्रान् कुरु दुर्योधनेन इष्टं ज्ञानामस्मदभि
भवीकरणं त्वया कार्यं न त्वनेन सहास्माकं संधानमिति भावः १२ ॥ १२

१६

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

उपयाय उपजगाम अस्कंधउत्तीर्य १४ यथावयः वयसोऽनुरूपं १५ १७ अध्यायः ४७ पृच्छामीति १ अर्जुनउ
इत्यनुषंगः तस्य अवोचदित्यनेन संबंधः व्यवहिताश्चेति धातूपसर्गयोश्छंदसि व्यवहितत्वं विदानेजान।

अश्वैर्महारथश्चायातीति योयासीत् पांडवानिति १३ हृतोनसूर्णमायातः सैंधवैः साधु
वाहिभिः उपयायतस्य ततिश्रवयात्मस्कंध्यकुंडली १४ प्रविवेशसभां सूर्णां महीपालैर्
महात्मभिः संजयउवाच प्राप्तोस्मि पांडवान्गत्वा तद्विजानीत कौरवाः यथावयः कुरू-
न्सर्वान्प्रतिनंदति पांडवाः १५ अभिवादयंति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् यून
श्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः १६ यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितोगतः
अब्रुवं पांडवान्गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः १७ इत्युद्योगे संजययाने ४७ धृतराष्ट्र उ
पृच्छामि त्वां संजय राजमध्ये किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्वः धनंजयस्तात युधां प्रणेता
दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा १ संजयउ दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु यदब्रवी-
दर्जुनो योत्स्यमानः युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा धनंजयः शृण्वतः केशवस्य २
अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विदान उपह्वरे वासुदेवस्य धीरः अवोचन्मां योत्स्यमानः कि-
रीटी मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणां ३ संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै दुरात्मनः सूतपु-
त्रस्य सूत योयोद्धुमाशंसति मां सदैव मंदप्रज्ञः कालपक्वोतिमूढः ४ येवै राजानः
पांडवायोधनाय समानीताः शृण्वतां चापि तेषां यथासमग्रं वचनं मयोक्तं सहामा-
त्यं श्रावयेथा नृपं तत् ५ ॥ नृ उपह्वरे समीपे कुरूणां मध्ये धार्तराष्ट्रं ब्रूयाः इत्यवोचदिति संबंधः

॥ ७ उद्योग [illegible] २४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अश्मसारमयैःरत्नखचितैः ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ ॥

हविवेशासनैस्तीर्णांकांचनैर्दारवैरपि अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छ
दैः ५ भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः अश्वत्थामा विकर्णश्च सो
मदत्तश्च बाह्लिकः ६ विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः सर्वे च सहिताः
शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ७ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभां दुःशास
नश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौबलः ८ दुर्मुखो दुःसहः कर्णो उलूकोऽथ विविं
शतिः क्रूरराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणं ९ विविशुस्तां सभां राजन् सुराः श
क्रसदो यथा आविशद्भिस्तदा राजन् शूरैः परिघबाहुभिः १० शुशुभे सा सभा रा
जन् सिंहैरिव गिरेर्गुहा ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां सर्वे महौजसः ११ आस
नानि विचित्राणि भेजिरे सूर्यवर्चसः आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत १२
हाम्यो निनवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितं १३ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति अणोरिति अणोरप्यणुतरोऽङ्गुलस्य नवगुणतरपरिमाणः अस्थूलमनणु
वह्रस्वमदीर्घमिति ब्रह्मणि वस्तुविधपरिमाणनिषेधात् एतेन निर्गुणं रूपमुक्तं सुमनाः शोभने
मनो दिव्यं चक्षुर्मायाख्यमतीतानादि सर्वप्रकाशकं यस्य मनोस्य दैवं चक्षुरिति श्रुतेः स सुमनाः एतेन स
गुणं रूपमुक्तं सर्वभूतेषु जागर्ति अन्तर्यामिरूपेण जागर्ति प्राणो अल्पगार्भः पितरं अर्थात् द्विपदा
दीनां जरायुजादीनां च सर्वभूतेषु सर्वदेहेषु पुष्करे हृदयपुण्डरीके निहितं स्थितं विदुर्ब्राह्मणा जानं
ति एवं गुणविशिष्टं प्रत्यगात्मानं हृदये विचिन्तनेन साक्षात्कृत्य कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ३१ इति श्री

अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जागर्ति पितरं सर्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदुः ३१
इति श्रीमहाभारते सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रं समाप्तं २४९ वैशंपायन उवाच एवं सन
त्सुजातेन विदुरेणाचर्थीमता सार्द्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी १ तस्यां र
जन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते सभामाविविशुर्हृष्टास्तस्योपदिदृक्षया २ शुश्रू
षमाणाः पार्थानां वाचो धर्मार्थसंहिताः ३ तत राष्ट्रभवाः सर्वे ययू राजसभां शुभां
३ सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषितां चंद्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां चंदनवारिणा

मत्स्यदेवाकृतप्रमाणमर्यादायुर्वेरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भार
तभावदीपे उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीयार्थप्रकाशे पंचमोऽध्यायः २४९ समाप्तश्च सनत्सुजातीयार्थ
प्रकाशः प्रासंगिकमध्यात्मं समाप्य प्रस्तुतां कथामेवानुसंधत्ते एवं सनत्सुजातेनेत्यादिना कथयतः
कथामिति शेषः १ सूतस्य संजयस्य २ ३ कनकमयेन अजिरेण अंगणेन भूषितां ४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म. ३.
टी.
१५८

अथेदानीं ब्रह्मविदात्मनो ब्रह्मभावं वामदेववदपरोक्षीकुर्वन् सर्वस्य सार्वात्म्यं स्तौति अहमेवेति नास्ति अ
तीतानागते अस्ति वर्तमाने सर्वेषामंतरात्मा चाहमेवास्मि २८ पितामह इति एवमात्मनि सर्वमारोप्य अ
पवदति न मे यूयं न वो वयमिति यद्यपि रज्ज्वामुरगआरोपितस्तथापि तयोर्न कश्चित्संबंधोस्ति अधि
ष्ठानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्यासत्त्वात् एवं प्रत्यगात्मजगतोरप्यसंबंधो द्रष्टव्यः २९ । अहमेवस्मृत

अहमेवस्मृतो माता पिता पुत्रोस्म्यहं पुनः आत्माहमपि सर्वस्य यच्च ना
स्ति यदस्ति च २८ पितामहोस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ममैव
यूयमात्मस्था न मे यूयं न वोप्यहं २९ आत्मैव स्थानं मम जन्म चा
त्मा ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः अजश्चरो दिवारात्रमतंद्रितोहं मां वि
ज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ३० ॥

णां ज्ञेय इत्याह आत्मैवेति मम स्थानं अधिष्ठानं आत्मैव स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेः अत एव म
म जन्म जननहेतुरपि आत्मैव अजत्वादेव अहं कार्ये ओतः प्रोतश्च निर्यगूर्ध्वं च पटे तंतव इवानुस्यू
तोस्मि अजरो अप्रच्युतस्वभावः अप्रतिष्ठः अधिष्ठानत्वपरमसत्तया अजश्चर इति पाठे आख्यातः मां
सर्वेषां भूतानामंतरात्मानं सर्वेश्वरं सर्वकर्तारं विज्ञाय कविः
प्रसन्न आस्ते ३० ॥ १५८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

संन्यासं कृत्वापि वेदकानां संगतिर्न कर्तव्येत्याह गृह्णंतीति मर्त्याः कौलिकाः स्तुवंति तया स्वेषां गुरूणां शिष्य
यासेन च्छेदेन वा वहिर्दृष्टीनां रमणीयेन चरंत भक्ष्येण गाढूणि पापानि मद्यमांससमयस्त्रीसेवनादीनि गृह्य
निष्कादयंति यथा सर्पाः खलाः परमहंसं जयंते अपि बिलादीनि लीयंत आत्मानं गृह्णंति तद्वत् तेषु वा यतः रमा
णीयेषु तेषां समीपे विमूढाः जनाः मुह्यंति एतदेवाह यथा ध्यानं मार्गमनतिक्रम्य शिष्टानां लोकं दृष्टमा
वारमस्य तत्र भयाय नरकाय प्रापयितुं तान् मोहयंते मद्यमांसाद्युच्चित्रलोपदेशेन प्रतारयंति अतः स
मकृपरीतेति तैः सहैव संगतिः फलाभाय कर्तव्या तं योगिनः पश्यंति २१ एवं सर्वकर्मासंस्पर्शिनां योगि
नामपि दुःसंगत्यागमावश्यकं तथा उक्ता जीवन्मुक्तानां तेषामनुवदति नाहमिति अहं सदा कालत्रये
पिश्रसलतः अमतादेहेंद्रियादिनाना दात्म्याध्यासेन तत्कृतः सुखदुःखजरामरणादिधर्मवान् कृतः
न कृतेन मर्त्याः तेषु भ्रमं इयंति जना विमू
गृह्णंति सर्पाः इव गाढूणि स्वपितया स्वेन च्छतेन मर्त्याः २१ नाहं सदाः सत्कृतः स्वा
दाः यथा ध्यानं मोहयंते भयाय योगिनस्तं प्रपश्यंति सत्यान्तेसत्यसमानबंधे सतश्च यो निरस
न स्वत्वं चास्य स्वरूपं तेभ्यः कृतः स्यात् मत्वा देहादीनामसत्त्वादेवेत्यर्थः अतएव दे
तेश्चैकएव योगिनस्तं प्रपश्यंति २२ ॥ नसंनानभवेयं देहादीनामसत्त्वाद्देहवाहरूपस्य जन्ममरणप्रवाहरूपस्य स्वस
हवियोगरूपे मरणरविनाशितापि अमरस्य स्वहितो धीजन्मलाभः तत्रहेतुः सत्यचिद्रोदिश्च तत्र
त्रितस्य बंधस्याभावात् अमृतं मोतोपि ममकृतः न कृतश्चिदित्यर्थः तत्र हेतुः सर्वदास सर्वदेशेषु च एक रूपं ब्रह्मत
त्वरूणादितः भेअपि सत्यसमानबंधे सत्यप्रवादितं समानं सर्वदा सर्वदेशेषु च एक रूपं ब्रह्मत
देवबंधोनिग्रहस्यानंपयो स्तत्थाम वैजगाढ्र स्वाधीनमित्यर्थः सतः कार्यस्य अस्ततः कारणस्य
वधोति उत्पत्तिश्च लपस्यानं अहं एकं एव तं मायायोगिनः पश्यंति तथा च श्रुतिः न निरोधो न चोत्प
त्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता इति स्पष्टादिकं सर्वम् एव कल्पितमित्या

२२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰
यो॰
१३९

अतः ब्राह्मीवाक् तेनैवं अहं महानस्मीति वदतः लघुतां नीचत्वं मा दधीत मा करोतु अहं दासोऽस्मीति मा च
ह्रीत्यर्थः तेन च हृष्टः पुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीतेति श्रुत्येव ब्रह्मविदां मतिवादित्वदोषो
नास्तीति प्रदर्शितं प्रज्ञानमिति अस्य नामैव स्यात् प्रज्ञानं ब्रह्मेति ब्रह्मविद्ब्रह्मैवेति च श्रुतिभ्यो ब्रह्मण
विदूपेणास्य माहात्म्यं न गोपनीयं अधिकारिषु व प्राकृतेषु तु गोपनीयमेव तथा च येनैव योगी सततोऽध
र्ममहं द्विषन् तेनायं याव मन्ये न गच्छेत् पुनेवं संगतमिति एतच्च प्रज्ञानमिति नाम धीराः ध्यानवंत एव
लभंते यस्य नाम प्रज्ञानं तं योगिनः पश्यंति १७ एवं रूपः वाग्मनसातीतः जगज्जन्मादिपानिर्निर्विकारो
योगिकगम्यो यज्ञानां महाशून्यत्वं लभ्यते कर्मलोपदोषश्च नास्ति स एवं रूपः परमात्मा पावकः भोक्ता
रंजीवगिरन् आत्मनि संहरन् पुरुषः शरण्यः तं यो वेद तस्यायमर्थः पुरुषार्थो मोक्षो न रिष्यते न हि स्यन

मा तेन ब्राह्मी लघुतामादधीत प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभंते योगिनस्तं १७ एवं रूपो म
हात्मा स पावकः पुरुषो गिरन् यो वै तं पुरुष वेद तस्येहात्मा न रिष्यते योगिनस्तं १८
यः सहस्रं सहस्राणां पतेत् सततं संपतेत मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यात्सनोज
वः योगिनस्तं १९ न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य पश्यंति चैनं सुविशुद्धसत्वाः हितो मनी
षी मनसा न तप्यते ये प्रव्रजेयुरमृतास्ते भवंति योगिनस्तं २० ॥ कर्मफलवत् ज्ञानफ

लं नानित्यमित्यर्थः यस्य ज्ञानादर्थनाशो नास्ति तं योगिनः पश्यंति १८ न केवलं मोक्ष एव ज्ञानतः स्यात् अ
पितु सर्वं हृदयस्थमपि आत्मन्यंतर्भूतमेवास्तीत्याह यः इति हंसलक्षणानंतानन्वापतान् कृत्वा यो हृदि
गच्छेत्सोऽपि मध्ये आरोग्यत्तः मध्यमे मध्यस्य हृदयस्योपरमे स्वे आगच्छेदेव विप्रकृष्टमप्यर्थं हार्दाकाश
योगिनः पश्यंतीत्यर्थः एतच्चातीतानागतादेरुपलक्षणं तथा च हार्दाकाशे प्रकृतमनुभूयते यच्चास्य
ह्रास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदत्र गत्वा विंदत इति यश्च हृदयस्यैवास्तीति तं योगिनः पश्यंति १९ एवंविधस्यात्मनो
दर्शनार्थं योगानुगुणानि साधनानि आरोपयन्नेति न तेन राग्ययोग्यग्राह्यः एतेन शुद्धचित्तं एवं चिंतनेन गृह्णातीति
पूर्वार्धार्थः किंच परार्थहितः जगन्मित्रं मनीषी मनो निग्रहशीलश्च भवति तेषां मनसा च प्रव्राजीनां नाश

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

एवमनेनप्रकारेणयःसर्वभूतेषुसद्रूपेणअनुस्यूतमात्मानंगुरूक्तिमनुपश्यतिध्यानेनसाक्षात्क
रोतिसपुत्रदारादौअन्यत्रकर्मादौयुक्तेषुपुरुषांतरेषुसत्सुकिंशोचतिनैवशोचतिकिंतुतएव।
वशोचंतीत्यर्थः २४ उदकंपीयतेस्मिन्नित्युदपानेकासारादौतृषार्तस्ययावताजलेनस्नानपानादि
सिद्धिस्तावतैवसर्वेषुवेदेषुआत्मज्ञस्यध्यायिनइष्टसिद्धिः अतोग्रंथभारवहनंदृष्ट्यैवकिंतुतदंत
र्गतंस्वोपयुक्तंसारमात्रंगुरुवाक्याद्गृहीत्वायोगेनकृतकृत्योभवेदित्यर्थः २५ अंगुष्ठेति उपाधि

एवंयःसर्वभूतेषुआत्मानमनुपश्यति अन्यत्रान्यत्रयुक्तेषुकिंसशोचेत्ततःपरं
२५ यथोदपानेमहतिसर्वतःसंप्लुतोदके एवंसर्वेषुवेदेषुआत्मानमनुजानत
तः २६ अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमहात्मानदृश्यतेसौहृदिसंनिविष्टः अजश्चरो।
दिवारात्रमतंद्रितश्चसततंमत्वाकविरात्मप्रसन्नः २७ ॥

तःअल्पपरिमाणोपिस्वतोमहात्माव्यापकःनदृश्यतेरूपादिहीनत्वात् अतोजन्मादिशून्यःदि
वारात्रंचरतीतिचरःजगन्नियमनेनित्योद्युक्तइत्यर्थःसःअधिकारीतंआत्मानंमत्वाज्ञात्वाकविः
क्रांतदर्शीआस्तेकर्मभ्यउपरतोभवतिकृतकृत्यत्वात् अतएवप्रसन्नःउपाधिकृतकालुष्यत्या
गान्निर्मलः २७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ टी॰ १२६

सत्साधुना कर्मणा भूयान्नोप्येवासाधुना कनीयानिति श्रुति सिद्धं कर्मास्पर्शं ब्रह्मविद्याफलमाह न
साधुनेति असाधनावापि समसाधनावेत्यत्र ब्रह्मणः असंगत्वमुक्तं इह तु ब्रह्मविदः पापाद्यस्पर्शउ
च्यते एतद्ब्रह्मविद्रूपं ब्रह्मसाधुनाकर्मणा समानं उत्कृष्टं न भवति उत अपि असाधुना कर्मणा समा
नं अपकृष्टं च न भवति मानुषेषु देहाभिमानिषु एतत् दृश्यते एव उच्चावचकर्मफलेन तथा
ब्रह्मविदीत्यर्थः अत्र हेतुः समानमिति एतद्ब्रह्मचिद्रूपं ब्रह्म अमृतस्य कैवल्यस्य समानं यथा
कैवल्ये सर्ववादिसंमतः पुण्यपापयोरस्पर्शः एवं ब्रह्मविद्यपीत्यर्थः अत एवं रूपेण प्रकारेण
युक्तो योगवान् तन्मधु ब्रह्म वह्निति पाठेपि स एवार्थः निरवधिकस्य वहुत्वस्य तत्रैव पर्यवसानात्
परीप्सेत् सर्वप्रकारेण प्राप्तुमिच्छेत् तमेव च योगिनः पश्यंति २२ नास्येति अस्यात्मविदः अ

न साधुना नोत असाधुना वा समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु समानमेतदमृतस्य
विद्यादेवं युक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् योगिनस्तं २३ नास्यातिवादा हृदयं तापयंति
नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रं मनो ब्राह्मीं लघुतामादधीत प्रज्ञानं चास्मै नामधी
रा लभंते योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं २४ ॥ तिवादाः निंदावचनानि हृद
यं न तापयंति अथवा मया नाधीतं मया न हुतमित्यादिकमपि अस्य मनः इति शेषः न व्यथि श्रूयते च नै
नं कृताकृते तपतः इति एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति
च ब्राह्मीं ब्रह्म संबंधिनीं विद्यां अस्मै पुरुषाय लघुतां शीघ्रतां प्रज्ञां यामधिकृत्यास्मरंति प्रज्ञाप्रा
सादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोनुपश्यतीति तां प्रज्ञां मनम
नस्त्वां आदधीत समर्पयेत् आत्मवित्सर्वविद्भवतीत्यर्थः तां कां याप्रज्ञां धीराः ध्यानवंतो नामनिश्चि
तं लभंते नान्ये एतेन शोकनिवृत्तिः सर्वज्ञत्वं च ब्रह्मविद्याफलमुक्तं भवति यं न तापयंतितं विहृद

१२६

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

संन्यासेऽकृत्वापि वंचकानां संगतिर्न कर्तव्येत्याह गर्हंतीति मर्त्याः कौलिकाः स्वशिक्षया स्वेषां गुरूणां शिक्ष-
यास्वेन कृतेनवा बहिर्दृष्टीनां रमणीयेन चदंभरूपेण गह्वराणि पापानि मद्यमांसपरस्त्रीसेवनादीनि गूहय-
ति छादयंति यथा सर्पाः खलाः परमदुःखजयंतोपि बिलादौ निलीयमात्मानं गूहंति तद्वत् तेषु वा यतः श्मा-
णीयेषु तेषां समीपे विमूढाः जनाः मुह्यंति एतदेवाह यथाध्वानं मार्गमनतिक्रम्य शिष्टानां लोकदृष्टमा-
चारमत्यजंतः भयाय नरकाय प्रापयितुं तान्मोहयंते मद्यमांसादि शुचित्वोपदेशेन प्रतारयंति अतः स्व-
स्य कुपरीक्षितैः सहैव संगतिः फलाभाय कर्तव्या तं योगिनः पश्यंति २१ एवं सर्वकर्मास्पर्शिनां योगि-
नामपि दुःसंगत्यागमावश्यकं तया उक्ताजीवन्मुक्तानां तेषामनुवदति नाहमिति अहं सदाकालत्रये-
पि असक्तः असंगता देहेंद्रियादिना तादात्म्याध्यासेन तत्कृतैः सुखदुःखजरामरणादिधर्मैर्वानक्रांतः

गर्हंतिसर्पाइवगह्वराणि स्वशिक्षयास्वेनकृतेनमर्त्याः तेष्वश्मसु मुह्यंतिजनाविमू-
ढायथाध्वानेमोहयंतेभयाय योगिनस्तंप्रपश्यंति २१ नाहंसदासक्तःस्या-
न्नमृत्युर्नचामृत्युरमृतेमेकृतःस्यात् सत्यानृतेसत्यसमानबंधेसतश्चयोनिरस-
तश्चैकएव योगिनस्तंप्रपश्यंति २२ ॥ तस्मान्न भवेयं देहादीनामसक्तादेवेत्यर्थः अत एव दे-
हवियोगरूपोमृत्युरपि नास्ति तापि अमृत्युस्तद्विरोधी जन्मलाभः जन्ममरणप्रवाहरूपस्य मृत्युसं-
ज्ञितस्य बंधस्याभावात् अमृतं मोक्षोपि मम कुतः न कुतश्चिदित्यर्थः तत्र हेतुः सत्यचत्तदादि अनृतेर
ज्वरणादि ते उभे अपि सत्यसमानबंधे मत्स्य अविद्यादि तं समानं सर्वदा सर्वदेशेषु च एकरूपं ब्रह्म तत्
देवबंधो निग्रहस्थानं ययोस्ते तथा मद्वंजराद्धसाधीनमित्यर्थः सतः कार्यस्य असतः कारणस्य ॥
च योनिः उत्पत्तिप्रलयस्थानं अहं एक एव तं मां योगिनः पश्यंति तथा च श्रुतिः नैनिरोधो न चोत्प- २२
त्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थतेति सृष्ट्यादिकं सर्वं मय्येव कल्पितमिमा ५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

मै॰ उ॰ टी॰ १२६

नैति नंपश्यन्ति योगिनः पश्यन्ति ४ ॥

पतःप्राप्नोवाकतेतवग्रहंमहानस्मीतिवदतःलघुतांनीचत्वंमादधीतमाकरोतुग्रहंदासोस्मीतिमाब्रू
हीत्यर्थः तेचहुपुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीतिब्रूयान्नापह्नुवीतेतिश्रुत्यैवब्रह्मविदामतिवादित्वदोषो
नास्तीतिप्रदर्शितं प्रज्ञानमिति प्रज्ञानामेवस्यात् प्रज्ञानंब्रह्मेति ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतिचश्रुतिभ्यां ब्रह्मण
विद्रूपेणस्वमाहात्म्यंनगोपनीयं प्रपिकारिष्वप्राकृतेषुनगोपनीयमेवतथाचैतेनैवयोगीसुतांथ
र्मंमहदृष्यन् तनायथावमन्येरन्नगच्छेत्पुनर्नवसंगतमिति एतच्चप्रज्ञानमितिनामधीराःध्यानेनतएव
लभंतेयस्मान्नामप्रज्ञानंतेयोगिनःपश्यंति ७ एवंरूपःवाङ्मनसातीतःजगज्जन्मादिसोनिर्निमित्तका
याणेकुरामैायत्तानाम्महात्म्यत्वलभ्यतेकुर्मलोपदोषश्चनास्तिसएवंरूपःपरमात्मापावकंभोक्ता
रंजीवगिरन्प्रात्मनिसंहरन्पुरुषशयनयंतेयोवेद तस्यअर्थः पुरुषार्थोमोक्षोनरिष्यतेनहिंस्यते

मातेप्राप्नोलघुतामादधीतप्रज्ञानंस्यान्नामधीरालभंते योगिनस्तं ७ एवंरूपोम
हात्मासपावकंपुरुषोगिरन् योवेतंपुरुषवेदतस्यहात्मानरिष्यते योगिनस्तं ८
यःसहस्रसहस्राणांपतान्सततसंपतेत मध्यमेमध्यआगच्छेदपिचेत्स्यात्सनोज
वं योगिनस्तं ९ नदर्शनेतिष्ठतिरूपमस्यपश्यंतिचैनंसुविशुद्धसत्त्वाः हितोमनी
षीमनसानतप्यतेयेप्रव्रजेयुरमृतास्तेभवंति योगिनस्तं १० ॥ कर्मफलवत्ज्ञानफ

लंनानित्यमित्यर्थः यस्यज्ञानादयंनाशोनास्तितंयोगिनःपश्यंति ८ नकेवलंमोक्षएवज्ञानतःस्यात्अ
पितुसर्वंहृदयस्थमपिप्रात्मन्यंतर्भूतमेवास्तीत्याह यःइति इशलक्षाणिअनंतानवापतान्कृत्वायोहृदे
गच्छेत्सोपिसूक्ष्मशरीरांतःमध्यमेमध्यस्थेहृदयस्थेपरमेश्वरे आगच्छेद्देवविप्रकृष्टमप्यर्थंहार्दाकाशे
योगिनःपश्यंतीत्यर्थः एतच्चातीतानागतादेशपुपलक्षणं तथाच हार्दाकाशप्रकरणेश्रूयते यच्चास्ये
हास्तियच्चनास्तिसर्वंतदस्मिन्समाहितमिति यत्रहृदयस्थोप्यस्तितंयोगिनःपश्यंति ९ एवंविधस्यात्मनो
दर्शनार्थयोगानुष्ठानसाधनांतराण्याहनेति चक्षुरादिग्राह्यरूपंनास्ति शुद्धचित्तवृत्त्यैवचिंतनगम्यइतीति
दर्शयति: किंचयदायहितःजगन्मित्रंमनीषीमनोनिग्रहशीलश्चभवति तथामनसाचप्रज्ञादीनांनाशे

[illegible]

१२६

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अंगुष्ठेति अंगुष्ठमात्रे हृदये प्रतिष्ठितत्वादंगुष्ठमात्रः एतेन हृदयपुंडरीकं ध्यानस्थलमुपदिष्टं भवति पुरुषः पूर्णः अंतरात्मा वाह्यात्मभ्योऽन्नमयादिभ्यः पंचभ्य आंतरः लिंगस्य पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियात्मकस्य लिंगशरीरस्य संबंधेन नित्यं स याति इहलोकपरलोकौ जाग्रत्स्वप्नौ वा गच्छति तं ईशमीशितारं ईड्यं स्तुत्यं अनुकल्प उपाधिमनु सर्वकार्येषु समर्थं आद्यं मूलकारणं विराजमानं अत्यंतं ज्ञानरूपेण प्रकाशमानमपि मूढाः न पश्यंति तं योगिनः पश्यंति १५ न त्वंगुष्ठमात्रस्य हृदये स्थितस्य हृदयतापेन तापप्राप्तिः पित्रा त्वथाच तापस्वभावस्य कृतो मुक्तिरित्याशंक्य तस्य कदाचिदपि तापो नास्तीत्याह असाधना इति मानषेषु संजाताभिमानिषु जीवेषु केचित्साधनाः शमादिहीनाः केचित्तु साधनास्तयुक्ता वा भवंतु ततस्य एतद्ब्रह्म समानं निर्विकारं असंगोह्ययं पुरुष इत्यसंगत्वश्रुतेः एवमुक्तवद्भ्यो द्वयोरपीत्याह स

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंतरात्मा लिंगस्य योगेन स याति नित्यं तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं पश्यंति मूढा न विराजमानं योगिनस्तं । १५ असाधना वापि ससाधना वा समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु समानमेतदमृतस्येतरस्य मुक्तास्तत्र मध्व उत्ससमापुः योगिनस्तं । १६ उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति तदाहुतं चाहुतमग्निहोत्रं ॥

मानमिति कस्तर्हि मुक्तेषु विशेष इत्यत आह मुक्ता इति तत्र तेषु मध्ये मुक्ताः मध्वः मधुनः ब्रह्मरसस्य उत्सं उत्कर्षपराकाष्ठां समापुः संप्राप्ताः अयंभावः अवस्थांतरगतस्य दुःखस्यावस्थांतरे दर्शनादुपाधिधर्म एव दुःखं भ्रांत्यात्मन्युपहिते पि भाति स्फटिके इव जपाकुसुमलौहित्यं सर्वात्मना उपाधित्यागात् मुक्तानां न दुःखस्पर्शोस्तीति ते निरतिशयानंदभाज इति य एवं समानस्तं योगिनः पश्यंति १६ एवंब्रह्मप्राप्त्या सर्वफलावाप्तिं कृतकृत्यतां चाह उभाविति उभौ लोकौ आत्मलोकं अनात्मलोकं च विद्यया ब्रह्माकारया अंतःकरणवृत्त्या अहमेवेदं सर्वोस्मीति सार्वात्म्याकारया च वृत्त्या व्याप्य प्रकाश्य ज्ञात्वा याति प्रारब्धकर्मावष्टब्धदेहः सन् संचरति विद्वान् यदेवं तदा अहुतमप्यग्निहोत्रं अस्य हुतमेव भवति ज्ञानेन सर्वा

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

मं० ३. श्वे० १२५

तस्मात्सर्गात्तद्वायुरिति पंचानामपि भूतानामुपलक्षणं तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आ
काशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति तेन तदेव सर्वं भूतोद्भवं श्रुतेः प्रयतः नियमितः
एतेन तत्र केवलं यत्प्रतीयते तदुपादानकत्वं भूतानामुक्तं अग्निः भोक्ता सोमो भोज्यं प्राण इति देहेंद्रि
यादिसङ्घातग्रहणं ॥ इदं सर्वं तत एव जातं तेन तस्माज्जातेन तेन आत्मत्वेन प्रसिद्धं तत्तत्तेषु वाच्य
तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवतीति श्रुतिप्रसिद्धेः वक्तुं न शक्यः वाचामगोचरं न योगि
नः प्रपश्यन्ति ॥ इदानीं तद्दर्शनाभ्युपायं योगमंत्रेणाह अपानमिति गिरति उपसंहरति स्वात्म
नि योगः प्राणायामोक्तरीत्या पार्ष्णिना गुदमापीड्य दंतैर्दंतानसंस्पृशन् हृदि मनोऽपानवायुमूर्ध्वं नयेत्
शनैः शनैः तं प्राणेनैकतां नीत्वा स्थिरीकृत्वा हृदय एव चेतोमात्रेण तिष्ठत् तत्र बुद्धौ विलापयेत् चंद्र
मा अत्र मनः आदित्यो बुद्धिः परः परमात्मा एवं य आदित्यं गिरति तं योगिनः प्रपश्यन्ति ॥ ननु किं या

मू० तस्माद्धि वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः
॥ सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तु वक्तुं न शक्नुमः योगिनस्तत्र पश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ॥
अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः यो
गिनस्तं ॥ एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् तं चेत्सततमूर्ध्वायन मृत्युर्नामृतं

परोतं ब्रह्म यस्मात्तत्परोऽत्तादिति श्रुतेः अतः किं योगेनेत्याशंक्याह एकमिति हंसः ह वहंसः परमा
त्मा शरीरहन्तमानूठापितेन असंबद्धः स चतुष्पात् सोऽयमात्मा चतुष्पादिति श्रुतेः चतुर्णां पादाना
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाख्यानां मध्ये एकं पादं तुरीयं नोत्क्षिपति न प्रकाशयति कोऽहं सः सलिलात्
निर्विषात् अतिगंभीरात् उच्चरन् उपर्येव पादत्रयेण चरन् तं तुरीयं पादं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आ
त्मा स विज्ञेय इति श्रुतिप्रसिद्धं ध्यायेदुपरि तेन नायं पादत्रयं पाप विश्वतैजसप्राज्ञाख्यायते षां वा लंघना
येत्यर्थः सततं व्याप्तं तुरीयं त्रिषु सन्ततमित्युक्तेः न हि चैतन्यानुवेधं विना विश्वादयः स्वकार्ये प्रभवति

१२५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

तत्रश्रुविद्यायांस्थितत्वापत्तिर्णोभूत्वाप्राणाद्युपाधिंप्राप्य उत्क्रमणायोग्योभूत्वायथादिशुंयथावासनं
प्रयतेतितात्स्तनास्तुयोनिष्वित्यर्थात्बहुवचनंश्रौपाधिकरूपभेदापेक्षया श्रूयतेच प्राणोपाधिकस्यो
त्क्रमणंचिदात्मनः प्रश्नोपनिषदि सोऽष्टाकलंपुरुषंप्रस्तुत्यसईक्षांचक्रेकस्मिन्नहमुत्क्रांतेउत्क्रां
तोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजतेति ८ एवंईश्वरस्यापिजीवत्वेउपा
धिसंबंधएवकारणमित्युक्तं तत्रकिंउपाधिभिः कृत्स्नंब्रह्मउपधीयतेउतब्रह्मणोंऽशएवोपधीयते
आद्येजीवबहुत्वानुपपत्तिः अंत्येब्रह्मणोनिष्कलत्वानुपपत्तिः अंशांशित्वायोगाज्जीवेशयोरभे
दानुपपत्तिश्चेत्याशंक्याह पूर्णादितिपूर्णात्व्यापकाच्चिदाकाशात् पूर्णानिचिन्त्यतिबिंबभूतानिजी
वरूपाणिउद्धरंतिपृथक्कुर्वंतिप्राणादयः उपाधिदर्पणाः ननुउपाधीनांपृथक्करत्वेपूर्णस्यपूर्ण
त्वमेवव्याहन्येतेत्याशंक्याह पूर्णानिप्राणादीनिपूर्णादेवचक्रिरेकृतानि अयंभावः घटाकाशस्यो

पूर्णात्पूर्णान्युद्धरंतिपूर्णात्पूर्णानिचक्रिरे हरंतिपूर्णात्पूर्णानिपूर्णमेवावशि
ष्यते योगिनस्तं ८ ॥ येनोपाध्युपधेययोः परस्परपरिच्छेदकत्वेअन्यतरस्यापिपूर्णत्वेनु

पपत्तेः नउपाधिरप्यप्रशस्तएव तथाचाधिष्ठानाध्यस्तयोर्विषमसत्ताकत्वान्नपरस्परपरिच्छेदकत्वंकिं
त्वितरेतरतिरोधायकत्वमेवास्तीति स्वस्वप्रतीतिकालेद्वयोरपिपूर्णत्वप्रतियोगिनस्तदानीमदर्श
नात् कल्पितउपाधिर्जीवेश्वरभेदहेतुरित्यर्थः यदातुपूर्णानिप्राणादीनिब्रह्मणएवाध्यस्तानिततः
सकाशात्हरंतिसम्यग्वेत्तणान्हरंतिरज्जुतःसर्पंतदाजीवेशभेदनिमित्तस्योपादेरभावा
त्पूर्णंब्रह्मैवावशिष्यते यथोक्तंविष्णुपुराणे विभेदजनकेज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते आत्मनोब्र
ह्मणोभेदमसंतंकः करिष्यतीति एवंचअंशांशित्वरूपेणजीवेशयोर्भेदानुपगमादनुपचरितस्त
योरभेदश्रुतिपादकस्तत्वमस्यहंब्रह्मास्म्ययमात्माब्रह्मेत्यादिरागमःइतिसिद्धं यत्पूर्णात्प्रोष्यतेतेन

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
नी॰
१२४

तेजो वा स तस्या प्रविश्यानयाः मधुपुत्रप्रसादिकं मधुरं फलं ईर्ततः परं ततः न लिप्सया इह ग्रह कामये।
विष्टाने मासमानो घोरो महाभयंकरो संचरति अग्नीषोमा ग्रोष्ठ पुनः पुनरावर्तन्ते इत्यर्थः इहयत्र
विष्टाने संचरन्तितं परमेश्वरं योगिनः प्रपश्यति ७ ननु इह कृतस्य कर्मणः कृतस्य सम्यग्भोग
न कर्मशेषाभावे कृतः पुनरावृत्तिः किं तु मुक्तिरेव भवतीत्याशंक्याह तदर्द्धमिति तत्र मधुकर्म
फले अर्द्धमासं अर्द्धमासं श्रद्धेयस्मिन्भोगः तेन तत्र अर्द्धमासं भवति तथाहि तेषां सोमो राजा
न तेषां भक्षयतीति श्रुत्या मनुष्यत्वाद्देवभावं प्राप्ताः इष्टादिकारिणः सोमं ग्रहमतः पिबन्तीति
दर्शितं तथा च भ्रमरो जीवः इत्यस्तो भ्रमणशीलः अमृतं सोमं तत्र प्रमर्द्दकर्मफलं भुक्त्वा शेषेण
पुनरावर्तनं इत्यर्थः संवित्स्येतेन अमुष्मिक फलभोगानन्तरं मैहिक फलभोगवासनाग्र।
मध्वीं तत्र श्रुतेतस्याः संचरन्तीह घोरां योगिनस्तं ७ तदर्द्धमासं पिबति संचित्य
भ्रमरो मधु ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतम कल्पयत योगिनस्तं ८ हिरण्यपु
र्णमश्वत्थमभिपद्य अपक्षकाः ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् यो
सीतिस चितं हि विविधं हि कर्म किं विद्यामुष्मिकफलं किं चिदैहिकफलं तत्र केवलं भुक्त्वा इत्यर्थम
रावतरतीति श्लिष्टं कृतिः स यावत्संपातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते तद्य इह रमणी
यचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यन्त इत्याह स
पातः कर्मशेषः अभ्याशो ह यत्शीघ्रमेवेति श्रुतिपदानामर्थः स एव वियो जीवः स एव जीवः अ
न्तर्यामी सर्वभूतेषु तिष्ठति स एव च हविर्भूतं हविर्भूतं हि इज्यं च कल्पितवान् वेदप्रवर्तक
मार्गस्य च प्रवर्तक इत्यर्थः एतेन तत्पदार्थस्य तत्पदार्थाभेदः उक्तः योयत्ते अकल्पयत तं योगिनः
प्रपश्यन्ति ८ ननु ईश्वरस्य जीवभावे किं कारणमत आह हिरण्येति हिरण्यानि हरणशीलानि श्र

गाश्चत्तं तमभिपद्य प्राप्य अपक्षकाः न संनिपतन्ति उत्क्रम
णहेतवः उपायाः यः प्राणः पापर्षि ते विदात्मानः ॥

पातरमृतीयत्वात् पर्णानि श्रुतयो वाः स्त्री ऊर्ध्वादयोपमन्ते हि
रण्यपर्णं अश्वत्थमश्वो पिनन्ति इती अश्वत्थो न श्वः अवि।

१२४

चक्रे इति रथस्य शरीरस्य रथः स्यंदनदेहयोरिति विश्वः अध्रुवस्य विनाशिनो पि अव्ययं अविनाशि। कर्म यस्य तस्य अव्ययकर्मणः चक्रे चक्रवत् चालके प्राक्कर्मणि निमित्ते सति तिष्ठतः कर्माधीनाः इत्यर्थः अश्वाः इंद्रियाणि शरीररथं विषयदेशप्रति नयंतः के तम् अंतं अत्तारं तं जीवं किं ज्ञानेन तं परमात्मानं प्रति वहंति वहंति हि कर्मरूपैः इंद्रियाश्वैः देहरथे योजितैः जीवः परमात्मनां नीयते अन्यथा शरीरे नष्टे पि तत्कृतं कर्म न क्षीयते ततः शरीरांतरेण तथैव बध्यते दिव्यं अलौकिकं अहंप्रत्ययविषयात् अन्यं अशनायाद्यतीतमित्यर्थः अजरमिति सर्वविकारप्रतिषेधः द्विविहं दीकाशे ५ अस्य रूपं आकृतिः सादृश्येन तिष्ठति अनुपमस्वरूपमित्यर्थः न चक्षुषेति सर्वेंद्रि

चक्रे रथस्य तिष्ठंतो ध्रुवस्याव्ययकर्मणः केतमंतं वहंत्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि योगिनस्तं ५ न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनं मनीषयाथो मनसा हृदा च य एवं विदुरमृतास्ते भवंति योगिनस्तं ६ द्वादशपूगास रितं पिबंतो देवरक्षितां ॥ यगोचरत्वं निषिध्यते अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति रूपादिही नत्वश्रुतेः मनीषया मनसो निग्रहेण मनसा सूक्ष्मेण मनसैवानुद्रष्टव्यमिति तस्य करणत्वश्रुतेः हृदा हृदुपलक्षिते देशे निगृहीतेन मनसा य एनं विदुः अमृताः मुक्ता भवंति ६ तद्वेदने संसारानुवृत्तिमाह द्वादशेति द्वादशसंख्याः पूगाः समुदायाः यस्यां ता द्वादशपूगां ते च विज्ञादिपूगः स्मरणादिपूगः श्रोत्रादिपूगः श्रवणादिपूगः वागादिपूगो वचनादिपूगः पाद्यादिपूगो वियदादिपूगः प्राणादिपूगः स्वमूनादिपूगः संस्कारपूगः स्तुकृतादिपूगः एतैर्महाशगवैरविद्यानघामयश्चोपरिचेति जीवः तादृशीं नित्यप्रवाहवतीं सरितं मविद्याख्यां पिबंतः तत्कृतैः क्लेशैः पुत्रपश्वादिभिर्लब्धैः स्थिता दैवैः अवलादीनामनुग्राहकैः सूर्यादिभिः तत्तद्विषयप्रदर्शनद्वाराः नेकसंस्कारसंततिमेनन्वानै

सानिसंगर्वविविक्तां ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ टी॰ १३३ अपइति सलिलस्य सलिलमिव सलिलं एकरसं ब्रह्म सलिलत एको द्रष्टा हैतो भवतीति श्रुतिप्रसि
द्धं तस्य मध्ये स्थिताभ्योऽद्भ्यः तदुपलक्षितेभ्यः पंचमहाभूतेभ्यः सकाशादुत्पन्नादपः पांचभौ
तिकं देहं अंतरित्ते हृदयाकाशे शिश्रियाते अयतः कोऽभौ देवो चिद्रूपत्वेन द्योतमानो जीवेश्वरौ
सृष्टिप्रलययोः क्रमेणांतज्ञावेतो नाभ्यामन्यः अंतद्भिः निर्मायः सवितुः जगत्कारणस्य विवस्वा
न्वस आच्छादने वस्वान् आच्छादनवान् तद्विपरीतो विवस्वान् अपरिच्छिन्नसंविद्रूपः सतत
मनुदितानस्तमितप्रकाशः सर्वाधिष्ठानभूतः उभौ जीवेश्वरौ पृथिवीं दिवं च बिभर्ति समष्टी

अपोथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ शिश्रियाते तत्तनिदे अंतद्भितः
सवितुर्विवस्वानुभौ विभर्ति पृथिवीं दिवं च योसिनन्त॰ ३ उभौ चरे
वौ पृथिवीं दिवं च दिशः शुक्रो भुवनं बिभर्ति तस्माद्दिशः सरितश्च।
स्रवंति तस्मात्समुद्रा विहिता महांताः योसिनन्त॰ ४ ॥

वीः सविष्टचीर्वसानाविति पाठे सः शुक्रसंज्ञः शुद्ध आत्मा कीदृशो उभौ देवो समधीवीः विष्व
चीश्च आवसानो दिशः उपदिशश्च अपटवहसानो दिगंतपर्यंते विस्तीर्णो विसर्पः स्ववहि
ताश्च तिष्ठंति दसंक्रियो यापुसर्गो यो व्यवधाने शेषश्रमेव ३ एतदेवाह उभाविति देवो जीवे
श्वरो पृथिव्यादिकं भुवनं ब्रह्माण्डं शुक्रो विभर्ति तस्मात्सर्वोत्पत्तिमाह तस्मादिति महानत्र
धियामोऽग्रंतो येषांते महांताः समुद्राः कामाः कामसमुद्रमाविशतीति मंत्रलिंगात ४ ॥ १३३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

सर्वाध्यायांतेष्वनेनापि न चेष्टते मुक्तं तत्र मनश्चेष्टाराहित्ये सति महता ब्रह्मचर्यादियत्नेन स्वरूपशोधनेन साधि
ताभवतीत्यापाद्य शाकवमूलवद्देवनिर्धर्मकं शून्यभावस्थापित्वकाशकं सद्रूपं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नत्वेन तत्तेयमस्ती
यस्मिन्नर्थे मंत्रानुदाहरति योगिनस्तं च पुनः पुनः प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति यत्तच्छुक्रमित्यादिना ध्या
येन यत्तच्छुक्रं बीजमिव बीजं विश्वोत्पत्त्यादिमूलकारणं सर्वचेष्टाप्रवर्तकमानंदरूपं महत्तद्ब्रह्म निरुपा
पाधिस्वरूपं ज्योतिर्ज्ञप्तिमात्रं दीप्यमानं सूर्यादिरूपेण महद्यशो नामकं तद्देवा देवा इंद्रियाण्युपासते
अनुसरंति तस्मादेव मूलकारणात्सूर्यो जगत्प्रसवधर्मा मायोपाधिरीश्वरो विराजते तथा च श्रुतयः
आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवंति आनंदं प्रयंत्यभिसंविशंतीति को
ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः न तस्पृशेकश्चन तस्य

सनत्सुजात उ॰ यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः तद्वै देवा उपासते तस्मात्
सूर्यो विराजते योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं १ शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्र
ह्म शुक्रेण वर्धते तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनं योगिनस्तं॰ २ ॥

नाम महद्यशाः न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ प्राण
स्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरित्यादयः तं परमात्मानं योगिनः चित्तवृत्तिनिरोधेन भगवंतं सर्वैश्वर्ययु
तं संप्रज्ञाते असंप्रज्ञाते सनातनं अखंडैकरसं प्रपश्यंतीति सर्वज्ञत्वं योगेनैव तं परमात्मानं पश्य
न्त्यस्मद्या यथाहुः ततः स्वसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्रीसुखं यथा अयोगी नैव जानाति जात्यंधो हि य
थाघटमिति १ अस्यैव मंत्रस्य विवरणार्था उत्तरे मंत्राः शुक्रात् आनंदात् तत्प्राप्त्यर्थः ब्रह्म जगतो बृं
हकं परमं व्योमाख्यं अव्याकृतं वा वस्तु सत् पिचेतस्य प्रतिबिंबं प्राप्य प्रभवति जगति जगज्जन्मादिका
र्यसमर्थं भवति तेनैव च वर्धते अतस्तत् शुक्रं ज्योतिषां सूर्यादीनां मध्ये स्वतः स्थितत्वात् तपति प्रकाशते
तथा च गीता यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० ३०
टी०
१३२

एतद्योगशास्त्रमध्यापयेत्शिष्याननुग्राहयेत् यतः यच्छास्त्रं यच्छास्त्रमेव ब्रह्मणो न त्वाश्रमेदितं इतोन्यत्शा
स्त्रं वाचो विकाराएतत्त्वक कवयो वदंति योगे योगिनि तदधीने सर्वमित्यर्थः येतद्योगं विदुः श्रोत्र
सृष्टे १८ कर्मणामर्तव्रह्मनंजयेत् नयामृयात् यतज्जुहूयात् यज्ञेह्याएते न होमयागात्मकेन क।
र्मणा बालः अविद्वान् अमृतत्वं मोतेन जयति न प्राप्नोति इति आनंदं न लभंति लभते १९ तूष्णीमिम
हीं व्याख्यातः स्तुत्या प्रीतिं निंदया रोषं च वर्जयेत् २० अत्रेति हे राजन् त्रियवेदेषु पूर्वोक्तं दृष्टिभेदेषु

अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं वाचो विकाराः कवयो वदंति अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्र
तिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवंति १८ न कर्मणा सुकृतेनैव राजन् सत्यं जयेज्जुहुया।
द्वा यजेद्वा नैतेन बालोमृत्युमभ्येति राजन् रतिं चासौ न लभत्यंतकाले १९ तूष्णी
मेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न तथा संस्तुतिनिंदाभ्यां प्रीतिरोषौ विवर्जयेत् २०
अत्रैव तिष्ठन् क्षत्रिय ब्रह्माविशति पश्यति वेदेषु चानुपूर्व्येणैतद्विद्वन्ब्रवी।
मिते २१ सनत्सुजातीये चतुर्थः ४५ ॥

आनुपूर्व्येण आरोपयामि आपवादक्रमेण तिष्ठन् अत्रैव ब्रह्म पश्यति आविशति तादात्म्यं च माहा
त्म्यं च महाकाशवदाकाशन्यायेन उपाधिविलयात्प्राप्नोति तस्माद्दृष्टार्थो नेन फलाच ब्रह्मविद्याः
दृष्टार्थात् विनापि फलात्कर्मणः श्रेयसीति ज्ञानार्थमेव यतेतेति तेतद्भ्यं ब्रवीमि २१ इति श्री
महाभारते सनत्सुजातीयभावदीपे चतुर्थः ४५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

एतत्स्य विषयेभ्य इंद्रियाणां निवर्त्तनं समस्तं पुष्कलमपि केवलं तप एव तद्ध्वं कुर्ध्वगतिप्रदं भवति न ज्ञानवदिहै
व फलं तत्फलस्यतामापादयतीत्यर्थः केषामित्यत आह सत्वादिति येसत्वात् धैर्यात् च्यवंते तीव्रवैराग्याभा
वात् तेषां च संकल्पेन ब्राह्मलौकिकान् दिव्यान्भोगान्भोक्ष्येहमित्येवं रूपेण समाहितं संभृतं तत्तपो भवति
तेषामेवोर्ध्वगतिर्भवतीत्यर्थः १५ यतः संकल्पात् यज्ञाः प्रवर्त्तंते तस्यैव सत्यस्य संकल्पस्यावधार
णात् संकल्पाद्देवास्य पितरः समनुतिष्ठंतीति श्रुतेर्योगी सत्यसंकल्पो भवति अन्यस्य एकस्य यज्ञो म
नसैव भवति सत्यसंकल्पात् तथाह्याम्नायते त्रितो नाम मनुनिर्ग्रहा कूपे पातितः सन्तत्रैव मनसा क्रतु
यज्ञं च कारेति त्रितः कूपेवहितो देवान्हवत ऊतय इति मंत्रवर्णाच्चैतद्गम्यते अवहितोध्यायन् हवते अ

एतत्समस्तमप्यूर्ध्वं तपो भवति केवलं सत्वात्तु च्यवमानानां संकल्पेन समाहितं ॥
१५ यतो यज्ञाः प्रवर्त्तंते सत्यस्यैवावधारणात् मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ क
र्मणा १६ संकल्पसिद्धः पुरुषः समसंकल्पोधितिष्ठति ब्राह्मणस्य विशेषेण किं वा मद विमेष्टएउ १०॥

र्हयति ऋत्विये यज्ञसंतत्यै अन्यस्य मध्यमस्य वाचैव ब्रह्मयज्ञजपादिना यज्ञो भवति अन्यस्य प्राकृतस्य कर्म
णा आज्यपशुपुरोडाशादिसाधनक्रियया १६ संकल्पेति सगुणब्रह्मवेदनात् सत्यसंकल्पः पुरुषः स
संकल्पस्थिरात्माधितिष्ठति भूतस्यमिव राजानं न ग्रत्न एव चानन्याधिपतिरिति विदुषः सत्यसंकल्प
त्वादेव अनन्याधिपतित्वं कथं स्त्रित ईश्वरांतराभिप्रायेणोतिगरहणां तथा च श्रुतिः तस्य ह न देवा
श्चनाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति देवाश्चत देवा अपि ह प्रसिद्धं तस्य ब्रह्मविदः अभूत्यै अने
श्वर्याय न ईशते न समर्था भवंति तत्र हेतुः आत्मा हीति इति श्रुत्यर्थः किं च अन्यदपि मे मतः स्मृण्वत
देवाह ब्राह्मणस्य निर्गुणब्रह्मविदः संकल्पविशेषेण असंकल्पोधितिष्ठति सगुणोपासकापेक्षया

निर्गुणविदि सत्यसंकल्पत्वादिकमतिप्रायेणाविर्भवतीत्यर्थः २०॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰भा॰
उ॰टी॰
१३१

सुहृदां प्रिये सति हर्षः अप्रिये सति व्यथेति द्वौ मोहदगुणौ तृतीयमाह स्यादिति सुहितमिति पाठे सु
तरां हितं इष्टपुष्टिकरं देयं दातारं भक्ष्यगोयेति वत्कतं विक्रतः येदातारं अयाच्यमपि पुत्रादिकं मुख्य
कर्मभूतं याचते स अभ्यर्थितः प्रार्थितो दाता तस्मै इष्टादीन् अर्हतीति दातव्यमिति शेषः सार्द्धश्लोको
वाक्यं १२ चतुर्थमाह स्वैक्तेति यस्मै सर्वस्वं दत्तं तस्य गृहे कामान्मयायमुपकृतस्तु हितः
न संवसेत् तेन कदाचिदनादृतः स न सोढा हृदभंगकर्यादितिभावः पंचममाह भुंक्तेकमेति
स्वकर्मार्जितमेव धनं भुंक्ते न तु मित्राद्यर्जितं अन्यथा कालेन हेलनां प्राप्य सोढदंभंगो मा भूदिति

सोढ देवैः षड्गुणा वेदितव्याः प्रिये हर्षः स्यादप्रिये च व्यथेते स्यादात्मनः सुचिरं याच
तेयो दद्यात् याच्यमपि देयं खलु स्यात् १२ इष्टान् पुत्रान् विभवान् स्वांश्च दाराः अभ्य
र्थितश्चार्हतीति शुद्धभावः सक्तं स्वस्मैः संवसेन्नेहकामाद् भुंक्ते कर्म स्वाशिषं वा
धत्ते च १३ इत्थंवान् गुणवानेव त्यागी भवति सात्विकः पंचभूतानि पंचभ्यो
निवर्तयति तादृशः १४ ॥

षष्ठमाह स्वाशिषं वा धत्ते च स्वस्य श्रेयोपि मित्रहितार्थं नाशयतीत्यर्थः पाठांतरे स्वासितं स्व
स्थानं राज्यादिकं प्रास्ते स्मिन्निति व्युत्पत्त्या ज्ञेयं स्वाशिवमिति पाठे स्वस्य आसमंतात् शिवं श्रेय
स्करमित्यर्थः १३ इत्थंवान् गृहस्थः एवं उक्तरीत्या गुणवान् त्यागी दाता सात्विकः सत्वप्रधान
श्च यो भवति तादृशः पुरुषः पंचभ्यः प्राणादिभ्यः पंचभूतानि श्रोत्रघ्राणाकारेण परिणतानि इंद्रिया १३१

॥ श्री हरहरह

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

नास्य स्वं स्वीयं किमपि नास्ति धर्मादिष्वेकैकस्मिन्नपि पतयाने प्रतिनिदर्शं सर्वं स्वं जनीत्यर्थः ९ ब्रूह्येवम् त्मप्राज्ञ्ये येषां तेषां ७ परीवादः परदोषकीर्तनं सत्यं यथाभूतं असत्यं आरोपितं ८ अत्र प्रकीर्तित इति द्वमविरोधित एव प्रातिकूल्याद्यो मद्दोषत्वेन सूचिता अपि पङ्गग्राहिकया प्रकर्षेणाविधिमुखे नन प्रोक्ता इत्यर्थः लोकद्वेष्यं पारदार्यादि प्रातिकूल्यं धर्मादौ विघ्नाचरणं अभ्यसूया गुणेषु दोषा

यो नैतेभ्यः प्रच्यवेद्द्वादशभ्यः सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात्। त्रिभिर्द्वाभ्यामे
कतो वार्थितो यो नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यं ६ दमस्त्यागोऽथाप्रमादश्च एते
ष्वमृतं स्थितं एतानि ब्रह्ममुख्यानि ब्राह्मणानां मनीषिणां ७ सद्वाऽसद्वा प
रीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते नरकप्रतिष्ठास्ते स्युर्य एवं कुर्वते जनाः ८ मदो
ऽष्टादशदोषः स्यात्तथा योऽत्र प्रकीर्तितः लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषाव
चः ९ कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादोऽथ पैशुनं अर्थहानिर्विवादश्च मात्सर्यं प्रा
णिपीडनं १० ईर्ष्या मोदो ऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता तस्मात्प्राज्ञो न माद्ये

दोषः ९ कामः स्त्र्यभिलाषः पारतन्त्र्यं मद्यादिवशत्वं पैशुनं राजद्वारादौ परदोषसूचनं अर्थहानिः न टनर्तकवेश्यादिषु दंडेन वा वित्तनाशः विवादो वैरं १० मोदो हर्षः दर्पहिवः दृष्टोऽहमस्तीत्यापन्नं वो तेः अतिवादो निर्मर्यादं वचनं संज्ञानाशः कार्याकार्यविवेकराहित्यं अभ्यसूयिता नैरन्तर्येण परद्रो हप्रीलता एतन्मदवज्ज्ञवि गर्हितं निंदितं सद्भिः सदा हीन्यापत्काले पिनाश्रयणीयमिति सूचित ११॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰
टी॰
१२

समाप्ता ज्ञानप्रधानायोगोपसर्जनाब्रह्मविद्या इदानीं योगप्रधानां ज्ञानोपसर्जनां तां वक्तुमध्यायद्वयमा
रभ्यते यत्र सर्वं चित्तवृत्तिनिरोधेन त्वंपदार्थं ज्ञात्वा यस्माद्वेदांतश्रवणादिना तत्पदार्थसत्वे निश्चीय
ते सा योगाद्या यत्र तु श्रवणादिना सर्वं पारोक्ष्येण प्रतीतो ब्रह्मभावे निश्चितप्रश्चान्निदिध्यासनेन अप
रोक्षीक्रियते सा द्वितीया क्रमद्वयेपि फलैक्यात्साधनजातमप्येकरूपमेवेति दर्शयितुं प्रागुक्ता
नेव हेयान्दोषानुपादेयान्गुणांश्च दर्शयति श्लोकः क्रोधश्चेत्यादिना तत्र क्रोधादयः आग्याख्या

(१) सनत्सुजात उ॰ श्लोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता ईर्ष्या मोहो वि
धित्सा च कृपासूया जुगुप्सता १ द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः
एकैकमेते राजेंद्र मनुष्यान्पर्युपासते येराविष्टो नरः पापं मूढसंज्ञो व्यव
स्यति २ स्पृहयालुरुग्रः परुषो वदान्यः क्रोधं विभ्रन्मनसा वै विकत्थी नृशं
सधर्माः षडिमे जना वै प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयंते ३ संभोगसंविद्विषमोतिमा
नी दत्त्वा विकत्थी कृपणो दुर्बलश्च बहुप्रशंसी वनिताद्विट्सचैव सप्तैवोक्ताः
पापशीला नृशंसाः ४ धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षान

ताएव तयापि क्वचित्क्वचित् विशेषो दृश्यते स एव व्याख्यायते लोभः स्पृहा मोहः अज्ञाया अभावः
अज्ञापि लोभ इति पाठेपि स एवार्थः लुभ विमोहन इति धात्वर्थानुगमात् परासुता निद्रापरत्वं कृपा
वस्नेहः १ पापं पापफलं कर्म व्यवस्यति आरभते मूढसंज्ञः मूढबुद्धिः २ उग्रः निर्दयः परुषः रूक्ष
वाक् वदान्यो बहुभाषी सभाजयंते पदं न मानयंति ३ बहुप्रशंसो आत्मस्तुतिपरः ४ महाव्रतामहाव्र

१२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अपारणीयं अनतिक्रमणीयं अहेयत्वात् तमसः अज्ञानरूपादुपाधेः परस्तात् पराचीनं अंतकः कालः तत् ब्रह्म अप्येति गच्छति प्रलयांते कालोपि तत्र लीयत इत्यर्थः अणीय इति छांदसं क्षुरधारया सममिति अणुं तावद्दृश्यते न ग्राह्यं महच्च पर्वतेभ्य इति उपलक्षणं सर्वस्य सर्वस्मादपि महदित्यर्थः २८ प्रतिष्ठा अधिष्ठानं अमृतं निर्विकारं विकरोति हि विकारांतरमापद्यमानो मर्त्य इत्युच्यते लोकं तत् इति लोकाः हृदयमात्रं ब्रह्म स्वरूपं यशो रमणीयमपि तद्देवतम् तन्नाम महद्यश इति हि श्रुतेः तस्मादुपादानात् कनकात् कुंडलादीनीव भूतानि जातानि यतः तत्रैव प्रलयं मृदि घटादय इव यांति एतेन ब्रह्मणो जगत्कारण

अपारणीयं तमसः परस्तात् तदंतकोप्येति विनाशकाले अणीयो रूपं क्षुरधा
रया समं महच्च रूपं तद्दै पर्वतेभ्यः २८ सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्य
शः भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यांति तत्र हि २९ अनामयं तन्महदुद्यतं यशो
वाचा विकारं कवयो वदंति यस्मिन् जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृता
स्ते भवंति ३० सनत्सुजातीये तृतीयः ४४ ॥

त्वमुक्तं तथा च श्रुतिः यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति २९ अनामयं निर्दुष्टं उद्यतं जगदाकारेण उद्भूतं महद्यशः परं व्यापकं आकाशादिभ्योपि महदित्यर्थः वाच इति षष्ठी तृतीयार्थे कवयः विकारं वाचास्तीति वदंति न वस्तुरूपेणास्तीत्यर्थः तथा च श्रुतिः वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति वाचारंभणत्वं विकारस्याह यस्मिन्निदं जगत् प्रतिष्ठितं रज्ज्वामुरगावलीव तद्ये विदुस्ते अमृताः मुक्ता भवंति ३० इति नीलकंठीये भारतभावदीपे उद्योगपर्वणि सनत्सुजाती

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० ३० टी० १२९ उत्तरमाह आभातीति ब्रह्ममार्गे यद्यपि शुक्लादिरूपाणि भांति तथापि यत् ब्रह्मणो रूपं तत् पृथिव्या
दिषु नास्ति अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगंधवच्च यदिति तत्र शब्दादीनां निषेधा
त् तेषां च शब्दादिमत्वात् रूपांतराणि तु ब्रह्मप्राप्तिचिह्नानि न तु ब्रह्मरूपाणि तथा च श्रुतिः नीहा
रधूमार्कानिलानलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनां एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभि
व्यक्तिकराणि योगे इति समुद्रे संसारसागरे एनं परमात्मानं सलिलं सलिलोपलक्षितः पंचभू
तात्मको देहः न विभर्त्ति जीवानामिव ब्रह्मण उपाधिजं दुःखं नास्तीत्यर्थः यद्वा समुद्रे जले एतद्रूपं

सत्वजात उ० आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमायसमर्कवर्णं न पृ
थिव्यां तिष्ठति नांतरिक्षे नैतत्समुद्रे सलिले विभर्त्ति २९ न तारकासु न च विद्यु
दाश्रितं न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य न चापि वायौ न च देवतासु नैतच्चंद्रे दृश्यते नो
त सूर्ये ३० नैवर्क्षु न यजुःषु नाप्यथर्वसु न दृश्यते वै विमलेषु सामसु रथं
तरे वा बार्हद्रथे वापि राजन् महाव्रते नैव दृश्येत् ध्रुवं तत् ३१ ॥

नास्तीत्यर्थः २९ न तारकास्विति रूपादिराहित्यस्यैव प्रपंचः ३० नामरूपात्मके प्रपंचे सति तद्रा
हितत्वं ब्रह्मणो वक्तुं रूपप्रपंचादन्यत्वमुक्त्वा नामप्रपंचादप्यन्यत्वमाह नैवर्क्षु इत्यादिना तदि
त्यनेन अर्थात् ब्रह्मणो नाम निर्दिश्यते विमलेषु वैश्वानरसामादिषु रथंतरे वा बार्हद्रथे वेष्टव्य
सामनी महाव्रते एतद्विशेषेपि नैव तद्दृश्येत पश्येत कर्मभिः पितृदर्शनेन प्राप्य इत्यर्थः नास्य
कृतः कृतेनेति श्रुतेः अकृतः मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः यतः यत् ध्रुवं नित्यं ३१ १२९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

यइति सर्वं चक्षुषाद्युक्तं वर्ष्मं यश्चाश्रयेत् शरीरं च पावयेत् वा लिंगं रागद्वेषराहित्यं वेदांतार्थानां युक्तिपूर्वकमनु
चिंतनेन तत्त्वनिश्चयं वा अंतकाले इत्यनेन यावज्जीवं उक्तप्रकारेवाल्पेति स्फुरिति निदर्शितं यथोक्तं शक्नोतीह
वयः सोऽहं प्राक् शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नर इति २३ अंतेति अविद्वांसः अंत
वतः अनित्यान् लोकान् कर्मणा जयंति विद्वांस्तु ब्रह्मैव सार्वात्म्यात् सर्वं तेन ज्ञातेन ब्रह्मणा अभ्येति अ
तस्तस्य कर्मसाध्यं किंचित्फलं नावतिष्ठत इत्यर्थः अतः ज्ञानादन्यः अयनाय मोक्षाय न विद्यते ज्ञानादेव
तु कैवल्यमित्यवधारणात् २४ नान्यः पंथा अयनाय विद्यत इति श्रुत्वा तन्निष्ठीभूत्वा उपासीत न चेष्टेन्मन

यच्चाश्रयेत्पावयेच्चापि राजन् सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः एतेनैवाल्पमभ्ये
ति विद्वान् स्मृतं तथा संजयत्यंतकाले २३ अंतवतः त्रियते जयति लोकाञ्जनाः
कर्मणा निर्मलेन ब्रह्मैव विद्वांस्तेन वाभ्येति सर्वं नान्यः पंथा अयनाय विद्यते २४
तदाहुः आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमथांजनं काद्रवं वा सद्ब्रह्मणः
पश्यति योऽत्र विद्वान्कथंरूपं तदमृतमक्षरं परं यत् २५ ॥

सापि च आप्यावर्तस्तस्तद्ब्रह्म अंतरात्मनि विश्रुतमिति प्राग्युक्तप्रकारेण आत्मानमनुसंदधानस्य मनवा
पनानावर्णान्नाडीमार्गान् अंतर्हृदये पश्यन् पश्यतीति आभातीति सद्ब्रह्मणो रूपं यो विद्वान्हृदये प
श्यति स शुक्लादिरूपमिव अनवस्थितरूपं ब्रह्म पश्यतीति अतः कथंरूपं कीदृक् रूपं तदस्य व्यापकं अ
मृतमविनाशिपदं प्रदनीयं तद्ब्रूहीति प्रश्नः काद्रवं कृष्णं तैः परपीडकः द्रवो गतिर्यस्य स काद्रवो धूम्रः
तद्वर्णं काद्रवं कद्रुपिंगलं तद्वर्णं श्रूयंते च ब्रह्ममार्गे रूपाणि तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं हरि
तं लोहितं च एष पंथा ब्रह्मणा हानु वित्तस्तेनेति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेति २५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

धर्मोद्य इति यस्य ब्रह्मचर्यस्य रूपं मित्यर्थः अन्यानि चांगानि आसनप्राणायामादीनि बलं योगे नित्यपु-
म॰उ॰ रुषता ब्रह्मार्थो वेदार्थः कर्म ब्रह्माणी तयोर्योगेन अधिगमेन ब्रह्मचर्यं फलतीत्यर्थः ७ एवमिति
टी॰ अहंकारो मीत्यभिमानं विना तस्य कापि एकं वचनं विना गुर्वर्थार्थं प्रयत्नः सः आचार्यः इति जीविकाए
१२८ ति प्राप्नोति त्विन्निर्वर्तने शिष्यस्येति शेषः ८ वसन ब्रह्मचर्ये इति शेषः सर्वतः सर्वैः प्रकारैः वर्द्धति

धर्मोद्योस्तद्रूपाय यस्य रूपमन्यानि चांगानि तथा बले च आचार्ययोगे फलतीति
वाङ्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यं ७ एवं प्रवृत्तो यदुपालभेत वै धनमाचार्याय तत्
ददनुप्रयच्छेत् सतांवृत्ति बहुगुणमेवमेति गुरोः पुत्रे भवति न च वृत्तिरेषा ८
एवं वसन्सर्वतो वर्द्धतीह वहून्पुत्रांल्लभते च प्रतिष्ठां वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च
वसंत्यस्मिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ९ एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ऋषयश्च
महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः १० गंधर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत्
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यो अह्नाय जायते ११ आकांस्यार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिना
मिव एवं ह्येते समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे १२ ॥

वर्द्धते वर्षन्ति धनैरिति शेषः ९
१० ११ आकांस्येति रसभेदः पारदगुटिकाविशेषः चिंतामणिसंज्ञः तं चिंतितवस्तुप्रदं अर्थयं-
ते तेषां रसभेदार्थिनां यथा आकांस्यस्य लिखितस्यार्थस्य संयोगः प्राप्तिस्ततो यादृक् भावो भवति
एवमेव एते देवादयः समाज्ञाय ब्रह्मचर्यमुपेत्य तादृग्भावं सत्यसंकल्पाश्चिंतितवस्तुप्रदत्व- १२८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

य इति सर्वं च तथ्या ब्रह्मचर्यं य आश्रयेत् शरीरं च पावयेत् वाल्यं रागद्वेषराहित्यं वेदान्तार्थानां युक्तिपूर्वकमनु
चिंतनेन तत्त्वनिश्चयं वा अन्तकाले इत्यनेन यावज्जीवं उक्तप्रकारेवाल्येति ष्ठेदिति दर्शितं यथोक्तं प्राक्तनीह
वयः सोऽहं प्राक् शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नर इति २३ अंतेति अविद्वांसः अन्त
वतः अनित्यान् लोकान् कर्मणा जयंति विद्वांस्तु ब्रह्मैव सार्वात्म्यात् सर्वं तेन ज्ञातेन ब्रह्मणा आप्नोति अ
तस्तस्य कर्मप्राप्यं किंचित्फलं नावतिष्ठत इत्यर्थः अतः ज्ञानादन्यः अयनाय मोक्षायन विद्यते ज्ञानादेव
तु कैवल्यमित्यवधारणात् २४ नान्यः पंथा अयनाय विद्यत इति श्रुत्वात् तल्लीभूत उपासीत न चेष्टेन्मन

य आश्रयेत्पावयेच्चापि राजन् सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः एतेन वै बाल्यमभ्ये
ति विद्वान् स्मृतं तथा स जयत्यंतकाले २३ अंतवतः क्षत्रिय ते जयंति लोकाञ्जनाः
कर्मणा निर्मलेन ब्रह्मैव विद्वांस्तेन चाभ्येति सर्वं नान्यः पंथा अयनाय विद्यते २४ धृ
तराष्ट्र उ॰ आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा सद्ब्रह्मणः
पश्यति योऽत्र विद्वान् कथं रूपं तदमृतमक्षरं पदं २५ ॥

सापि च अभ्यावर्तते तद्ब्रह्म अंतरात्मनि विश्रुतमिति प्रागुक्तप्रकारेण आत्मानमनुसंदधानस्तन्मनवा
प्यनानावर्णान् नाडीमार्गान् अंतर्हृदये पश्यन् पृच्छति आभातीति सद्ब्रह्मणो रूपं यो विद्वान् हृदये प
श्यति स शुक्लादि रूपमिव अनवस्थितरूपं ब्रह्म पश्यति अतः कथं रूपं कीदृक् रूपं तदमृतं व्यापकं अ
क्षरमविनाशि पदं पदनीयं तद्ब्रूहीति शेषः काद्रवं कुत्सितः परपीडकः द्रवो गतिर्यस्य स काद्रवो भ्रमः
तद्वर्णं काद्रवं कद्रुपिंगलं तद्वर्णं अयं तेन च ब्रह्ममार्गेण रूपाणि तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं हरि
तं लोहितं च एष पंथा ब्रह्मणा ह्यनुवित्तस्तेनेति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेति २५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

धर्मोदय इति यस्य ब्रह्मचर्यस्य रूपं मित्यर्थः अन्यानि चांगानि आसनप्राणजयादीनि बलं योगे निष्प
म॰ उ॰ न्नता ब्रह्मार्थो वेदार्थः कर्म ब्रह्मणीति तयोर्योगेन अधिगमेन ब्रह्मचर्यं फलतीत्यर्थः १७ एवमिति
टी॰ अहंकारो मीत्यभिमानं विना तथा का प्राकं वचनं विना गुर्वर्थार्थं प्रवृत्तः सः आचार्यः वृत्तिं जीविकां ए
१२८ ति प्राप्नोति वृत्तिर्वर्तनं शिष्यस्येति शेषः १८ वसन् ब्रह्मचर्ये इति शेषः सर्वतः सर्वैः प्रकारैः वर्द्धते

धर्मोदयो ह्यतद्रूपायस्य रूपमन्यानि चांगानि तथा बले च आचार्ययोगे फलतीति
वाद् ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यं १७ एवं प्रवृत्तो य उपालभेत वै धनमाचार्याय त
द् अनुप्रयच्छेत् सतां वृत्तिं बहुगुणमेवमेति गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा १८
एवं वसन् सर्वतो वर्द्धतीह बह्वीन् पुत्रां लभते च प्रतिष्ठां वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च
वसन्त्यस्मिन् ब्रह्मचर्ये जनाश्च १९ एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ऋषयश्च
महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः २० गंधर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत्
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यो ह्यह्नाय जायते २१ आकांक्ष्यार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिना
मिव एवं ह्येते समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे २२ ॥

वर्द्धते वर्षन्ति धनैरिति शेषः १९
२० २१ आकांक्ष्येति रसभेदः पारदगुटिकाविशेषः चिंतामणिसंज्ञः तं चिंतितवस्तुप्रदं अर्थयं
ते तेषां रसभेदार्थिनां यथा आकांक्ष्यस्य लिप्सितस्यार्थस्य संयोगः प्राप्तिस्तेषां तादृक् भावो भवति
एवमेव एते देवादयः समाज्ञाय ब्रह्मचर्यमुपेत्य तादृग्भावं सत्यसंकल्पा चिंतितवस्तुप्रदत्व १२८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१२ आत्मविद्यात्वेन हृष्यन् आचार्ये यत् अत्यंतं मानयति स ब्रह्मचर्यस्य तृतीयः पादः इत्याह आचार्येणे
ति आत्मकृतेन स्वस्मै उपकृतं विद्यादानेन तस्य च अर्थप्रयोजनं दुःखनिवृत्तिमानंदावाप्तिं च ज्ञात्वा
नुभूय अनेनाचार्येणाभावितो वर्द्धितोस्मीति तं यन्मन्यते १४ अनपाकृतस्य विद्यायानिष्क्रयार्थस्य ऋण
मर्थदानेन अपरिहृत्य प्रवासं गुरुगृहाद् अन्यत्राश्रमांतरे स्थितिं न कुर्वीत एतत् गुरवे अर्थप्रदानं।

समा गुरौ यथावृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथाचरेत् तत्पुत्रे च तथा कुर्वन् द्वितीयः पाद उ
च्यते १२ आचार्येणात्मकृते विज्ञानं ज्ञात्वा चार्थं भावितोस्मीत्यनेन यन्म
न्यते तं प्रतिहृष्टबुद्धिः स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः १४ नाचार्यस्यानपाकृ
त्य प्रवासं शास्त्रतः कुर्वीत नैतदहं करोमि इत्येवमन्येत न भाषयेत स वै चतुर्थो ब्र
ह्मचर्यस्य पादः १५ कालेन पादं लभते तथार्थं ततश्च पादं गुरुयोगतश्च उत्साह
योगेन च पादमृच्छेत् शास्त्रेण पादं च ततोभियाति १६ ॥

अहं करोमीति नैवमन्येत मनसा न भाषयेत न च भाषेत सार्थेणि च वदेत वाचा १५ चतुष्पाद्ब्रह्म
चर्येण लभ्यां च तुष्पदीं विद्यामाह कालेनेति कालेन बुद्धिपरिपाकेन उत्साहयोगेन बुद्धिवैभ
वेन शास्त्रेण सहाध्यायिभिर्विचारेण क्रमस्तु न विवक्षितः उक्तं च आचार्यात्पादमादत्ते पादं
शिष्यः स्वमेधया कालेन पादमाह तेयादं सब्रह्मचारिभिरिति १६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० ३० टी० १२

आचार्यःशास्ताउपदेष्टायस्यांसाजातिर्जन्मयथाब्राह्मणस्यसावित्रीप्राप्तौसावित्र्यांद्वितीयंजन्मएवंआ
चार्यात्परब्रह्मविद्याप्राप्त्यापितस्यजन्मांतरंभवतितच्चमोक्षहेतुत्वात्पुण्यत्वादिगुणयुक्तं ८ आचा
र्यमाहात्म्यप्रख्यापकंमंत्रंपठतियःप्रावृणोतीति यःआचार्यःवर्णान्ब्राह्मणादीन् अवितथेन
वितथमनृतंमनसासाजात्यतदन्येनसत्येनचिदात्मनाप्रकर्षेणआवृणोतिसर्वाह्याभ्यंतरंवासयति
हृतोस्यभयनिवारणेनपालयतीत्यर्थः ऋतंब्रह्मकुर्वन्वाचाआविष्कुर्वन् तस्यफलमाह अमृत
मेप्रयच्छन्निति अमृतंमोक्षं कृतंतेनकृतमुपकारं ९ शुचिःस्नानादिनाभावशुद्ध्याच अप्रम

शरीरमेतौकुरुतःपितामाताचभारत आचार्यशास्तायाजातिःसापुण्यासाज
राऽमरा ८ यःप्रावृणोत्यवितथेनवर्णान्नृतंकुर्वन्नमृतंसंप्रयच्छन् तंमन्येतपि
तरंमातरंचतस्मैनद्रुह्येत्कृतमस्यजानन् ९ गुरूंशिष्योनित्यमभिवादयीतस्वा
ध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तःमानंनकुर्यान्नादधीतरोषंप्रषोत्मानंनित्यमभिमन्य
मानः १० शिष्यवृत्तिक्रमेणैवविद्यामाप्नोतियःशुचिः ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्यप्रथ
मःपादउच्यते ११ आचार्यस्यप्रियंकुर्यात्प्राणैरपिधनैरपि कर्मणामनसावा
चाद्वितीयःपादउच्यते १२ ॥ तःगुरुशुश्रूषणार्थंसावधानःमानंनकुर्यात् तुच्छमपिकार्यं
शिष्यर्नाशोचादिकंतदपिकर्तव्यमेवेत्यर्थः अस्यैतअमेपिरोषंनादधीतनविदध्यात् १० शिष्यवृ
त्तिःसायंप्रातर्भिक्षणेनजीवनंतेनैवक्रमेणनतुगुर्वन्नोपजीवनेनेत्यर्थः ११ द्वाभ्यांश्लोकाभ्यांब्र
ह्मचर्यस्यप्रथमपादमुक्त्वाद्वाभ्यांद्वितीयपादमाह आचार्यस्येति १२ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अनारभ्यां कर्मवदारंभणीयां याचकार्यकाले इह आत्मन्येव वसतिनित्यसिद्धत्वात् एवं सति ब्राह्मणं ब्राह्म
णस्य योगं अमन्तं कथं लभेत न हि लभ्यलाभार्थं लभेत न हि लभ्यलाभार्थं यत्नोपेक्ष्यत इति ब्रह्मचर्यादि
नुष्ठानाक्षेपः १ अत्रोत्तरमाह अव्यक्तेति बुध्याद्युपाधिसंबंधजनितकालुष्यात् अविविक्ततया न
व्यक्तमव्यक्तं ब्रह्म तस्य विद्या अयं भावः यद्यपि ब्रह्म नित्यापरोक्षं आत्मत्वात् तथापि अप्रज्ञानादावृती
नस्य तस्य विविक्तस्य परोक्षत्वात् तदापरोक्ष्याय यत्नो युक्त इति ४ अंतसा आर्जवेन ५ आचार्येति यो

अनारभ्यां वसतीह कार्यकाले कथं ब्राह्मणममन्तं लभेत १ सनत्सुजात
उ॰ अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं बुध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धां यां प्राप्यैनं म
र्त्यलोकं त्यजंति या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ४ धृतराष्ट्र उ॰ ब्रह्मचर्येण या विद्या
शक्या वेदितुमंजसा तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्ब्रह्मन्ब्रवीहि मे ५ सनत्सुजात उ॰ आ
चार्ययोनिमिह ये प्रविश्य भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरंति इहैव ते शास्त्रकारा भवंति प्र
हाय देहं परमं यांति योगं ६ अस्मिंल्लोके वै जयंतीह कामान्ब्राह्मीं स्थितिं ह्यनुति
तिक्षमाणाः त आत्मानं निर्हरंतीह देहान्मुंजादिषीकामिव सत्वसंस्थाः ८ ॥

निःस्थानं योनिष्टं इदं निषदेप्रकारि सेयोनौ निषदं तं स तद्रूपाइत्यादौ दर्शनात् गर्भभूत्वा तस्य निष्कपट
सेवया अंतरंगत्वं प्राप्येत्यर्थः शास्त्रकाराः शास्त्रकर्तृत्वं ब्रह्मणेव श्रुतमहतो भूतस्य निश्वसितमेतद्य
दृग्वेद इत्यादिना गुरोरनुग्रहादिहैव ब्रह्मभावं प्राप्नुवंतीत्यर्थः परमं अपुनरावृत्तियोगं ब्रह्मणा सह ऐक्यं
यांति ६ अस्मिन्निति ये जितकामाः ब्राह्मीं स्थितिं प्राप्नुयेच हठहसहाः ते देहादात्मानं निर्हरंति पृथक्कुर्वंति

सत्वसंस्थाः सत्वगुणभाजः श्रुतिश्च तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेषीकां धैर्येणेति प्रवृहेत् पृथक्कुर्यात् ८ ॥ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ
टी०
१२९

इति नैलकंठीये भारतभावदीपे उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये द्वितीयोऽध्यायः ४२ एवं आत्मज्ञानमार्ग
मुक्त्वा तस्यांतरंगसाधनं योगं श्रोतुं इच्छतीति सनत्सुजातेति। यदां इत्यादि असमत्कृष्टां ब्राह्मीं ब्रह्मप्रा
पिकां वाचं उपनिषद्रूपां वदसे जानीषे भाषसे नो यस्मात् भाषां जाने इति तत् विश्वरूपां तत्प्रकाशां तस्यां यां ज्ञा
नवतोऽन्यतः ज्ञातुमनवाप्तां अभिप्रेतं इत्यर्थः कामेन कामयमानेन विषयेण परां दूरीभूतां विषयवा
नीहीनामित्यर्थः यत एव सुदुर्लभां कथां कथनीयां प्रब्रूहि हे कुमार १ इदमेवं मम वाक्यं तां प्रतिप्रार्थना।
नूपवचनेनैवयेहीतिशेषः १ ब्रह्मविद्यायाः दुर्लभत्वं दर्शयन्सनत्सुजात उवाच नैतदिति द्ध

इति सनत्सुजातीये द्वितीयः २४२ धृतराष्ट्र उ० सनत्सुजात यामिमां परां त्वं ब्रा
ह्मीं वाचं वदसे विश्वरूपां परां हि कामेन सुदुर्लभां कथां तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कु
मार १ सनत्सुजात उ० नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं यन्मां पृच्छस्यतिहृष्यसीव
बुद्धौ विलीने मनसि प्रचिंत्या विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या २ धृतराष्ट्र उ० अत्ये
न विद्यामिति यत्सनातनीं ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धां ॥

यस्मिन्नहं ब्रह्मविद्याधिकारी अस्मीति हृष्यसि पाठांतरे अभिषंगेण निर्बंधेन विद्यालक्षणमाह बु
द्धाविति सर्वेषामिंद्रियाणां निरोधेन मनोमात्रमनुपरतं संकल्पाद्यात्मकं तिष्ठति तस्मिन्नपि अ
हं ब्रह्मास्मीति निश्चयस्वभावायां बुद्धौ विलीने सति प्रचिंत्या अगोचरचिंत्ययसंस्थानिरुद्धसर्ववृत्ति
का काचिदवस्था विद्येत्युच्यते सा च ब्रह्मचर्येण गुरुकुलवासेन लभ्या २ अत्येतेति अंतस्त्रिविध
परिच्छेदः तमतिक्रांतं अत्यंतं ब्रह्म तद्विषयां विद्यां सनातनीं नित्यसिद्धां प्रत्यगात्मनो नित्यापरोक्ष
त्वात् यस्मात्तामपरोक्षां ब्रह्मेति श्रुतेः सिद्धां अभिव्यज्यमानां तत्र हेतुः ॥ १२९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

मौनात् ध्यानमात्रान्मुनिर्भवति नापि अरण्यवासात् सन्न्यासमात्रात् किं तर्हि यः स्वलक्षणं स्वस्वरूपमात्म
नो लक्षणं जगज्जन्मादिहेतुत्वं सच्चिदानंदात्मकत्वं च यो वेद जानाति स मुनिश्रेष्ठः संन्यासिभ्यो योगिभ्यश्च ज्ञा।
नी श्रेष्ठ इत्यर्थः ९ सर्वार्थानां व्याकरणात् स्फुटीकरणात् सर्वज्ञत्वादयं ज्ञानी वैयाकरण इत्युच्यते तच्च व्या
करणं केषु विधेराज्ञधर्मप्रत्याससत्यावर्दृतीति तन्निराचष्टे मूलत इति आत्मज्ञानाद्धि सर्वविज्ञानं श्रूयते तेन प्रधान
ज्ञानात् अन्यतो वा मूलत इति ल्यब्लोपे पंचमी मूलं कारणं ब्रह्म प्राप्येत्यर्थः तत्र व्याकर्ता परमात्मैव तन्ना
मरूपाभ्यामेव व्याक्रियते नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिभ्यामित्याह व्याकरोतीति श्रोतव्यमिति प्रदर्श
नमेतत् ९८ सार्वज्ञ्यमपि ब्रह्मविदामनोपचारिकमित्याह अस्येति सत्येति ष्टन्ननतत्सत्ये रहोद्याका

मौनात्स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः स्वलक्षणं तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ
उच्यते ९९ सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते तन्मूलतो व्याकरणं व्याक
रोतीति तत्तथा १०० प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठ
न् तद्विद्वान् सर्वविद्भवेत् १०१ धर्मादिषु स्थितोऽप्येवं तथैव ब्रह्म पश्यति वेदानां चानु
पूर्वेण एतद्बुद्ध्या ब्रवीमि ते १०२ ॥ ब्राह्मणः ब्रह्मवित् तद्विद्वान् ब्रह्मविद्वानिति ब्राह्मणपदव्यु
त्पत्तिप्रदर्शनं १०२ अध्यायार्थमुपसंहरति धर्मादिष्विति धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्चेत्यादिषु द्वादशसु स्थितः
तथा अमत्सरादिरूपेऽष्टविधे अप्रमादे च स्थितः एवं साधनवान् वेदेषु पूर्वोक्तेषु आरोपदृष्ट्या मिथ्याद्वैतस्य प्र
वादहष्टिरूपेषु आनुपूर्व्येण सोपानारोहणन्यायेन परमे पदे स्थितोऽहं एतत् स्वानुभवसिद्धं बुद्ध्या स्वतः
सिद्ध एव सत्यात्मतत्त्वं प्रब्रवीमि सोपानक्रमस्तु नृसिंहतापनीये श्रूयते ओतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैरिति अ
स्यार्थः ओतत्वं कारणव्याप्तिः कार्यं यद्धृद्गोचरे सर्वं ब्रह्मेति तन्निष्ठा जानते परिणामतः १ कार्यस्यासमस्तं

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰भा॰
३॰टी॰
१२५

एवंगुरूपसदनपूर्वकंवाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायमुक्त्वागुरुलक्षणमाह अभीति ब्राह्मणंब्रह्मविदंलक्ष
णतोभिजानामि लक्षणमेवाह व्याख्यातारंउपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिषड्विधतात्पर्यलिंगा
नुसारेणवाक्यार्थवर्णनकुशलंविचक्षणंश्रुतार्थस्ययुक्तिभिरनुचिंतनेसमर्थं निदिध्यासन
परिपाकेनयत्प्रतीतसाक्षात्कारबलात् यःछिन्नविचिकित्सःनिःसंशयःसन्परस्यापिसर्वसं
शयान्व्याचष्टेविवृणोति अत्रस्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेतिन्यायेनसंशयान्दूरीकरोतीत्य
र्थः ५६ पूर्वोक्तेस्मिन्निति पर्येषणमन्वेषणमस्यास्तीतिप्राचीनंप्राग्दिशिस्थंनापिदक्षिणादिदि
क्स्थंनापिप्रतिदिशंदिग्विहीनंअंतर्हृदयेइत्यर्थः ५७ एतदेवाह तस्येति प्रत्यर्थिषुआत्मत्वेनप्र

अभिजानामिब्राह्मणंव्याख्यातारंविचक्षणं यश्छिन्नविचिकित्सःसन्व्याचष्टेसर्व
संशयान् ५६ नास्यपर्येषणंगच्छेत्प्राचीनंनोतदक्षिणं नार्वाचीनंकुतस्तिर्यं
ङ्नादिशंतुकथंचन ५७ तस्यपर्येषणंगच्छेत्प्रत्यर्थिषुकथंचन अविचिन्वन्नि
मंवेदेतपःपश्यतितंप्रभुं ५८ तूष्णींभूतउपासीतनचेष्टेन्मनसापिच उपावर्त
स्वतद्ब्रह्मअंतरात्मनिविश्रुतं ५९ ॥ यस्मान्नैवमात्मस्वपंचस्वकोशेषुपर्येषणमन्वेषणं
गच्छेत्कुर्यादित्यर्थः कथंचनेत्यव्यक्तमालंबनंक्लेशसाध्यमितिसूचयति अव्यक्ताहिगतिर्दुःखं
देहवद्भिरवाप्यतइतिस्मृतेः वेदेइमंआत्मानंअविचिन्वन्वेदांतन्यायानध्यविचिंतयन्नित्यर्थः त
पःतपस्वीआलोचनवान्ध्यायीतंप्रभुंपश्यतितंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानइतिश्रुतेः ५८ तूष्णीं
भूतइत्यनेनवागादिबाह्येंद्रियव्यापारोपरमउक्तः मनसापिनचेष्टेतेत्यनेनमानसव्यापारोपर १२५
मउक्तः अंतरात्मनिहार्दाकाशेविश्रुतंवेदेप्रख्याततत्तवाचामगोचरंब्रह्मउपावर्तस्वउपागच्छ ५९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

किंच यः विदात्मा सर्वेषां प्रत्यक्त्वेन प्रसिद्धः वेदान् वेदयति ते वेदाः तान् प्रमाणानि वेदस एव वेद्यं प्रमे
यमपि वेदनत्वतानि वेद्यं विदुः जडत्वात् तं च प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो
ये मनो विदुरिति प्राणादीनां प्रवर्तकत्वेन प्रसिद्धं वेदाः प्रमाणानि वेद विदः प्रमातारश्च न विदुः य
तो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति तस्य वाङ्मनसातीतत्वश्रुतेः यद्यप्येवं तथापि वेदं वे
दितारमात्मानं वेदनेन प्रमाणेन अहं ब्रह्मास्मीत्यादिना विदंति जानंति के ते ये ब्राह्मणाः वेदविदो वेद
पाठतोऽर्थतोऽनुष्ठानतश्च विदंति जानंति ते वेदविदः अध्ययनयज्ञादिना संस्कृतचित्ता एव वाक्याद

यो वेद वेदान्स च वेदवेद्यं न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः तथापि वेदेन विदं
ति वेदं ये ब्राह्मणा वेदविदो भवंति ५४ यामांशभागस्य तथा हि वेदा यथा
च पर्णाग्रवा हिम महीरुहस्य संवेदने चैव यथामनंति तस्मिन्हि सत्ये परमात्म
नोऽर्थे ५५ ॥

दात्मानं लक्षणया जानंति न त्वन्यथेत्यर्थः ५४ इदमेव दृष्टांतेन प्रतिपादयति यामते जः तन्मयाः
अंशा यस्य स तेजोमयो ऽर्थाच्चंद्रः तस्य भागः कला प्रतिपत्कृता तस्य संवेदते ज्ञायते यथा च यथैव हिम
सिद्धं महीरुहस्य पर्णाग्रवा उपादीयते तथा हि तथैव वेदाः परमात्मनः संवेदनेऽर्थे परमपुरुषार्थरूपे स
त्यसर्वथाप्यवाच्ये वेदाः उपादीयंते इति आमनंति तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यौपनिषदत्वविशे
षणात् वाचामगोचरत्वश्रुतेश्च सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यवत् तत्त्वमस्यादिवाक्यमपि लक्षणया
स्वार्थं प्रमापयत्येवेत्यर्थः ५५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म.३.
टी.
१२४

तथापिब्रह्मणोऽद्वैतत्वमाह नेति वेदानां रहस्यस्य वेदितानां ज्ञाता कश्चिन्नास्ति कश्चित्तएतान्वेदान्रह
स्यप्रतिपादकान् वित्त बुध्यति प्राप्यात् बुध्यते योयुक्तः तत्त्वमसिवाक्यार्थानुसंधाता तावावेदा
वेद स सविकल्पकः निर्विकल्पकं वेद्यं संवेद्यतिप्रलयेप्रकाशमानं ब्रह्म नवेद किंतु सत्ये सर्वं ह्रि
वाधावधिभूतेऽस्मिन् तत्त्वे स्थितएव वेद्यं निर्विकल्पकं सत्त्वेवेद ५२ इममेवार्थं भंग्यंतरेणाह ने
ति वेदानां वेद्यानामहंकारादीनामचेतनानामध्ये कश्चिद्वेदितानास्ति अतोहेतोः वेद्येन चेत
सावेदं वेदवोध्यमात्मानं न विदुः नापिवेद्य अनात्मानमपि न विदुः आत्माः नात्मा च न जडस्य

नवेदानांवेदिताकश्चिदस्तिकश्चित्त्वेनान्बुध्यतेचापिराजन् योवेदवेदान्नसवे
दवेद्यं सत्ये स्थितो यस्तु स वेदवेद्यं ५२ नवेदानांवेदिताकश्चिदस्ति वेद्येन वेदं न
विदुर्नवेद्यं योवेदवेदं स च वेद वेद्यं यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यं ५३ ॥

विषयावित्यर्थः ननु जडयाथीत्यात्मा आत्माज्ञायतएव दृश्यते न वक्ष्याच्येति अत आह नेतित्याशंक्या
ह वेदं आत्मानं योवेदसएव वेद्यमनात्मानं सर्वं वेद आत्मप्रभवत्वात्सर्वस्य यस्तु वहिर्मुखः
वेद्यं अनात्मानं वेद सत्यं ब्रह्म न वेद तथा च श्रुतौ भवतः आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन म
त्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नांतरात्मन्वि
तिपरांचि वहिर्मुखानि खानि इंद्रियाणि व्यतृणत् हिंसितवान् ५३ ॥ १२४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

नन्वेवं अध्ययनयागादेर्वैयर्थ्यं स्यादित्याशंक्य पत्तिमाह छंदांसीति एष उपनिषत्प्रसिद्धः अथर्वा महान्
निर्महर्षिसंज्ञो याति पुराजगौ तान्येव छंदांसि उपनिषद्रूपाणि नाम निश्चितं छादयंति ह वा एनं छंदांसि
पापात्कर्मण इति श्रुत्या छंदः शब्दनिर्वचनात् सर्वाण्येतेऽग्र ह्यपरत्नरूपा इति आथर्वणोपनिषदि यस्मा
न्तोपापा इतितमसा मर्थ्यं दर्शनात् ब्रह्मविद्यार्थिनां छंदसामुपत्वं छंदस्त्वं कुर्माशंसिनात गोणमितिभावः
किंच उतत्रपि यैरपि अधीतवेदाः सोपनिषत्कं वेदपाठं तोर्थतस्त्वधीतवंतस्तेपि न छंदोविदः यतः वे
दवेद्यस्य औपनिषदस्य पुरुषस्य तत्त्वयाथात्म्यं न विदुः न जानंति अथ नाचरति माययैष वाचं शुश्रु।
वां अफलामपुष्पामिति पुष्पं हि फलं वाच्यः सत्यमिति श्रुतिश्चैतदाह सत्यं परं ब्रह्म ५ छंदांसि नाम

छंदांसि नाम अवत्रियतान्यथर्वा पुराजगौ महर्षिसंज्ञ एषः छंदोविदस्तेपि उतत्तनाधी
तवेदा न वेदवेद्यस्य विदुर्हि तत्त्वं ५ छंदांसि नाम द्विपदां वरिष्ठस्व छंदयोगेन भवं
तितत्र छंदोविदस्तेन च तानधीत्यगाता नवेदस्य न वेवेद्यमार्याः ५१॥

ति द्विपदां मनुष्याणां मध्ये वरिष्ठ तत्र सत्ये ब्रह्मणि विषये छंदांसि वेदाः स्वछंदयोगेन स्वातंत्र्यसंब
धेनैव भवंति कर्मकांडार्थज्ञानवत् ब्रह्मकांडार्थज्ञानेन न मध्येऽनुष्ठानांतरमपेक्षते तथाहि
तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे हं मनुरभवं सूर्यश्चेति श्रुत्या दर्शनसाक्षात्म्ययोर्मध्ये तिष्ठन्नगाय।
तीत्याहेति ह त्ति गायत्सोर्मध्ये इवकार्यांतरं वापेते तेन च ज्ञानेन सत्येन चकारपदवकारार्थेनैवे स्पर्णः
छंदोविदो भवंति न कर्ममात्रज्ञानेन तान् छंदोज्ञान् अधीत्य प्राप्य आर्याः वेदस्य वेद्यं वेदनीयं ब्रह्मन।
गता इति न अपि तु गताः प्राप्ता एवे समर्थाः एतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदित्यस्याः श्रुतेर।
र्थो दर्शितः ५१ ॥ ११ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

मनसेति यत्तत्स्मनुक्ष्यते अन्यस्यैकस्य यज्ञो मनसा देवताध्यानादिरूपो भवति वाचा ब्रह्मयज्ञज
म० ३० पादिरूपो यज्ञो भवति कर्मणा अश्वमेधज्योतिष्टोमादिः एतेषां पूर्वः पूर्वो ज्यायान् संकल्पसिद्धः
टी० सत्यसंकल्पानां कल्पनीयपदार्थानां ब्रह्मलोकादीनामधिष्ठाता भवति ब्रह्मवित् तथा च श्रु
१२३ तिः आप्नोति स्वाराज्यं आप्नोति मनसस्पतिं वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिरिति
स्वराजो भावः स्वाराज्यं ब्रह्मैश्वर्यं ५६ तस्य संकल्पस्य अनैभृत्येन कदर्थेन आत्मा ज्ञानाद्धे
ध्य संकल्पत्वे सतीत्यर्थः दीक्षितव्रतं मुष्टीकरणवाग्यमनादिकं कुर्यात् एतन्नाम दीक्षितत
त् दीक्षितव्रतादेशः इत्यनेन यातयाम्नानिष्टाप्रत्ययात्तेन निष्पन्ने कर्मतः संस्कार आगतको विनाशी

मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पान
धितिष्ठति ५६ अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् नामैतद्धातुनिर्वृत्तं
सत्यमेव सतां परं ५७ ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः विद्याद्बहुपठं
तं तु द्विजं वै बहुपाठिनं ५८ तस्मात्क्रियमाणं स्याज्जल्पितेनैव वै द्विजं य
एवं सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ५९ ॥ वेत्यर्थः सतां तु सत्यमेव परं ब्रह्मैव श्रे

ष्ठं अकृतकत्वेनाविनाशित्वात् ५७ एतदेव स्पष्टयति ज्ञानमिति प्रत्यक्षं शोकमोहनिवृत्ति
रूपं ज्ञानफलं प्रत्यक्षमित्यर्थः तपः कायिकं वाचिकं मानसिकं च तत्परोक्षं आमुष्मिकफल
प्रदमित्यर्थः विद्यादित्यर्द्धेन परोक्षज्ञानस्य व्यावृत्तिरिहोच्यते ५८ उक्तमेवोपसंहरति तस्मादिति
जल्पितेनैव केवलाध्ययनेनैव सत्यात्सत्यगतात् यानेदात् तथा च श्रुतिः यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदि
त्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मण इति अपरोक्षज्ञानिना ब्राह्मणत्वमुक्तार्थादितरस्याब्राह्मणत्वदर्शय

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

एवमनेकेषूपदेशेषु पस्थापितेषु सिद्धांतमाह एकस्येति ब्रह्मैव एकं वेद्यं तच्च सत्यं कालत्रयेप्यबाध्यं तस्य ग्रज्ञा
नात् बहूनि वेद्यानि उपास्यानि ग्रब्रह्मभूतानि कृतानि कल्पितानि वेदे सत्ये प्रतिपत्तव्ये तेषामब्रह्मत्वं
वेद एवाह तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति तस्मिंश्च सत्ये ब्रह्मणि कश्चिदेव स्थितः ब्रह्मला
भः इति उच्चेद इत्यर्थः अनिरूप्यज्ञानकार्यत्वं जगत आह तच्छेनाभ्यपिहितं यदासीत् मसस्तन्महिना
जायतैकमिति तच्छेन रज्जूरगादिवदध्यस्तेन मिथ्याभूतेन तमसा आभु सर्वव्यापकं ब्रह्म ग्रपिहितं
आच्छादितं यत् आसीत् एकमेव सत् तमसः अज्ञानस्य तपस इति पाठे आलोचनस्य संकल्पमात्र

सनत्सुजातः एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः सत्यस्यैकस्य राजेंद्र
सत्ये कश्चिदवस्थितः ४३ एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोहमिति मन्यते दानमध्य
यनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ४४ सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पश्च तथा भवे
त् ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ४५ ॥

महिना माहात्म्येन ग्रजायत प्रपंचाकारेण आविर्बभूव यथा रज्ज्वज्ञानावृता सर्पाकारेण विभवति
तद्वदिति अर्थः ४३ एवमिति सत्यस्याग्रहणात् अनंतवेद्यं अज्ञात्वा बाह्य एव लोभात् एतद्दानादि
कं कर्तुं प्रवर्तत इत्यर्थः ४४ सत्यादिति तथा भवेत् सत्यात् परमानंदात् च्युतस्य तत् आनंद वि
षयो भिलाषो भवेत् ततश्चासौ यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः प्रतायेत संतन्यते सत्यस्य वेदवचनस्य ज्योति
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादेः अवधारणात् प्रामाण्यनिश्चयात् संकल्पोपि तथा भवेदिति पाठे
सत्यसंकल्पत्वं ग्रन्यस्य तु संकल्पो बंधाय इत्यर्थः सनत्पाठे यज्ञोपि सत्यस्यानवधारणाद्धर्मेण अनि

ग्रयादेव प्रवर्तते ज्ञाने तु सत्ये एतद् ध्यात्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भा
रतेति कृतकृत्यत्वमेव स्मर्यते ४५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
१२२

रिणामदृष्टिः सविता ब्रह्मैव कनककुंडलन्यायेनागदाकारेण परिणतं तथा च श्रुतिः तदात्मानं स्व
यमकुरुत सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् सत्यं व्यावहारिकं जाग्रदादि अनृतं प्रातिभासिकं
स्वप्नरज्जुरगादि एतदुभयात्मकत्वे सत्यं कालत्रयाबाध्यं ब्रह्मैव सत्यमभवदिति श्रुत्यर्थः तथात्म
नि चैवं विचित्राश्च हीति स्वप्नकाले आत्मनि जाग्रत्काले मायेंद्रजालमरीचिकोदकादयो दृश्य
मिश्रतराः सृष्टयो भवंति विचित्राश्च ताः न च ताः न संतीति वक्तुं शक्यं अनुभूयमानत्वात् ना
पि संतीति ज्ञानेन सद्योबाधात् एवं ब्रह्मण्यपि विचित्राः निर्वचनीया सृष्टिरस्तीति सूत्रार्थः
तथा चास्य जगतोऽनिर्वचनीयत्वे श्रुतिः को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत
इयं विसृष्टिरिति तं कोपि न वेद न कोपि प्रावोचदिति श्रुत्यर्थः सेयं व्यामिश्रदृष्टिः अपवाद
दृष्टिस्तु आह च तत्तन्मात्रमिति सूत्रितं स यथा सैंधवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुवि
लीयेत स यथा सैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरेयमात्मा कृत्स्नः प्र
ज्ञानघन इति श्रुत्या च दर्शिता यथा जले प्रास्तः सैंधवखिल्यः स्वोपादाने उदके जले ली
नः सन्स्वयमपि लीयते न यथा करकालय इव जले परिमाणाधिक्यं स्यात् अतः सोऽं
तरं कारणं बाह्यं घनीभावः तदुभयवर्जितः केवलरसतन्मात्रात्मना जले अभिव्यक्तो
दृश्यते एवमयं प्रपंचः कार्यकारणोभयस्वरूपहीनः समाधौ केवलप्रज्ञानघनोऽभिव्यज्य
ते इति श्रुत्यर्थः अनेन दृष्टित्रयेण जगद्बोधार्थं शास्त्रं प्रवृत्तं यथोक्तं संक्षेपशारीरके आरोप
दृष्टिरपवाददृष्टिरेवं व्यामिश्रदृष्टिरिति दृष्टिविगमेन संगृह्य सूत्रकृदयं पुरुषमनुत्तम
मकं प्रबोधयितुमुत्सहते क्रमेणेत्यादिना श्रुतिवचांसि मुनिस्मरणानि च हृदय विशुद्धी
रपि सर्ववर्णाः त्रयमपेक्ष्य दृष्टांत्रितयं विना न हि चरमपयाति करा च नेमं तेन ४२ १२२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

तथाहि द्विवेदाः द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यदिति वाच्यवाचकयोरभेदेन ब्रह्मशब्देनात्र कृत्स्नो ना
मरूपात्मकः प्रपंच उच्यते परं तु तदतीतमिति द्वयमपि वेद्यत्वेन वदंति एकवेदाः एकधैवानुद्रष्ट
व्यं नेह नानास्ति किंचनेत्यादय एकमेव वेद्यं वेदयंति अन्ये च त्र्य उच्यंते स्तूयते इति अकर्ड्यवः सद्
ध्यक्तेन नास्ति येषां ते अन्ये च ब्रह्माद्वैतवादिनः एकवेदानामुत्थानकाले द्वैतमस्ति समाधौ तु वा
धितं नद्भवेति अन्ये च तु अवस्थाद्वयेपि द्वैताभावस्तुल्य इति भेदः एतेषामेषां मध्ये सकतरः क
तमः य मद्वेद ज्ञानीयो हि जे ब्राह्मणो ब्रह्मविदमित्यर्थः अत्र भूयिष्टजन इति प्रथमः सविशेषा
द्वैतपक्षः द्वितीयो निरीश्वरपक्षः सांख्यानां मीमांसकानां च त्रिवेदास्तु पातंजलाः जीवेशजगतो
भेदं वदंतः द्विवेदास्तौडुलोमाः कार्यात्मना भेदं कारणात्मना अभेदं च सत्यमेव वदंतः यथाक

द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यन्ये च अत्र तथापरे तेषां तु कतरः स स्याद्यमद्वेदवेदि

टकमुकुटाद्यात्मना भेदोपि सत्यः कनकात्मना अभेदोपि सत्य एवेति एकवेदा ॥ जं ५२
नामपि किंचिद्बाधयोग्यसत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं द्वैतमस्त्येव व्यावहारिकं प्रातिभासिक
सत्यो वाध्यात्तु रज्जुरगादेर्विलक्षणं यावन्मोक्षमबाध्यं अन्ये च तु दृष्टिसृष्टिवादिनो यथा रज्ज्वा
रगाः स्वकल्पिता एवमात्मनि जगत्त्वमपि समसत्ताकोऽस्तीति भेदः तत्राध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्र
पंचं प्रपंच्यत इति न्यायेन आद्यपक्ष च तत्र व्यवहारस्य पारमार्थिकत्वपरमध्यारोपदृष्ट्योपा
मस्तं अंत्यः पक्षोऽपवाददृष्ट्या व्यवहारापलापेन एकवेदपक्षस्तु व्यामिश्रदृष्ट्या निर्वचनीया
त्वेयया एवमेव दृष्टित्रयमाश्रित्य शास्त्रमपि प्रवृत्तं आत्मकृतेः परिणामादिति अध्यारोपकालेप

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ अथव्याख्यानमुपसंहरति दोषैरिति ४९ ४॰ एवंविधासाधनानामधिगम्यमध्ययनगृहीताद्वेदादधि
टी॰ गतं वेद्यनाममनेकत्वमन्वानः किं तद्वेद्यं श्रेष्ठमिति पृच्छति आख्यानेति आख्यानं इतिहासपुराण
१२ दिपंचमं येषु ते वेदाः सर्वं खल्विदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदं विश्वं पुरुष एवेदं सर्वमित्यादिभिः भूयिष्ठं नामा
दिप्रपंचादधिकृतमं भूमाख्यं परब्रह्म तद्वेदजनः स्थावरजंगमरूपं जगदिति कथ्यते अमेशा
खिनः पुनश्चतुर्वेदाः चत्वारि वेद्यते तिनेतथा चत्वारः पुरुषा इति वा ध्वः शारीरपुरुषछंदः पु

दोषैरेतैर्विमुक्तस्तु गुणैरेतैः समन्वितः एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलं
४९ यस्मात्पृच्छसि राजेन्द्र संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते एतत्पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरा
पहं ४॰ धृतराष्ट्र उ॰ आख्यानपंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः तथाचान्ये चतु
वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ५१ ॥

रूपो वेदपुरुषो महापुरुष इतीति छंदोगाध्यायादिनियताक्षरपादं तच्च यजुः साम्नोरप्युपलक्ष
णं वेदः कर्मचोदनात्मकं ब्राह्मणं तथा त्रिवेदाः त्रीन् क्षरमक्षरमुत्तमं चेति पुरुषं वेदयंते ते त्रि
वेदाः क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एक इति अमृतो जीवः कूटस्थः सोऽक्ष
रं स लोपश्चार्षः ईशते ईष्टे क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः पर
मात्मेति गीयत इति ५२ ॥ १२

षष्टमाह अर्हत इति अर्हते योग्याय षड्गुणत्यागफलमाह अप्रमादीति सच अप्रमादश्च सत्यं यथार्थवचनं।
ध्यानं मूर्तेरीश्वरस्य आत्मनो वाऽनुसंधानं समाधानं समाधिः संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन द्विविधः समाधिः
बोधं तर्कः येन समाधिफले सार्वकामादौ दोषमुत्पादयति ततो वैराग्यं परं ५ अस्तेयं परस्वापहरणाभावः ६
ब्रह्मचर्यं स्त्रीसंगराहित्यं ७ असंग्रहो निष्परिग्रहता ८ १४ उक्तमनुवदति अप्रमादप्रतियोगि प्रमादं वक्तुं

अर्हते याचमानाय प्रदेयं तच्छुभं भवेत् अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो भवे
त् १३ सत्यं ध्यानं समाधानं चार्जवं वैराग्यमेव च अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च तथासंग्रह मे
व च १४ एवं दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् तथा त्यागोऽप्रमादश्च स
चाप्यष्टगुणो मतः १५ अष्टौ दोषाः प्रमादस्य तान्दोषान्परिवर्जयेत् इंद्रियेभ्यश्च
पंचभ्यो मनसश्चैव भारत १६ अतीतानागतेभ्यश्च मुक्त्युपेतः सुखी भवेत् १७ सत्या
त्मा भव राजेंद्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितं
१८ निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् एतद्धातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतं १९

एवमिति १५ पंचभ्य इंद्रियेभ्यः षष्ठान्मनसश्च स्वस्वविषये रागद्वेषोत्थाः षट्प्रमादाः अतीते नष्टपुत्रशो
कादिजः सप्तमः अनागते पुत्रकामस्य तदभावे यः क्लेशः सोऽष्टमः प्रमादः एतेभ्यः प्रमादेभ्यो मुक्त्युपेतः मु
क्तिं प्राप्तः सुखी भवेत् १६ दमत्यागाप्रमादानुक्त्वा तेषां सत्यमुखत्वं प्रागुक्तं विवृणोति सत्यात्मेति सत्ये
आत्मा चित्तं यस्य स तथा तानू दमत्यागाप्रमादान् १७ दोषनिवृत्त्यैव तपः सिद्धिर्धात्राकृतेत्याह निवृत्तेनैव ॥ ५४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म. ३ टी. ९९

श्रेयान्प्रशान्ततरः तृतीयो वक्ष्यमाणः कामत्यागः तस्मिन्कामत्यागेकृते मतिभिन्ने भेदः भावे निष्ठा हे
तमितियावत् सएवदुःखद्वितीयाद्दृभयं भवति यत्रान्यस्यपुन्यस्यच्छृणोतितदल्पं अथपदल्पं
तत्दुःखमित्यादिश्रुतिभ्यः कामत्यागादेवसर्वदुःखनिवृत्तिरूपो मोक्षः सिद्धः तथाचश्रुतिः य
दासर्वेप्रमुच्यन्ते कामायेस्यहृदिस्थिताः अथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुत इति २ त्यागमे
वाह श्रेयानिति श्रियंलक्ष्मींविद्यांचनहृष्यतिनहृष्यति इष्टंयागहोमादि आपूर्तंतडागारामादि
२८ कामत्यागस्यपरांकाष्ठामाह अपीति अवाच्यनिर्वृत्तिकत्वात् तथाचोदाहृतंयदासर्वेप्रमु

श्रेयांस्तुषड्विधस्त्यागस्तृतीयोदुष्करोभवेत् तेनदुःखंतरंत्येवभिन्नेतस्मिन्जि
तेकृते २७ श्रेयांस्तुषड्विधस्त्यागः श्रियंप्राप्यनहृष्यति इष्टापूर्तेद्वितीयंस्यान्नि
त्यवैराग्ययोगतः २८ कामत्यागश्चराजेन्द्रसतृतीयइतिस्मृतः अपध्यंवाच्यंवद
न्तेतंसतृतीयोगुणः स्मृतः २९ त्यक्तैर्द्रव्यैर्यद्भवतिनोपयुक्तैश्चकामतः नचद्रव्य
कृतंभवतिनोपयुक्तैश्चकामतः ३० नचकर्मस्वसिद्धेषुदुःखंतेनचनग्लपयेत् सर्वै
रेवगुणैर्युक्तोद्रव्यवानपियोभवेत् ३१ अप्रियेचसमुत्पन्नेव्यथांजातुनगच्छे
त् इष्टान्पुत्रांश्चदारांश्चनयाचेतकदाचन ३२ ॥ व्यंतेइति २९ त्यक्तैरिति द्रव्यैःस्त्र्यादि
भिस्त्यक्तैरेवयन्निष्कामत्वंभवति तत्कामपूर्वकंउपभुक्तैर्नभवति यथोक्तंनजातुकामःकामा
नामुपभोगेनशाम्यतीति निष्कामत्वंबहुभिर्लब्धैरपिद्रव्यैर्नभवति नाप्युपयुक्तैः कामशब्दा
त्पर्याकृतैरित्यर्थः ३० नदुःखंकुर्यादितिशेषः तेनचदुःखेननग्लपयेत् ग्लानिंनप्राप्नुयात् गु
णैःकौलत्वादिभिः ३१ अप्रियेकीर्तिविज्ञनाशादिप्रभवेसमुत्पन्नेपियोव्यथांनगच्छतिसच

तदर्थस्त्यागइत्यर्थः पंचमंत्यागमयाम्बात्रूपमाह इष्टानिति ॥ १२ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

दमः जितेंद्रियत्वं त्यागः कर्मणामीश्वरेऽर्पणं अप्रमादः तत्त्वानुसंधानं अमृतं मुक्तिः सत्यमुखानि सत्यप्रधानान्येव
एतानि फलाय भवंतीत्यर्थः २२ अष्टादशदोषत्यागादष्टादशगुणत्वं दमस्याह दम इति कृते कर्मणि वैदिके
प्रतिकूलत्वं अश्रद्धा आलस्यादि च अकृते उपवासव्रतादौ प्रतिकूलत्वं जिह्वालौल्यादिः इदं द्वयमेको दोषः १
अनृतं २ अभ्यसूये प्रसिद्धे ३ कामः स्त्र्यभिलाषः ४ अर्थो धनार्जनार्थेऽतियत्नः ५ स्पृहा धनाद्यभिलाषः ६ २३
पैशून्यं परदोषसूचकत्वं परितापः अतिदुःखित्वं अरतिः सत्क्रियानभिलाषः २४ अपस्मारः कर्तव्यविस्म

दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितं तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषि
णः २२ दमोऽष्टादशगुणः प्रतिकूलं कृताकृते अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थौ
च तथा स्पृहा २३ क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च मत्सरश्च विहिं
सा च परितापस्तथा रतिः २४ अपस्मारश्चातिवादस्तथा संभावनात्मनि ए
तैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दांतः सद्भिरुच्यते २५ मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भव
ति षड्विधः विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः २६ ॥

रणं अतिवादः पराक्रोशः संभावना महत्वबुद्धिः २५ मद इति येषां विपर्ययाः दमगुणत्वेन उक्तास्त ए
व कृताकृते प्रतिकूलाद्या अष्टादश तथा वक्ष्यमाणस्य षड्विधत्यागस्य च विपर्ययाः षट् ते च लक्ष्मीप्राप्तौ ह
र्षः अप्रिये जाते व्यथा स्त्रीयेषु याञ्चा पात्रेष्वप्रदानं संस्पृधिकारे इष्टापूर्तयोरकरणं कामसत्या
गः प्रमादश्च एते चतुर्विंशतिर्मददोषाः २६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
११८

संभोगः स्त्रीसंगादिः तद्विषयासंवित् संमतिः न देवपुरुषार्थः इतियावुद्धिस्तयाविषमोऽर्थव्यवस्थितः । अ
तिमानी अत्यन्तं दर्पवान् २ पाठान्तरे संभोगसंवित् संभोगबुद्धिमान् द्विषं द्वेषं एधमानः वर्द्धयन् ।
दत्तानुतापी दानं कृत्वापि लोभवशात् ममधनं नष्टमिति संतापवान् ३ कृपणः प्राणान्तेपि वित्तव्यय
मसहमानः ४ बलीयान् अतिशयेन बलिमान् पूर्वं राजभ्योप्यधिकं प्रजानां सकाशात् बलिं गृह्णन्नि
त्यर्थः ५ वर्गप्रशंसी वर्गो वृजिनपराभिभवः तत्प्रशंसनशीलः अन्येषां दुःखेन सुखीत्यर्थः ६ वनिता
सु परिणीतासु द्वेष्टा ७ एते सप्त नृशंसाः पूर्वं च षट् एवं त्रयोदश ॥ ९ गुणानाह धर्मश्चेति धर्मो वर्णा
श्रमनियतः संध्योपासनादिः १ सत्यं हिंसावर्जं यथार्थभाषणं २ दमः जिह्वोपस्थादिनिग्रहः ३

संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी दत्तानुतापी कृपणो बलीयान् वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा
एते परे सप्त नृशंसवर्गाः ॥ ९ ॥ धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसू
या यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १० ॥ यस्त्वेतेभ्यः प्रभवे
द्द्वादशभ्यः सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यस्तस्य
स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ ११ ॥ तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि ४ अमात्सर्यं मत्सरः परगुणासहिष्णु
त्वं तदभावः ५ ह्रीर्लज्जा ६ तितिक्षा सत्यपि क्रोधनिमित्ते तदनुत्पादः ७ अनसूया परगुणेषु दोषावि
ष्करणमसूया तदभावः ८ यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः ९ दानं बहिर्वेदि सविभागः १० धृतिः अन्यतापद्य
पि व्रतादेरत्यागः ११ श्रुतं अर्थग्रहणसहितं वेदाध्ययनं १२ ब्राह्मणस्य ब्रह्मप्राप्तुमिच्छोः १० यस्त्विति
सर्वगुणाश्रयो ब्रह्मवित् सत्यकामादिगुणभाक् भवति यत्तमात्मानमनुविद्य विजानाति स सर्वांश्च
लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति श्रुतेः एतेषां मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा अर्थितः अर्थः वित्तं संता

॥ ४२ ॥
११८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

क्रोधः इच्छाप्रतीघातोत्थस्त्राक्रोशताडनादिहेतुर्मनस्तापः १ कामः स्त्र्यभिलाषः २ लोभः धनव्ययभीरुत्वं ३ मोहः
कृत्याकृत्यविवेकराहित्यं ४ विधित्सा सत्स्वप्युत्तरोत्तरलाभे पिपासा व्याप्त्यतृप्तिः धेइयाने इत्यस्य स्वरूपं ५ अ
कृपा निर्दयत्वं ६ असूया परगुणेषु दोषदर्शनं ७ मानः आत्मनि श्रेष्ठताबुद्धिः ८ शोकः इष्टार्थनाशे सति
मनोवैकल्यं ९ स्पृहा भोगापवर्गेष्वादरः १० ईर्ष्या परोत्कर्षासहिष्णुत्वं ११ जुगुप्सा परनिंदा बीभत्सता वा १२
मनुष्याणां योगिनामयोगिनां चैते दोषाः सर्वेषामपि वर्ज्या इत्यर्थः १६ एतेषां मध्ये एकैकोपि मनुष्यं ना
शयितुं समर्थः किंनु कतिपयसमुदायः सर्वसमुदायो वेत्याह एकैक इति अंतरं छिद्रं १७ त्रयोदशान्स्थ

क्रोधः कामो लोभमोहौ विधित्साः कृपासूये मानशोकौ स्पृहा च ईर्ष्या जुगुप्सा
च मनुष्यदोषा वर्ज्याः सदा द्वादशैते नराणाम् १६ एकैकः पर्युपास्ते ह मनुष्यान्म
नुजर्षभ लिप्समानोंतरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः १७ विकत्थनः स्पृहयालुर्मन
स्वी बिभ्रत्कोपं चपलोरक्षणश्च एतान्पापाः षण्नराः पापधर्मान्प्रकुर्वते नोत्रसंतः सु
दुर्गे १८ ॥

सानिहिंस्राण्याह द्वाभ्यां विकत्थन इति विकत्थनः परगुणाक्षेपेण स्वगुणोत्कर्षा
भिधानशीलः १ स्पृहयालुः अतियत्नपूर्वकं परस्त्र्यादिभोगेच्छावान् २ मनस्वी गर्वाधिक्यात्पराव
माननशीलः ३ बिभ्रत्कोपं निमित्तं विनापि सदा कोपपरः ४ चपलः मित्रभावादिष्वस्थिरः ५ अरक्ष
णः शरणागतस्य स्वीकृतस्य स्त्र्यादेः पालनमकुर्वन् ६ एतान् षट् पापधर्मान् पापाः पापिनः नराः
कुर्वते के ते ये सुदुर्गे महासंकटे इह परत्र वा उपस्थिते नोत्रसंतः त्रासं अकुर्वंतः एकमिदं पदं सुप्सुपे
तिसमासः एते षट् अत्यंतं हिंस्रा इत्यर्थः १८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

स॰ उ॰ उत्तरमाह निष्कल्मषमिति कल्मषं कामः श्रद्धादिरहितं च तद्रहितं तपः केवलं कैवल्यसाधन
टी॰ त्वात्केवलमित्युच्यते तदेव श्रद्धाद्युपेतमपि सकामं चेत्समृद्धमित्युच्यते यत्तु केवलं दृंभार्थं।
मेव क्रियते तदसमृद्धं तथा च श्रुतौ यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं।
११८ भवतीति तत्र प्रत्ययश्रुतेर्विद्यादिहीनस्यापि तपसो वीर्यवत्त्वावगमादृद्धत्वं गम्यते १२ तप एव
प्रशंसति तप इति इदं सर्वं योगपं तपोमूलं तपः प्राप्य परममृतं मुक्तिं १२ ननु निष्कल्मषं तत्।

एतत्समृद्धमसमृद्धं तपो भवति केवलं १२ तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्ष
त्रिय तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः १२ धृतराष्ट्र उ॰ कल्मषं तपसो ब्रू
हि श्रुतं निष्कल्मषं तपः सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनं १४ सनत्सु
जात उ॰ क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्तथा नृशंसानि दश त्रि राजन् धर्मादयो द्वा
दशैते पितॄणां शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानां १५ ॥

यः श्रुतं तत्र किं तत्किल्बिषं यद्रहितेन तपसा सनातनं गुह्यं ब्रह्मविद्यां जानीयामिति पृच्छति क
ल्मषमिति १४ तदेवाह क्रोधादय इति क्रोधादिगणो द्वादशकः दश त्रित्रयोदशेत्यर्थः तावा
नृशंसवर्गश्च तपसः कल्मषं धर्मादिगणविरुद्धत्वात् तद्रहितं धर्माद्युपेतं तत्तपो निष्कल्मषं
मोक्षहेतुरित्यर्थः पितॄणां वंशकर्तॄणां मन्वादीनां शान्ततानाइत्यपि पाठः १५ ॥ ११८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

किमात्मतत्वप्रकाशेनेत्यतआह ज्ञानेनचात्मानमुपैतीति आत्मलाभान्नपरंविद्यते आत्मानंवेदिज्ञानीयादह
यमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत् इत्यादिशास्त्रादात्मप्राप्तिरेवपरमपुरुषार्थ
इतिभावः विपक्षेदोषमाह अथेति अथेतियद्नांतरे अन्यथात्मज्ञानाभावेनअनात्मनिपुरुषार्थत्वबु
ध्यावर्गफलानुकांक्षीभवति हं के आत्मानंस्वस्वविषयोपहारमुखेनआवृणोतीतिवर्गः इंद्रिय
गणस्तस्यप्रियंफलंविषयसुखंतदाकांक्षीसन् अस्मिन्लोके कृतंयत्पुण्यंपापंवातत्सर्वंपरि
गृह्यतेविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाचेतिश्रुतेः तेउत्क्रामंतमितिश्रुतिपदस्यार्थः अमु
त्रस्वर्गेनरकेवातत्फलंसुखंदुःखंवाभुंक्ते ततःपुनरिमंमार्गंलोकंकर्मशेषेणउपैति तस्मिन् यावत्स

ज्ञानेनचात्मानमुपैतिविद्वानथान्यथावर्गफलानुकांक्षी अस्मिन्कृतंतत्परि।
गृह्यसर्वममुत्रभुंक्तेपुनरेतिमार्गं ९ अस्मिन्लोकेतपस्तप्यफलमन्यत्रभुज्यते ब्रा
ह्मणानामिमेलोकाःयात्वेतपसितिष्ठता १० धृतराष्ट्रः कथंसमृद्धमसमृद्धं
वोभवतिकेवलं सनत्सुजाततद्ब्रूहियथाविद्यामतद्वयं ११ सनत्सुजातः निष्क
ल्मषंतपस्त्वेतत्केवलंपरिचक्षते ॥ यातमुषित्वाथैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्तंते तस्माल्लोका
त्पुनरेत्यस्मैलोकायकर्मणइत्यादिश्रुतिभ्यः संपतत्यनेनेतिसंपातःकर्म ९ ननुवेवतद्धिस्वाध्यायप्रवच
ने एवेति नाकोमौद्गल्यः तद्धितपस्तद्धितपइत्यादेर्वेदाध्ययनाध्यापनयोर्मुख्यंतपस्त्वश्रवणात्प्र
सिद्धयोरपिमोक्षहेतुत्वंतत्कथमच्युतेनचेदोऽसिद्धिजिनाद्वारयंतीतिसर्वत्राविरुद्धंविरुद्धंतपसोभेदमा
ह अस्मिन्निति अविदुषांतपसःफलंआमुष्मिकं विदुषांब्राह्मणानांतुइमेएवलोकाःफलदाः ज्ञान
दृष्टफलमित्यर्थः कोदृशानांयात्वेतपसितिष्ठतांयातत्क्षेकृत्यार्थेनवतवेन्केन्यत्तनइतियान्त्रःतत्रत्व

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

हे महानुभाव निर्दिष्टपदे वा ब्रह्मणो रूपम् ऋतं चैवामृतं चेत्यादिना ऋतं सत्यं दृश्यमदृश्यं च विश्वं ब्रह्मरू
पत्वेन निर्दिष्टं ब्रह्मैवेदमिति सम्यक् प्रवदंति अध्यारोपप्रसंगे च न तत्र ब्रह्म विश्वस्मात् ऋतादि विरू
पमेव वैरूप्यं विलक्षणं उदाहरंति वेदा एव अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादन्यत्परमस्ती
ति नेतीत्यादयः अत्र नेति नेतीति नञ्द्वयेन प्रकृते मूर्तामूर्ते निषिध्य शून्यशेषत्वप्रसक्तेः एतस्माद
त्मनोऽन्यत्परं कार्यकारणाद्वाऽतिरिक्तं नास्तीति हेतोर्नेतीत्युक्ते तत्र शून्यमवशेष्यत इति श्रु
त्यैव ब्रह्मणो विश्ववैरूप्यमुक्तं तत्र श्रुप्रत्यभवत्वेन वेदो मान्यस्तं वेदोक्तमार्गानुष्ठानेनावज्ञा
नतो वेदाध्ययनमपि निष्फलं भवति भगवदाज्ञाभंगदोषादिति भावः श्रूयते च न तत्स्वाध्या

निर्दिष्टमस्य सम्यक्प्रवदंति वेदास्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरंति ७ तदर्थमुक्तं तप एत
तदिज्याताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्संजा
यते ज्ञानविदीपितात्मा ८ ॥

विभागोऽस्तीति देहात्मबुद्ध्या परमात्मा नास्तीति
मत्वा तं त्यजतः वेदोच्चारणमात्रसंभवोऽपि फलाभावो नास्तीति श्रुत्यर्थः ७ तदर्थमिति
यत् विश्वस्माद्विलक्षणं ब्रह्म प्रोक्तं तदर्थं तत्प्राप्त्यर्थं एतत्प्रसिद्धं तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि
उक्तं तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुत्या प्रोक्तं तथा एषा इज्या यागादिरूपा तदर्थमेव तत्रक्र
ममाह ताभ्यामिति इज्यातपोभ्यां पुण्योत्पत्तिः पुण्येन पापनाशः निष्पापस्तु ज्ञानेन ब्रह्मसाक्षा
त्कारया चेतो हत्या विदीपितात्मा प्रकाशितात्मा तत्त्वज्ञो भवति एतेन इज्यातपसोः साक्षान्मोक्षहेतु

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

छंदांसि वेदाः वृजिनात्पापात् ननु प्रयाणसमये यां यां देवतां निराहृतस्मात्तस्मात्तद्भावमनुभवतीति
वचनात् यं यं वापि स्मरन्भावमिति स्मृतेश्च नित्याभ्यासात् अंतकाले यद्देवतामंत्रं स्मरति तद्देवता
ताद्भाव्यमस्य भविष्यतीति किं वाङ्मनसनिग्रहरूपेण मौनेनेत्याशंक्याह नेदमिति मौनाभावे
तकाले छंदांस्येव न स्फुरंतीत्यर्थः ५ धर्मस्याभाविकं शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ज्ञान
विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमिति गीतास्तं विना प्रलापः ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलो
के महीयते यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसंतीति ब्राह्मणनामाहात्म्यप्रख्यापको

न छंदांसि वृजिनात्तारयंति मायाविनं मायया वर्तमानं नीडं शकुंता इव जा-
तपक्षाश्छंदांस्येनं प्रजहत्यंतकाले ५ धृतराष्ट्र उ० न वेदा विना धर्मं त्रातुं
शक्ता विचक्षण अथ कस्मात्प्रलापोयं ब्राह्मणानां सनातनः ६ सनत्सुजा-
त उ० तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति महानुभाव ॥

नर्थको वाक्यसंदर्भः प्रवृत्त इति शेषः सनातनोऽनादिः ६ उत्तरमाह तस्येति अस्य महतो
भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यादिश्रुतेर्येषु प्रलापोयं वेदशास्त्रादिः
प्रपंचः तस्यैव परमात्मनः स्वयं अव्याकृतस्य नामरूपात्मना व्याकृतस्य स्वरूपमिदं जगद्भाति ना
मादिविशेषरूपैरिति तृतीयं भावेत्तृतीया नामरूपात्मको यो विशेषस्तदात्मकस्वरूपस्येत्यर्थः त
था च श्रुतिः तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदंरूप इति ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰
टी॰
११६

यत्रोत्थितइति यत्राधिष्ठाने भूतत्र्यात्मनि वेदशब्दस्तथाऽयमिति लौकिकशब्दश्चोत्थितः वेदे
ऋग्यजुरादिवत्समुद्रे तरंगादिवच्चाविर्भूतः सभूमात्मा तन्मयत्वेन शब्दमयत्वेन विभाति प्रकाशते हे राजन्
अयंभावः वेदशब्देन वेदस्य सारतः प्रणवः भूरित्येवञ्च ऋग्वेदादजायत भुवइति यजुर्वेदात्स्वरिति ।
सामवेदात्तानि शुक्राण्यभ्यतपत्तेभ्योभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्त अकार उकारो मकार इति ता
नेकधा समभरत्तदेतदोमिति वक्ष्यमाणत्वात् तस्य च प्रणवस्य ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति स
र्वात्मत्वश्रुतेः तन्मात्राणां च अकारोकारमकाराणां क्रमात् स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचवाचका
नां वाच्यवाचकयोरभेदात् पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरे प्रविलापने गुरूक्तयुक्त्या क्रियमाणे स्थूलस्य ज

यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं स तन्मयत्वेन विभाति राजन् २ धृतराष्ट्र उ॰ ऋचोय
जूंषि यो वेद सामवेदं च वेद यः पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते किं न लिप्यते ३
सनत्सुजात उ॰ नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंष्यविचक्षणं त्रायन्ते कर्मणः पापान्न
ते मिथ्या ब्रवीम्यहं ४ ॥ गतः सूक्ष्मे लवणोदकन्यायेन प्रविलयो भवति तथा सूक्ष्म
स्य कारणे कारणस्य तुरीये ईमात्रावाच्ये अमात्राख्ये शिवमद्वैते चतुर्थं मन्यन्त इति श्रुतेर्ग
लितावविलद्वैतभावे वाङ्मनसातीते प्रविलयो भवति अतः प्रणवाख्यशब्दमयत्वेन तद्
द्वारा वाङ्मनसातीतं वस्तु भातीति युक्तमिति २ ननु यदि वेदशब्दमयत्वेन तद्द्वारा वाङ्मन
सातीतं पदं भाति तज्ज्ञानाच्च यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वपाप्मानः प्रदूय
न्त इति श्रुतेः सर्वपापनाशश्च भवति तर्हि मोक्षहीनस्यापि ऋग्यजुरभ्यासेन तदुभयं भविष्य
तीत्याशंकते ऋचइति ३ अविचक्षणं वाङ्मनसनिग्रहासमर्थं ४ ॥ ११६

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

हर्वाण्याख्यातेमौनं ब्राह्मीश्रीः सत्यादिषट्कं च मोहात्मकस्य मृत्योः प्रतिरोधकानीत्युक्तं तान्येव प्रश्नपूर्वकं वि
वरीतुमध्यायांतरमारभते कस्यैष मौन इत्यादि संन्यासपूर्वकं स्वीक्रियमाणो मुनेर्धर्मः मौनसंज्ञः कस्य
प्रयोजनस्यार्थे इत्येकः प्रश्नः लोकप्रसिद्धवागिन्द्रियमौनं वाङ्मौनं च मौनं च निर्विषयार्थव्रात्मण इति मौन
प्रसिद्धं मौनशब्दितात् पाण्डित्यबाल्यापरपर्यायात् श्रवणमननाख्यात् ह्याद्यन्तत्समनियतं निदि।
ध्यासनं वा मौनशब्दितं तयोर्मध्ये कतरत् मौनशब्दाभिधेयमिति द्वितीयः तस्य च भावं स्वलक्षणं ब्रू
हीति तृतीयः तेन मौनेन विद्वान् मौनं मनःप्राणेन्द्रियक्रियाणां निरवशेषेणोपरमं निर्विकल्पपदमि
तियावत् तदुत प्राप्नोतीति चतुर्थः कथं वा केन प्रकारेण मौनमाचरंतीति पंचमः प्रश्नः पंचानाम
पि प्रश्नानां तेन क्रमेणोत्तरमाह

धृतराष्ट्र उ॰ कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावं मौनेन वि।
द्वानुत याति मौनं कथं मुने मौनमिहाचरंति १ सनत्सुजात उ॰ यतो न वेदा मन
सा सहैनमनुप्रविशंति ततोथ मौनं ॥

यत इति यस्माद्धेतोः एनं प्रत्य
गात्मानं मनसा सह वेदाः नानुप्रविशंति यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति वाङ्मनसाती
तत्वश्रुतेः ततो हेतोः मौनमिति यतन्नामेत्यर्थः एतेन वाङ्मनसातीतपदप्राप्तिर्मौनस्य प्रयोजनं त
त्त्ववागादिबाह्येन्द्रियनिग्रहरूपं मनोनिग्रहरूपं च तेन च क्रमात् बाह्याभ्यंतरप्रपंचयोरभानं तेन चा
भानेन प्राप्यं वाङ्मनसातीतं पदमिति प्रश्नचतुष्टयस्योत्तरमुक्तं भवति
पंचमप्रश्नस्योत्तरमाह ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
११५

सकः स्वभावादेव मान्यं मानयति न तु मत्पिमानयोग्यतास्तीति मत्वा दर्पेन प्रावृयादित्याह लोक इति ४२
येवमानयंति तेपि पश्ववन्निर्विवेकत्वादुपेक्ष्या एव न तु दंडनीया इत्याह अधर्मेति ४३ न वा इति मा
ने क्लीवत्वं मार्षमुनेः कर्म मौनं योगचर्या मानार्थिना परलोको दुःसंपादः परलोकार्थिनो मानिना
च इहलोको दुःसंपाद इति भावः ४४ श्रीरिति यजनाभिजनैश्वर्यनृपाललक्ष्मीः सुखस्य मानरूपस्य से
वासे अपि इष्टा न तथापि सा परिपंथिनी चौरवत्तस्याः परलोकस्य नाशिनी योगिनां सुतरामनिष्टकरी
त्यर्थः ब्राह्मी ब्राह्मणस्य योग्या श्रीः अयज्ञः सामात्मिका ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरम

लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा विद्वांसो मानयंतीह इति मन्येत मानि
तः ४२ अधर्मनिपुणा मूढा लोके मायाविशारदाः न मान्यं मानयिष्यंति मान्या
नाम अवमानिनः ४३ न वै मानं च मौनं च सहितौ वसतः सदा अयं हि लोको मान
स्य असौ मौनस्य तद्विदुः ४४ श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपंथिनी ब्राह्मी सु
दुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ४५ द्वाराणि तस्य हि वदंति संतो बहुप्रकाराणि
दुरावराणि सत्यार्जवे ह्रीर्दमः शौचविद्या षण्मानमोहप्रतिबाधनानि ४६ इति स
नत्सुजाते प्रथमोध्यायः ॥१॥ तासनामितिक्रतेः प्रज्ञाहीनेन अगादीनां रहस्यं न प्राप्तुं

शक्यमित्यर्थः ४५ तस्य ब्राह्मस्य सुखस्य द्वाराणि प्राप्तिसाधनानि दुरावराणि दुःसंरक्ष्याणि सत्यं
यथार्थभाषणं आर्जवं अवक्रता ह्रीः लोकापवादभयं दमः इंद्रियनिग्रहः शौचं मृज्जलाभ्यां
बाह्यं आंतरं तु मनःशुद्धिः विद्या वेदशास्त्राधिगमः षडेतानि एतेषु सत्सु अनादिवासनया आगा
तोपि मोहो यथावन्न प्रभवति षण्मानमोहप्रतिबंधकानीति पाठस्तु स्पष्टः ४६ इति भा

॥१॥ सं॰ सु॰ ब

११५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

श्रास्मतत्वप्रतिपत्त्युपायमाह अश्रांतस्थति अश्रांतःश्रमहीनःयतःश्रनादातानाश्रादानशून्यःनिष्परिग्रहइत्य
र्थःश्रतएवसंमतःशिष्टानांनिरुपद्रवश्चस्वयंभवति तथाशिष्टोविशिष्टवत्तस्मात्शिष्टत्वंनप्रकाशयेत
पाठांतरेश्रशिष्टवतयथेष्टाचरणकृत्तस्मातकिंतुशिष्टएववैदिकमर्यादापरिपालनपरएवस्यात्क
विःक्रांतदर्शी १८ मानुषेवितेचतुर्थोरोपधनदारादिरूपेविषयेश्रनाढ्योदरिद्रःसर्वसंगत्यागिनइ
त्यर्थः दैवेवित्तेश्रोतश्राद्धेपारलौकिकेधर्महेतुश्राढ्यःसंपन्नःतथाकृतोर्ईश्वरोपासनायांसुकृत
करोतितेनुपासनायामपिकृतश्राद्धश्रयोगदर्शनात्वैराग्यपूर्वककर्मोपासनानुष्ठानपरोनिर्भयो
भवतीत्यर्थः तत्तस्तरूप १९ सर्वकृत्स्नभ्योव्रह्मज्ञानमेवश्रेष्ठमित्याह सर्वेति स्विष्टःशोभनःइष्टःदिव

अश्रांतःस्यादनादाताःसंमतोनिरुपद्रवः शिष्टोनशिष्टवत्तस्स्याद्व्राह्मणोव्रह्मवि
त्कविः १८ श्रनाढ्यामानुषेवित्तेश्राढ्योदैवेतथाकृतौ तेदुर्धर्षोदुष्प्रकंप्यास्तान्
विद्याद्व्रह्मणस्तनुं १९ सर्वान्स्विष्टकृतोदेवान्विद्याद्यइहकश्चन नसमानोव्राह्म
णस्यतस्मिन्प्रयततेस्वयं २० यमःप्रयतमानंतुमानयंतिसमानितः नमान्यमानो
मन्येतनमानमभिसंज्वरेत् २१ ॥ स्वन्नयानादिकंयेयागेनप्रीताःसंतोयजमानायकुर्वंतिते
स्विष्टकृतोदेवाःतान्सर्वान्योश्वमेधादिसकलकृतकर्मणावेदसादात्कुर्यात्सोपिव्राह्मणस्यव्रह्मवि
दःसमानोनभवति तत्रहेतुःतस्मिन्निति यतःतस्मिन्स्विष्टनिमित्तेस्वयंप्रयततेयत्नवान्भवति श्रयंभा
वःस्विष्टक्रियासाध्यत्वादनित्यफलंव्रह्मतुस्वतःसिद्धमेवाःभिव्यज्यतेइतितज्ज्ञानफलभूतामोक्षोपिस्वतः
सिद्धत्वान्नित्यइतिस्विष्टनव्रह्मज्ञानसममिति २० यमितियंश्रप्रयतमानंनिरारंभंयाहक्शामानयंतिदेवाद
यःसएवव्रह्मात्मवितमानितोभवति यंतुयज्ञादिकर्त्तारमितिमानयंतिसदेवानांपशुरमानितएव तथाच

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
१८६

ईदृशेनान्नकस्मान्नं भोक्तव्यं तमाह यः इति यः पुमान् आत्मानं कथ्यमानमस्य ब्रह्मप्रौढिं दर्शयतो नरस्योपरि
नानुसंज्वरेत् परोत्कर्षं दृष्ट्वा न संतप्येत् तथा ब्रह्मस्वयतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभा
विति स्मरतेर्यस्त्वाद्दिभ्यो अदत्वा यद्भोजनं तद्ब्रह्मस्वभोजनं अग्रं कुर्वंश्च यो भवति तदन्नं तस्यान्नं सना
तं मतं अस्त्ययाश्रहितस्य श्रद्धापूर्वकं प्रयच्छतः एवान्नं भोज्यमित्यर्थः १२ सायुनकः तेसन्यासिनः
स्ववीर्यस्य स्वपांडित्यस्य उपजीवनात् पांडित्यादिकं प्रकाश्य भिक्षां इच्छन्यतिर्वान्ताशी भव
तीत्यर्थः १३ यः ब्राह्मणः ब्रह्मवित् ज्ञातीनां मध्ये वसन्नपि ज्ञातयो मे मम नित्यं अज्ञाता चर्यया
भिक्षायज्ञातचर्याः संतु इति मन्येत ज्ञातयो मे योगगतिं मा ज्ञासिषुरिति यस्य प्रच्छन्नतेजसोम
योवा कथ्यमानस्य यात्मानं नानुसंज्वरेत् ब्रह्मस्वेनोपभुंजीत दत्तं संमतं सतां
१२ यथा स्ववान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये एवं ते वान्तमश्नंति स्ववीर्यस्योपजीव
नात् १३ नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्वा
ब्राह्मणा बुधाः १४ को यं इत्येवमात्मानं ब्राह्मणो हंतुमर्हति निर्लिंगमचलं शुद्धम
र्वद्वंद्वविवर्जितं १५ तस्माद्धि तद्विप्रस्यापि ब्रह्मावसतिपश्यति १६ योऽन्यथा स
न्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा १७
तिः ते ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं बुधाः तल्लक्षणज्ञाः विदुः १४ ईदृशी चर्या विनाश्य नंतरं उपाधिकृतस्य वथानश्य
स्व्य आत्मानं प्रत्यंचं निर्लिंगं अनुमानाद्यगम्यं अचलं व्यापकं शुद्धं असंगं सर्वद्वंद्वविवर्जितं सजातीयवि
जातीय स्वगतभेदशून्यं हंतुं हन्तेर्गत्यर्थत्वमत्र ज्ञेयं ज्ञातुमित्यर्थः को हीति न कोपीत्यर्थः १५ तस्माद्
ब्राह्मणस्यापि तद्विप्रादेरीदृक्चर्यावतः कर्मनिष्ठस्यैतद्विप्रमपि ब्रह्मस्वप्रकाशेन आवसतिप्रपिरि

ष्ठमेवेति येन सोऽप्यात्मनो ब्रह्मभावं पश्यतीति सार्द्धश्लोको
वाक्यं पाठान्तरे लग्नं १९ आत्माज्ञाने दोषमाह यः इति प्र

१८६

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

येतत्प्रकरणेऽस्मिन्नयं मन्वादिधर्मार्थमेव धर्ममनुतिष्ठन्ति नत्वानार्थेनापि स्वर्गार्थेनेत्याह तस्यैति तस्य धर्म
स्य सम्यक्समाचारं सम्यगनुष्ठानं वेदविदो वैदिकत्वाभिमानिनो जनाः सम्यगित्याद्यः न तु ततः किं चिदैहिकमा
मुष्मिकं वा फलं कामयन्ते एनं जनं एतान् जनान् भूयिष्ठमत्यन्तं नमस्येत नमानयेत किं चिन्मानये
देवेत्यर्थः तमेव विशिनष्टि वाह्यमात्मनि वर्णाश्रमवयोवस्थाभिमानित्वात् बहिर्मुखं वैदिकत्वा
दिकं मन्त्रवाच्याभ्यन्तरं यतः अकामहतस्य श्रोत्रियस्य कामो यं मे दत्तात् तस्मेनं हिरण्यगर्भादेर्वा
पीनानां मानुषादीनां मानन्दगणनायामुत्तरोत्तरं शतगुणितायामसौ एक इड्यानन्दः स एकः प्रजाप
तेरानन्द इति प्रतिपर्यायं श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य चेति आनन्दोत्कर्षः श्रूयते २९ एवं योगिनामात्म
तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः नैनं नमस्येत भूयिष्ठं वाह्यमाभ्यन्तरं जनं
२९ यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्राहृषीव तृणोलपं अन्नपानं ब्राह्मणस्य तज्जीवन्नानुसं
ज्वरेत् ३० यत्राकथ्यमानस्य प्रयच्छन्त्यशिवं भयं अतिरिक्तमिवाकुर्वन् स श्रेयान्नेत
विविदिषूणां निष्कामवर्णाश्रमाभिमानिनां च धर्मः उत्तममध्यमाधमभावेन प्रोक्तः संप्रति अहिंसाप्रधा
नानृयोगिधर्मानाह यत्र मन्येतेति यत्र गृहे अन्नपानं च ब्राह्मणस्य संन्यासिनः भूयिष्ठमस्तीति मन्येत जा
नीयात् तत् गृहं प्राप्य जीवेत् प्राणयात्रां कुर्यात् न तत्रातिगृहस्थं पीडयेदिति भावः प्राहृषि वर्षा
काले तृणं च उलपा उच्छ्रितनवं तृणं तृणोदकमिति पाठान्तरं नानुसंज्वरेत् त्वहायेत्यात्मानं न पीड
येदित्यर्थः ३१ यत्र देशे अकथ्यमानस्य स्वमाहात्म्यम् अप्रकाशयतः अशिवममङ्गलं भयं प्रयच्छन्ति
सत्रसं तमिदं भयं प्रदेयदिदेशे स्थित्वा सत्यपि सामर्थ्ये तत्रत्यजनमध्ये आत्मानं स्वविद्यादिनाप्रति
क्रममधिकमिव अकुर्वन् स्वोत्कर्षमप्रकाशयन् योजनो भवति सः श्रेयान् प्रशस्ततरः परपीड्यमाने च स

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

स॰उ॰ टी॰ ११२ नव्रतस्यगानंदर्शनपानंबहुत्वंप्रजायांमोदंतस्यचैकस्य एतत्तस्यधर्मादन्यत् स्वाभाविकप्रवृत्तिवि
षयमतं तेनिषिद्धंकाम्यंचकर्मवेदितंनइच्छामि एतेनसर्वस्यवैराग्यंदर्शितंप्रवृत्तेननतदुपयोगो
ऽस्तीतिज्ञेयं २९ अत्रमाह येषामिति व्रतेयमनियमादिरूपेविस्पर्द्धा अहमन्येभ्योऽधिकंयमादि
साधयिष्यामि अहमन्येभ्यइतिसंघर्षः विश्वामित्रादिवत्तपस्यभिनिवेशइतियावत् बलव
तांमल्लादीनामिवतेयोगिनः ब्राह्मणाःसगुणब्रह्मविदः इतः देहात्प्रेत्यगत्वाब्रह्मलोकेतेज
स्विनः पूज्याभवंतिततोमुक्तिंचब्रह्मणासहप्राप्नुवंति तथाचस्मर्यते ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्रा
प्ते प्रतिसंचरेपरस्यांतेकृतात्मानः प्रविशंतिपरंपदमिति ३० सर्वधर्मश्रेष्ठस्ययोगधर्मस्य।

सनत्सुजात उ॰ येषांव्रतेथविस्पर्द्धाबलेबलवतामिव तेब्राह्मणाइतःप्रेत्यब्रह्म
लोकप्रकाशकाः ३० एषांधर्मेचविस्पर्द्धातेषांतज्ज्ञानसाधनं तेब्राह्मणाइतो
मुक्ताःस्वर्गंयांतित्रिविष्टपं ३१ ॥

फलमुक्त्वाइज्यादिधर्मस्यफलमाह येषामिति अहमेवयज्ञादीन्सर्वोत्कर्षेणानुतिष्ठेयमि
तियेषामाग्रहः तेषांतत्यज्ञादिकंज्ञानस्यसाधनंविविदिषोत्पादनद्वाराभवति तथाच
श्रुतिः तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेति त्रिविष्ट
पंदेवलोकंनतुमर्त्यलोकं विविदिषाद्यर्थमपिकर्मानुतिष्ठतामानुषंगिकंस्वर्गफलम
पिभवतीत्यर्थः यदाहापस्तंबः तद्यथाऽऽम्रेफलार्थेनिमितेछायागंधइत्यनूत्पद्येतेएवं
धर्मंचर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यंतइति ३१ ॥ ११३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

तथासोपासनेन कर्मणा अन्यथासिद्धाद्विपरीतं साध्यं पुण्यं प्रशस्तं देवतादिभावं उपैति यतः देही देहाभि
मानी भवति तथागतं तेन प्रकारेण स्थितं सिद्धं नरदेहाभिमानजं पापमपि कदाचित् उपैति देवभावे
प्राप्तोपि कदाचिन्मुच्यते अन्यथा जयविजयादिवत् नतो प्रपूयत्यपीति ज्ञानमेव श्रेष्ठमिति भावः २४ फले
धर्मस्यैवेतरस्य चेत्तत्तरार्थं विवृणोति गत्वेति उभयं पुण्यस्य पापस्य च फले स्वर्गनरकाख्ये तत्त्वश्रद्धि
रं तयिस्तु गत्वा प्राप्य पुनरस्मिंल्लोके कर्मणा पूर्वसंस्कारानुगुणेन ततस्तयोरनुचितेन युज्यते योगं प्रा
प्नोति कर्मकृत्वा तत्फलं भुक्त्वा पुनः कर्मैव करोति तेन कर्मपाशान्न मुच्यत इत्यर्थः यद्यप्येवं तथापि
सचापि कर्मयोगी कर्मणा धर्मेण पापं प्रणुदतीति दूरीकरोतीति विद्वान् मूढस्तु कर्मणः फलस्वर्ग

तथा अन्यथा पुण्यमुपैति देही तथागतं पापमुपैति सिद्धं २४ गत्वोभयं कर्मणा
भुज्यते स्थिरशुभस्य पापस्य सचापि कर्मणा धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान् धर्मो ब
लीयानिति तस्य सिद्धिः २५ [illegible] यानिहाहुः स्वस्य धर्मस्य लोकान् द्विजातीनां
पुण्यकृतां सनातनान् तेषां क्रमात्कथय ततोपि वा स्याच्चेत्तदिह त्वेनुमिच्छामि कर्म ५

पश्चादिकमेव कुर्वतीति भावः अतो हेतोः धर्मो बलीयान् न त्वधर्मः इति हेतोः तस्य धर्मं कुर्वतः सिद्धिः काले
नरकादिदोषनाशद्वारा मोक्षो भवतीत्यर्थः विहीतिपाठे सिद्धिमिति पाठः २५ कामो यधर्मः पापं च बंधहे
तुः इति स्वधर्मजं पुण्यं मोक्षहेतुरिति मन्वानः पृच्छति यानिहाहुरिति अपाम सोमममृता अभूमेत्यतः
अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं सलो
कतां गच्छतीत्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च पुण्यकृतां द्विजातीनां स्वस्य धर्मस्य फलभूतान् सनातनान्
नित्यान् लोकान् आहुः तेषां क्रमात् धर्मतारतम्येन उच्चनीचभावं कथय ततोपि वास्मान् निरतिशया

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म·उ·
टी·
११२

परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतइतिच ननुभोग्यत्वात्शक्तिः आत्मनःस्वंभोक्तृत्वादात्मातत्स्वामी तथाचतयो
र्भेदइत्याशंक्याह तथार्थेति शक्तिर्हिनशक्तिमतः पृथग्दृष्टावह्नेरिवदहनप्रकाशनशक्तिःवेदाअपि
बहुस्यांप्रजायेयेतिसच्चत्यच्चाभवदित्यादयःचकाराल्लोकेशक्तिग्रहोपिताद्दृशार्थयोगेशक्तिश।
क्तिमतोरभेदेनसंबंधेप्रमाणंभवंतीत्यर्थः ॥ एवंजीवेशयोरभेदात्जगतोमिथ्यात्वात्जगज्जन्मा
दिनिमित्तभूतायाःप्रकृतेःब्रह्मानन्यत्वाच्चब्रह्माद्वैतंसिद्धंतेनस्वस्वंनास्तीतिपरतःस्वस्थिरःये
षांचमतेकर्मणामस्तुनामतेषामपिक्रममुक्तिप्रणाड्याकर्मणांमोक्षहेतुत्वंचस्थितं येके
चित्तत्रास्मिन्मोक्षेनिमित्तंधर्मान्नःअग्निहोत्रादीनिकर्माणिनाचरंतिकिंतुमोक्षार्थंसंन्यासमेवकुर्वं
ति येकेचित्क्रममुक्त्यर्थंकर्माण्येवउपासनासहितानिकुर्वंतियेषांतत्ताद्दृशोमहान्धर्मोनास्ति
प्रतापश्च· येस्मिन्धर्मान्नाचरंतीहकेचित्तथाधर्मान्केचिदिहाचरंति धर्मः पापेन
प्रतिहन्यतेलिङ्गताह्यो धर्मःप्रतिहंतिपापं ॥ मनन्तजाता उभयमेवतत्रोपभुज्य
तेफलंधर्मस्यैवेतरस्यच तस्मिन्स्थितोवाप्युभयंहिनित्यज्ञानेनविद्वान्प्रतिहंति ॥ ५५ ॥
किंतत्स्वल्पएवाग्निहोत्रादिर्नित्यानुष्ठानात्मकोस्ति तेषामपिसधर्मःपापेनरागादिदोषेणाहन्यते
उतधर्मएवपापंहंतीतिप्रश्नार्थः ॥ उत्तरमाह उभयमिति तत्रमोक्षेउभयंसंन्यासःसोपासनक
र्मचउपयुज्यते तथाधर्मस्यफलंस्वर्गःचित्तशुद्धिर्वाइतरस्याधर्मस्यपापस्यनित्यकर्मत्या।
गस्यवाफलंनरकःउपभुज्यतइतिइदमेवसमग्रहवाक्यंविवृणोति तस्मिन्स्थितावितिद्वाभ्यां उभ
यंसंन्यासःसोपासनंकर्मचतस्मिन्मोक्षेस्वस्वरूपेस्थितोस्थितिनिमित्तेनित्यअविचलंवाप्र।
हएवाच्यः तयोर्विशेषमाह ज्ञानेनेति संन्यासपूर्वकेणज्ञानेनब्रह्मविषयासिद्धंतिसंनि
र्थंतंब्रह्मप्रतिहंतिप्रत्येतिजडदुःखादिप्रातिकूल्येनसच्चिदानंदात्मकंगच्छतिप्राप्नोति हंतेर

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

तथाच श्रुतयः एक एव तु भूतात्मा भूते भूते प्रकाशते एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् यथाह्ययं ज्यो।
तिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा।
घट संवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः इत्याद्याः श्रोत्रादिकं
जीवपरयोर्भेदं दर्शयति एक एवेति ईश्वररूपेण बहुधेति जीवरूपेण एक एव सूर्यो जलाशयगत
गवं इत्यादि न प्रकाशते इत्याद्याः श्रुतेरर्थः एवंच जीवेशाभेदः प्रयुक्तः सर्वोपि व्यवहारः सत्यस्तिनव
परान्तरकल्पनावतरतीति सिद्धं कथंभूतेन अनादियोगाख्येन देवेन संबन्धेन अनादियोगेन अना
दिनाप्रादिप्रवृत्तेनाज्ञानेन हेतुना योगः संबन्धो यस्य सोऽनादियोगस्तेन भवतिजन्मादिभाग् इति शेषः
पुंसः पुमांसः अज्ञानयोगोन्यः देवेशयोगः इत्यर्थः २१ जीवेशयोर्भेदं निरस्य प्रपंचस्यापि परमेश्वरा

तथाः स्वनाधिकमपेतिकिंचिदनादियोगेन भवतिपुंसः २० एवं तद्वा भगवान्स
नित्यो विकारयोगेन करोति विश्वं तथा च तत्क्रियते रितिस्म मन्यते तत्यार्थो योगे च भव
त्यथकसत्वं वारयति एवं तद्वेति वाशब्द उपमार्थो यद्वत् पुंसत्वविपर्यापेत्वया ए॥ तिवेशः २२॥
तत् परिदृश्यमानं जगत् यज्जगदिव भाति सनित्योऽविकारी भगवान् सर्वैश्वर्यसंपन्नः परमात्मैव वा
इव शब्दो मिथ्यात्वद्योतकः तथाहि यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति अहमये स्वप्ने गजमिवा
ज्ञातमिति वेदे लोके च मिथ्यार्थानुवादे इव शब्दः प्रयुज्यते श्रुतिश्च इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेद।
विश्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्याद्याः प्रपंचस्य ब्रह्मानन्यत्वमाह विकारोऽनन्तमायातद्योगेन विश्वं करोति
स्वप्नेन्द्रजालवत् तत् कनककुंडलवज्जगद्ब्रह्मणोः परमार्थतो विकारविकारिभावोस्ति ब्रह्मणो व्यति
मत्वा यतेरित्यर्थः ननु नित्यपरिणामि च प्रधानं स्वतंत्रमेव जगज्जगतो जनकमेव कारणमस्त साद
यथात् नतु चेतनं वैलक्षण्यादि त्यत आह तथाच तत्क्रियते रिति तथाचतेनैव प्रकारेणास्वाम्य।

जदिवज्जगदवभासयंतीनस्यपरमात्मनः प्राकिलदनन्यात्मी
तिवेदपिमन्यते स्मतथा चश्रूयते देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामि
ति

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
३११

ननुजीवः परंप्राप्नोति चेदस्मान्न्यात्मनः प्रयोगात्स एव जीवत्वं प्राप्नोतीत्युक्तं भवति तत्त्वापुक्तं अनियो
ज्यत्वश्चात्मत्वात्परस्येत्याशंकते कोसाविति तत्परमात्मानं अजं जन्मादिहीनं पुराणं पुराणमपि नवमित्य
नेन परिणामित्वं निरस्तं तादृशं परं कोसौ नियुंक्ते यन्नियोगादयं दुःखादिभाग्भवति नियोजकांतर
सत्त्वे तस्याप्यन्य इति परानवस्थेति भावः ननु पर एव नियोजकांतरं विना इदं सर्वं चेतनाचेतनं विश्वं
तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः क्रमेण भवतीति शंकते स चेदिति एतद्दूषयति किं वेति अस्य
परस्यावाप्तकामतया निष्कामस्य किं वा कार्यं कर्तव्यमस्ति न किमपीत्यर्थः प्रयोजनमनुद्दिश्य
न मंदोपि प्रवर्तत इति न्यायेन प्रयोजनं विना परे प्रवृत्तिर्न संभवतीत्यर्थः ननु लोकवत्तु लीलाकै
वल्यमिति न्यायेन लोके निष्प्रयोजनापि चतुरंगादिक्रीडा दृश्यते तद्वत्परस्यापि लीलैव जगत्स
ष्टिप्रवेशादिकमित्याशंक्याह यद्वेति चतुरंगादिक्रीडापि सुखार्थमेव क्रियते न च परस्य सुख

धृतराष्ट्र उ॰ कोसौ नियुंक्ते तमजं पुराणं स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण किं वास्य का
र्यमथ वास्य सुखं च तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ।१९। सनत्सुजात उ॰ दोषो महानत्र
विभेदयोगे ह्यनादियोगेन भवंति नित्याः ॥ लिप्यान्ति न च स्वात्मानं स्वयमेव संकटे

पातयतः सुखं दुःखाभावो वास्तीति न परस्य स्वतः सृष्टौ प्रवृत्तिः संभवति नापि तेन सह जीवस्या
भेदः संभवति जीवपरयोर्भेदे तु जीवादृष्टानुरोधेन राजवत्परो जीवभोगार्थं सृष्ट्यादौ प्रवर्तते
स्वकृतमर्यादापरिपालनार्थं चेति युज्यते ऽतः तयोर्भेदः संभवतीत्यर्थः ।१९। उत्तरमाह दोष इति वि
भेदयोगे विशेषेण भेदो ययोस्तौ विभेदौ विभिन्नौ तयोर्योगे अभेदेन एको महान्दोषः अन्यस्यान्यात्म
त्वासंभवात् अतो जीवपरयोस्तात्त्विको भेदो न युक्त इत्यर्थः किं तर्हि अनादियोगेन तदनादिशीलम।
सोस्यनादौ भोगापवर्गाः स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकानि क्षेत्राणि तैः सह योगेन संबंधेन पुंसः परस्मात्।
काशात् नित्याः जीवा घटाकाशजलचंद्रादिन्यायेन भवंति तथा तेन गपाधिकेन भेदेनास्याधिक्य

३११

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

समाप्यते एतमिति अविद्वान् एवं तद्‌ज्ञक्रमेण तत्र मोक्षपदं प्रयाति तथैव अर्थजातं भोग।
मोक्षाख्यं प्रयोजनमामान्यवेदाः वदंति तथा अनीहो निष्कामः परात्मा परं अनात्मानं देहादि
कं अविद्यया आत्मत्वेन गृह्णन् जीवः परं निर्गुणात्मानं आयाति आभिमुख्येन प्राप्नोति निष्का
मः तद्रूपाध्याकारतां प्राप्य निष्कलेन रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः अन्यथा तु स एव जीवः मार्गे
ण सत्पुरुषाणां मार्गान् नत लोकप्रापकान् निहत्य निरस्य ब्रह्मलोकद्वारा परं प्रयाति
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति निष्क्रान्तेः तथा च बृहदारण्यके तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रा

सनत्सुजात उ॰ एवं ह्यविद्वान् उपयाति तत्र तथार्थजातं च वदंति
वेदाः अनीह आयाति परं परात्मा प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ९

मुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते एवमेवेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्न
वतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गांधर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वेति तु कामयमा
नः योऽकामो निष्काम आप्तकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवलीयंत इति काम।
यमानस्य अस्माद्देहादुत्क्रांतस्य देहांतरे योनावस्य रूपत्वेन यतः स्वर्णकारदृष्टांतेन पित्र्यगां
धर्वादिरूपांतरकर्तृत्वमुक्ता निष्कामस्य पूर्णब्रह्मभावं गतस्य उत्क्रांतिर्निषिध्यते ९ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰भा॰
उ॰टी॰
११२

यमं त्वेके इत्यत्र आत्मा वसन्नमिति यमोऽप्यात्मनि कल्पितः सुकृतं तस्याचष्टे स क्रोधलोभाविति य
त्वत्तु शरीरेण एषः अहंप्रत्ययविषयः अंतरात्मा वा ह्यात्मानं शरीरमपेक्ष्यान्तरः विदविद्वांस्थित्वा यो
जीवः स मोहवान् अनस्मिंस्तद्बुद्धिर्मोहः अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः विपर्ययरूपं ज्ञानं तद्वा
न् क्रोधलोभमृत्युरूपो भवति शुकनलिकान्यायेन स्वयं बंधहीनोपि अज्ञानात्स्वात्मानं बद्धं म
न्यते तेन कामादिवशो भवतीत्यर्थः उपसंहरति एवमिति जायमानं मोहादिति शेषः मोहवि
तो धिनिज्ञाने तिष्ठन् निष्ठावान् यमान्न बिभेति तत्र दृष्टांतः विषये गोचरे तस्य ज्ञानस्य मृत्युर्वधः विन

स क्रोधलोभो मोहवानंतरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः एवं मृत्युं जायमानं वि
दित्वा ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह मृत्योः विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्रा
प्य मर्त्यः १९ धृतराष्ट्र उ॰ यानेवाहुरिज्यया साधुलोकान् द्विजातीनां पुण्यकृतां सना
तनान् तेषां परार्थं कथयंतीह वेदा एतद्विद्वान्नेति कथं नु कर्म २ ॥

श्यते मृत्योर्यमस्य मर्त्यः देहः अज्ञानकृतो बंधो ज्ञानेनैव नश्यति न कर्मणेति पृच्छकार्थः १९
अत्र शंकते यानिति साधुरिज्यया सोपासनेन अश्वमेधादिना कर्मणा पुण्यतमान् इहलोका॥
दपेतया स्वपुण्येन सनातनान् ब्रह्मादिपेत्याख्यान् लोकान् सत्यलोकाख्यान् इहवे
देषु आहुः वेदविदः तेषां लोकानां परार्थं परार्थत्वं मोक्षप्रापकत्वं वेदाः कथयंति एतत्कर्मणा
कर्ममुक्तिहेतुत्वं विद्वान् जानन् कर्म कथं नु न पश्यति उपेति न स्वीकरोति कर्मभिरेवा
मोक्षसिद्धौ किं ज्ञानेनेति भावः २० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

समाप्यतेएतमिति अविद्वानएवंतदुक्तक्रमेणतत्रमोक्षापदेशंप्रयाति तथैवअर्थजातंभोग।
मोक्षाख्यंप्रयोजनमामान्यवेदाःवदंति तथाअनीहोनिष्कामःपरात्मापरंअनात्मानंदेहादि
कंअविद्ययाआत्मत्वेनगृहीतंजीवःपरंनिर्गुणात्मानंआयातिआभिमुख्येनप्राप्नोतिनिष्का
मःतदुपाध्याकारतांसूक्ष्मानिष्कलेनरूपेणावतिष्ठतइत्यर्थः अन्यथातुसएवजीवःमार्गे
णसुषुम्णानाड्यामार्गान्ततलोकप्रापकान्निहत्यनिरस्यब्रह्मलोकद्वारापरंप्रयाति
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीतिश्रुतेः तथाचबृहदारण्यके तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रा

सनत्सुजातउ॰ एवंह्यविद्वानुपयातितत्रतथार्थजातंचवदंति
वेदाः अनीहआयातिपरंपरात्माप्रयातिमार्गेणनिहत्यमार्गान् ९

मुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेएवमेवेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वान्यन्न
वतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवेतितत्कामयमा
नःयोऽकामोनिष्कामआप्तकामोनतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवलीयंतइति काम।
यमानस्यअस्माद्देहादुत्क्रांतस्यदेहांतरेयोनामरूपतंनयतः स्वर्गाकारंदृष्टांतेनपित्र्यगां
धर्वादिरूपांतरकर्तृत्वमुक्तानिष्कामस्यपूर्णब्रह्मभावंगतस्यउत्क्रांतिर्निषिध्यते ९ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰भा॰ यमंतवेकः स्वत्रात्मावसत्वमितियमोप्यात्मनि कल्पितः मुक्तं तह्याचष्टे सक्रोधलोभाविति य
उ॰टी॰ त्ववृत्तशरीरेएषः ग्रहंप्रत्ययविषयः अंतरात्मावाह्यात्मानंशरीरमपेक्ष्यआंतरः विदचिद्ग्रंथिरूपो
९९ जीवः समोहवान् अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्मोहः अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः विपर्ययरूपं ज्ञानं नतद्दा
न् क्रोधलोभमत्सरूपोभवति शुकनलिकान्यायेन स्वयंबंधहीनोपि अज्ञानात्स्वात्मानं बद्धंम
न्यते तेनकामादिवशोभवतीत्यर्थः उपसंहरति एवमिति जायमानेमोहादितिशेषः मोहवि
तोपिनिज्ञानेनिष्ठत्रिष्ठावान् यमान्नविभेति तत्रदृष्टांतः विषयेगोचरेतस्यज्ञानस्यमत्स्यबंधः विन

सक्रोधलोभोमोहवानंतरात्मासवैमत्स्यस्त्वच्छरीरेएषः एवंमत्स्येजायमाने वि
दित्वाज्ञानेतिष्ठन्नविभेतीहमत्योः विनश्यतेविषयेनस्यमत्स्यसंस्तोर्यथाविषयश
प्यमर्त्यः ९९ एतराष्ट्रउ॰ यानेवाहुरिज्ययासाधुलोकान् द्विजातीनां पुण्यकृतामात्सना
तनात् तेषांपरार्थंकथयंतीहवेदाएतद्विद्वान्नेतिकथंनुकर्म १० ॥

एवतेमत्स्योर्यमस्यमर्त्यः देहः अज्ञानकृतोबंधोज्ञानेनैवनश्यतिनकर्मणेतिप्रचष्टेकार्थः ९९
अत्रशंकतेयानितिसाधुरिज्ययासोपासनेनअश्वमेधादिनाकर्मणापुण्यकृतमान् इहलोका
द्यपेतयासपुण्येन सनातनान् यद्वापापेतयानित्यान् लोकान् सत्यलोकादीन् इहवे
देआहुः वेदविदः तेषांलोकानांपरार्थंपरार्थत्वमोक्षप्रापकत्वंवेदाः कथयंति एतत्कर्मणा
क्रममुक्तिहेतुत्वंविद्वान् जानन्कर्मकथंनुनएतिउपैतिनशरणीकरोति कर्मभिरेव
मोक्षसिद्धौकिंज्ञानेनेतिभावः १० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

स्कामं निंदति कामानुसारीति विषयार्थी विषयमनु विनश्यति यथोक्तं कुरंगमातंगपतंगभृंगमी
नाहताः पंचभिरेव पंचेति फलितमाह कामानिति विषयांस्तुच्छकारेनोदुःखरूपं यत्किंचित्सर्वं धुनु
तेनाशयति ११ विपदे दोषमाह तम इति अयं कामः भूतानां तमः अज्ञानं तत्कार्यकरत्वात् यतः
अप्रकाशो नास्ति प्रकाशो विषयविवेको यस्मिन्स तथा अत एव नरकवत् दुःखदः एतदेवाह
मुह्यंत इति यथा मुह्यंतो मदिरामत्ताः गच्छंतः इति पाठे ग्रहग्रहीताः पथि गच्छंतः श्वभ्रवत् गर्त
युक्तं देशं धावंति तथा कामिनः संसारे वर्तमानाः सुखं सुखप्रदं भार्यादिं प्रति धावंतीत्यर्थः १२

कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरु
षो रजः ११ तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते मुह्यंत इव धावंति गच्छं
तः श्वभ्रवत्सुखं १२ अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्यात्किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्रः
अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्यन्नाधीयीत निर्णुदन्निवास्य चायुः १३ ॥

अमूढवृत्तेः कामेनानभिभूतचित्तस्य पुंसस्तु तार्णमयव्याघ्रवत् मृत्युर्यमः किं कुर्यान्न किमपी
त्यर्थः यस्माद्देवं तस्मात् अस्य कामस्य आयुः जीवनं मूलाज्ञानं निर्णुदन् अपनेष्यन् अन्यत्किं
चित्काम्यमानं स्त्र्यादिकं अमन्यमानः अगणयन्नाधीयीत न स्मरेत् तुच्छत्वबुद्ध्या विषयविस्म
रणमेव काममूलोच्छेदहेतुरित्यर्थः यदाह वसिष्ठः अमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्ण
वत् अपुनःस्मरणं मन्ये साधो विस्मरणं वरं तथापि तव नस्त्वासंस्थं सर्वविस्मरणाहृते इति च १३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

भोगयोगमेवनिंदतितद्वाइति यतश्रस्पृहसःमिथ्याभूतेषुश्रर्थेषुशब्दादिविषयेषुयोगोरागस्त
द्दर्थरागतिः अहंतिःनित्यास्वाभाविकीनदेवइंद्रियाणांमहामोहनंश्रर्थानांमिथ्यात्वसंकल्पकृ
तत्वात् यदाहात्पादः दोषनिमित्तेनरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइति दोषोरागादिः मिथ्या
र्थयोगेनविषयसंगेनअभिहतांतरात्माव्यथितचित्तःसन्विषयान्स्मरणपूर्वकंउपास्ते हे
तोश्चान्त्रप्रत्ययःस्मरणमेवविषयोपासनाहेतुरतस्तेषांविस्मरणमेवकर्तव्यमित्यर्थः १० तस्म
रणेदोषमाह अभिध्येति अभिध्याविषयस्मरणंप्रथमंततःकामःतस्याभिलाषःकेनचि

तदेहमहामोहनमिंद्रियाणांमिथ्यार्थयोगेःस्यगतिर्हिनित्या मिथ्यार्थयोगाभि
हतांतरात्मास्मरन्नुपास्तेविषयान्समंतात् १० अभिध्यावेप्रथमंहंतिलोकान्का
मःक्रोधावःनुगृह्याशुपश्चात् एतेबालान्मृत्यवेप्रापयंतिधीरास्तुधैर्येणतरंतिमृ
त्युं ११ सोऽभिध्यायन्नुत्पतितान्निहन्यादनादरेणाप्रतिबुध्यमानः नैनंमृत्युर्मृत्युरि
वात्तिभूत्वाएवंविद्वान्योविनिहंतिकामान् १२ ॥ त्निमित्तेनतत्प्रतिहतोक्रोधः एतेअभि
ध्यादयःएवंक्रमेणबालान्अजितचित्तान्मृत्यवेमोहायप्रापयंति येतुधीराःनिर्जितचित्ताः
निष्कामास्तेमृत्युंतरंतीति पाठांतरेधर्मयोगाभ्यासंचरंति ११ सइति सःमृत्युतरणकामःयोगीवा
अभिध्यायन्नात्मानंचिंतयन्उत्पतितान् कामानेवनिहन्यात् हननोपायमाह अनादरेणेत्वा
कृत्वबुध्यावधिपतितत्तृणवत्स्वशरीरमात्मानमपिअबुध्यमानःअचेतयन्यएवंविद्वान्भूत्वा
कामान्निहंतिएनंपुरुषंमृत्युरत्तानंमृत्युरिवयमइवनात्तिनग्रसते निष्कामस्यमृत्युभयंनास्ती

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

आत्मयोगाभावे दोषमाह तेइति तेनराः मोहिताः क्रोधादिभिरिति शेषः तद्वशे क्रोधादिरूपस्मरस्तेषां व
शे वर्तमानाः संतः इतोऽस्माल्लोकात् प्रेताः गताः संतः तत्र यमलोके पुनरित्यसकृद्भ्रमनस्तूचनार्थं पत
निगच्छंति नरकादाविति शेषः ततस्तान् तत्रगतान् अनुदेवाः इंद्रियाणि विप्लवंते नैव गच्छंति
तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंतीति श्रुतेः स्वस्व प्राणसा
गरस्यानुयानसनात्स्मरस्तु रज्ञानमरणसंज्ञामपि लभते अयंभावः स्मरस्तु रत्यनविस्मृतिरिति स्मर्यते
रज्ञानं प्रत्यगानंदविस्मारकत्वेन यमश्च प्रत्यक्षेन गृहीतदेहस्य च विस्मारकत्वेन साम्यात् दृश्य
मपि स्मरस्तु शब्दाहितं तथा च मृत्युर्मो स्मरस्तु रज्ञाने गौणाय मः इति ८ ननु प्राक्मरणात्स्मरस्तु भयम

ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतंति ततस्तान् देवा अनु विप्लवंते
ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ८ कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानुयांति नरा इति
स्वर्गे सदर्थयोगानवगमात्समंतात्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ९ ॥

तस्मात्तु कृतकृत्यनैवास्ती
त्याशंक्याह कर्मोदय इति भोगप्रदस्य कर्मणः उदये सति कर्मफलभोगेऽनुरागात् ये तथा
भूताः तत्र स्वर्गादौ अनुयांति भोगवासनया पूर्वदेहं त्यक्त्वा गच्छंति अतो मृत्युं न तरंति देही
देहनाशमात्रेणान मुच्यते इत्यर्थः तथा च श्रुतिः येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नाय
मस्तीति चैके इति मृतस्यास्तित्वनास्तित्वे उपलिप्स्यते निमित्तं प्रपद्यते शरीरत्वाय देहिनः स्था
णुमन्येऽनुसंयांति यथाकर्म यथाश्रुतमिति अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चास्ति हि देहांतरप्रा
प्तिवाद अत्र हेतुः सदर्थेति सत्तत्त्वमनंतं प्राप्य सदर्थयोगः सदर्थयोगः यमाद्यष्टांगोपेतः तस्मात्तत्व

गमादत्वाभावात् समंतात् ऊर्ध्वं च तिर्यग्योनिषु भोगयोगेन भोगलि
प्सया देही देहाभिमानी प्रवर्तते ९ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० ३० टी० १८

न्तलोक इति यादृशोयत्तस्मात्तादृशोबलिरितिन्यायेन आत्मनिकल्पितगरुडभावस्यविषनिवर्त
कत्ववत्तत्रायमर्थक्रियाकारित्वमस्तीतिभावः अत्रयुक्तिमाह शिवइति प्रीतोस्मात्शिवदेक
स्मिन्सत्यस्यविरुद्धधर्मद्वयस्यासंभवात्तस्मिन्नेवशिवत्वाशिवत्वेरज्ज्वांसर्पदंडादिवत्क
ल्पितेइत्यर्थः ९ अस्येति अस्ययमस्यआदेशादाज्ञातःक्रोधादिरूपोमृत्युर्मरणहेतुर्निःसरते
उद्भवति अत्रयथाः ज्ञानाभिमानिनीदेवतायमः एवंक्रोधाद्यभिमानिन्योपिदेवताःयम
स्यदासभूताःसंतीत्यपिदैवमित्यर्थः अध्यात्मंतुअज्ञानादेवक्रोधादयउद्भवंतितैर्म्रिय
तइत्यर्थः ननुययात्मावासमज्ञानंतर्हितत् आत्मनःपृथक्सिद्धमपृथक्सिद्धंवा अ
त्येमुक्तानामपिपुनर्बंधापत्तिः आद्येसांख्यमतप्रकृतिवदनाशापत्तिरित्याशंक्यमत्तंविशि

अस्यादेशान्निःसरतेनराणांक्रोधःप्रमादोलोभरूपश्चमृत्युः अहंगतेनैववच
रन्विमार्गान्नचात्मनोयोगमुपैतिकश्चित् १० ॥

नष्टे नराणांअहंगतेनैवविमार्गान्चरन्तीति जीवानांयोहंकारस्तेनसहगतंगमनंअहंका
रसाहित्यंतेनविमार्गान् अनात्मगान्मार्गान्विषयान् भुंजानइत्यर्थः मुक्तौअज्ञानाश्रय
स्यअहमर्थस्यचिदाभासस्यनष्टत्वात्तत्शुद्धादात्मनःसकाशादज्ञानंपुनरुदेति नापिपृ
थगवतिष्ठतिइतिभावः ननुसुषुप्तावहंकारलयोपिदृश्यतेइत्यतआहनचेति तदानीम
पिसूक्ष्मस्याहमर्थस्यसत्वान्नकश्चिज्ज्ञानंविनाआत्मयोगंउपैतिस्वरूपंप्राप्नोतीत्यर्थः अतोऽहं
कारनाशात्मकआत्मनःक्रोधादिरूपमृत्युमृत्योरुदयोयुज्यतएवेत्यर्थः आस्यादेश इतिपाठआस १८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

प्रमादात्स्वज्ञानात् असुराः असुरपुरमशरणाः कामक्रोधादयस्तद्वृत्तिभिराक्रान्ताः पराभवन्नस्ववशाश्च
भवन् तथा अप्रमादात् ज्ञानात् ब्रह्मभूताः पूर्वं ब्रह्मैव सन्तः अविद्यया अब्रह्मत्वमात्मनो मन्यमानाः
विद्यया पुनर्ब्रह्मैव भवन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः सुरा इति पाठे सुराः अप्रमादमात्मनः
ब्रह्मभूताः ब्रह्मभावं गता इत्यर्थः मृत्युरज्ञानं जेतृन् प्रति संसारसंकटे पातयति न तु व्याघ्र इव दृश्य
ते कार्यमेवास्य दृश्यते न स्वरूपमित्यर्थः हि यतः अस्य रूपं निरीक्षमाणा अपि न उपलभ्यते न हि र
ज्जूरगोपादानमज्ञानं उरगवद्दुर्ग्राह्यमित्यर्थः ५ ननु यदि मृत्योः रूपं नोपलभ्यते न हि तत्त्व।
त्वे किं प्रमाणं मतमाह यममिति अतः अज्ञानाख्यात् मृत्योः अन्यं यमसंज्ञं एके मूढाः मृत्युमा

प्रमादाद्वै असुराः पराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति नैव मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जं
तून् ह्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ५ यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहुरात्मावसन्नममृतं ब्र
ह्मचर्यां पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवानामशिवोऽशिवानां ६ ॥

हुः अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशंगतं अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति अ।
स्वव्यतिरेकसत्वेन आत्मनि कल्पितं तमाह आत्मावसन्नमिति आत्मनि प्रतीच्येव अवसन्नं
लीनं तेन रज्जूरगादिवत् यमादिकमपि आत्मनि कल्पितमेवेत्यर्थः आत्मावासमिति पाठे आ।
त्माश्रयमित्यर्थः यमप्राप्त्युपायमाह अमृतमिति ब्रह्मचर्यां ब्रह्मणि चर्या आत्मानुसंधानं
निरस्ताखिलकल्पनाजालं अमृतत्वमोक्षहेतुः योगिनां यमभयं नास्तीत्यर्थः न तस्य रोगो न जरा
न मृत्युरिति श्रुतेः ननु कल्पितस्य यमस्य मृगजलादेरिवार्थक्रियाकारित्वं न युक्तमत आह पि

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अश्रमेवाहसनत्सुजातेति मृत्युरिति ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति साहवर्याज्जन्ममरणप्रवाहरूपो वंधउच्यते
सनास्तीति तव प्रकर्षेण वादं पूर्वोक्तं विदुरादीनां मुखात् शृणोमि हे सनत्सुजात सर्वेदासह जाते
जनायस्य नित्यकुमारत्वेन जरामरणविवर्जितेत्यर्थः अतिस्त्वतदाहननिरोधान चोत्पत्तिर्न।
वर्द्धोन च साधकः नममृत्युर्न वै मृत्युः इत्येषा परमार्थतेति तथा अमरत्ववेमत्योरभावाय एक
शतवर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति बंधनिवृत्त्यर्थो यत्नश्च श्रूयते नहि सतो नित्य
निवृत्तस्य निवृत्त्यर्थं यत्नो युज्यते ततश्चानयोः पक्षयोः कतरत् मतं सत्यं तद् ब्रूहीति प्रश्नः २ यत्कर्म
णा ब्रह्मचर्येण मृत्युर्नास्तीति तेन सत्यस्य साधनेन नाशः इति अष्टच्छः पृष्टवानसि यच्चापरं मृत्युः स

धृतराष्ट्र उ॰ सनत्सुजात यदिदं शृणोमि न मृत्युरस्तीति तव प्रवादं देवासुरा।
ह्याचरन् ब्रह्मचर्यममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यं २ सनत्सुजात उ॰ अष्टच्छतः कर्म
णा यच्च मृत्युर्नास्तीति चापरं शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशंकिथाः ३ उ
भे सत्ये क्षत्रियैतस्य विद्धि मोहान्मृत्युः संमतोयं कवीनां प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवी।
मि तथाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ४ ॥ नृप तएवनास्तीत्यष्टच्छः पतत्पक्षयोः पक्षयोः प
रस्परविरुद्धत्वं मा विशंकिथा मा मंस्थाः अमृत्युः कर्मणा केचिदिति पाठे कर्मसाध्यं अमृतत्वं उक्तं।
ज्ञानसाध्यमिति पक्षद्वयोपन्यासः तयोश्च कर्मसमुच्चयपक्षाश्रयेण विरोधाभावं मत्वा नो मा वि
शंकिथा इति ब्रवीतीत्यर्थः ३ विरोधमेवाह उभे इति एतस्यैकस्यैव पुंसः अवस्थाभेदेन उभे अपि स
त्ये एव हे क्षत्रिय विद्धि अविद्यावस्थायां बंधः सत्यः कर्मनाशश्च विद्यावतो हरज्जुरगवत्कालत्र
येपि नास्ति मोहान्मा समानस्य तत्वज्ञानमात्रेण निवृत्तिर्भवतीति भावः अद्य प्रवृत्तेः इति पाठे उभे अपि मि
थ्येऽनादिनी नित्ये इत्यर्थः सिद्धांतमाह मोहादिति निर्मोहानां तत्वनास्त्येव मृत्युरित्यर्थः मोहविवृणो

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१० विद्याप्राप्तिफलमाह यं कृत्वेति ११ विषहेरन्नपायेनन्नमर्षः असहिष्णुता उद्भवउत्कृष्टैश्वर्यं त
योरुदयोतयोर्हेतुभूतेपापपुण्येच १२ इतिनैलकंठीयेभारतभावदीपे ४० प्रजागरार्थप्रकाशः समा
सः ४० उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीयेभाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतिनपुस्तकेषुस्थितानपा।
ठान्श्लोकांश्चगुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्यव्याख्यायते ततो राजेति मनीषीशास्त्रसंस्कृतमनी
षावान्रहितेएकांतेपरमांबुद्धिंपरविद्यामथपराययातदक्षरमधिगम्यतइतिश्रुतिप्रसिद्धांप्र

भगवन्संशयःकश्चिद्धृतराष्ट्रस्यमानसे योनशक्योमयावक्तुंतमस्मैवक्तुम
र्हसि १० यंश्रुत्वायंमनुष्येंद्रःसर्वदुःखातिगोभवेत् लाभालाभौप्रियद्वेष्यौयथै
नंनजरांतकौ ११ विषहेरन्भयामर्षौक्षुत्पिपासेमदोद्भवौ अरतिश्चैवतंद्रीचका
मक्रोधौक्षयोदयौ १२ इत्युद्योगेप्रजागरेनवमोध्यायः विदुरवाक्यानिसमाप्तानि ४०
वैशंपायनउ० ततोराजाधृतराष्ट्रोमनीषीसंपूज्यवाक्यंविदुरेरितंतत् सनत्सुजातंर
हितेमहात्मापप्रच्छबुद्धिंपरमांबुभूषन् १ ॥

ध० एतेनविषयोदर्शितः प्रयोजनंदर्शयतिम
हात्माबुभूषन्निति परंब्रह्मभवितुमिच्छन् ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिब्रह्मज्ञानस्यब्रह्मभावफलक
त्वश्रवणात् विदुरेरितंवाक्यंसनत्सुजातःप्रोवाचमृत्युर्नास्तीतिभारतेतिमृत्युप्रादितस्यबंधस्या
भावंश्रुत्वाप्रतिपूज्याःसंगतात्वकपटवतोपिममपापात्भयंनास्तीतिसंतोषंप्राप्यतेनज्ञान।
स्यसर्वकर्मोन्मूलहेतुत्वंयथाशोकंहत्वापिसद्दमोलोकान्ब्रह्मतीतिनिविष्यतइति १ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ टी॰ १९ मृत्युर्जन्ममरणप्रवाहात्मकः संसारः २ ते त भ्यं गुह्यान्गोप्यान् योगकलादीन् प्रकाशान् शमादी
न् हृदयसंश्रयान् धर्मान् प्रवक्ष्यति ३ वर्णाश्रमक्रममल्लंघ्य ब्रह्मविद्यानोपदिशेदित्याशंक्याह

विदुर उ॰ धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्ती
ति भारत २ स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान् हृदयसंश्रयान् प्रवक्ष्यति महाराज स
र्वबुद्धिमतां वरः ३ धृतराष्ट्र उ॰ किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः त्वमे
व विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोस्ति चेत्तव ४ विदुर उ॰ शूद्रयोनावहं जातो नातोन्यद्व
क्तुमुत्सहे कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेदतां शाश्वतीमहं ५ ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः
सुगुह्यमपि यो वदेत् न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ६ धृतराष्ट्र उ॰
ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनं कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ७
वैशंपायन उ॰ चिंतयामास विदुरस्तमृषिं शंसितव्रतं स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा द
र्शयामास भारत ८ स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा सुखोपविष्टं वि
श्रांतमथैनं विदुरोब्रवीत् ९ ॥

कामखेनाह किं त्वमित्यादिना सनातनापरनामा सनत्सुजातः ४।८ विधिदृष्टेन शास्त्रादवगते १९

अधीत्य वेदशास्त्राणि मितिशेषः त्रेताग्निश्च यं तस्याः पूतं धूमं महाम्नायपुण्यं पावनं प्रेत्यसत्त्वाः २४ २५ ना
राज्ञमीतत्पृथ्वीपालनं नृपात् राज्यादितियावत् राजधर्मे राज्ये ९९ मां प्रत्यनुशास्तासि १३ १२ इति वि

वैश्योधीत्य ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्च धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च त्रेतापूतं धूम।
माघ्राय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गे दिव्यसुखानि भुंक्ते २७ ब्रह्म क्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः क्रमे
णैतान्न्यायतः पूजयानः तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपापस्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि
भुंक्ते। २८ चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो हेतुं चानब्रुवतो मे निबोध क्षात्राद्धर्मा।
द्धीयते पाण्डुपुत्रस्तं त्वं राजन् राजधर्मे नियुक्त २९ धृतराष्ट्र उ० एवमेतद्यथा त्वं।
मामनुशास्तासि नित्यदा ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ माम्। १ सा तु
बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान्प्रति मे सदा दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ३१
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केनचित् दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पौरुषं तु निरर्थ
कं ३२ इत्युद्योगपर्वणि प्रजागरे ४० धृतराष्ट्र उ० अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्य
ते तन्मे शुश्रूषतो ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे १॥

दुरवाक्ये ५० एवं ब्रह्मविद्याधिकारविशेषणीभूता साधनसंपत्तिः सम्यगुपपादिता तत्र कश्चि।
चित्प्रसंगान्नयतो यतो निवर्तन्त इत्यादिना संक्षेपेण ब्रह्मविद्या सूचिता तां विस्तरेणाश्रोतुका

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
१०५ आत्मा जीवो नदी पुण्यं धर्म एव तीर्थं यस्यां सत्यं ब्रह्म तस्मा उदयो यस्याः तस्यां स्नातः निस्नातः प्रसमग्रपेमग्र
इत्यर्थः पूयते शुध्यति कः पुण्यकर्मा पुण्यमपि किं नित्यमलोभ एव वैराग्यान्नपरं पुण्यमित्यर्थः २१
नदीं संसारनदीं जन्मदुर्गाणि संतर मोक्षं प्रापयत इत्यर्थः २२ धृत्येति कामं अशनायां च धैर्येणाज्ञि
त्वा शिश्नोदरं दोषान् रक्षेत् सम्यक् दृष्ट्वा वस्तूनामादानेन दृष्टिपूते स्थले पादन्यासेन च पाणिपादं

आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था सत्योदका धृतिकूला दयोर्मिः तस्यां स्नातः पूयते पुण्य
कर्मा पुण्यो ह्यात्मा नित्यमलोभ एव २१ कामक्रोधग्राहवतीं पंचेंद्रियजलां नदीं ना
वं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर २२ प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबंधुं विद्यावृद्धं वयसा।
चापि वृद्धं कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य यः संपृच्छेन्न स मुह्येत् कदाचित् २३ धृत्या शि
श्नोदरं रक्षेत् पाणिपादं च चक्षुषा चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा २४ नित्यो
दकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी सत्यं ब्रुवन् गुरवे कर्म कुर्वन्।
ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् २५ अधीत्य वेदान् परिसंस्तीर्य चाग्नीनिष्ट्वा यज्ञैः पालयि
त्वा प्रजाश्च गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतांतरात्मा हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति २६ ॥

चक्षुषा रक्षेत् चक्षुःश्रोत्रे मनसैव परस्त्र्यादिभ्यः कुशब्देभ्यश्च आवर्तनेन रक्षेत् मनो वाचं च कर्मणा संय
मनेन रक्षेत् २४ नित्योदकी नित्यं यथाकालं स्नानाचमनपरः २५ परिसंस्तीर्य अग्नीन् परिस्तरणैः एतेना
ग्निहोत्रमुपलक्षयतीति नारायणः परिसंस्तीर्य वितत्य हे हेत्यानेयाधायेत्यर्थः ततो यज्ञैरिष्ट्वा शस्त्रैः १०५
पूतः अंतरात्मा चित्तं यस्य गोब्राह्मणार्थं मृतः इत्यर्थः संग्रामे हतो वा क्षत्रियः २६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

१४ गृहात्तन्निर्हरंतिहरीकुर्वंति १५ १६ उत्सृज्यमृतंसदेहंत्यक्त्वा १७ १८ अस्माल्लोकादूर्ध्वंस्वर्गे अमुष्मा
त्स्वर्गात्चात्अस्माच्चअधःपातालेमहत्तमः तमोगुणप्रधानैःपुरुषैःप्राप्यंस्थानंअंधकारंअप्रका

महाबलान्पश्यमहानुभावान्प्रशास्यभूमिंधनधान्यपूर्णां राज्यानिहित्वाविपु
लांश्चभोगान्गतान्नरेंद्रान्वशमंतकस्य १४ मृतंपुत्रंदुःखपुष्टंमनुष्याउत्क्षिप्यरा
जन्स्वगृहान्निर्हरंति तंमुक्तकेशाःकरुणंरुदंतिचितामध्येकाष्ठमिवक्षिपंति १५
अन्योधनंप्रेतगतस्यभुंक्तेवयांसिचाग्निश्चशरीरधातून् द्वाभ्यामयंसहगच्छत्य
मुत्रपुण्येनपापेनचवेष्ट्यमानः १६ उत्सृज्यविनिवर्तंतेज्ञातयःसुहृदःसुताः
अपुष्पानफलान्वृक्षान्यथाताततपत्रिणः १७ अग्नौप्रास्तंतुपुरुषंकर्मा
न्वेतिस्वयंकृतं तस्मात्तुपुरुषोयत्नाद्धर्मंसंचिनुयाच्छनैः १८ अस्माल्लोकादूर्ध्वम
मुत्रचाधोमहत्तमस्तिष्ठतिह्यंधकारं तद्वैमहामोहनमिंद्रियाणांबुध्यस्वमात्वांप्र
लभेतराजन् १९ इदंवचःशक्ष्यसिचेद्यथावन्निशम्यसर्वंप्रतिपत्तुमेवं यशःपरं
प्राप्स्यसिजीवलोकेभयंनचामुत्रनचेहतेस्ति २० ॥

शंतत्र अंधंतमः अंधतामिस्राख्यन
रकंबुध्यस्वमात्वारागांधंप्रलभेतस्पृशेत् १९ प्रतिपत्तुंज्ञातुंशक्ष्यसिचेदितिसंबंधः २० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰ ८९ अजेन सहिताः उक्ताः अजोक्ताः औदुंबरं ताम्रमयं पात्रजातं उदुंबरं स्मृतं ताम्रे इति विश्वः विषं लोह
टी॰ मिति सर्वज्ञः स्वर्णनाभः शालग्रामः दक्षिणावर्तशंख इति नारायणाः १० यान्यानि मंगलावहा
१०८ नि ११ सर्वेभ्यः पुण्यहेतुभ्यः उत्कृष्टं महाविशिष्टं महेन उत्सवेन अविशिष्टं समानं मांगलिक

नां नकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः आशां धृतिं हंति समृद्धिं मंतकः क्रो
धः श्रियं हंति यशः कदर्यता अपालनं हंति पशूंश्च राजन्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो
हंति राष्ट्रं ८ अजाश्च कांस्यं रजतं च नित्यं मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च वृ
द्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीन एतानि ते संतु गृहे सदैव ९ अजोक्षा चंदनं वीणा आ
दर्शो मधुसर्पिषी विषमौदुंबरं शंखः स्वर्णनाभोथ रोचना १० गृहे स्थापयि
तव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ इदं
वचः सर्वपरं ब्रवीमि पुण्यं पदं तात महाविशिष्टं न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्
धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः १२ नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतु
रस्य त्वनित्यः त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः १३ ॥

मित्यर्थः १२ अस्य जीवस्य हेतुरविद्या अनित्यं सुखदुःखे अविद्या च नित्ये धर्मे निरावेद्ये आत्म
नि च प्रतितिष्ठस्व निष्ठां कुरु संतुष्य संतोषं प्राप्नुहि तोषः परः उत्कृष्टः यस्मिन् लाभे १३ ॥ ९४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

असज्जमानः अभिमानशून्यः शक्तिं अहापयित्वा अनतिक्रम्य यथाशक्ति अर्थः संतंसा पुं उपैतिलभते
यतः प्रसन्नाः संतः साधवः सुखोय अलं सुखं ददति पर्याप्ताः १ अनपाकृष्टः परैरपकर्षं अप्रापितः

विदुरउवाच योभ्यर्चितःसद्भिरसज्जमानः करोत्यर्थंशक्तिमहापयित्वा क्षिप्रंय
शस्तंसमुपैतिसंतमलंप्रसन्नाहिसुखायसंतः १ महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं
यःसंत्यजत्यनपाकृष्टएव सुखंसदुःखान्यवमुच्यशेतेजीर्णांत्वचंसर्पइवाव
मुच्य २ अनृतेचसमुत्कर्षोराजगामिचपैशुनं गुरोश्चालीकनिर्बंधःसमा
निब्रह्महत्यया ३ असूयैकपदंमृत्युरतिवादःश्रियोवधः अशुश्रूषात्वराश्लाघा
विद्यायाःशत्रवस्त्रयः ४ आलस्यंमदमोहौचचापलंगोष्ठिरेवच स्तब्धता
चाभिमानित्वंतथात्यागित्वमेवच ५ एतेवैसप्तदोषाःस्युःसदाविद्यार्थिनांम
ताः सुखार्थिनःकुतोविद्यानास्तिविद्यार्थिनःसुखं सुखार्थीवात्यजेद्विद्यांवि
द्यार्थीवात्यजेत्सुखं नाग्निस्तृप्यतिकाष्ठानांनापगानांमहोदधिः ७ ॥

तोपि २ समुत्कर्षः अनृतेनजयः स्पर्धः ३ एकपदं सर्वात्मना ४ स्तब्धता औद्धत्यं अभि
मानः दर्पः तद्वत्त्व अत्यागित्वं लुब्धता मदमोहौ एकीकृत्य सप्त ५ ६ ७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

११ ब्राह्मणकाम्याद्ब्राह्मणस्य रक्षान्नदात्तयेन्मर्थः संरक्ष्यात्कुर्यात् १२ अन्योधर्मः कामात्स्व

हिंसाबलमसाधूनां तमागुणवतांबलं अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपोमूलंफलंपयः
११ हविर्ब्राह्मणकाम्याचगुरोर्वचनमौषधं ननतस्यस्मसंदध्यात्प्रतिकूलंयदात्मनः
१२ संग्रहेणैषधर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते अक्रोधेनजयेत्क्रोधमसाधुंसाधुना।
जयेत् १३ जयेत्कदर्यंदानेनजयेत्सत्येनचानृतं स्त्रीधूर्तकेलसेभीरौचंडेपुरुष
मानिनि १४ चौरेकृतघ्नेविश्वासोनकार्योनचनास्तिके अभिवादनशीलस्यनि
त्यंवृद्धोपसेविनः १५ चत्वारिसंप्रवर्धंतेकीर्तिरायुर्यशोबलं अतिक्लेशेनयेर्थाः
स्युर्धर्मस्यातिक्रमेणवा १६ अरेर्वाप्रणिपातेनमास्मतेषुमनःकृथाः अविद्यःपु
रुषःशोच्यःशोच्यंमैथुनमप्रजं १७ निराहाराःप्रजाःशोच्याःशोच्यंराष्ट्रमराजकं
अध्वाजरादेहवतांपर्वतानांजलंजरा १८ असंभोगोजरास्त्रीणांवाक्शल्यंमनसो
जरा अनाम्नायमलावेदाब्राह्मणस्याव्रतंमलं १९ ॥

यासाधुनाकर्मणा १३ स्त्रीधूर्तकेजारेस्त्रियांधूर्तेचैकवडवाः १४ १५ १८ १९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ वाक्शल्यं दुर्वचनं अनाम्नायः अनाभ्यासः एवमले येषां वाह्लीकाः पंचानां सिंधुषष्ठानां नदीनां।
टी॰ यत्र संगमः वाह्लीकानामेते देशाः विप्रवासः प्रवासः ७७ ७८ ७९ यदि ते स्वेषु पुत्रेषु पांडवेषु च सम
९३

मलं शृथिव्यां वाह्लीकाः पुरुषस्यानृतं मलं कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः
स्त्रियः ८० सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु। ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्या।
पि मलं मलं ८१ न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन जयेत् स्त्रियः नेंधनेन जयेदग्निं न पा
नेन सुरां जयेत् ८२ यस्य दानजितं मित्रं शत्रवो युधि निर्जिताः अन्नपानजिता दा
राः सफलं तस्य जीवितं ८३ सहस्रिणोपि जीवंति जीवंति शतिनस्तथा धृतराष्ट्र
विमुंचेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ८४ यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ८५ राजन् भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सम
माचर समता यदि ते राजन् स्वेषु पांडुसुतेषु वा ८६ इति श्रीमहाभारते उद्यो
गपर्वणि प्रजागरे ३९ ॥

मतास्तिनर्हि सर्वेषु सममेवाचर यथाभागं राज्यं तेभ्यो देहीत्यर्थः ८९ इत्युद्योगे प्रजागरे विदुर उद्यो॰ टी॰ ९३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अदांतेषु लिप्साहीनेषु ९२ सव्यपत्रपं सलज्जं ९३ अत्यार्य्यं अत्यंतं मकुटिलं ९४ और्ध्वदेहिकं परलोक

म० उ०
टी०
१०२

दुःखार्त्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च न श्रीर्वसत्यदांतेषु ये चोत्साहविवर्जिताः
९२ आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपं अशक्तं मन्यमानास्तु धर्षयंति कुबुद्धयः
९३ अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतं प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्प
ति ९४ न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यंतं निर्गुणेषु च नैषा गुणान्कामयते नैर्गुण्या
न्नानुरज्यते ९५ उन्मत्ता गौरिवांधा श्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते अग्निहोत्रफला वेदाः
शीलवृत्तफलं श्रुतं ९६ रतिपुत्रफला नारी दत्तभुक्तफलं धनं अधर्मोपार्जितैरर्थैर्यः
करोत्यौर्ध्वदेहिकं ९७ न स तस्य फलं प्रेत्य भुंक्तेऽर्थस्य दुरागमात् कांतारे वनदुर्गेषु
कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे ९८ उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति सत्ववतां भयं उत्थानं संयमो
दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ९९ समीक्ष्य च समारंभो विद्धि मूलं भवस्य तु तपो ब
लं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलं १०० ॥

साधनं यज्ञदानादि ९७ संयम इंद्रियाणां निग्रहः ९८ ९९ भवस्य ऐश्वर्यस्य १०० ॥ १०२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

आयुष्याणि आयुष्कराणि अपनीतं अन्यायेन नाशितं ५२ आयत्यां आगामिनि काले दुःखस्य प्रतीका-
रज्ञः तदात्वे वर्तमाने दृढनिश्चयः भोगं विना शान्तस्य दुःखस्य नाशो नास्तीति ज्ञात्वा तत्संवधेविनोद्-
यति ५४ ५५ मंगलानां दधि दूर्वा गवादीनां आलभनं स्पर्शः योगः सहायसंपत् अस्यानंउद्यमः

आयुष्याणि वृथाः आहुर्मित्राणां चावमानना अपनीतं सुनीतेन योर्थं प्रमानिनीषते
५३ प्रीतिमान् आयत्यां दृढं तद्दैकु पुरुषव्रतं आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्च-
यः ५४ अनीते कार्य प्रोषज्ञानेर्थैर्न प्रहीयते कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं नि-
षेवते ५५ तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् मंगलालंभनं योगः श्रुतस्य
त्थानमार्जवं ५६ भूतिमेतानि कुर्वंति सतां चाभीक्ष्णदर्शनं अनिर्वेदः श्रियो मूलं ला-
भस्य च शुभस्य च ५७ महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानंत्यमश्नुते नातः श्रीमत्तरं किं-
चिदन्यत्पथ्यतमं मतं ५८ प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा क्षमेदशक्तः सर्व-
स्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ५९ अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ६० यत्
सुखं सेवमानोपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत ६१ ॥

५६ अनिर्वेदः उद्योगात् अनुपरमः ५७ ५९ तस्य मध्यमस्य योनशक्तः नाप्यशक्तः तस्येत्यर्थः स-
र्वेषां क्षमा श्रेयस्करीत्यर्थः ६० मूढव्रतमाहारादेः प्रतितिनिर्वंधं ६१ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ ४४ वैद्यविद्यावंतं ४६ निभृतं गूढाचारप्रवृत्तं मंत्रयेत्रादि चिंतंतानमात्रं प्रज्ञाविशेषतोर्थोत्रियत
टी॰ तमनता ४८ रौद्राः कोपनाः साहसिकाः प्रविमृष्यकारिणस्तेषु ४९ ५१ इंद्रियाणांउत्सर्गोविषये
१०१

परीतेनफलंराजन्भोजनाच्छादनेनच उपस्थितस्यकामस्यप्रतिवादोनविद्यते
४४ अपिनिर्मुक्तदेहस्यकामरक्तस्यकिंपुनः राजोपसेवितंवैद्यंधार्मिकंप्रियदर्श
नं ४५ मित्रवंतंसुवाक्यंचसुहृदंपरिपालयेत् दुष्कुलीनःकुलीनोवामर्यादांयो
नलंघयेत् ४६ धर्मापेक्षीमृदुर्ह्रीमान्सकुलीनशताद्वरः ययोश्चित्तेनवाचित्तंनै
भृतंनिभृतेनवा ४७ समेतिप्रज्ञयाप्रज्ञातयोर्मैत्रीनजीर्यति दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञंछ
न्नकूपंतृणैरिव ४८ विवर्जयीतमेधावीतस्मिन्मैत्रीप्रणश्यति अवलिप्तेषुमूर्खे
षुरौद्रसाहसिकेषुच ४९ तथैवापेतधर्मेषुनमैत्रीमाचरेद्बुधः कृतज्ञंधार्मिकं
सत्यमक्षुद्रंदृढभक्तिकं ५० जितेंद्रियंस्थितंस्थित्यांमित्रमत्यागिचेष्यते इंद्रि
याणामनुत्सर्गोमृत्युनापिविशिष्यते ५१ अत्यर्थंपुनरुत्सर्गःसादयेद्दैवतान्यपि
मार्दवंसर्वभूतानामनसूयाक्षमाधृतिः ५२ ॥

पुप्रवृत्तिः अनुत्सर्गोविषयेभ्योनिवृत्तिःसामृत्युतुल्यादुरनुष्ठेयेत्यर्थः ५२ ॥ १०१

अर्थसंततिः अर्थानाम् अविच्छेदेन वृद्धिः तत्कामः मदं स्त्रीपानजं चित्तवैकल्यं स्वप्नं निद्रां अविज्ञानं परा
कीयगुप्तचारादेरज्ञानं आत्मसंभवं आकारं नेत्रवक्त्रविकारादिकं ४७ तावनैव परहृताः मंत्रस्रु
यंति मंत्रभेदस्य द्वाराणि संवृणोति पिदधाति ४८ कृतं शास्त्रं ४९ मन्यामननेन युक्तिभिरनुवि

अर्थसंततिकामस्य रक्षेदेतानि नित्यशः मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसंभवं ४७
दुष्टामात्येषु विश्रंभं दूताच्चाकुशलादपि द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृपः
४८ त्रिवर्गचरणोद्युक्तः स शत्रूनधिगच्छति नवै कृतमविज्ञाय वृद्धानामनुपसेव्य वा ४९
धर्मार्थौ वेदितुं शक्यो वृहस्पतिसमैरपि नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति ५०
अनात्मनि कृतं नष्टं नष्टं हुतमनग्निकं मत्वा परीक्ष्य मेधावी बुध्या संपाद्य चासकृत् ५१
कृत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय शास्त्रैर्मैत्रीं समाचरेत् अकीर्त्तिं विनयो हंति हंत्यनर्थं पराक्र
मः ५२ हंति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हंत्यलक्षणं परिच्छेदनतत्त्वेन वेश्मनापरि
चर्यया ५३ ॥

तत्त्वेन जात्येति पाठे कुलीनत्वेन बुध्या स्वानुभावेन संपाद्य कार्ययोग्यतां निश्चित्य ५१ कृत्वा परतः
दृष्ट्वा स्वयं आकृत्या ज्ञात्वा विज्ञाय पुनः पुनर्विशेषेण ज्ञात्वा ५२ परिच्छदः भोगपवस्त्रसामग्री
तत्त्वेन जन्मस्थानेन कुग्रामवासित्वप्रायेण विवेकाभावात् परिचर्यया आचारेण ५३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰ प्रतिकारमेवाहतानिति प्रतिष्ठाप्यराज्यांशप्रदानेनस्थिरीकृत्य १२ वीराणांउपदेष्टॄणांसुव्याहृतानि
टी॰ वचनानि अध्यवस्यतिनिश्चयंकरोति उत्तमफलंकर्मारभतइत्यर्थः १३ कुशलैरप्युपयुक्तंउपदिष्टं
१०० ततज्ञानेनअसम्यगेवयतः उपलभ्यंज्ञेयंतेनअविदितंनज्ञातंज्ञातंवाततनानुष्ठितं मडक्तंत्वयिनि।

तांस्त्वंपदेप्रतिष्ठाप्यलोकेविगतकल्मषः भविष्यसिनरश्रेष्ठपूज
नीयोमनीषिणां १२ सुव्याहृतानिवीराणांफलतःपरिचिंत्ययः
अध्यवस्यतिकार्येषुचिरंयशसितिष्ठति १३ असम्यगुपयुक्तंहि।
ज्ञानंसुकुशलैरपि उपलभ्यमविदितंविदितंचाननुष्ठितं १४ पा
पोदयफलंविद्वान्योनारभतिवर्धते यस्तुपूर्वकृतंपापमविमृश्या
नुवर्तते १५ अगाधपंकेदुर्मेधाविषमेविनिपात्यते मंत्रभेदेस्यषट्
प्राज्ञोद्वाराणीमानिलक्षयेत् १६ ॥

ष्फलमेवेतिभावः १४ यस्यपापेनादेःफलंब्रह्मवधादिपापोदयःपापहेतुःतत्फलंफलहेतु।
भूतंकर्मयोनारभतेसवर्धते १५ अविमृश्यअविचार्यपापमेवानुवर्तते सततंकरोतिपंकेनरके १६ १००

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२४ २५ २६ २७ द्विषद्धस्तंविषाक्तंबाणहस्तंसश्रीमान्पन्नगस्यज्ञातेरुवसादर्जंपापंविंदतिमृगवधजंपा
पंव्याधइवेत्यर्थः २४ त्वद्विधंसमारूढःशिनागारंप्रविष्टःलोकेअगतंलज्जमानइत्यर्थः २६ नकश्चिदि
तिभार्गवात् शुक्रादन्यत्रनीतिशास्त्रकर्तारंशुक्रंविहायअन्यःकश्चिदपिनअपनयतेइतिनअपित

सुखानिसहभोज्यानिज्ञातिभिर्भरतर्षभ संभोजनंसंकथनंसंप्रीतिश्चपरस्परं
२४ ज्ञातिभिःसहकार्याणिनविरोधःकदाचन ज्ञातयस्तारयंतीहज्ञातयोमज्ज
यंतिच २५ सुवृत्तास्तारयंतीहदुर्वृत्तामज्जयंतिच सुवृत्तोभवराजेंद्रपांडवान्प्र
तिमानद २६ अधर्षणीयःशत्रूणांतैर्वृतस्त्वंभविष्यसि श्रीमंतंज्ञातिमासाद्य
योज्ञातिरवसीदति २७ दिग्धहस्तंमृगइवसएनस्तस्यविंदति पश्चादपिनरश्रे
ष्ठतवतापोभविष्यति २८ तान्वाहतान्सुतान्वापिश्रुत्वातदनुचिंतया येनखड्गं
समारूढःपरितप्येतकर्मणा २९ आदावेवनतत्कुर्याद्ध्रुवेजीवितेसति नक
श्चिन्नापनयतेपुमानन्यत्रभार्गवात् शेषसंप्रतिपत्तिस्तुबुद्धिमत्स्वेवतिष्ठति ३०
दुर्योधनेनयद्येतत्पापंतेषुपुराकृतं त्वयातत्कुलवृद्धेनप्रत्यानेयंनरेश्वर ३१ ॥

सर्वोप्यपनयतेअनीतिंकरोतीतिअतःयत्अतीतंतत्अतीतमेव शेषस्यतत्कालोचितस्यअर्थस्य
प्रतिपत्तिःविचारःकर्तव्यइत्यर्थः ३० तदेवाहदुर्योधनेनेति प्रत्यानेयंप्रतिकर्तव्यं ३१ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰ टी॰ ५५ संगतंसंबंधं १६ निषेव्यमविचार्य १७ १८ १९ २० २१ २२ शुभार्थिनाऐश्वर्यलिप्सुना २३ ॥

अल्पेप्यपकृतेमोहान्नशांतिमधिगच्छति तादृशैःसंगतंनीचैर्नृशंसैरकृतात्म
भिः १६ निषेवमाणोनिपुणोबुध्याविद्वान्दूराद्विवर्जयेत् योज्ञातिमनुगृह्णातिदरिद्रंदी
नमातुरं १७ सपुत्रपशुभिर्वृद्धिंश्रेयश्चानंत्यमश्नुते ज्ञातयोवर्धनीयास्तैर्यइच्छंत्या
त्मनःशुभं १८ कुलवृद्धिंचराजेंद्रतस्मात्साधुसमाचर श्रेयसायोक्ष्यतेराजन्कुर्वा
णोज्ञातिसत्क्रियां १९ विगुणाह्यपिसंरक्ष्याज्ञातयोभरतर्षभ किंपुनर्गुणवंतस्ते
त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः २० प्रसादंकुरुवीराणांपांडवानांविशांपते दीयंतांग्राम
काःकेचित्तेषांवृत्यर्थमीश्वर २१ एवंलोकेयशःप्राप्तोभविष्यतिनराधिप वृद्धेनहि
त्वयाकार्यंपुत्राणांतातशासनं २२ मयाचापिहितंवाच्यंविद्धिमांत्वद्धितैषिणं
ज्ञातिभिर्विग्रहस्तातनकर्तव्यःशुभार्थिना २३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

८ आयतीयुक्तं उदर्केहितं ९ पुत्रं सक्तमप्राक्तेन दुष्टाः शाकुन्यादयो वा त्याज्या इत्याशयेनाह अतीवेति
फलविनाशनो येतणीय इति भावः १० ॥ १२ १३ सौहार्दे मैत्री हेतौ निवर्तमाने सति प्रीतिः फलानि

समस्हागुणतः केचिद्भवंति धनतोपरे धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र विवर्जय
८ धृतराष्ट्र उ० सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतं नचोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतोध
र्मस्ततो जयः ९ विदुर उ० अतीवगुणसंपन्नो नजातु विनयान्वितः सुसूक्ष्ममपिभू
तानामुपमर्दमुपेक्षते १० परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च परस्परविरोधे च
यतंते सततोत्थिताः ११ सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयं अर्थादाने महान्
दोषः प्रदाने च महद्भयं १२ ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः ये पापा
इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः १३ युक्तांश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरांस्तान्विवर्जयेत्
निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति १४ या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहार्दे चैव
यत्सुखं यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षयं १५ ॥

वृत्तिः सुखं च प्रणश्यति मनीचोप
वादाय यतते नेत्यये च यत्नमारभते शांतिं च न गच्छतीति द्वयोः संबंधः १४ १५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰ टी॰ ९८

भवाभवेऐश्वर्यानैश्वर्येदिष्टस्यदैवस्यनतमांद्यपेतिभावः धृतंधृतिमान् १ वृध्यवज्ञानंअवज्ञानंतु
द्धित्व २ मंत्रवलेनमूलवलेनचप्रियकृत्प्रियोभवति सचदानाद्यभावेपुनरप्रियोपिभवतिश्रह
त्वनतयातत्वयाप्राप्तकालेमडूक्तैःनादरोनकर्तव्यइतिभावः ३ द्वेष्यइतियोयस्यद्वेष्यःतस्मि

धृतराष्ट्र उ॰ अनीश्वरोयंपुरुषोभवाभवे सूत्रप्रोतादारुमयीवयोषा धात्रातुदिष्ट
स्यवशीकृतोयंतस्माद्वदत्वंश्रवणेधृतोहं १ विदुर उ॰ अप्राप्तकालेवचनंबृह
स्पतिरपिब्रुवन् लभतेवुध्यवज्ञानमवमानंचभारत २ प्रियोभवतिदानेनप्रि
यवादेनचापरः मंत्रमूलबलेनान्योयःप्रियःप्रियएवसः ३ द्वेष्योनसाधुर्भवति
नमेधावीनपंडितः प्रियेशुभानिकार्याणिद्वेष्येपापानिचैवह ४ उक्तंमयाजात
मात्रेपिराजन्दुर्योधनंत्यजपुत्रंत्वमेकं तस्यत्यागात्पुत्रशतस्यवृद्धिरस्यात्यागा
त्पुत्रशतस्यनाशः ५ नवृद्धिर्बहुमंतव्यायावृद्धिःक्षयमावहेत् क्षयोपिबहुम
तव्योयःक्षयोवृद्धिमावहेत् नसक्षयोमहाराजयःक्षयोवृद्धिमावहेत् क्षयःस
त्विहसंतव्योयंलब्ध्वाबहुनाशयेत ७ ॥

न्तद्वेष्यासाधुत्वादिकंसदपिनास्तिप्रियेत्वस ९८
दपिततत्तदृष्टमस्तीतिभावः ४ ५ ६ ७ ॥ ७ ॥

असंविभागीयोऽभ्योऽदत्वास्वयंभुंजानः ३९ ५० दुष्टेषुदूषितेषुवेतनाद्यतिक्रमात् ५१ समासक्ताः निहिताः
संशयंगताःकदाचित्प्राप्याइत्यर्थः ५२ ५३ येभद्राःविशेषाःआधिक्यानितेषुहिप्रदर्श्यमानेषुपरस्परंवैरोया

असंविभागीदुष्टात्माकृतघ्नोनिरपत्रपः तादृङ्नराधिपोलोकेवर्जनीयोनराधिप ४९
नचरात्रौसुखंशेतेससर्पइववेश्मनि यःकोपयतिनिर्दोषंसदोषोभ्यंतरंजनं ५० ये
षुदुष्टेषुदोषःस्याद्योगक्षेमस्यभारत सदाप्रसादनंतेषांदेवतानामिवाचरेत् ५१ येर्थाः
स्त्रीषुसमायुक्ताःप्रमत्तपतितेषुच येचानार्यसमासक्ताःसर्वेतेसंशयंगताः ५२ य
त्रस्त्रीयत्रकितवोबालोयत्रानुशासिता मज्जंतितेऽवशाराजन्नद्यामश्मप्लवाइव ५३
प्रयोजनेषुयेसक्तानविशेषेषुभारत तानहंपंडितान्मन्येविशेषाहिप्रसंगिनः ५४
यंप्रशंसंतिकितवायंप्रशंसंतिचारणाः यंप्रशंसंतिबंधक्योनसजीवतिमानवः हित्वा
तान्परमेष्वासान्पांडवानमितौजसः ५५ आहितंभारतैश्वर्यंत्वयादुर्योधनेमहत्
५६ तंद्रक्ष्यसिपरिभ्रष्टंतस्मात्त्वंनचिरादिव ऐश्वर्यमदसंमूढंबलिंलोकत्रयादि
व ५७ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिधृतराष्ट्रप्रजागरे ३८ ॥ ॥

नामेवकलहप्रसंगान्मुख्यंप्रयोजनंनश्यतीतिभावः प्रसंगिनः प्रसंगःसंघर्षःतत्कारिणः ५४
५५ ५६ ५७ इतिश्रीविदुरवाक्ये ३८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

११ १२ लोकस्यपर्यायः इहलोकपरलोकवत्वं तेननतद्विषयवृत्तांतं कर्मफलाधीनत्वं नृपेप्राप्तोजा।
नातिनतुवृथाधनंजाड्येनवादादिर्प्रलभतेसर्वत्रव्यभिचारदर्शनादितिभावः १३ अभिजातःकु।

निरर्थंकलहंप्राज्ञोवर्जयेन्मूढसेवितं कीर्तिंचलभतेलोकेनचानर्थेनयुज्यते ११
प्रसादोनिष्फलोयस्यक्रोधश्चापिनिरर्थकः नतंभर्तारमिच्छंतिषंढंपतिमिव
स्त्रियः १२ नबुद्धिर्धनलाभायनजाड्यमसमृद्धये लोकपर्यायवृत्तांतंप्राज्ञोजा
नातिनेतरः १३ विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्चभारत धनाभिजातवृद्धां
श्चनित्यंमूढोवमन्यते १४ अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकं अनर्थाःक्षि
प्रमायांतिवाग्दुष्टंक्रोधनंतथा १५ अविसंवादनंदानंसमयस्याव्यतिक्रमः आ
वर्तयंतिभूतानिसम्यक्प्रणिहिताचवाक् १६ अविसंवादकोदक्षःकृतज्ञोम
तिमानृजुः अपिसंक्षीणकोशोपिलभतेपरिवारणं १७ धृतिःशमोदमःशौ
चंकारुण्यंवागनिष्ठुरा मित्राणांचानभिद्रोहःसप्तैताःसमिधःश्रियः १८ ॥

लीनः अविसंवादनंवंचनाभावंसमयस्यस्वपरकृतमर्यादायाःआवर्तयंतिशत्रूनपिस्वीयान्।
कुर्वंतिप्रणिहिताप्रयुक्ता १६ परिवारणंपरिवारान्भृत्यमित्रान् १७ समिधःउद्दीपकाः १८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२३ षाड्गुण्यंपंचसंसांसंधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाणांसमूहः नकृतोयेनसः २४ षाड्गुण्याभिज्ञत्वेन
विदितआत्मास्वरूपंयस्यतस्यस्थानेयथास्थितत्वावस्था अनवज्ञातंसत्कृतंशीलमस्य २५ नवेदिणइति।
पाठेनवमिवादरेणार्द्दितंशीलस्य आत्मनेवप्रत्ययोज्ञानंयस्यस्वयमेवज्ञातकोपस्य २६ नाममात्रेणेव

कर्मणांतत्प्रशस्तानामनुष्ठानंसुखावहं तेषामेवाननुष्ठानंपश्चात्तापकरंमतं २३
अनधीत्ययथावेदान्नविप्रः श्राद्धमर्हति एवमकृतषाड्गुण्योनमंत्रंश्रोतुमर्हति
२४ स्थानेवृद्धिंतयज्ञस्यषाड्गुण्यविदितात्मनः अनवज्ञातशीलस्यस्वाधीनाश्रयि
वीन्दप २५ अमोघक्रोधहर्षस्यस्वयंकृत्यान्ववेक्षिणः आत्मप्रत्ययकोपस्यस्वा
धीनेयंवसुंधरा २६ नाममात्रेणतुष्येतच्छत्रेणचमहीपतिः भृत्येभ्योविसृजेदर्
थान्नैकः सर्वहरोभवेत् २७ ब्राह्मणंब्राह्मणोवेदभर्तावेदस्त्रियंतथा अमात्यं
नृपतिर्वेदराजाराजानमेवच २८ नशत्रुर्वशमापन्नोमोक्तव्योवध्यतांगतः न्य
ग्भूत्वापर्युपासीतवध्यंहन्याद्बलेसति २९ अहताद्धिभयंतस्माज्जायतेनचिरादि
व दैवतेषुप्रयत्नेनराजसुब्राह्मणेषुच नियंतव्यः सदाक्रोधोवृद्धबालातुरेषुच ३०

राजाभवेत् भोगांस्तुभृत्यैःसमानानेवभुंजीत २७ २८ २९ ३० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰ टी॰ ९९

सर्वतस्सर्वतस्सर्वैः परमंत्रंजानन् १६ निःशलाकेतृणैरनावृते तत्रापि कस्मिंल्लीनस्य मंत्रभेदः संभवेदि
तिभावः १८ अनात्मवान् चपलवाक् १९ पार्षदाः सभासदः कृतान्येव विदुः किमुतान्ये २० अप्रा

स्समावृतोनिराकाशः काष्ठेग्निरिवप्रोरते यस्यमंत्रंनजानंतिबाह्याश्चाभ्यंतराश्चये
१७ सराजासर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते करिष्यन्नप्रभाषेतकृतान्येवतुदर्शयेत्
१६ धर्मकामार्थकार्याणितथामंत्रोनभिद्यते गिरिपृष्ठमुपारुह्यप्रासादंवारहोगा
तः १९ अरण्येनिःशलाकेवातत्रमंत्रोविधीयते नासुहृत्परमंमंत्रंभारतार्हतिवे
दितुं १८ अपंडितोवापिसुहृत्पंडितोवाप्यनात्मवान् नापरीक्ष्यमहीपालःकु
र्यात्सचिवमात्मनः १९ अमात्येह्यर्थलिप्साचमंत्ररक्षणमेवच कृतानिसर्वकार्याणि
यस्यपारिषदाविदुः २० धर्मेचार्थेचकामेचसराजाराजसत्तमः गूढमंत्रस्यनृपते
स्तस्यसिद्धिरसंशयं २१ अप्रशस्तानिकर्माणियोमोहादनुतिष्ठति सतेषांविपरि
भ्रंशाद्भ्रश्यतेजीविताद्दपि २२ ॥

स्तानिनिंद्यानि विपरिभ्रंशात् विपरीतत्वेनभ्रंशात् २२ ॥ २२ ॥ ९९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

चोद्यः विधेयः सावधान इत्यर्थः तापसोदरिद्रोप्यतिथिषु प्रमत्तो भवेत्किं पुनर्भाग्यवानितिभावः ७ दीर्घौ बा
हू बुध्वा हूस्वमपि आदाय तु शोकयत इत्यर्थः हिंसति हिनस्ति अतिथिभक्तात् हूस्वस्य अपि पांडवान् हेल
नीया इतिभावः ९ अनीर्षुरित्यादिसार्धश्लोकत्रयस्य पुत्र दाराः पांडवाः तेषां स्त्री श्रीतुल्या द्रोपदी सा।

नीवारमूलेंगुदशाकवृत्तिः सुसंयतात्माग्निकार्येषु चोद्यः वनेवसन्नतिथिषु प्र
मत्तो धुरंधरः पुण्यकृदेषतापसः ७ अपकृत्य बुद्धिमतो हूस्वोस्मीति नाश्वसेत्
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ८ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति
विश्वसेत् विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृंतति ९ अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संवि
भागी प्रियंवदः श्लक्ष्णो मधुरवाक्स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् १० पूजनीया महा
भागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ११ पित
ृंतः पुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसं गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् १२
भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थि भ
तं १३ तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति नित्यं संतः कुले जाताः पावकोपमतेजसः

पित्रा त्वया रक्षणीयैर्वा नः तदतिक्रमात्तव भयमस्तीति तात्पर्यं १० ११ प्रसंगात्प्रकृतेनुपयुक्तानपि धर्मो
नाह अद्भ्य इति यत एषां च यथालाभं प्रकृतोपयोगित्वमप्यूह्यं अद्भ्य इति तेन मैत्रेयादीनां ब्राह्मणानामवज्ञाने

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ० टी० ८८

आयाति स्वागतमिति १ निर्णिज्य प्रक्षाल्य आत्मसंस्थां स्वस्थितिं प्रतिवेद्य निवेद्य २ यस्य कदर्यस्य भयात्त्रा
स्यादिषु धनिकस्य चौरभयात् अदीयमानत्वादेव न प्रतिगृह्णातीति तस्य जीवितं अनर्थं व्यर्थं ३ शल्यक
र्ता कांडस्कन्न अवकीर्णी नष्टब्रह्मचर्यः नोदकार्हः उदकमात्रानर्होपि अतिथिः भृशं प्रियः प्रियवज्ञा

विदुरउ० ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुन।
स्तान्प्रतिपद्यते १ पीठं दत्वा साधवेभ्यागताय आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ सुखं वे
दयित्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः २ यस्योदकं मधुपर्कं च गां।
च न मंत्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवित।
माहुरार्याः ३ चिकित्सकः शल्यकर्तावकीर्णी स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च से
नाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोप्यतिथिर्नोदकार्हः ४ अविक्रेयं लवणं
पक्वमन्नं दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च तिला मांसं फलमूलानि शाकं रक्तं वासः सर्व
गंधा गुडश्च ५ अरोषणो यः समलोष्टकांचनः प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः नि
न्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये त्यजन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ६ ॥

मात्रादिवदर्चनीय एवेत्यर्थः ४ श्रुतिविक्रायकप्रसंगादन्यदप्यविक्रेयं यो विक्रीणाति सोप्यमान्य
एवेति विवक्षया अविक्रेयान्याह अविक्रेयमिति ५ दोषवानप्यतिथिः पूज्यः किं मुक्तगुणवानिति वक्तुं ८८
तद्गुणानाह अरोषण इति गतसंधिविग्रहः स्नेहवैररहितः उदासीनवत् रागद्वेषराहित्यात् ६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५५ ५६ ५७ औषधायाश्चिकित्सकाः न संति तैरचिकित्स्य इत्यर्थः आथर्वणा वेदमंत्रा अपि किं पुनर्भीषा
मंत्रादयः प्रसिद्धाः अगदाः पारदादयः ५८ कुलपुत्रोत्तातिः ५९ ६० ६१ कुले जाताः पांडवाः ६२ शाला

येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते
५५ महते योपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः तेन वैरं समासज्य दूरस्थोस्मीति नाश्व
सेत् ५६ स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये प्रभुशत्रुषु भोगेष्वायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः
कर्तुमर्हति ५७ प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जंतोश्चिकित्सकाः संति न चौषधानि न होम
मंत्रा न च मंगलानि नाथर्वणा नाप्यगदाः प्रसिद्धाः ५८ सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कु
लपुत्रश्च भारत नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ह्येतेऽतितेजसः ५९ अग्निस्तेजो महल्लो
के गूढस्तिष्ठति दारुषु न चोपयुंक्ते तद्दारु यावन्नो दीप्यते परैः ६० स एव खलु दा
रुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते तद्दारु च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ६१ एवमेव कु
ले जाताः पावकोपमतेजसः क्षमावंतो निराकाराः काष्ठेग्निरिव शेरते ६२ लताध
र्मा सपुत्रस्त्वं शालाः पांडुसुता मताः न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिताः ६३ व
नं राजंस्तव पुत्रोंबिकेय सिंहान्वने पांडवांस्तात विद्धि सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत्सिंहा

महावृक्षाः पांडवान् आश्रित्य सपुत्रो वर्धस्वेत्यर्थः ६३ त्वत्पुत्रान्विहत्य पांडवा अपि स्वेहान्नश्येयुरेवेति भावः ६४

उद्यो॰ ३६ ॥

उद्योग ८४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म.उ.
टी.
६४

परेषांपांडवानां पापचेतसोदुर्योधनादयाः ४७ आत्माचित्तंपापात्इदंमेस्यादित्येवंरूपात्संकल्पा
त् कल्याणेभूमानंदेब्रह्मणिप्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकामायाविकृतिःमहदादिःआत्मत्ताना।

नतथेच्छंतिकल्याणान्परेषांवेदितंगुणान् यथैषांज्ञातुमिच्छंतिनैर्गुण्यंपाप
चेतसः ४७ अर्थसिद्धिंपरामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् नहिधर्मादपैत्यर्थःस्वर्ग
लोकादिवामृतं ४८ यस्यात्माविरतःपापात्कल्याणेचनिवेशितः तेनसर्वमि
दंबुद्धंप्रकृतिर्विकृतिश्चया ४९ योधर्ममर्थंकामंचयथाकालंनिषेवते धर्मा
र्थकामसंयोगंसोमुत्रेहचविंदति ५० संनियच्छतियोवेगमुत्थितंक्रोधहर्ष
योः सश्रियोभाजनंराजन्यश्चापत्सुनमुह्यति ५१ बलंपंचविधंनित्यंपुरुषा
णांनिबोधमे यत्तुबाहुबलंनामकनिष्ठंबलमुच्यते ५२ अमात्यलाभोभद्रंतेद्वि
तीयंबलमुच्यते तृतीयंधनलाभंतुबलमाहुर्मनीषिणः ५३ यत्त्वस्यसहजंरा
जन्पितृपैतामहंबलं अभिजातबलंनामतच्चतुर्थंबलंस्मृतं ५४ ॥

सर्वविज्ञानप्रसिद्धेः ४९ मोत्तानधिकारिणंप्रत्याहयइति ५० ५३ अभिजातबलंकुलबलं ५४ ॥ ६४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

ईश्वरेकालांतरीयफलप्रतिभूभूते एतत्तद्धिएतदेवस्यपरहिताचरणंमूलंहेतुभूतंएतद्धिनाईश्वरोपिफ
लंदातुंनसमर्थइत्यर्थः ४९ ननुपरईहितकरणेस्वहितंकथंस्यादित्यतआह्न्वृद्धिरिति बुद्धिःसहाय
मेलनेनधनादीनांप्रवयः वृद्धिरितिपाठेमित्रसंग्रहधीः प्रभावःशत्रूणांपराजयतेजः तद्धेतुभूतंशौ

हितंयत्सर्वभूतानामात्मनश्चसुखावहं तत्कुर्यादीश्वरेह्येतन्मूलंसर्वार्थसिद्धये
५० बुद्धिःप्रभावस्तेजश्चसत्वमुत्थानमेवच व्यवसायश्चयस्यस्यात्तस्यावृत्ति
भयंकुतः ५१ पश्यदोषान्पांडवैर्विग्रहेत्वंयत्रव्यथेयुरपिदेवाःसशक्राः पुत्रैर्वैर
नित्यमुद्विग्नवासोयशःप्रणाशोद्विषतांचहर्षः ५२ भीष्मस्यकोपस्तवचैवेंद्रक
ल्पद्रोणस्यराज्ञश्चयुधिष्ठिरस्य उत्सादयेल्लोकमिमंप्रवृद्धःश्वेतोग्रहस्तिर्यगिवा
पतन्खे ५३ तवपुत्रशतंचैवकर्णःपंचचपांडवाः पृथिवीमनुशासेयुरखिलां
सागरांबरां ५४ धार्तराष्ट्रावनंराजन्व्याघ्राःपांडुसुतामताः मावनंछिंधिसव्याघ्रं
मेमाव्याघ्रानीनशन्वनात् ५५ नस्याद्वनमृतेव्याघ्रान्व्याघ्रानस्युर्ऋतेवनं व
नंहिरक्षतेव्याघ्रान्रक्षतिकाननं ५६ ॥

र्यंसत्वंधर्मेस्थानैश्चर्यंरूपं उत्थानेउद्यमः व्यवसायःनिश्चयः वृत्तिर्जीविकायाअभावः ५१ ५२
श्वेतोग्रहःधूमकेतुः ५३ ५४ नीनशन्नाशंप्रापयः ५५ ५६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ० टी० ८३

मितंभुक्तंमितभोजिनं आद्यूनोबहुभोजीत्यिपंतितिनिंदंति २४ अनिष्टवेषंदूतपणाकादिवेषधरं २५ कदर्यो

ऽदाताराआक्रोशकंगालयितारं अश्रुतंमूर्खंवनौकसंकेवर्तकं धूर्तंकितवंनिष्ठुरिणोनिर्दयेहि

स्वेकृतवैरमन्येनस्वेनवा २६ संक्लिष्टकर्माणं आततायिनंसचषड्विधः अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपा

गुणाश्चषडमितभुक्तंभजंते आरोग्यमायुश्चबलंसुखंच अनाविलंचास्यभवत्यप
त्यंनचैनमाद्यूनइतिक्षिपंति २४ अकर्मशीलंचमहाशनंचलोकद्विष्टंबहुमा
यंनृशंसं अदेशकालज्ञमनिष्टवेषमेतान्गृहेनप्रतिवासयीत २५ कदर्यमाक्रो
शकमश्रुतंचवनौकसंधूर्तममान्यमानिनं निष्ठुरिणंकृतवैरंकृतघ्नमेतान्भृ
शार्तोपिनजातुयाचेत २६ संक्लिष्टकर्माणमतिप्रमादंनित्यानृतंचादृढभ
क्तिकंच विसृष्टरागंपटुमानिनंचाप्येतान्नसेवेतनराधमान्षट् २७ सहायब
धनाह्यर्थाःसहायाश्चार्थबंधनाः अन्योन्यबंधनावेतौविनान्योन्यनसिध्यतः २८
उत्पाद्यपुत्राननृणांश्चकृत्वावृत्तिंचतेभ्योनुविधायकांचित् स्थानेकुमारीःप्रति
पाद्यसर्वाअरण्यसंस्थोथमुनिर्बुभूषेत् २९ ॥

णार्थनापहः तेचदारहंश्चैवषडेतेआततायिनइतिप्रसिद्धः अतिप्रमादंसदाव्यग्रं विसृष्टरागंस =

क्तस्नेहंपटुमानिनंकुशलंमन्यं २७ एवंनिर्गुणानांस्वपुत्राणांपक्षपातेनसगुणान्पांडुपुत्रान् ॥

मात्यजेत्युक्तेसेप्रतिसर्वेषामेकमत्येनाभ्युदयप्रसाध्यस्वहितमेवकुर्विताहसहायेत्यादिना २८ ८३

मंत्रस्थः बहुकर्तृकत्वेन मिश्रो मंत्रो यस्य तादृशस्य कर्णादि महायवतो राज्ञो निह्नवं मंत्रस्य अपहारं न गच्छे
त् सर्वः बहुकर्तृकत्वेन मिश्रो मंत्रो यस्य तादृशस्य सर्वैः सह विरोधापत्तेरिति भावः त्वयि बहूनां शास्त्रे स्वं हंता स्य सामीति नव
तत्वादृशाः ते मंत्रं न दूषयेन तैः सर्वैः सह विरोधापत्तेरिति भावः त्वयि बहूनां शास्त्रेस्त्रहंतास्य सामीति नवा
यात् किंतु मम किंचित्कार्यमस्तीति ब्रयदेशं व्याजं कृत्वा तादृशान्मंत्रादपसरेदेवेत्यर्थः २९ ह्रुणी
लज्जावान् सहियथोक्तं देशं अयमेषु पातयितुं न शक्तः कुर्योयमिति लोकापवादभयात् अद्भुतभूतिः

नच ब्रूयान्नास्य सामि त्वयी
न निह्नवं मंत्रगतस्य गच्छेत् संसृष्टमंत्रस्य कुसंगतस्य
तिसकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् २९ ह्रुणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः पुत्रो भ्राता विध ॥ २२ ॥
वा ल पुत्रा सेनाजीवी चोद्भुतभूतिरेव व्यवहारेषु वर्जनीयाः स्युरेते ३० अष्टौ गुणाः
पुरुषं दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च श्रुतं दमश्च पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथा
थाशक्तिकृतज्ञता च ३१ एतान् गुणांस्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रस
ह्य राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं सर्वान् गुणानेष गुणो विभर्ति ३२ गुणा दश स्नान
न शीलं भजंते बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः स्पर्शश्च गंधश्च विशुद्धता च श्रीः सौकुमार्यं

ह्रीकृताधिकारः एते व्यवहारे धनदानादौ वर्जनीयाः द्रव्यनाशभयात् एतेभ्यो न ग्राह्यं च प्रथमं णी
ह्रुणी लज्जावान् श्रेष्ठं दतिनिर्वंधेन याच्यमानः प्राणानेव जह्यात् एवमन्यत्राप्यूह्यं त्वमपि नाशभयात्
पुत्राय राज्यं मा देहीति भावः ३१ स्वरो ध्वनिः तस्य प्रशुद्धिः मंजुलता वर्णाः कादयः तेषां प्रशुद्धिः यथा
स्थानकरणं विस्पष्टमुच्चारणं स्पर्शः मृदुता सौकुमार्यं लावण्यं ३३ ॥
॥

म॰उ॰ टी॰ ६२ कृत्यानि परिसंख्याय साध्यासाध्यनिश्चयं कृत्वा तथा वृत्तिं भृत्यजीविकां आयव्ययानुरूपां कृत्वेत्यर्थः दु
ष्कराणि परराष्ट्रग्रहणादीनि २४ अनुकम्प्यो माहृष्णो वचनस्वीकारेणानुग्राह्य इति प्रार्थयते २५ प्रत्याह
प्रत्याख्यानं करोति प्रतिकूलं आज्ञाविरुद्धं वदतीति प्रतिकूलवादी २६ अस्तब्धं दर्पशून्यं अक्लीबं सा।

कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वाण्यायव्यये चानुरूपां च वृत्तिं संगृह्णीयादनुरूपान्
सहायान् सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि २४ अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः सर्वाणि
कार्याणि करोत्यतन्द्रीः वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः
२५ वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः प्रज्ञाभिमानी प्रति
कूलवादी त्याज्यः स तादृक् त्वरयैव भृत्यः २६ अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं सानु
क्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः अरोगजातीयमुदारवाक्यं दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नं
२७ न विश्वासाज्जातु परस्य गेहं गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले न चत्वरे निशि ति
ष्ठेन्निगूढो न राजकाम्यां योषितं प्रार्थयीत २८ ॥

मर्थ्यवंतं अदीर्घसूत्रं क्षिप्रकारिणं सानुक्रोशं सदयं श्लक्ष्णं मंजुलं अहार्यं अभेद्यं अरोगजा।
तीयं रोगलेशशून्यं उदारं युक्तियुक्तं महार्थं च वाक्यं यस्य तं दूतं श्रेष्ठं २७ विकाले सायंकाले
परस्य अविश्वस्तस्य गेहे न गच्छेत् प्रार्थयीत भोक्तुमिति शेषः २८ ॥ ६२

इदंद्यूतंनयुक्तमितिवचनंमयाउक्तमितिसंबंधः २० भक्तस्यसेवांकुर्वतः २२ अपूर्वंपरकीयं स्निग्धाहि स्नेहवं

सुलभाःपुरुषाराजन्सततंप्रियवादिनः अप्रियस्यतुपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः
१५ योहिधर्मंसमाश्रित्यहित्वाभर्तुःप्रियाप्रिये अप्रियाण्याहपथ्यानितेनराजास
हायवान् १६ त्यजेत्कुलार्थेपुरुषंग्रामस्यार्थेकुलंत्यजेत् ग्रामंजनपदस्यार्थेआ
त्मार्थेपृथिवीत्यजेत् १७ आपदर्थंधनंरक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि आत्मानंसततंर
क्षेद्दारैरपिधनैरपि १८ द्यूतमेतत्पुराकल्पेदृष्टंवैरकरंनृणां तस्माद्द्यूतंनसेवे
तहास्यार्थमपिबुद्धिमान् १९ उक्तंमयाद्यूतकालेपिराजन्नेवंयुक्तंवचनंप्रातिपेय
तदौषधंपथ्यमिवातुरस्यनरोचतेतववैचित्रवीर्य २० काकैरिमांश्चित्रबर्हान्म
यूरान्पराजयेथाःपांडवान्धार्तराष्ट्रैः हित्वासिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानःप्राप्तेका
लेशोचितात्वंनरेंद्र २१ यस्तातनक्रुध्यतिसर्वकालंभृत्यस्यभक्तस्यहितेरतस्य तस्मि
न्भृत्याभर्तरिविश्वसंतिनचैनमापत्सुपरित्यजंति २२ नभृत्यानांवृत्तिसंरोधनेन
बाह्यंधनंसंजिघृक्षेदपूर्वं त्यजंतिह्येनंचैवविरुद्धाःस्निग्धाह्यमात्याःपरिही
नभोगाः २३ ॥ तोपि २३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अभिमानः सर्वहरः स्मृक्तो अभिमानवतां मनुष्याणां यदि स्वल्पमेवायुरस्ति तर्हि त्यक्तो ऽप्यभिमाने तन्नी विष्यति
म-३. यदि बहु तर्हि क्षपित स्मिन्न मरिष्यतीत्याशयेनाह शतायुरिति ८ अत्यागः अकृष्टोपराधश्चौर्यादिर्येन
टी. नादिर्वा अत्याग इति पाठे बहुभोजितेत्यात्मविधित्सेति पोषणार्थस्य धाजः स न्निरूपं आत्मपोषणेच्छेत्य
६१ दस्परायणतेत्यर्थः ९ आयसाः खड्गाः भइमस्तेते एतेषां य सांत्यागेन तत्त्वयुक्ताः शतायुषो भवेति न्य

एतानाह ऽ॥ शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा नाप्नोत्यथ च तत् सर्वमायुः केनेह
हेतना ८ विदुर उ॰ अतिमानोतिवादश्च तथा ऽत्यागो नराधिप क्रोधश्चात्मविधि
त्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ९ एत एवायसास्तीक्ष्णाः कृन्तत्यायूंषि देहिनां एता
निमानवान् हन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तुते १० विश्वस्तस्यैति यो दारान् यश्चापि गुरुत
ल्पगः वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ११ आदेशकृद्वृत्तिहंता द्विजानां
प्रेषकश्च यः शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणः समाः एतैः समेत्य कर्तव्यं प्राय।
श्चित्तमिति श्रुतिः १२ गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्यः शेषान्नभोक्ता ह्यविहिंसकश्च
नानर्थकृत्याकुलितः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् १३

र्थः ११ वृषली शूद्रा द्विजस्यैवर्णिकः पानपः मद्यपः १२ आदेशकृत् ग्रामणीः प्रेषकः द्विजान् दा
स्ये नियोजयन् समेत्य संसृज्य यदि तत्र प्रतिमानादीन्न सजेत तर्हि तेषां षण्डब्रह्मत्रिहंतॄणां
संगमस्त्वयानकार्य इति भावः १३ गृहीतवाक्यः विद्यावान् नयवित् नीतिज्ञः वदान्यो दाता गृही
तवाग्यो नयविद्वदान्य इति पाठे मितभाषी अनिरस्तगुरुवचनः १४ ॥ १४ ६१

अभिजातः कुलीनः ४ श्वशुरः स्नुषयो वध्वा पुत्रभार्यया सह अवहासं परिहासं तत्पित्रादिभिरिवमन्यते
स एकादशः वध्वा स्नुषया भूतया अवसन्नभयो नष्टभयः वधूपित्रादिभिरापदि त्रातोपि तत्रैव मानं का
मयते यः स द्वादशो मूर्खः अन्ये तु वध्वा सह रतिं कुर्वन्नपि अभयो मानकामश्चेति व्याचख्युः तदि

यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी अश्रद्दधानाय च
यो ब्रवीति यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ४ वध्वावहासं श्वशुरो मन्यते यो वध्वा ।
वसन्नभयो मानकामः परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं स्त्रियं च यः परिवदतेतिवेल
५ यश्चापि लब्ध्वा न स्मरामीति वादी दत्त्वा च यः कत्थति याच्यमानः यश्चासतः
सत्वमुपानयीत एतान्नयन्ति निरयं पाशहस्ताः ६ यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य ।
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः मायाचारो मायया वर्तितव्यः साध्वाचारः साधु
ना प्रत्युपेयः ७ जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया
कामो ह्रियं वृत्तमनार्यसेवा क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ८ ॥

गीतत्वादुपेक्ष्यं परक्षेत्र इत्यनेन संगृहीतं च ५ दत्त्वा तीर्थे वा चादाने कृत्वा गर्हे याच्यमानः सन् कस्य
ते दानमकृत्वैव श्लाघते असतोऽदुष्टस्य सतत्त्वं साधुत्वं अथवा असतः मृषार्थस्य सतत्त्वं सत्यत्वं उपानयीत
समर्थयते स सप्तदशो मूर्खः ६ यस्मिन्निति साधुषु पापेऽप्येवं तथापि साधुना भवितव्यं इत्याशयः ७ जरेति

उद्योगपर्वणि टी॰ ५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
९०

मेढीभूतः स्तंभनिर्यापाशोपि पवितः संचारमाणानां बलीवर्दानामिव पुत्राणां पथ्येष्टप्रचारनिरोधकः २२
अन्तरं भेदं स्थापय पुत्रान्निवर्तय स्व २३ विदुरवाक्ये ३५ सप्तदशानूनां मेत्रानां सम्महो दानवेंद्रस्य धनुः
वर्षास्विंद्रधनुर्नाम्यं धूमज्योतिषोः संनिपातरूपत्वात् नामयितुमयोग्यं नमतः नामयतः
मरीचिनः मरीचिमतः सूर्यचंद्रादेः व्रीह्यादित्वात्मत्वर्थीय इनिः पादान् रश्मीन् आकाशहननादि

मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य त्वय्यधीनं कुरुकुलमाजमीढ पार्थान् बालान् वनवा
सप्रतप्तान् गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् २२ संधत्स्व त्वं कौरवान् पांडुपुत्रैर्मा तेंतरं
रिपवः प्रार्थयंतु सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेंद्र २३ इत्युद्यो
गपर्वणि प्रजागरे ३५ विदुर उ० सप्तदशेमान् राजेंद्र मनुः स्वायंभुवोब्रवीत्
वैचित्रवीर्य पुरुषान् आकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः १ दानवेंद्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोब्रवी
त् अथो मरीचिनः पादान् ग्राह्यान् गृह्णतस्तथा २ यश्चाशिष्यं शास्ति वै यश्च तुष्ये
द्यश्चातिवेलं भजते द्विषंतं स्त्रियश्च योरक्षति भद्रमस्तु ते यश्चायाच्यं याचते कत्थ

कं कार्यं कुर्वतोति मूढानित्यर्थः अशिष्यं शासन्नानर्हं दुर्योधनादिं यः शास्ति शिष्यन् अल्पलाभेनेति
शेषः द्विषंतं भजते स्वकार्यार्थमिति शेषः कार्यमेवाह भद्रमस्तु ते इति शत्रुसेवया स्त्रीरक्षया चयो
भद्रमस्त्विति तौ द्वौ मूर्खावित्यर्थः यः कत्थते किंचित्कृत्वा श्लाघते सः षष्ठो मर्त्यः २ ॥ ९०

यनवान्ननातरश्रुतंगुणीमनुष्यामंश्रामगृहीत्वाह अव्याधिजमिति कटुकंमरोचकं परुषंकृतंतीक्ष्णंछेद
कं उष्णंदुःखहृत्स्पर्शंयेयंरीलनीयंमन्युंदैन्यमन्युदैन्येकतोकुधीतिकोशात् अशाम्यशांतिंतमोप्राप्नुहि
६७ सतांपापाद्याधिमर्च्छतीत्युक्रमतस्तौद्वावपिनिंदतिफलानिपुत्रपश्वादीनि नानमिष्टानिष्टविवेकं

अव्याधिजंकटुकंशीर्षरोगिपापानुबंधंपरुषंतीक्ष्णमुष्णं सतांपेयंयनपिबंत्यसं।
तोमन्युंमहाराजपिबप्रशाम्य ६७ रोगार्दितानफलान्याद्रियंतेनवैलभंतेविष
येतत्तत्वं दुःखोपेतारोगिणोनित्यमेवनबुध्यंतेधनयोगान्नसौख्यं ६८ पुराह्युक्तं
नाकरोस्त्वंवचोमेद्यूतेजितांद्रौपदींप्रेक्ष्यराजन् दुर्योधनंवारयेत्यक्षवत्यांकितं
वत्वंपंडितावर्जयंति ६९ नतद्बलंयन्मृदुनाविरुध्येत्सूक्ष्मोधर्मस्तरसासेवितं।
व्यः प्रध्वंसिनीक्रूरसमाहिताश्रीर्मृदुप्रौढागच्छतिपुत्रपौत्रान् ७० धार्तराष्ट्राः।
पांडवान्पालयंतुपांडोः सुतास्तवपुत्रांश्चपांतु एकारिमित्राःकुरवोह्येककार्याजी
वंतुराजन्सुखिनःसमृद्धाः ७१ ॥

पित्तोपहतरसनत्वात् एवंसर्वत्रभोग्यःस्याद्विसंगः धनादिजंसुखंलब्धमपिनबुध्यंतेअतःसं
तापजागरादिद्वारारोगोत्पादकंत्यजेत्यर्थः ६८ कितवत्वंद्यूतप्रियत्वं ६९ मृदुनासहिष्णुना धर्मं
दायविभागाख्यंक्रूरेत्यत्रसमाहिता मृदुनायुधिष्ठिरेणप्रौढासती ७१ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰
टी॰
८९

अन्येतुज्ञातयोनपांडवास्तस्मात्त्वामाहधूमायंतीति व्यपेतानिदूरस्थभूतानि ५९ ब्राह्मणादिसाहचर्यात्
ज्ञातयोप्यत्रयुद्धार्थिनएवग्राह्याःतादृशांश्चपांडवान्जिघांसतःपतिष्यंत्येवेत्यर्थः ६० एककः

धूमायंतेव्यपेतानिज्वलंतिसहितानिच धृतराष्ट्रोल्मुकानीवज्ञातयोभरतर्षभ ५९
ब्राह्मणेषुचयेशूराःस्त्रीषुज्ञातिषुगोषुच वृंतादिवफलंपक्वंधृतराष्ट्रपतंतिते ६०
महानप्येककोवृक्षोबलवान्सुप्रतिष्ठितः प्रसह्यएववातेनसस्कंधोमर्दितुंक्ष
णात् ६१ अथयेसहितावृक्षाःसंघशःसुप्रतिष्ठिताः तेहिशीघ्रतमान्वातान्सह
तेन्योन्यसंश्रयात् ६२ एवंमनुष्यमप्येकंगुणैरपिसमन्वितं शक्यंद्विषंतोमन्य
तेवायुर्द्रुममिवैककं ६३ अन्योन्यसमुपष्टंभादन्योन्यापाश्रयेणचज्ञातयः संप्रव
र्धंतेसरसीवोत्पलान्युत ६४ अवध्याब्राह्मणागावोज्ञातयःशिशवःस्त्रियः येषां
चान्नानिभुंजीतयेचस्युःशरणागताः ६५ नमनुष्येगुणःकश्चिद्राजन्सधनता
मृते अनातुरत्वाद्भद्रंतेमृतकल्पाहिरोगिणः ६६ ॥

एकाकीप्रसह्यःशक्यः ६१ ६५ सधनतांऋतेविना अनातुरत्वात्ऋतेचभद्रंतेस्त्वित्याशीर्वचनमात्रव ८९
सूचनार्थं ६६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

तस्मांते स्वधीतादीनां कर्मणां मंते नाशोस्त्वं परमानंदं विंदते जगत्कारणदर्शनादेव सकलकर्मनाशोस्तीत्यक्का
रणश्रुतेः प्रातिनीत्यर्थः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे परो हिरण्यगर्भः वरो नीचोयस्मात्कार
णात्तस्मिन् दृष्टे च सति ५२ तदन्यतः स्वरूपमेव माह स्वास्तीर्णानीति भिन्नाः भेददृष्टिमंतः द्वितीयाद्वै
भयं भवतीति श्रुतेः द्वैतं तत्तज्ञातः प्रच्युताः इत्यर्थः परे भिन्नाः ज्ञातिभेदवंतः ५४ प्रशममक्रोधं ५५ योगः स्व

स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः तपसश्च सुतप्तस्य तस्यांते सुखमेधते ५२
स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना न वै भिन्ना जातु निद्रां लभंते न स्त्रीषु राजन् रतिमाप्नु
वंति न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ५४ न वै भिन्ना जातु चरंति धर्मं न वै सुखं प्राप्नुवंतीह
भिन्नाः न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवंति न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयंति ५५ न वै तेषां स्वदते प
थ्यमुक्तं योगक्षेमं कल्पते नैव तेषां भिन्नानां वै मनुजेंद्र परायणं न विद्यते किंचिदन्य
द्विनाशात् ५६ संपन्नं गोषु संभाव्यं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः संभाव्यं चापलं स्त्रीषु संभा
व्यं ज्ञातितो भयं ५७ तंतवोप्यायिता नित्यं तंतवो बहुलाः समाः बहून् बहुत्वादायासा
न् सहंतीत्युपमा सतां ५८ ॥ लब्धलाभः देमं लब्धपरिपालनं ततः भयं न कल्पते न युज्यते ५६
तदेवाहं संपन्नमिति संपन्नं क्षीरादि संपत्तिः ५७ तंतवः ऊर्णातंतवः पांडवाः आप्यायिताः त्वयैव संवर्द्धिताः
पूर्वं नृपमार्षं तंतवः सूत्राणि बालाः इत्यर्थः बहुलाः समा बहून् संवत्सरान् बहुत्वात् बहूनामन्येषां च क्ले
शानां बहुत्वात् वने आयासान् सहंतीत्यतः सतां उपमा भवंति पांडवा इव संतः इति लोके वदंति अतः स
न्नमाः पांडवास्त्वया न वंचनीया इति भावः ५८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ षट्मनसासहश्रोत्रादीनिपंच स्रवतेस्वार्थात्भ्रष्पति ततोविषयसेवनात् ४७ तनुःशरीरमभिव्यक्ति
टी॰ स्यानकाष्टतत्रहृष्टोनभिव्यक्तः शिखीअग्निस्तथायंराजाधर्मेणहृष्टः तत्रनासूत्रेणधर्मेणवाहृष्टः
८८ ४८ उद्विग्नंभीतंचलितंच अनुद्विग्नमभयमचलपदंपदनीयंप्राप्यंब्रह्म ४९ तस्मात्सिसाधनान्येवा
ह नान्यत्रेति विद्याध्ययनजातपःस्वधर्माचरणोत्थंतल्लोभीतत्पदंप्राप्तुमनर्हइतिभावः शांतिकला

वलान्निहीमानिषडिंद्रियाणितेषांयद्यद्वहतेयत्रयत्र ततस्ततःस्रवतेबुद्धिरस्यछि
द्रोयदकुंभादिवनित्यमेभः ४७ धनान्ताद्र॰ तनुरुहःशिखीराजामिथ्याप्रचरितो
मया मंदानाममपुत्राणांपुष्टेनांतकरिष्यति ४८ नित्योद्विग्नमिदंसर्वंनित्योद्वि
ग्नमिदंमनः यत्तत्पदमनुद्विग्नंतन्मेवदमहामते ४९ विदुर उ॰ नान्यत्रविद्यात
पसोर्नान्यत्रेंद्रियनिग्रहात् नान्यत्रलोभसंत्यागाच्छांतिंपश्यामितेनघ ५० बुध्या
भयंप्रणुदतितपसाविंदतेमहत् गुरुशुश्रूषयाज्ञानंशांतिंयोगेनविंदति ५१ अ
नाश्रितादानपुण्यंवेदपुण्यमनाश्रिताः रागद्वेषविनिर्मुक्ताविचरंतीहमोक्षिणः
५२ ॥

णं ५० बुध्याआत्मज्ञानेनभयंसंसारं विंदतेमहत्सद्गुरुशास्त्रादिकंलभतेततोगुरुशुश्रूषया॰
ज्ञानंग्रंथजं योगेनसर्ववृत्तिनिरोधेनशांति ५१ शांतिप्राप्तौसर्वंतच्छमित्याहनाश्रिताइ ८८
तिदानजंपुण्यंतत्फलंस्वर्गादीत्यर्थः अनाश्रिताःनाश्रयंतेतच्छन्नानस ५२ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

समभिवर्तंतेसम्यगाभितएववर्तंतेनतत्स्पृशंति समंनिवर्तंतइत्यपिपठंति ३९ अग्रेमेत्रः४. मित्राणांहिताये
तिशेषः ४१ अनर्थयन्प्रार्थनाभ्नन्मः लव्वस्तुमित्राणांसारफल्गुत्वेजानातीत्यतः सकार्यार्थीवणिकृत

वलवित्तमनात्मानमिंद्रियाणांवशानुगं अर्थाः समभिवर्त्तंतेहंसाः शुष्कंसरोयथा
३९ अकस्मादेवकुप्यंतिप्रसीदंत्यनिमित्ततः शीलमेतदसाधूनामभ्रंपारिप्लवंय
था ४० सत्कृताश्चकृतार्थाश्चमित्राणांनभवंतिये तान्मृतानपिक्रव्यादाः कृत
घ्नान्नोपभुंजते ४१ अर्चयेदेवमित्राणिसतिवासतिवाधने नानर्थयन्प्रजाना
तिमित्राणांसारफल्गुतां ४२ संतापाद्भ्रश्यतेरूपंसंतापाद्भ्रश्यतेबलं संतापाद्भ्र
श्यतेज्ञानंसंतापाद्व्याधिमर्हति ४३ अनवाप्यंचशोकेनशरीरंचोपतप्यते अमित्रा
श्चप्रहृष्यंतिमास्मशोकेमनःकृथाः ४४ पुनर्नरोम्रियतेजायतेचपुनर्नरोहीय
तेवर्धतेच पुनर्नरोयाचतियाच्यतेचपुनर्नरःशोचतिशोच्यतेच ४५ सुखंचदुः
खंचभवाभवौचलाभालाभौमरणंजीवितंच पर्यायशःसर्वमेतेस्पृशंतितस्माद्धी
रोनचहृष्येन्नशोचेत ४६ ॥

स्योनतमित्रं ४२ संतापात् इष्टवियोगजातशोकात् ४३ अनवाप्यं
नप्राप्यंशोकेनशोकमात्रेणइष्टमितिशेषः ४४ दुःखादेरागमायायित्वादपिनशोकादिकंकर्तव्यमित्याह

॥ श्री महाभारत [illegible] ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

प्रसंगादुत्तलक्षणमाह यश्चेति न इति प्रश्नच्छेदस्यादेशश्चतुष्टयं ततः स इति पाठेतत्त्रयमेवतु निर्वपेत्
कुर्यात् पितृनिति पाठेनो निषेधार्थः १२ नोच्छिद्यंते किं त्वतिथीनुपगच्छंत्येव १३ सत्कृति सत्कारे
कर्त्तव्यपदृत्तानि तृणादीनि १४ युक्ताः स्यंदनवदविकलाः १५ प्रकृतमाहुननु दितितवतत्प्राकाकुलस्य

यश्चनोब्राह्मणानुह्मायश्चनोब्राह्मणानृह्विषेत् ततः समस्मितिंगच्छेत् यश्चनोनिर्वपे
त्कृषिं १२ तृणानिभूमिरुदकंवाकचतुर्थीचसूनृता सतामेतानिगेहेषुनोच्छिद्यंतेक
दाचन १३ श्रद्धयापरयाराजन्नुपनीतानिसत्कृतिं प्रवृत्तानिमहाप्राज्ञधर्मिणांपुण्यक
र्मिणां १४ सूक्ष्मोपिभारंनृपतेस्यंदनोवैप्राक्तोवोढुंनतथान्येमहौजाः एवंयुक्ताभारस
हाभवंतिमहाकुलीनानतथान्येमनुष्याः १५ नतन्मित्रंयस्यकोपाद्बिभेतियद्वामित्रं
शंकितेनोपचर्यं यस्मिन्मित्रेपितरीवाश्वसीततद्वैमित्रंसंगतानीतराणि १६ यःकश्चि
दप्यसंबद्धोमित्रभावेनवर्ततेसएवबंधुस्तन्मित्रंसागतिस्तत्परायणं १७ चलचि
त्तस्यवैपुंसोवृद्धाननुपसेवतः पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवोमित्रसंग्रहः १८ ॥

मत्यपिमित्रत्वबुद्धिर्नास्तीतिभावः संगतानिसंबंधमात्राणि १६ मूर्खस्यतद्धर्योपधनादेः कुलशीला
दिभिरसंबद्धोपिकर्णादिर्मित्रभावेनाऽस्तीत्याशयेनाह य इति बंधुः संबंधी मित्रं उपकारकृत् १७
पारिप्लवमतेः स्थूलबुद्धेः १८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

नव्ययतेनचलति नयोनिःमित्रादयोपियेषांदोषेणनव्यथंतेकिंतगुणैरेवतुष्यंति २४ २५ परिभवा
नाडनात्परिवादात्तुनिंदातः २६ गोभिर्वाग्भिःविद्ययेत्यर्थःपुरुषतःमनुष्यैःअर्थतःधनैश्चसमु

येषांनवृत्तंव्यथतेनयोनिर्हृत्तप्रमादेनचरंतिधर्मं येकीर्तिमिच्छंतिकुलेविशि
ष्टांत्यजंतानृतानिमहाकुलानि २४ अनिज्ययाकुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेनच
कुलान्यकुलतांयांतिब्राह्मणातिक्रमेणच २५ ब्राह्मणानांपरिभवात्परिवाद
च्चभारत कुलान्यकुलतांयांतिन्यासापहरणेनच २६ कुलानिसमुपेतानिगो
भिःपुरुषतोर्थतः कुलसंख्यांचगच्छंतियानिहीनानिवृत्ततः २७ वृत्ततस्त्व
विहीनानिकुलान्यल्पधनान्यपि कुलसंख्यांचगच्छंतिकर्षंतिचमहद्यशः २८
वृत्तंयत्नेनसंरक्षेद्वित्तमेतिचयातिच अक्षीणोवृत्ततःक्षीणोवृत्ततस्तुहतोहतः
२९ गोभिःपशुभिरश्वैश्चकृष्याचसुसमृद्धया कुलानिनप्ररोहंतियानिहीना
निवृत्ततः ३० मानःकुलेवैरकृत्तुकश्चिदस्तुराजामात्योमापरस्वापहारीमित्र
द्रोहीनैकृतिकोनृतीवापूर्वाशीवापितृदेवातिथिभ्यः ३१ ॥

पेतानिकुलसंख्यांकुलेषुसंगणनां २७ वृत्ततःधर्मेणकर्षंतिआहरंति २८ २९ गोभिर्विद्याभिः
नैकृतिकःकपटी वैरकृद्दायादःकुलघ्नाइत्यर्थः ३१ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

॰३॰
टी॰
८६

उपहतोगदयाघोषयात्रायांगंधर्वैस्ताडितः अभिशप्तः अभितःशास्त्रैर्विहीनः मन्युवशात्क्रोधवशा।
त्नावर्त्ततेनकृतज्ञोभवतियतःकृतघ्नःपांडवैस्तदामोचितोपितदुपकारंहंत्येवएताःकलाःचितस्य
नयः अधमस्यैव १८ अधमलक्षणमाह नेतिपरेभ्यःगुरुभ्यःआत्मन्येवशंकितःविश्वासहीनः १९

दुःशासनस्तूपहतोभिशस्तोनावर्त्ततेमन्युवशात्कृतघ्नः नकस्यचिन्मित्रम
थोदुरात्माकलाश्चैताअधमस्येहपुंसः १८ नश्रद्दधातिकल्याणंपरेभ्योप्यात्म।
शंकितः निराकरोतिमित्राणियोवैसोधमपूरुषः १९ उत्तमानेवसेवेतप्राप्त।
कालेतुमध्यमान् अधमांस्तुनसेवेतयइच्छेद्भूतिमात्मनः २० प्राप्नोतिवैवि
त्तमसद्बलेननित्योत्थानात्प्रज्ञयापौरुषेण नत्वेवसम्यग्लभतेप्रशंसांनवृत्तमा
प्नोतिमहाकुलानां २१ धृतराष्ट्रउ॰ महाकुलेभ्यःस्पृहयंतिदेवाअथधर्मार्थनित्याश्च
बहुश्रुताश्च पृच्छामित्वांविदुरप्रश्नमेतंभवंतिवैकानिमहाकुलानि २२ वि
दुरउ॰ तपोदमोब्रह्मवित्त्वंवितानाःपुण्याविवाहाःसततान्नदानं येष्वेवैतेसप्तगु
णावर्तन्तिसम्यग्वृत्तास्तानिमहाकुलानि २३ ॥

२० २१ कुलेभ्यइतिस्पृहेरीप्सितइति
कर्मणिचतुर्थी २२ तपःकृच्छ्रचांद्रायणादिदमइंद्रियजयः ब्रह्मवित्त्वंब्राह्मणस्यधनंवेदाध्ययने
वितानायज्ञकर्माणिसम्यग्वृत्तास्त्वयेतानिक्लीवत्वंविधेयापेक्षयामहाकुलानिविहि २३ ॥ ८६

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अव्याहृतं मौनं ततो पि श्रेयः सत्यवचनं सत्यमपि प्रियं चेत्ततो पि श्रेयः तदपि धर्मादनपेतं चेत् श्रेष्ठतम
मित्यर्थः १२ तस्मात्सत्संगएवत्वयापिकर्त्तव्यइत्याशयेनाह यादृशैरिति १३ यतोयतइति यथा स्वप्ने
वाह्याद्विषयान्निवृत्तस्तज्जेनदुःखेनमुच्यतेएवंजाग्रतिस्वाप्नविषयजेनसुषुप्तौसमाधौचसर्वतोनि

अव्याहृतं व्याहृतान्छ्रेयआहुः सत्यंवदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयं प्रियंवदेद्व्याहृतं तत्तृती
यं धर्म्यंवदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थं १२ यादृशैः संनिविशते यादृशांश्चोपसेवते या
दृगिच्छेच्चभवितुं तादृग्भवति पूरुषः १३ यतोयतोनिवर्तते ततस्ततोविमुच्य
ते निवर्तनाद्धिसर्वतोनवेत्तिदुःखमण्वपि १४ नजीयतेनानुजिगीषतेन्यान्न
वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च निंदाप्रशंसासुसमस्वभावोनशोचते हृष्यति नैवचा
यं १५ भावमिच्छतिसर्वस्यनाभावेकुरुतेमनः सत्यवादीमृदुर्दान्तोयःसउत्त
मपूरुषः १६ नानर्थकं सांत्वयतिप्रतिज्ञायददातिच रन्ध्रयराधेजानातियः
समध्यमपूरुषः १७ ॥

वृत्तोदुःखलेशमपिनभजतेऽतोनिवृत्तिरेवत्वयाकार्येतिभावः १४ अस्यामवस्थायांपुरुषस्य
नकिंचिद्दुःखादिकमस्तीत्याह नजीयतेनेति नानजिगीषतेइतिपाठेनापुरुषः १५ भावंक
ल्याणंअभावेअकल्याणे १६ अनर्थकंमिथ्यानसांत्वयति १७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

७ निर्ऋतिंअलक्ष्मींमृत्युंवा ८ वाणैःवाग्बाणैःदधातिपुष्णाति ९ त्वन्तुत्रःकृतवाचस्त्वमपितत्सं
म०३० गात्रात्हृष्टोभविष्यसीत्याह यदीतिरंगस्थनीलादेर्वर्णनीलनाम् १० प्रतिप्रोक्तोपिनवदेत्त्वा
टी०
८५

मर्माण्यस्थीनिहृदयंतथासून्क्रूरावाचोनिर्दहंतीहपुंसां तस्माद्वाचंरुषतींरूक्ष
रूपांधर्मारामोनित्यशोवर्जयीत ७ अरुंतुदंपरुषंरूक्षवाचंवाक्कंटकैर्वितुदं
तंमनुष्यान् विद्यादलक्ष्मीकतमंजनानांमुखेनिबद्धांनिर्ऋतिंवैवहंत ८ पर
श्चेदेनमभिविध्येतवाणैर्भृशंसुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः सविध्यमानोप्यतिदह्य
मानोविद्यात्कविःसुकृतंमेदधाति ९ यदिसंतंसेवतियद्यसंतंतपस्विनंयदि
वास्तेनमेव वासोयथारंगवशंप्रयातितथासतेषांवशमभ्युपैति १० अतिवा
दंनप्रवदेन्नवादयेद्योनाहतःप्रतिहन्यान्नघातयेत् हंतुश्चयोनेच्छतिपापकं
वैतस्मैदेवाःस्पृहयंत्यागताय ११ ॥

दयेद्वा अनाहतोनैवप्रतिहन्यात् आसहतोपिपापकंहंतारंयदिहंतुंनेच्छेत्सदेवानामपिस्पृ ८५
ष्टोभवतीत्यर्थः ११ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

श्रुतमात्रं लिंगेनज्ञातुं काव्यां विद्वत्तमाभिध्यायिनीं २ मेमयासंश्रुतं गुरुभ्यः इतिशेषः तदेवाह धृतिरिति
धृतिः दुःखेष्वभिन्नत्वेप्यवैकल्यं दमः सर्वेंद्रियजयः सत्यधर्मा ब्रह्मप्रापका धर्माः धारणाध्यानसमाधयः
तेषामनुवृत्तिरविच्छेदः तेषु ग्रंथिं चिज्जडयोरात्मांतःकरणयोरेकलोलीभावं विनीय तयोः पृथक्क
रणेन शिथिलीकृत्य प्रियाप्रिये सुखदुःखे आत्मसमं आत्मसाम्यं नयीत प्रापयेत् प्रियाप्रियधर्मिणोः।

साध्याऊचुः साध्यादेवावयमेतेमहर्षेदृष्ट्वाभवंतंनशक्नुमोनुमातुं श्रुतेनधीरो
बुद्धिमांस्त्वंमतोनःकाव्यांवाचंवक्तुमर्हस्युदारां २ हंसउवाच एतत्कार्यममराः
संश्रुतंमेधृतिःशमःसत्यधर्मानुवृत्तिः ग्रंथिंविनीयहृदयस्यसर्वंप्रियाप्रिये।
चात्मसमंनयीत ३ आक्रुश्यमानोनाक्रोशेन्मन्युरेवतितिक्षतः आक्रोष्टारंनि
र्दहतिसुकृतंचास्यविंदति ४ नाक्रोशीस्यान्नावमानीपरस्यमित्रद्रोहीनोतनी
चोपसेवी नचाभिमानीनचहीनवृत्तोरूक्षांवाचंरुषतींवर्जयीत ५ ॥

तःकरणस्यात्मन्यध्यस्तस्याधिष्ठाने प्रलये सति तयोरपि तत्रैवलयइत्यर्थः यथारज्ज्वांरज्जुसर्पे
लीनेसतिभीषणत्वादयोपितत्रैवलीयंते ३ नाक्रोशेत् नशपेत् यतस्तितिक्षतोमन्युःक्रो
धएवआक्रोष्टारंदहति ४ रुषतींरोषवतींपाठांतरेरुशतींदाहिकांवा ५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म.उ. शूराः पांडवाः सर्वत्र स्ववर्णाभाज इति भावः बुद्धिरेव येषां फलसिद्धौ साधनं तानि बुद्धिश्रेष्टानि प्रशस्तत
टी. मा विकर्माणि बाहुमध्यानि बाहुबलसाध्यानि मध्यानि ७४ जंघेति गोपनीयत्वं लक्ष्यते तेन क
८४ पटसाध्यानि जघन्यानि नीचानि येषां सिद्धौ स्वशिरसि भारः संकटं पतति तानि नीचतराणि

अस्वक्षतविषयस्य यस्य जानानि सेवितं बुद्धिश्रेष्टानि कर्माणि बाहुम
ध्यानि भारत ७४ तानि जंघाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च दुर्योध
नेप्यशकुनौ मूढे दुःशासने तथा ७५ कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूमि
मिच्छसि सर्वैर्गुणैरुपेतास्तु पांडवा भरतर्षभ ७६ पितृवत्त्वयि वर्तंते ते
षु वर्तस्व पुत्रवत् इत्युद्योगपर्वणि प्रजागरे विदुरवाक्ये ३५ विदुर उ
अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चे
ति नः श्रुतं १ चरंतं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतं साध्या देवा महा
प्राज्ञं पर्यपृच्छंत वै पुरा २ ॥

७५ तत्रांत्यहयवंतो दुर्योधनादय इति मत्वा प्राह दुर्योधन इति ७६ इति विदुरवाक्ये ३५ ॥ ८४
अत्रैवेति हंसरूपेण परिव्राजकरूपेण २ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

नक्रुद्धं समस्तं पदं सर्वं वाची आगमयति आनयति ६५ ६६ वर्षादूत्पन्नसंयोगे द्वितीया ६७ गत।
पादं प्राप्तं तत्त्वपरिपाक सर्वं कर्मत्वं ज्ञानं कुर्वति अन्यायेन च सर्वं लिप्संति तत्तद्विपरीतमेवेत्याह

नक्रुद्धं महदाप्नोति सर्वत्र च विरोचते प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पंडितः ६५
प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुं दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसे
त् ६६ अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सु
खं वसेत् ६७ यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् जीर्णमन्नं प्रशंसंति भार्यां
च गतयौवनां ६८ शूरं विजितसंग्रामं गतपारं तपस्विनं धनेनाधर्मलब्धेन य
च्छिद्रमपिधीयते असंवृतं तद्भवति ततोन्यदवदीर्यते ६९ गुरुरात्मवतां शास्ता
शास्ता राजा दुरात्मनां ७० अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ऋषीणां
च नदीनां च कुलानां च महात्मनां ७१ प्रभवो नाधिगंतव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च
द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ७२ क्षत्रियः शीलभाग्राजंश्चिरं पाल
यते महीं सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वंति पुरुषास्त्रयः ७३ ॥

धनेति ६९ आत्मवतां जितचित्तानां ७० प्रच्छन्नपापो दुर्योधनः ७१ प्रभवः माहात्म्यं नाधिगंतव्यः
नाधिगंतुं शक्यानंतत्वात् ज्ञातिष्वनार्जवी दुर्योधनः ७२ ७३ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०३० टी० ८३ रूपंविनयमुद्राःश्रुतंअध्ययनं विद्यादेवताद्युपासनंचित्रभाष्यंयुक्तियुक्तंवचनं दशामंसर्गजागुणाइति
पाठेतद्युक्तैः सहसंसंगेकृतेएतेजायंतेतेनसत्संगःकर्तव्यइतिभावः ५८ पापकीर्तिःकलंकित्वेनअ

सत्यंरूपंश्रुतंविद्याकौल्यंशीलंबलंधनं शौर्यंचचित्रभाष्यंचदशेमेस्वर्गयोनयः
५८ पापंकुर्वन्पापकीर्तिःपापमेवाश्नुतेफलं पुण्यंकुर्वन्पुण्यकीर्तिःपुण्यमत्यंत
मश्नुते ५९ तस्मात्पापंनकुर्वीतपुरुषःसंशितव्रतः पापंप्रज्ञांनाशयतिक्रिय
माणंपुनःपुनः ६० नष्टप्रज्ञःपापमेवनित्यमारभतेनरः पुण्यंप्रज्ञांवर्धयतिक्रि
यमाणंपुनःपुनः ६१ वृद्धप्रज्ञःपुण्यमेवनित्यमारभतेनरः पुण्यंकुर्वन्पुण्य
कीर्तिःपुण्यंस्थानंस्मगच्छति ६२ तस्मात्पुण्यंनिषेवेतपुरुषःसुसमाहितः अ
सूयकोदंदशूकोनिष्ठुरोवैरकृच्छठः ६३ सकृच्छ्रंमहदाप्नोतिनचिरात्पापमाच
रन् अनसूयःकृतप्रज्ञःशोभनान्याचरन्सदा ६४ ॥

सिद्धः ५९ ६० ६१ दंदशूकोमर्मच्छेत्तानिष्ठुरःअप्रियवाक् नचिरात्शीघ्रं ६३ ६४ ॥ ८३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अष्टाविति राज्ञा पुरस्कृतं पुरुषं प्रज्ञादयो हठादनुसरंतीति श्लोकद्वयार्थः ५१ एषगुणो राजसत्कारः वि
भाति भासयति कर्णादिषु सत्कृतेषु आगंतुका एते गुणाः संति न स्वाभाविकाः अतो नोपयोग्यास्संतइ।

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च पराक्रमश्चाबहुभाषि
ता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ५१ एतान् गुणांस्तात महानुभावानेको गुणः
संश्रयते प्रसह्य राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं सर्वान् गुणानेष गुणो विभाति ५२ अष्टौ
नृपेमानि मनुष्यलोके स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भि
श्चत्वारि चैषामनुयांति संतः ५३ यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च चत्वार्येतान्यन्ववेतानि
सद्भिः दमः सत्यमार्जवमानृशंस्यं चत्वार्येतान्यनुयांति संतः ५४ इज्याध्यय
नदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा अलोभ इति मार्गोयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ५५
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दंभार्थमपि सेव्यते उत्तरश्च चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति
५६ न सा सभा यत्र न संति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदंति धर्मं नासौ धर्मो यत्र न स
त्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेनाभ्युपेतं ५७ ॥

तिभावः ५२ इमानि वक्ष्यमाणानि अन्ववेतानि नित्यसंबद्धानि अनुयांति कालेन भजंतीति ५३ ५५
तवेति अस्त्यपि दमादौ दंभार्थ्यं यज्ञादिसंभवात् ५६ ॥ ५७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म. उ.
टी.
८२

काकः काकवत्त्ततोदकर्त्तानेन दुःखितस्यापि दुःखप्रदः नास्तिकः परलोकादिद्वेषी ४६ स्रुवप्रग्रहणः श्रा
जकीयवृत्तिबलेन सर्वेभ्यो वर्णेभ्यः स्रुवेण धान्यादिकमादत्ते वाचीग्राहक इति भाषायां प्रसिद्धः आ
मपुरोहित इत्यन्ये व्रात्यः प्रतीतोपानयनकालः पतितसावित्रीको वा कीनाशः कर्षकः आत्मवानपि स
मर्थोपि यो रक्षेत्युक्तो हिंस्यात् एतेषां यदयं तत्तत्रेषु दृष्टं ४७ तृणोल्कया तृणज्वालया जातरूपं रे

भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वे
दनिंदकः ४६ स्रुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चात्मवानपि रक्षेत्युक्तश्च यो।
हिंस्यात्सर्वे ब्रह्महभिः समाः ४७ तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं वृत्तेन भद्रो व्यव
हारेण साधुः शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ४८
जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया क्रोधः श्रियं शीलम
नार्यसेवा ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः ४९ श्रीर्मंगलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्सं।
प्रवर्द्धते दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ५० ॥

पवहल्लस्त्वायते एवं प्रकारे सति भद्रो वृषः धर्मः इति यावत् वृत्तेन शीलेन सोस्ति नास्तीति ज्ञायते व्यवहारे
ण अहिंसादिप्रधानेन कृच्छ्रेषु दुर्भिक्षादिसंकटेषु त्वस्तत्रेषु धर्मः साधुत्वं च नास्तीत्यर्थः ४८ जरेति
त्वस्तत्रेभिमानदोषोस्ति ४९ श्रीरिति दाक्ष्यं शीघ्रकारित्वं त्वयि संयमाभावान्न श्रीः स्यास्यति ५० ॥ ८२

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

४२ सामुद्रिकं हस्तरेखादिपरीतकं वाणिजं चोरपूर्वं पूर्वं चोरः पश्चाद्वाणिग्भूतः तं कूटतुलावंतं शलाकधू
र्तं शलाकया पाशकादिना वा शकुनादिकमुक्त्वा यो न्यानं वंचयति तं अरिं विपरीतसाहसभयात् मित्रं पदीत
कारणमविश्वासात् कुशीलवं कुत्सितशीलं वा तिग्रनसरतो तितं नर्तकीदासं विरोन्मत्तादिकं वा तवत
कूटद्यूतकारी शकुनिः कुशीलवप्रमाणं ४२ सत्कर्मद्वारापितस्य साधुत्वेन मंतव्यमित्याह मानेति

न देवा ... इमादाय रत्ते ति पशुपालवत् यं तरतितमिच्छंति तु ग्रासं विभजेति तं
४९ यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यंते ना
त्र संशयः ४८ नैनं छंदांसि वृजिनात्तारयंति मायाविनं माययावर्तमानं नीडेष्वा
कृताः शकुंता इव जातपक्षाश्छंदांस्येनं प्रजहत्यंतकाले ४९ मद्यपानं कलहं पूगवैरं भार्या
पत्योरंतरं ज्ञातिभेदं राजद्विष्टं स्त्रीपुंसयोर्विवादं वर्ज्यान्याहुर्यश्च पंथाः प्रदुष्टः
४२ सामुद्रिकं वाणिजं चोरपूर्वं शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च अरिं च मित्रं च कु
शीलवं च नैतान्साक्ष्ये त्वधिकुर्वीत सप्त ४२ मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं माने
नाधीतमुत मानयज्ञः एतानि चत्वार्यभयंकराणि भयं प्रयच्छंत्ययथाकृतानि
४४ अगारदाही गरदः कुंडाशी सोमविक्रयी पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदा

मानः लोकेषु उत्कर्षः तदर्थान्यग्निहोत्रादीनि पदानीत्यर्थः मौनं ध्यानं ४४ कुंडाशी भग्नभक्तः जीवति
भर्त्तरि जारजातः कुंडः तेन सोमविक्रयी प्रसिद्धः पर्वकारः शरकृत आयुधमात्रकर्तेत्यर्थः सूचीसूच
कोनतत्रादीनां परदोषाणां च ज्योतिषिकः पिशुनो वा ४५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ पंचपूर्वजानपश्यन्‌तेप्रजादिपस्वार्थमन्‌तेउक्तेसतिहंहंतिनाशयतिपरलोकात्‌च्यावयति एवमुक्तेरत्र १२
टी॰ भूमित्वल्पाकेशिनीतदर्थंप्रन्‌तंभूम्यन्‌ते १३ ओगिराः सुधन्वनः पितात्वततत्वनः १४ १६ पादप्रक्षालनेह
८१

पंचपश्यन्‌तेहंतिदशहंतिगवान्‌ते शतमश्वान्‌तेहंतिसहस्रंपुरुषान्‌ते १२ हंति
जातानजातांश्चहिरण्यार्थेन्‌तंवदन्‌ सर्वंभूम्यन्‌तेहंतिमास्मभूम्यन्‌तंवदी १३
प्रह्लादउ॰ मत्तःश्रेयानंगिरावैसुधन्वात्वद्विरोचन मातास्यश्रेयसीमातुस्तस्मात्वं
तेनवैजितः विरोचनसुधन्वायंप्राणानामीश्वरस्तव सुधन्वनपुनरिच्छामित्वयाद
त्तंविरोचनं १५ सुधन्वो॰ यद्धर्ममवृणीथास्त्वंनकामादन्‌तंवदीः पुनर्ददामितेपु
त्रंतस्मात्प्रह्लाददुर्लभम्‌ १६ तस्मात्प्रह्लादपुत्रस्तेमयादत्तोविरोचनः पादप्रक्षा
लनंकुर्यात्कुमार्याःसन्निधौमम १७ विदुरउ॰ तस्माद्राजेंद्रभूम्यर्थेनान्‌तंवक्तुम
र्हसि मागमःससुतामात्योनाशंपुत्रार्थमब्रुवन्‌ १८ ॥

रिडयापादधावनंकुमार्याःकेशि
न्याःविवाहेहिदंपत्योःपरस्परंहरिडयापादधावनंकुर्वतीतिप्रसिद्धं अस्यैवभार्याकेशिनीभवति
त्यर्थः १७ प्रकृतेआख्यायिकोपयोगमाह तस्मादिति अब्रुवनसत्यमितिशेषः १८ ॥ ८१

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२२ पीवरीपुष्टीकृता मधुपर्कार्थं उपकल्पिता २५ पथिएवेति प्रश्ननिर्णयेनैव तन्मा ग्रमितिभावः २६ २७ २८ दु
र्विवक्ता दुष्टविवेककर्ता प्रश्नस्याप्यवक्तेत्यर्थः किं वसेत् किं दुःखं प्राप्नुयात् २९ अधिविन्ना कृतसपत्नीका।

विरोचन उ० न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे प्रह्राद तमहं पृच्छामि मा प्रश्न।
मनृतं वदीः २४ प्रह्राद उ० उदकं मधुपर्कं वाप्यापनंतु सुधन्वने ब्रह्मन्नभ्यर्चनी।
योसि श्वेता गौः पीवरीकृता २५ सुधन्वोवाच उदकं मधुपर्कं च पथिष्वेवार्पितं।
मम प्रह्राद त्वं तु मे तथ्यं प्रश्नं प्रब्रूहि पृच्छतः २६ किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांस उताहो
स्विद्विरोचनः प्रह्राद उ० पुत्र एको मम ब्रह्मंस्त्वं च साक्षादिहास्थितः २७ तयोर्वि
वदतोः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् २८ सुधन्वोवाच गां प्रदद्यास्त्वौरसाय यद्वान्य।
न्स्यात् प्रियं धनं द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वाच्यं च मतिमंस्त्वया २९ प्रह्राद उ० अथ यो
नैव प्रब्रूयात् सत्यं वा यदि वानृतं एतत् सुधन्वन् पृच्छामि दुर्विवक्ता स्म किं वसेत्
३० सुधन्वो० यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः यां च भाराभितप्ताङ्गो दुर्वि
वक्ता स्म तां वसेत् ३१ नगरे प्रतिरुद्धः सन् बहिर्द्वारे बुभुक्षितः अमित्रान् भूयसः पश्ये
द्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ३२ ॥

स्त्री तां रात्रिं वसेत् तद्वत् दुःखं प्राप्नुयात् ३० नगरे इति प्रारणमल
भमानः क्षुधार्तः शत्रुभिर्वेष्टितश्च यत् दुःखं लभते सः अनृतसाक्षी वक्तापि लभते त्यर्थः ३१ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

उपासीनःसवतेत्र्यधःस्थितेतिपोषः १५ प्रश्नंप्राववोःकःश्रेष्ठइतिप्रायंयेविदुस्तान्पृच्छाव ७ २१ सह

सुधन्वो· पिताहित्तेसमासीनमुपासीतैवमामयः बालःसुखैधितोगेहेनत्वंकिंच
नवुध्यसे १६ विरोचनउ· हिरण्यंचगवाश्वंचयद्दिन्नमसुरेषुनः सुधन्वन्विपणी
तेनप्रश्नंपृच्छावयेविदुः १७ सुधन्वो· हिरण्यंचगवाश्वंचतवैवास्तुविरोचन
प्राणयोस्तुपणंकृत्वाप्रश्नंपृच्छावयेविदुः १८ विरोच· आवांउत्रगमिष्यावःप्रा
णयोर्विपणोकृते नत्वहंदेवेष्वहंस्यातानमनुष्येषुकर्हिचित् १९ सुधन्वोवाच
पितरंतेगमिष्यावःप्राणयोर्विपणोकृते पुत्रस्यापिसहेतोर्हिप्रह्लादोनान्नृतंव
देत् २० विदुरउ· एवंकृतपणौक्रुद्धौतत्राभिजग्मतुस्तदा विरोचनसुधन्वानौ
प्रह्लादोयत्रतिष्ठति २१ प्रह्लादउ· इमौतौसंप्रदृश्येतेयाभ्यांनचरितंसह आशी
विषाविवक्रुद्धावेकमार्गाविहागतौ २२ किंवैसहैवचरथोनपुराचरथःसह
विरोचनैतत्पृच्छामिकिंतेसख्यंसुधन्वना २३ ॥

नचरितंवैरात् २२ २३ ॥८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

९ इहस्थानेउपस्थानेमामुपस्थातंवांदैत्यब्राह्मणौअहंपश्येयं १० विरोचनेनसौवर्णपीठमयासह
उपवेष्टव्यतामितिप्रार्थितःसुधन्वाउवाचअन्वालभेस्पृशाम्येव हेमाह्लादएकत्वंत्वयासहसाम्यंउपस

विरोचनउ॰ प्राजापत्यास्तुवैश्रेष्ठावयंकेशिनिसत्तमाः अस्माकंखल्विमेलोकाः
केदेवाःकेद्विजातयः ९ केशिन्यु॰ इहैवावांप्रतीक्षावउपस्थानेविरोचन सुध
न्वाप्रातरागंतापश्येयंवांसमागतौ १० विरोचनउ॰ तथाभद्रेकरिष्यामियथात्वं
भीरुभाषसे सुधन्वानंचमांचैवप्रातर्द्रष्टासिसंगतौ ११ विदुरउ॰ अतीतायांच
शर्वर्यामुदितेसूर्यमंडले अथाजगामतंदेशंसुधन्वाराजसत्तम १२ विरोचनो
यत्रविभोकेशिन्यासहितःस्थितः समागतंद्विजंदृष्ट्वाकेशिनीभरतर्षभ प्रत्यु
त्थायासनंतस्मैपाद्यमर्घ्यंददौपुनः १३ सुधन्वाउ॰ अन्वालभेहिरण्मयंप्राह्ला
देत्वेवासनं एकत्वमुपसंपन्नोनत्वासेहंत्वयासह १४ विरोचनउ॰ तवार्हतेव
फलकंकूर्चंवाप्यथवाबृसी सुधन्वन्नत्वमर्होसिमयासहसमासनं १५ ॥

त्वश्चेत्भवेदहंगच्छेयमितिशेषः नतत्वयासहएकासनेआसेउपविशामि १४ फलकंकाष्ठपी
ठंकूर्चंवसीवर्णितदार्भमयंपीठंवातवअर्हतेयोग्यंभवति १५ ॥ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म·उ·
टी·
५९

ब्रूहि १ आर्जवंअवैषम्यं २ सुधन्वाब्राह्मणःपर्यंकंअधिरोहत्येवंत्वंनीचादैत्यःसन्किमर्थंनत्वम्याख्या

धृतराष्ट्रउवाच ब्रूहिभूयोमहाबुद्धेधर्मार्थसहितंवचः शृण्वतोनास्तिमेतृप्तिर्वि
चित्राणीहभाषसे १ विदुरउवाच सर्वतीर्थेषुवास्नानंसर्वभूतेषुचार्जवं उभे
त्वेतेसमेस्यातामार्जवंवाविशिष्यते २ आर्जवंप्रतिपद्यस्वपुत्रेषुसततंविभो इह
कीर्तिंपरांप्राप्यप्रेत्यस्वर्गमवाप्स्यसि ३ यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्यपुण्यालोकेषुगी
यते तावत्सपुरुषव्याघ्रस्वर्गलोकेमहीयते ४ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं
पुरातनं विरोचनस्यसंवादंकेशिन्यर्थेसुधन्वना ५ स्वयंवरेस्थिताकन्याके
शिनीनामनामतः रूपेणाप्रतिमाराजन्विशिष्टपतिकाम्यया ६ विरोचनोथदै
तेयस्तदातत्राजगामह प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्रदैत्येंद्रंप्राहकेशिनी ७ केशिन्युवाच
किंब्राह्मणाःस्विच्छ्रेयांसोदितिजाःस्विद्विरोचन अथकेनस्मपर्यंकंसुधन्वानाधि
रोहति ८ ॥

नंकरोषीतिभावः ७ ५ ८ ॥ ८ ॥ ५९

कर्णीकर्णाकृतिफलकोबाणः नालीकः नलिकयाप्रक्षिप्योबाणः निर्हरंतिनिःसारयंति ७९ नामर्म
स्वकिंतुमर्मस्वेव सभायांद्रौपदींप्रतिदुर्वचनंवदतोत्वत्पुत्राणामपराधः तेनमयोपगोस्तीतिभावः ८०
अवाचीनानिनीचकर्माणि ८१ ८२ शिष्यस्तेनत्वदाज्ञाकारोशासिताशास्तापृथिव्याः ८४ भागधेयात्राज्ञां

कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरंतिशरीरतः वाक्शल्यस्तुननिर्हर्तुंशक्योहृदि
शयोहिसः ७९ वाक्सायकावदनान्निष्पतंतियैराहतःशोचतिरात्र्यहानि पर
स्यनामर्मसुतेपतंतितान्पंडितोनावसृजेत्परेभ्यः ८० यस्मैदेवाःप्रयच्छंतिपु
रुषायपराभवं बुद्धिंतस्यापकर्षंतिसोवाचीनानिपश्यति ८१ बुद्धौकलुषभू
तायांविनाशेप्रत्युपस्थिते अनयोनयसंकाशोहृदयान्नापसर्पति ८२ सेयंबु
द्धिःपरीतातेपुत्राणांभरतर्षभ पांडवानांविरोधेननचैतानवबुध्यसे ८३ राजाल
क्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापियोभवेत् शिष्यस्तेशासितासोस्तुधृतराष्ट्रयुधिष्ठि
रः ८४ अतीवसर्वान्पुत्रांस्तेभागधेयपुरस्कृतः तेजसाप्रज्ञयाचैवयुक्तोधर्मार्थ
तत्ववित् ८५ अनुक्रोशादानृशंस्याद्योसौधर्मभृतांवरः गौरवात्तवराजेंद्रबहून्
क्लेशांस्तितिक्षति ८६ इत्युद्योगेपर्वणिप्रजागरे ३४ ॥

शेपुरस्कृतः मूर्धाभिषिक्तस्यपांडोः
पुत्रत्वात् अतएवाभूतसांपत्स्यतवपुत्रात्तेनराज्यार्हइत्यर्थः ८५ अनुक्रोशात्दयालुत्वात् आनृशंस्या

॥ मा० विदुरनीत ३८ उद्योगपर्व ८४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ पंचइंद्रियाणिपंचप्रयोजनानिश्रोत्रश्रवणादीनियेषांतान् उपततः उपथेनगच्छतः त्वंतअजितचित्त्वा
टी॰ तद्रुः संगाच्चापकृष्टोसीतिभावः ११ १२ अनायासः अचांचल्यंतितिक्षाद्वंद्वसहनशीलतावाक् गु
७८ णाश्चसंवद्धप्रालापाइत्यादि अन्येष्वपीचेष्वत्स्वव्वेष्वार्जवादिकंगुणवाक् त्वंचनास्तीतितेत्याज्याः

अमेत्यागान्ततःशत्रून्पंचपंचप्रयोजनान् योमोहान्ननिगृह्णातितमापद्ग्रसतेनरं
११ अनसूयार्जवंशौचंसंतोषःप्रियवादिता दमःसत्यमनायासोनभवंतिदुरात्म
नां १२ आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षाधर्मनित्यता वाक्चैवगुप्तादानंचनैतान्य
न्येषुभारत १३ आक्रोशपरिवादाभ्यांविहिंसंत्यबुधाबुधान् वक्तापापमुपा
दत्तेक्षममाणोविमुच्यते १४ हिंसाबलमसाधूनांराज्ञांदंडविधिर्बलं शुश्रूषातु
बलंस्त्रीणांक्षमागुणवतांबलं १५ वाक्संयमोहिनृपतेसुदुष्करतमोमतः अ
र्थवच्चविचित्रंचनशक्यंबहुभाषितुं १६ अभ्यावहतिकल्याणंविविधंवाक्
सुभाषिता सैवदुर्भाषिताराजन्ननर्थायोपपद्यते १७ रोहतेसायकैर्विद्धंवनं
परशुनाहतं वाचादुरुक्तंबीभत्संनसंरोहतिवाक्क्षतं १८ ॥

१३ आक्रोशोनृतभाषणंपरिवादोनिंदातयोर्वक्तात्वसुरःहिंसन्श्रान्तोनासौजयभाक् १४ १५ वाक्
संयमोनियतंवचनं विचित्रंचमत्कारयुक्तं १६ १७ बीभत्संनिन्दितमतोनसंरोहति १८ ॥ ७८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

श्चैनतवसहायांतरापेतस्माहात्मेतिधीजयएवपुरुषार्थइत्यर्थः सएवजीवस्यबंधुः रिपुश्चहावपिमोह
जालपिहितौरूपौमीनोउन्महांतौतत्रद्वितीयोन्यस्यजातिस्वभावाछेत्तुरपिजालच्छेदार्थंमित्रत्वमाप
न्नोबंधुरपिभवति एवंधीश्चिदात्मनः संसारप्रदत्वाछेत्तुरपिमोहच्छेदनार्थंतस्यमित्रमपिभवतीति
भावः ९५ दृढजालेनसूक्ष्मच्छिद्रेण यद्वा अन्तरान्वयेवायमर्थः कामक्रोधयोरावरकेप्रज्ञानेनेति॥

बंधुरात्मात्मनस्तस्ययेनैवात्मात्मनाजितः सएवनियतोबन्धुः सएवानियतो
रिपुः ९५ दृढजालेनवजालेनरूपावपिहितावुरू कामश्चराजन्क्रोधश्चतौ
प्रज्ञानेविलुप्यतः ९६ समवेक्ष्येहधर्मार्थौसंभारान्योधिगच्छति सवैसंभृत
संभारः सततंसुखमेधते ९७ यःपंचाभ्यंतरान्शत्रूनविजित्यमनोमयान् जि
गीषतिरिपूनन्यान्रिपवोभिभवंतितं ९८ दृश्यंतेहिमहात्मानोवध्यमानाः स्व
कर्मभिः इंद्रियाणामनीशित्वाद्राजानोराज्यविभ्रमैः ९९ असंत्यागात्पापकृता
मपापांस्तुल्योदंडःस्पृशतेमिश्रभावान् शुष्केणार्द्रंदह्यतेमिश्रभावान्तस्मात्पा

शयतःजालमिवमहामीनावित्यर्थः ९६ समवेक्ष्यअनुरूपसंभारान्जयसाधनानि ९७ आभ्यंतरा
न्श्रोत्रादीनमनोमयान्मनसोविकारभूतान् तथाचश्रुतिःमनसाह्येवपश्यति मनसाशृणोतीति
९८ राजानोरावणादयःराज्यविभ्रमैःऐश्वर्यविलासैःस्वकर्मभिःसीताहरणादिभिः ९९ ७०॥

तेत्वजितमनस्कतयापुत्रादिवशेनलसीयोगमश्तित्रयाणांभावः एतद्देवरथिरथादिरूपकल्पनया आह
थ इति ५९ व्यापादयितुंनाशयितुंअविधेयाःअवशाः ६० अर्थतःअर्थहेतोःअनर्थतःअन्यायतः ६१ इंद्रिया
णांचवशःइच्छातदनुसारीइंद्रियवशानुगः ६१ ६२ कृत्स्नस्योपदेशस्यफलमाह आत्मनेत्यर्धेन

वश्येंद्रियंजितात्मानंधृतदंडंविकारिषु परीक्ष्यकारिणंधीरमत्यंतंश्रीर्निषेवते
५८ रथःशरीरंपुरुषस्यराजन्नात्मानियंतेंद्रियाण्यस्यचाश्वाः तैरप्रमत्तःकुशलैः
सदश्वैर्दांतैःसुखंयातिरथीवधीरः ५९ एतान्यप्रगृहीतानिव्यापादयितुमप्यलं
अविधेयाइवादांताहयाःपथिकुसारथिं ६० अनर्थमर्थतःपश्यन्नर्थंचैवाप्य
नर्थतः इंद्रियैरजितैर्बालःसुदुःखंमन्यतेसुखं ६१ धर्मार्थौयःपरित्यज्यस्यादिं
द्रियवशानुगः श्रीप्राणधनदारेभ्यःक्षिप्रंसपरिहीयते ६२ अर्थानामीश्वरोयः
स्यादिंद्रियाणामनीश्वरः इंद्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यतेहिसः ६३ आत्मना
त्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धींद्रियैर्यतैः आत्माह्येवात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ६४ ॥

आत्मनाबुध्याआत्मानंप्रत्यक्चैतन्यंरूपंअन्विच्छेत तत्रोपायमाह मनसःसंकल्पात्मकस्यबुद्धेश्चतत्
मूलभूतायाः इंद्रियाणांचनिग्रहेसामर्थ्यः ६४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

५१ श्रीलाभावे सत्यवमानो महान् क्लेशः इत्याह अकृतीति ५२ ऐश्वर्यमदः पापिष्ठो निंदिततमो येभ्यः ते पान
मदादयो मदाः ५३ इंद्रियार्थेषु शब्दादिषु ग्रहैः सूर्यादिभिः आक्रमोत्तापनं ५४ पंचवर्गः श्रोत्रादिगणः

गायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते जीर्यंत्यपि हि काष्ठानि दरिद्राणां महीय
ते ५१ अकृतिभयमर्त्यानामधमानां मरणाद्भयं उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं
भयं ५२ ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा
विबुध्यते ५३ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्रा
णि ग्रहैरिव ५४ यो जितः पंचवर्गेण सहजेनात्मकर्षिणा आपदस्तस्य वर्धंते
शुक्लपक्ष इवोडुराट् ५५ अविजित्य यथात्मानममात्यान्विजिगीषते अमि
त्रान्वाजितामात्यः सोवशः परिहीयते ५६ आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण यो
जयेत् ततो मात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ५७ ॥

५५ त्वमैश्वर्यमत्तोऽजितेंद्रियश्चावश्यं आपदं प्राप्स्यसीति त्वयसभावः ५६ आत्मानं मनः अमा
त्यान् द्वेष्यरूपेण शत्रुवत् मन एव प्रथमं जेतव्यं ततो मात्यादीन् विजिगीषते मोघं निष्फलं ५७

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰३॰ टी॰ ७६

अभिजनः सहायः तद्वतभयंदमश्चनास्तीत्यर्थः ४४ असंतइतिसार्धश्लोकोवाक्यं सद्भिरर्थिताः असंतस्त
त्कार्यमल्पमपिकृत्वा असंतमिति ख्यातमप्यात्मानंसंतंमन्यंतइतितदर्थः किंचिदपितस्यकार्यंयावत्स
त्पुरुषेनकृतंतावदेवइति मन्यंतइतियोजना ४५ गतिरितिपादवाएवत्वाउपकरिष्यंतिनत्वसंतानिति

विद्यामदोधनमदस्तृतीयोभिजनोमदः मदाएतेवलिप्तानामेतएवसतांदमाः ४४
असंतोभ्यर्थिताःसद्भिःक्वचित्कार्येकदाचन मन्यंतेसंतमात्मानमसंतमपिविश्रु
तं ४५ गतिरात्मवतांसंतःसंतएवसतांगतिः असतांचगतिःसंतोनत्वसंतःस
तांगतिः ४६ जितासभावस्त्रवतामिष्टाशागोमताजिता अध्वाजितोयानवता
सर्वंशीलवताजितं ४७ शीलंप्रधानंपुरुषेतद्यस्येहप्रणश्यति नतस्यजीविते
नार्थोनधनेननबंधुभिः ४८ आढ्यानांमांसपरमंमध्यानांगोरसोत्तरं तैलोत्तरं
दरिद्राणांभोजनंभरतर्षभ ४९ संपन्नतरमेवान्नंदरिद्राभुंजतेसदा क्षुत्स्वादुतां
जनयतिसाचाढ्येषुसुदुर्लभा ५० ॥

भावः ४६ जितेतिशीलंसंवरसंत्वयेतिद्वयोर्भावः ४७ ४८ आढ्यानामितित्रयस्यशीलवंतस्येद
रिद्रस्याप्तिरपिश्रेयइतिभावः ४९ संपन्नमिष्टं ५० ॥ ५० ॥ ७६

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

गंधेनेति पांडव बलं त्वतं चायान नियुंक्ष्वेति भावः ३४ भूयांसमिति श्लोकत्रयतात्पर्यं पांडवास्त्वतित्वयानम्रीभ
वितव्यं तेन बलाधिष्ठात्री देवता इंद्रस्त्वामनुग्रहीष्यतीति ३५ ३७ एतच्च मंत्रिभिः सहालोचनीयमस्ंच।

गंधेन गावः पश्यंति वेदैः पश्यंति ब्राह्मणाः चारैः पश्यंति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे ज
नाः ३४ भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदंत्य
पि ३५ यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयंत्यपि यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयंत्यपि
३६ एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे इंद्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ३७
पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मंत्रिबांधवाः पतयो बांधवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबांध
वाः ३८ सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते
३९ मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान् रक्षत्यनुक्रमः अभीक्ष्णदर्शनं गाश्च स्त्रियो रक्ष्याः कु
चेलतः ४० न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः अंत्येष्वपि हि जातानां वृत्तमे
व विशिष्यते ४१ य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य
व्याधिरनंतकः ४२ अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् अकाले मंत्रभे
दाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ४३ ॥ संनत्यमित्याह पर्जन्येति त्रिभिः ३८ योगेन अभ्यासेन मृ

जया उद्वर्तनेन ३९ अनुक्रमः व्यायामशिक्षणादिः ४० प्रमाणं धर्मस्य कारणं ४१ न कुलमिति द्वयोर्व्याख्या।
मात्सर्यं दुर्धांत्यजेति भावः ४२ अकाले दृष्टसिद्धेः प्राक् भीतः स्यात् येन माद्येत् लोभादिना तन्न पिबेत् नाद्य

॥ ४९ टी

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० ३० २८ अनयेस्थितः अनीतिमान् २७ २८ प्रतिसंवेष्टते बहुफलं न प्रयच्छतीत्यर्थः २९ ३० न जहाति श्रियं
टी० ३१ ३२ सुव्याहृतानि पांडित्यवचनानि सूक्तानि शोभनतया उक्तानि मातृपितृगुर्वादीनि सुकृतानि त
७५

यस्मात्त्वं प्रतिभूतानि मृगव्याधान्शरा इव सागरांतामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते
२५ पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान् स्वेन कर्मणा वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनयेस्थि
तः २६ धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिव
र्धिनी २७ अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं
यथा २८ य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्दने स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरि
पालने ३० धर्मेण राज्यं विंदेत धर्मेण परिपालयेत् धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहा
ति न हीयते ३१ अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः सर्वतः सारमादद्यादश्म
भ्य इव कांचनं ३२ सुव्याहृतानि सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः संचिन्वन् धीर आसीत शि
लाहारी शिलं यथा ३३ ॥ सुकृतानि० १

उपदिष्टकर्माणि शिलं कणिशाद्यर्जनं उंछः कणशः आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः त्वम
पि अस्मदादिवाक्यात्सारं गृहीष्वेति भावः ३३ ॥ ७५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अंगारकारको हि मूलत उत्कृत्य काष्ठं दहति अंगारः अंगालः १८ १९ अनारभ्याः प्रबलैः सह वैरादयः अगताः क
दाचिदप्यप्राप्ताः २० २१ लघुमूलान् अल्पोपायान् २२ चक्षुषा प्रीतिमयेन २३ सुपुष्पितः वाचा चक्षुषानुग्र

वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति १५
यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलं फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः १६ य
था मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया
१७ पुष्पंफलं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकार
कः १८ किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं न मे स्यादकुर्वतः इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पु
रुषो न वा १९ अनारभ्या भवंत्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः कृतः पुरुषकारो हि भ
वेद्येषु निरर्थकः २० प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः न तं भर्तारमिच्छं
ति षंढं पतिमिव स्त्रियः २१ कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् क्षि
प्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् २२ ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव
आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यंति तं प्रजाः २३ सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्याद्दु
रारुहः अपक्वः पक्वसंकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् २४ चक्षुषा मनसा वाचा कर्मा

हं दर्शयन्नपि अफलः स्यात् भृत्यं धनेन न वर्धयेत् सफलोपि सन् दुरारुहः भृत्यवशो न भवेत् अपक्व इति
अंतर्बलहीनोपि बलवत्त्वं बहिः प्रकाशयेदेवेत्यर्थः २४ कर्मणा दानेन लोकं भृत्यवर्गं २५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म०उ०
टी०
७४

मिथ्योपेतानि कपटद्यूतादीनि अनुपायैः असदुपायैः प्रयुक्तानि दुःखफलानीत्यर्थः ७ अनुबंधान् प्रयोजनानि
संप्रधार्य निश्चित्य ८ विपाकः फलसिद्धावपि परिपाकः उत्थानं उद्यमं वा न वेति सिद्धिपक्षे कुर्वीत नान्यथेत्यर्थः
९ प्रमाणानि निश्चयद्वारं स्थानादीनि सर्वदा विचारणीयानीत्यर्थः स्थाने दुर्गादि दंडे सेनायां १० एतानि स्थानादिना

मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः
६ तथैव योगविहितं यत्तु कर्म न सिध्यति उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ७
अनुबंधानपेक्षेत सानुबंधेषु कर्मसु संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ८ अ
नुबंधं च संप्रेक्ष्य विपाकं चैव कर्मणां उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ९
यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये कोशे जनपदे दंडे न स राज्येवतिष्ठते
१० यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधि
गच्छतिः ११ न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतं श्रियं ह्यविनयो हंति जरारू
पमिवोत्तमं १२ भक्ष्योत्तमप्रतिछन्नं मत्स्यो बडिशमायसं लोभाभिपाती ग्रसते
नानुबंधमवेक्षते १३ यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् हितं च परिणा
मे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता १४ ॥ एतानि प्रमाणानि लेख्यादीनि ११ असांप्रतं अयुक्तं यथा स्यात्त
था न वर्तितव्यं १२ भक्ष्येति मुखे मिष्टमंते मरणदं कर्म न कर्तव्यमित्यर्थः अनुबंधं पश्चाद्बंधनं १३ आ
द्यं भक्षणीयं १४ ॥ ७४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

आत्मना अपत्रपते परैरज्ञातेपि स्वव्यलीके स्वयमेव लज्जते ७ तर्कणीयः शंक्यः ९ इत्युद्योगे विदुरवाक्ये ३२ ८
दह्यमानस्य चिंताग्निनेति शेषः धर्मार्थयोः कुशलः मोहेतस्य वक्तुमनधिकारात् हृदयोर्विग्रहः १ अजातशत्रोः

य आत्मनापत्रपते भृशं नरः स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत अनंततेजाः सुमनाः समा
हितः स तेजसा सूर्य इवावभासते ७ वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः पांडोः पुत्राः पं
च पंचेंद्रकल्पाः त्वयैव बाला वर्द्धिताः शिक्षिताश्च तवादेशं पालयंत्याविकेय ८
प्रदायैषामुचितं तात राज्यं सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः न देवानां नापि च मानुषा
णां भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेंद्र ९ इत्युद्योगपर्वणि प्रजागरे ३२ धृतराष्ट्र उ० जाग्र
तो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि १
त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्व
श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणां २ पापाशंकी पापमेवानुपश्यन् पृच्छामि त्वां व्याकुले
नात्मनाहं कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथावन्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ३ विदुर उ० शुभं
वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियं अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवं ४ तस्मा
द्वक्ष्यामि ते राजन्हितं यत्स्यात्कुरून्प्रति वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ५

पथ्यं कुरूणां च श्रेयस्करं २ पापाशंकी आ विदुरः स्वोद्रेहिजन् पापं स्वकृतपूर्वापराधं पश्यन् कवे हे सर्वज्ञ ३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ दंभं परवंचनेच्छया धर्मानुष्ठानं मोहं अनात्मन्यात्मबुद्धिं मत्सरं द्वेषं पापकृत्यं पापक्रियां अभिचारादिरूपं
टी॰
७३

दंभं मोहं मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरं मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं यः प्रज्ञा
वान्वर्जयेत्स प्रधानः ११ दानं होमं दैवतं मंगलानि प्रायश्चित्तान्विविधांल्लोकवादा
न् एतानि यः कुरुते नैत्यकानि तस्योत्थानं देवता राधयन्ति १२ समैर्विवाहं कुरुते न
हीनैः प्राज्ञैः सख्यं व्यवहारं कथां च गुणैर्विशिष्टान्पुरतो दधाति विपश्चितस्तस्य न
याः सुनीताः १३ मितं भुंक्ते संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ददात्य
मित्रेष्वपि याचितः संस्तमात्मवंतं प्रजहत्यनर्थाः १४ चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य
नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किंचित् मंत्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च नाल्पोप्यस्य च्यवते कश्चि
दर्थः १५ यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः सत्यो मृदुर्मानकृच्छुद्धभावः अतीव स ज्ञा
यते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ११६ ॥

पूगवैरं बहुभिः सह वैरं ॥ १४ जात्यः अभिजातः उत्तमे आकरे जातः १५ ११६ ॥ ७३

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

संरंभेणाक्रोधेनत्रिवर्गंधर्मकामार्थान् आकारितःआहूतःमात्रार्थंअल्पार्थे १५ प्रतिभाव्यंप्रतिकूलोभा
वःचित्ताभिप्रायःतस्याभावःप्रातिभाव्यंविरोधं अत्याह अतिक्रममब्रवीति ९ ८ ९ समयान्

अनर्थकंविप्रवासंगरहेभ्यःपापैःसंधिंपरदाराभिमर्षं द्वंद्वंस्तैन्यंपैशुन्यंमद्यपानेन
सेवतेयश्चसर्वोसदैव १४ नसंरंभेणारभतेत्रिवर्गमाकारितःशंसतितत्त्वमेव
नमात्रार्थेरोचयतेविवादंनाधूर्जितःकुप्यतिचाप्यमूढः ५ नयोभ्यसूयत्यनुकंप
तेचनदुर्बलःप्रातिभाव्यंकरोति नात्याहकिंचित्क्षमतेविवादंसर्वत्रतादृग्लभ
तेप्रशंसां ६ योनोद्धतंकुरुतेजातुवेषंनपौरुषेणापिविकत्थतेन्यान् नमूर्छितः
कटुकान्याहकिंचित्प्रियंसदातंकुरुतेजनोहि ७ नवैरमुद्दीपयतिप्रशांतंनदर्
पमारोहतिनास्तमेति नदुर्गतोस्मीतिकरोत्यकार्यंतमार्यशीलंपरमाहुरार्याः ८
नस्वेसुखेवैकुरुतेप्रहर्षंनान्यस्यदुःखेभवतिप्रहृष्टः दत्वानपश्चात्कुरुतेनुता
पंसकथ्यतेसत्पुरुषार्यशीलः ९ देशाचारान्समयान्जातिधर्मान्बुभूषतेयः
सपरावरज्ञःसयत्रतत्राधिगतःसदैवमहाजनस्याधिपत्यंकरोति
११०

भाषाभेदान्बुभूषतेऐश्वर्यंप्राप्तुमिच्छति परावरज्ञःउत्तमाधमविवेकवान् १० ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
७२

नवेति श्रोत्रादि पंचकं मनोबुद्ध्यहंकाराः स्थूलशरीरं चेति नव द्वाराणि विषयग्रहणमार्गा यस्मिन् तत् तिस्रः स्थू
णाः स्तंभाः ऽरव विधारकायस्ते च अविद्याकामःकर्म च वेश्म गृहं देहद्वयात्मकं पंच साक्षिवद्‌दासीनाः शब्दा
दयो ग्राह्या यस्मिन् पंचभूमिकमिति पाठे पंचभूमयः अवारस्थानानीति तत एव पांचभौतिकमित्यर्वाचीनः
पाठउपेक्ष्यः क्षेत्रज्ञेन चिदात्मनाऽधिष्ठितमिदं क्षेत्रं तत्त्वं तत्त्वतो यो विद्वान् वेद सः परः सर्वोत्कृष्टः कविः ब्रह्म

नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पंचसाक्षिकं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः
४९ दश धर्मं न जानंति धृतराष्ट्र निबोध तान् मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रांतः क्रुद्धो बुभुक्षि
तः ५० त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत पं
डितः ५८ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं पुत्रार्थमसुरेंद्रेण गीतं चैव सुधन्वना
५९ यः काममन्यू प्रजहाति राजा पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च विशेषविच्छ्रुतवान् क्षिप्र
कारी तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणं ६० जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान् विज्ञातदोषेषु
दधाति दंडं जानाति मात्रां च तथा क्षमां च तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा १ सुदुर्बलं नाव
जानाति कंचिद्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वं न विग्रहं रोचयते बलस्थैः काले च यो विक्र
मते स धीरः २ प्राप्यापदं न व्यथते कदाचिदुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः दुःखं च काले सह
ते महात्मा धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ६३ ॥ विदितार्थः ४८ मत्तो मद्यादिना प्रमत्तो विषयांतरा
सक्त्यानवहितः अमत्तो यातुदोषान् एतेषां मध्ये त्वं लुब्धोऽसीति भावः ५० ५८ ५९ काममन्यू काम क्रोधौ यो वि
शेषवित् तारतम्यज्ञः ६० मात्रां अपराधानुसारेण दंडप्रमाणं ब्राह्मणादौ अपराधस्य क्षमां च जानाति ६१ सु

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

७ वाक्पारुष्यंदंडपारुष्यंचपांडवेषुत्वत्सुतैः कृतं ८ द्वेष्टिमनसानिष्टंचिंतयतिविरुध्यतेकर्मणा ९
१० ११ १२ १३ जनसंस
र्दस्त्वचरमंत्वत्सुतैर्मंत्रेयस्मादवमाननतः भविष्यतीतिजानामीतिभावः

सप्तदोषाःसदाराज्ञाहातव्याव्यसनोदयाः प्रायशोयैर्विनश्यंतिकृतमूलाअपीश्व
राः ७ स्त्रियोक्षामृगयापानंवाक्पारुष्यंचपंचमं महच्चदंडपारुष्यमर्थदूषणमे
वच ८ अष्टौपूर्वनिमित्तानिनरस्यविनशिष्यतः ब्राह्मणान्प्रथमंद्वेष्टिब्राह्मणै।
श्चविरुध्यते ९ ब्राह्मणस्वानिचादत्तेब्राह्मणांश्चजिघांसति रमतेनिंदयाचैषां
प्रशंसांनाभिनंदति १० नैनान्स्मरतिकृत्येषुयाचितश्चाभ्यसूयति एतान्दोषा
न्नरःप्राज्ञोबुध्येद्बुध्वाविसर्जयेत् ११ अष्टाविमानिहर्षस्यनवनीतानिभारत व
र्तमानानिदृश्यंतेतान्येवस्वसुखान्यपि १२ समागमश्चसखिभिर्महांश्चैवधनाग
मः पुत्रेणचपरिष्वंगःसंनिपातश्चमैथुने १३ समयेचप्रियालापःस्वयूथ्येषुस
मुन्नतिः अभिप्रेतस्यलाभश्चपूजाचजनसंसदि १४ अष्टौगुणाःपुरुषंदीपयंति।
प्रज्ञाचकौल्यंचदमःश्रुतंच पराक्रमश्चाबहुभाषिताचदानंचयथाशक्तिकृतज्ञ
ताच १५॥

दिसभार्याद्रौपद्याआनयनेपूजापितवनष्टा १४ १५ ॥

अजातशत्रुंसुखेनअभिनंद्यत्वांप्रतिवदामिकच्चिदिति ९ तेनवअग्रेयत्मनःआत्मनःपूर्वंरूपमार्षं राज्यधनादिकं।
अभूतवृषतेप्राप्तुमिच्छति अग्रेमनोभूदितिपाठेअनुद्धृतात्शाक्यतन्नयात्तेनतद्भूषतेइतिज्ञेयंनिर्णिक्तोदोषमल
हीनोधर्मार्थौकरोतीतिसतथा मनस्वीउदारःदृष्टिमान्क्रांतदर्शी ११ परोमुख्यःआनृशंस्यंदयाततःपरोमुख्यः
वित्तचयात्जानइतिशेषःवित्तसाध्यःयज्ञदानादिःकिंचतस्यबुद्धिःअनपार्थनिष्प्रयोजनसुखेप्रियेननिश्चि

धृतराष्ट्र उ० अभिनंद्यत्वांतातवदामिसंजयअजातशत्रुंचसुखेनपार्थं कच्चित्त्वरा।
जाकुशलीसपुत्रःसहामात्यःसानुजैःकौरवाणां ९ संजय उ० सहामात्यःकुशली
पांडुपुत्रोबुभूषतेयच्चतेग्रेमनोभूत् निर्णिक्तधर्मार्थकरोमनस्वीबहुश्रुतोदृष्टिमा
न्शीलवांश्च ११ परंधर्मात्पांडवस्यानृशंस्यंधर्मःपरोवित्तचयान्मतोस्य सुखप्रिये
धर्महीनेनपार्थेनानुरुध्यतेभारततत्स्यबुद्धिः १२ परप्रयुक्तःपुरुषोविचेष्टतेसूत्रप्रोतादा
रुमयीवयोषा इमंदृष्ट्वानियमंपांडवस्यमन्येपरंकर्मदैवंमनुष्यात् १३ इमंचदृष्ट्वा
तवकर्मदोषंपापोदर्कंघोरमवर्णरूपं यावत्परःकामयतेतिवेलंभवेत्तरोयंलभतेप्र

तेरुध्यतेअनुरुध्यतेअन्नादिजंदेहपुष्टिसुखंपुत्रादिप्रियंचपरोपकारार्थमेवानुरुध्यतेनकामकारेण
स्मर्थः १२ नियमंनियहंपरेणईश्वरेणप्रयुक्तःपार्थइतिपाठेतस्यबुद्धिर्विसृत्वरान्वयःइतिशेषःमनुष्यात्
मनुष्याकारात् दैवंऐश्वर्यंकर्मपरंश्रेष्ठंमन्ये १३ अवर्णरूपंअवर्णनीयरूपंअवाच्यमित्यर्थःयाव
त्परःउत्कृष्टःशत्रुःकामयतेनिष्टत्वयंकंचित्कालमितीच्छतितावदपरोनपरःप्रशंसांलभते १४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

जीर्णत्वाद्देवदेहस्यातमसमर्थो अहार्येण स्वभाविकेन ७ तेन यो हि स्वस्वरूपेति ष्ठति तस्य पापं शत्रुष्वेव गच्छ
म.उ. ति तथा च स्मृतिः तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति १५ हंत आलोचने सा
टी. नुग्रहं संबोधने वा उपक्रोशं निंदां अमुत्र परलोके पापं दुःखं नरकमित्यर्थः १६ तैर्विना एकाकिना संप्रा
३५४ यितं दुर्लभमपि प्राप्तुं समेयाहं अस्य तव महान् रथिव्यां अधर्मशब्दः कीर्तिर्भवेत् १७ एवं धर्मान् ईहशा

अजातशत्रुस्त्वं विहाय पापं जीर्णांत्वचं सर्प इवासमर्थो विरोचते हार्यहृतेन वीरो युधि
ष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य १५ हंतात्मनः कर्म निबोध राजन् धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्ताद्‌पे
ते उपक्रोशं चेह गतोसि राजन् भूयश्च पापं प्रसजेदमुत्र १६ स त्वमर्थं संशयितं विना
तैराशंससे पुत्रवशानुगोद्य अधर्मशब्दश्च महान् पृथिव्यां नेदं कर्म त्वत्समं भार
ताग्र्य १७ हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो दीर्घवैरी तत्वविद्यास्वधीरः एवं धर्मा नापदः सं
श्रयेयुर्हीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः १८ कुले जातो बलवान् यो यशस्वी बहुश्रुतः सुख
जीवी यतात्मा धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो बिभर्ति स सर्वदिष्टस्य वशादुपैति १९ ॥

धर्मयुक्तान् १८ धर्माधर्मौ सत्यानृते ग्रथितौ सत्यं विनाऽनृतं नास्ति निरधिष्ठानकभ्रमासंभवात् अन्
तं देहं विना च सत्यं ब्रह्म न प्राप्यते अत उभयग्रथितं केवलं वा यत्निष्ठो भवति स हि सर्व एव दिष्टस्य व
शात् अस्य कुले जातत्वादिगुणजातस्य कर्मणि षष्ठी दिष्टगुणाष्टकमुपैति प्राप्नोतीत्यर्थः कुले जा ३५४
प्रात् अस्य कुले जातत्वादिगुणजातस्य कर्मणि षष्ठी इष्टगुणाष्टकमुपैति प्राप्नोतीत्यर्थ कुले जा
तोपि केवलमनृतोपजीवित्वात् गुणांतरहीनोसीतिभावः १९ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ टी॰ ९५ अतःसर्वस्यदैवायतनत्वात् तस्मादयेणावंइंद्रियेप्रीतिःसंपादनीयाननुनानायत्नसाध्येतेहिविषयस
मर्पणेनेत्याह चक्षुरिति नतस्यस्वविषयालाभेतेषांकथंप्रीतिःस्यादित्याशंक्यतानिनिरोध्यान्येव
त्याहृतानीति अव्यग्रःलाभालाभादौवैषम्यहीनःप्रणयात् स्वस्वगोचरेभ्योनिवर्तयेत् ९५ एतत्
दूषयतिनत्विति एवंप्राप्तेसतिमन्येप्राहुः तदेवाह पुरुषस्येति संवर्तते सम्यक्फलवत्वर्तते तदेवा

चक्षुःश्रोत्रेनासिकात्वक्चजिह्वाज्ञानस्यैतान्यायतनानिजंतोः तानिप्रीतान्येवतु
स्वात्यांतेतान्यव्यग्रोऽदुःखहीनःप्रणयात् ९६ नत्वेवमन्येपुरुषस्यकर्मसंवर्तते
स्वप्रयुक्तंयथावत् मातुःपितुःकर्मणाभिप्रसूतःसंवर्धतेविधिवद्भोजनेन ९७
प्रियाप्रियेस्यखदुःखेवराजन्निंदाप्रशंसेचभजेतमेवं परत्वेनगर्हयतेपरार्थेप्रशंसते
साधुवृत्तंतमेव ९८ सर्वांगार्हेभावनानांविरोधादेतोन्नतंभवितायप्रजानां नोचेदिदंत
स्वकर्मापराधात्कृतंनदहेत्तूलवत्सैवकक्षं ९९ ॥

हमातुरिति कर्माभावेजन्मवृद्धीनस्यातामित्यर्थः पाठांतरेतेनैवस्यातामित्यर्थः ९६ किंचनोचे
दिति इदंमयाउच्यमानंकर्मपांडवेभ्योराज्याप्रदानात्मकंतुवनोचेन्नसंमतमितिशेषः तर्हितो।
वापराधात्कृत्स्नवत्सोऽग्निःकक्षंयथादहति एवंकृत्स्नवत्सोकृत्स्नएवमागोऽवस्थखपकोय। ९५
सस्त्रकृत्स्नवत्सोर्जुनःकृतंनदहेदित्याहत्मायोस्य ९९ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अतएवसत्यामपिसंपदित्वयामोहात्‌त्वशंसंकृतमित्याहकथमिति मंत्रएवअग्र्यःश्रेष्ठोयेषांतेमंत्राग्र्याःभी
ष्मादयःतेषांवधेधनाजेतैरेवएवंउक्तेरीत्याधृतेमाकुर्विल्युक्तः कथंत्वशंसंकर्मपांडवअग्राजनेकुर्यान्त्रकथम
पीत्यर्थः २० अमीकर्णादयःतेषांकृरूत्वयेनिमितंअयंराज्यंनदेयमितिनिश्चयःनियमेनउदपादिउत्पन्नः
२१ अकालिकंअस्मादेवकुरवोनाभविष्यन्‌नष्टाःस्युःचेत्‌तवपापेनकर्मणाप्रेरितोःजातशत्रुः त्वयिपापेः
क्षेततर्हितस्मगोत्रवधदोषःस्यादित्याशंक्याहत्वयीति त्वनाप्राहेतंअधर्मंकुर्वतित्वयिचोरइवपापनिर
कथंहिमंत्राग्र्यधरोमनीषीधर्मार्थयोवायदिसंप्रणेता एवंयुक्तःसर्वमंत्रैरहीनोनरो।
नृशंसंकर्मकुर्यादमूढः २० तवह्यमीमंत्रविदःसमेत्यसमासतेकर्मसुनित्ययुक्ताः
तेषामयंबलवान्निश्चयश्चकुरूत्वयेनियमेनोदपादि २१ अकालिकंकुरवोनाभवि
ष्यन्‌पापेनचेत्पापमजातशत्रुः इच्छेज्जातुत्वयिपापंविसृज्यनिंदाचेयंतवलोकेभवि
ष्यत्‌ २२ किमन्यत्रविषयादीश्वराणांयत्रपार्थःपरलोकंस्मद्रष्टुं अत्यक्रामत्सत।
यासंगतेस्यात्त्वसंप्रयोगोनास्तिमनुष्यकारः २३ एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्यभा। २
वाभावौवर्तमानावनित्यौ बलिर्हिराजापारमविंदमानोनान्यत्कालात्कारणंतत्रमेने
चविसृज्यराजानिष्पापोनिंदयश्चस्यादित्यर्थः २२ ईश्वराणांदेवानांविषयादन्यत्रकिंसर्वंदैवाधीनमित्यर्थः
यत्रयतःपार्थोर्जुनःपरलोकंद्रष्टुंअत्यक्रामत्‌इमंलोकंसशरीरएवत्यक्तवान्‌ सतार्हशःनारदादिवद्भय
लोकसंचारयोग्यत्वेनसाधूनांसमतोपियदितयावनवासेनक्लेशसहःस्यात्‌तदामनुष्यकारोनास्तीत
स्मिन्त्वर्थेसंप्रयोगेन २३ एतानिति एतान्शौर्यादीन्गुणान्कर्मकृतान्कर्मानुसारेणहिस्वासपुरुषान्अवे

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

श्लाघनः आत्मानं कृतार्थं मन्वानः नागाः न गतवानसि २४ अनाप्तानां कर्णादीनां आप्तानां विदुरादीनां निग्रहा
नुग्रहीकरणात् २५ अवधूतस्तिरस्कृतः अत एव श्रांतः प्रपद्ये प्राप्नुयां २६ आवसथं गृहं परेहि गच्छ प्रपद्य

त्वमेवैको जातपुत्रस्य राजन्वशं गत्वा सर्वलोके नरेंद्र कामात्मनः श्लाघनो द्यूतकाले
नागाः शमं पश्य विपाकमस्य २४ अनाप्तानां संग्रहात्त्वं नरेंद्र तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन्
भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनंतां न शक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय २५ अनुज्ञातो रथवेगावधूतः
श्रांतोभिपद्ये शयनं नृसिंह प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं समेताः २६
धृतराष्ट्र उ० अनुज्ञातोस्यावसथं परेहि प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र प्रातः श्रोतारः कुरवः
सभायामजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तं २७ इत्युद्योगे संजययाने ३२ वैशंपायन उ० द्वा
स्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरं १
प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति २
एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनं अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वास्थ मां प्रतिवेदय ३ ॥

त्व ३२ इत्युद्योगे संजययाने ३२ द्वास्थमिति १ २ ३ ॥९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

४ ५ अकल्पोनकिंतुकल्पःसमर्थएवसर्वदाविदुरसंदर्शनेममअप्रत्याख्येयमित्यर्थःजातुकदाचि

द्वास्थउ॰ विदुरोयमनुप्राप्तोराजेंद्रतवशासनात् द्रष्टुमिच्छतितेपादौकिंकरोतुप्र
शाधिमां ४ धृतराष्ट्रउ॰ प्रवेशयमहाप्राज्ञंविदुरंदीर्घदर्शिनं अहंहिविदुरस्यास्य
नाकल्योजातुदर्शने ५ द्वास्थउ॰ प्रविशांतःपुरंक्षत्तर्महाराजस्यधीमतः नहिते
दर्शनेकल्योजातुराजाब्रवीद्धिमां ६ वैशंपायनउ॰ ततःप्रविश्यविदुरोधृतरा
ष्ट्रनिवेशनं अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंचिंतयानंनराधिपं ७ विदुरोहंमहाप्राज्ञसं
प्राप्तस्तवशासनात् यदिकिंचनकर्तव्यमयमस्मिप्रशाधिमां ८ धृतराष्ट्रउ॰
संजयोविदुरप्राप्तोगर्हयित्वाचमांगतः अजातशत्रोःश्वोवाक्यंसभामध्येसवक्ष्य
ति ९ तस्याद्यकुरुवीरस्यनविज्ञातंवचोमया तन्मेदहतिगात्राणितदकार्षीत्प्र
जागरं १० जाग्रतोदह्यमानस्यश्रेयोयदनुपश्यसि तद्ब्रूहित्वंहिनस्तातधर्मार्थ
कुशलोह्यसि ११

त् अथवाकल्पःकल्पनासंशयच्छेदइत्यर्थः ५ ६ ७ ८ ९ प्रजागरंनिद्रायाअभावं १० ११

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰ टी॰ ८०

संसारिणीस्वभावतोऽनवस्थितापि कामात्पैहिकमुखात् उभयलोकसुखावहमर्थं वृणीते सपंडित इति कामोऽथ
मर्थोपेतयानिकष्टऽस्यार्थः कामादिति यस्तु कामं त्यक्त्वा अर्थं वृणीते स अर्थार्थी मोक्षार्थी देवस र्वेऽर्थं विरति
ज्ञानफले मोक्षे कृत्स्नस्यार्थस्यांतर्भावात् सज्जनकादिवल्लभः अस्यं तं पंडित उच्यते २० २१ विश्वं शृणोति तत्त्वा

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते कामादर्थं वृणीते यः स वै पंडित उच्यते २०
यथाशक्ति चिकीर्षंति यथाशक्ति च कुर्वते नकिंचिदवमन्यंते नराः पंडितबुद्धयः २१
क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् नासंपृष्टो ह्युपयुंक्ते
परार्थे तत्प्रज्ञानं प्रथमं पंडितस्य २२ नाप्राप्यमभिवांछंति नष्टं नेच्छंति शोचितुं
आपत्सु च न मुह्यंति नराः पंडितबुद्धयः २३ निश्चित्य यः प्रक्रमते नांतर्वसति कर्मणः
अवंध्यकालो वश्यात्मा स वै पंडित उच्यते २४ आर्यकर्मणि रज्यंते भूतिकर्माणि कुर्वते
हितं च नाभ्यसूयंति पंडिता भरतर्षभ २५ न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते
गांगो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पंडित उच्यते २६ ॥

नवानपि असंपृष्टः यथावद्
उपयुंक्ते वाग्व्ययं करोति परार्थे विषये प्रज्ञानं चिह्नं २२ २३ निश्चित्य स्वयत्नसाध्यत्वं कर्मणः अ
न्तर्मध्ये न वसति नोपरमते किंतु समापयत्येव अवंध्यकालः सर्वदा सप्रयोजनमेव कर्माचरन् २४
आर्याः शिष्टाः तद्योगकर्माणि भूतिरैश्वर्यं तत्साधनानि कर्माणि २५ २६ ॥ ८०

यतः यदा प्राज्ञः संजयस्तदारभेत्यर्थः प्रचिंता प्रकृष्टचिन्ता १२ अभियुक्तमित्यर्द्धे पाद्गणकः त्रयोन्येच प्रजाग
रावेशाभाजनानि १३ गृध्यन् लिप्सावान् १४ १५ अनास्तिकः परलोकोप्यस्तीति जानन् अश्रद्दधानः अश्र

यतः प्राज्ञः संजयः पांडवेभ्यो न मे यथावन्मनसः प्रशांतिः सर्वेंद्रियाण्यप्रकृतिं गता
नि किं वक्ष्यतीत्येव हि मे प्रचिंता ११ विदुर उवाच अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसा
धनं हृतस्वं कामिनं चोरमाविशंति प्रजागराः १२ कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोसि
नराधिप कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन् विपरितप्यसे १३ धृतराष्ट्र उ० श्रोतुमिच्छामि
ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः अस्मिन् राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः १४ विदुर उ०
निषेवते प्रशस्तानि निंदितानि न सेवते अनास्तिकः श्रद्दधान एतत्पंडितलक्षणं १५
क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीः स्तंभो मान्यमानिता यमर्थान्नापकर्षंति स वै पंडित उच्यते १६
यस्य कृत्यं न जानंति मंत्रं वा मंत्रितं परे कृतमेवास्य जानंति स वै पंडित उच्यते १७ यस्य
कृत्यं न विघ्नंति शीतमुष्णं भयं रतिः समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पंडित उच्यते १८ ॥

गुरुवेदवाक्यादिषु फलावश्यंभावनिश्चयस्तद्वान् १६ दर्पः परावज्ञानं स्तंभः असन्नतिः मान्यमाति
मान्यं मानार्हमात्मानं मन्यत इति मान्यमानी तस्य भावस्तत्ता १७ १८ १९ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

तत्त्वंविनाशित्वंभूतानांजातानांनामैश्वर्यादीनांयोगोरचनाप्रकारः उपायस्तदर्थसामग्रीमनुष्याणांमध्येसनरःपंडि
तः २० प्रवृत्तवाक् अकुंठितवचनःचित्रकथोलोककथाभिज्ञः ऊहवान्तर्कः प्रतिभानंतत्कालस्फूर्तिः २१ प्रज्ञानु
गंबुद्धिवशं श्रुतानुगाशास्त्रानुसारिणी २२ अकर्मणाहीनकर्मणाद्यूतादिनेत्यर्थःतादृशोदुर्योधनः २३

तत्त्वज्ञःसर्वभूतानांयोगज्ञःसर्वकर्मणां उपायज्ञोमनुष्याणांनरःपंडितउच्यते २० प्र
वृत्तवाक्चित्रकथऊहवान्प्रतिभानवान् आशुग्रंथस्यवक्ताचयःसपंडितउच्यते २१
श्रुतंप्रज्ञानुगंयस्यप्रज्ञाचैवश्रुतानुगा असंभिन्नार्यमर्यादःपंडिताख्यांलभेतसः २२
अश्रुतश्चसमुन्नद्धोदरिद्रश्चमहामनाः अर्थांश्चाकर्मणाप्रेप्सुर्मूढइत्युच्यतेबुधैः २३
स्वमर्थंयःपरित्यज्यपरार्थमनुतिष्ठति मिथ्याचरतिमित्रार्थेयश्चमूढःसउच्यते २४
अकामान्कामयतियःकामयानान्परित्यजेत् बलवंतंचयोद्वेष्टितमाहुर्मूढचेतसं
२५ अमित्रंकुरुतेमित्रंमित्रंद्वेष्टिहिनस्तिच कर्मचारभतेदुष्टंतमाहुर्मूढचेतसं २६ सं
सारयतिकृत्यानिसर्वत्रविचिकित्सते चिरंकरोतिक्षिप्रार्थेसमूढोभरतर्षभ २७

स्वमर्थमितितादृशःशकुनिः २४ अकामान्त्वयिभक्तिहीनान्कर्णादीन्कामयानान् बलवंतंयुधिष्ठिरं
२५ दुष्टंजतुगृहदाहादि २६ संसारयतिभृत्यादिद्वाराप्रवर्तयति २७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

मु. ३. नैष्कर्म्यान्नप्रयतते ३७ मूर्खं राजादीनस्वतातं यथास्यात्तथाउपास्तेकदर्यंप्रदातारं ३९ असमन्नद्धः
टी.
६८

श्राद्धंपितृभ्योनददातिदैवतानिनचार्चति सुहृन्मित्रंनलभतेतमाहुर्मूढचेतसं
एां ३४ अनाहूतःप्रविशतिअपृष्टोबहुभाषते अविश्वस्तेविश्वसितिमूढचेतानरा
धमः ३५ परंक्षिपतिदोषेणवर्तमानःस्वयंतथा यश्चक्रुध्यत्यनीशानःसचमूढ
तमोनरः ३६ आत्मनोबलमज्ञायधर्मार्थपरिवर्जितं अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्या
न्मूढबुद्धिरिहोच्यते ३७ अशिष्यंशास्तियोराजन्यश्चशून्यमुपासते कदर्यंभजते
यश्चतमाहुर्मूढचेतसं ३९ अर्थंमहान्तमासाद्यविद्यामैश्वर्यमेववा विचरत्यसमु
न्नद्धोयःसपंडितउच्यते ४० एकःसंपन्नमश्नातिवस्तेवासश्चशोभनं योसंविभज्य
भृत्येभ्यःकोन्नृशंसतरस्ततः ४१ एकःपापानिकुरुतेफलंभुंक्तेमहाजनः भोक्तारो
विप्रमुच्यंतेकर्त्तादोषेणलिप्यते ४२ ॥

अनुद्धतः ४० ४१ ४२ ४२ ४२ ॥ ६८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

एकयेति बुद्धिर्बुद्धिमतेत्युपक्रमात् एकया बुद्ध्येति व्याख्या द्वे अपि समानं द्वे नीतो कार्याकार्ये अथवात्मेनित्यानित्ये
विनिश्चित्य सम्यग्यथार्थं त्रीन् नीतो मित्रोदासीनशत्रून् पक्षे कामक्रोधलोभान् चतुर्भिः सामदानभेददंडैः
मित्रं साम्नैव दानभेदाभ्यामुदासीनं सर्वैः शत्रुं वशीकुरु पक्षे शमदमोपरमश्रद्धाभिः पंच पक्षद्वयेपींद्रि
याणि जित्वा षड्विदित्वा संधिविग्रहादीन् ज्ञात्वा पक्षे अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यूंश्च सप्तहि

एकं हन्यान्नवा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराज
कं ४३ एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु पंच जित्वा विदित्वा षट् सप्त हि
त्वा सुखी भव ४४ एकं विषरसो हंति शस्त्रेणैकश्च वध्यते सराष्ट्रं सप्रजं हंति रा
जानं मंत्रविप्लवः ४५ एकः स्वादु न भुंजीत एकश्चार्थान्न चिंतयेत् एको न गच्छेद
ध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ४६ एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे सत्यं
स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ४७ एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते पदे

तानि स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पंचमं महच्च दंडपारुष्यमर्थदूषणमेव चेति सप्त हेयानि पक्षे
पंचेंद्रियाणि बुद्धिमनसी च त्यक्त्वा सुखी भव तथा च श्रुतिः यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह
बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिमिति पूर्वं इंद्रियाणां प्रत्याहार उक्तः इदानीं तत्प्रविलापनमिति
भेदः ४४ ४६ सत्यं यथार्थभाषणं स्वर्गस्य सत्यब्रह्मस्वर्गो मोक्षः पारावारस्य समुद्रस्य ४७ ४८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म. उ.
टी.
५९

४९ अहिंसेति पुत्राणां विग्रहेण फलत्वं माकुर्विति भावः ५० द्वावित्यादिषु किंचित्स्वकृतोपयोगमुच्यते
किंचित्प्रसंगात् दृष्टान्तार्थं वेति ज्ञेयं असतः प्राकृन्यादींस्त्वमर्चयसीति भावः ५१ पूजितेति पुत्रेण

सोस्य दोषो न मंतव्यः क्षमा हि परमं बलं अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत्
४८ एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सु
खावहा ४९ द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव राजानं चाविरोद्धारं ब्रा।
ह्मणं चाप्रवासिनं ५० द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिंल्लोके विरोचते अब्रुवन्परुषं किं
चिदसतो नार्चयंस्तथा ५१ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ स्त्रियः कामि
तकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ५२ द्वाविमौ कंटकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषि।
णौ यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ५३ द्वावेव न विराजेते विपरीते
न कर्मणा गृहस्थश्च निरारंभः कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ५४ द्वाविमौ पुरुषौ रा।
जन् स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ५५ ॥

पूजितं कर्णं त्वमपि पूजयसीत्यर्थः ५२ अनीश्वरस्त्वं स्वपुत्रे ५३ निरंभ उदासीनस्त्वं पुत्रकलहनि। ५९
वारणे ५४ प्रभुः पाण्डवः ५५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

पात्रेधर्मे ५७ अप्रदातारंत्वमत्रं ५८ उपायाइतिच्छेदः युद्धंकनीयान् भेददानेमध्यमः सामउत्तमः अपायाइति
च्छेदेकाम्ययोगःकनीयान्काम्यधर्मोमध्यमः इहलोकेलाभोधर्मः त्रयोन्यायाइतिपाठःस्पष्टार्थः ५९ यथा
वन्नियोजयेत् त्रयास्त्वधमाःकर्णादयउत्तमेमंत्रकार्येनियुज्यंतइतिभावः ६० त्वयिसतित्वत्तत्रोऽधनो

न्यायागतस्यद्रव्यस्यबोद्धव्यौद्वावतिक्रमौ अपात्रेप्रतिपत्तिश्चपात्रेचाप्रतिपादनं ५६
द्वावंभसिनिवेष्टव्यौगलेबद्ध्वादृढांशिलां धनवंतमदातारंदरिद्रंचातपस्विनं ५७
त्रयोन्यायामनुष्याणांश्रूयंतेभरतर्षभ कनीयान्मध्यमःश्रेष्ठइतिवेदविदोविदुः ५८
त्रिविधाःपुरुषाराजन्नुत्तमाधममध्यमाः नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेवकर्मसु ५९
त्रयएवाधनाराजन्भार्यादासस्तथासुतः यत्तेसमधिगच्छंतियस्यतेतस्यतद्धनं ६०
हरणंचपरस्वानांपरदाराभिमर्शनं सुहृदश्चपरित्यागस्त्रयोदोषाःक्षयावहाः ६१
त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशनमात्मनः कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् ६२
वरप्रदानंराज्यंचपुत्रजन्मचभारत शत्रोश्चमोक्षणंकृच्छ्रात्त्रीणिचैकंचतत्समं ६३
भक्तंचभजमानंचतवास्मीतिचवादिनं त्रीनेतान्शरणंप्राप्तान्विषमेपिनसंत्यजेत् ६४

न्तस्त्वमेवपांडवानांराज्यंदातुंप्रभुरसीत्यर्थः ६१ हरणादयस्त्रयोपिदोषाःकामादित्रयसहितास्त्वय्येव
संतीत्यर्थः ६२ ६३ भक्तादयःपांडवाःशरणंगृहेविषमेपिसंकटेपितवतत्तन्नास्तीत्यर्थः ६४
शत्रोःयुधिष्ठिरस्यकृच्छ्रात् मोचयात् ६५ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ उ॰
टी॰
६०

दीर्घसूत्रैः क्षिप्रसाध्ये कार्ये चिरं कुर्वद्भिः रभसैः हर्षतरलैः अलसैरित्यपि पाठः चारणैः स्तावकैः अरणैरिति छेदः।
वारणाविरोधिभिर्युक्ता यात्रा सक्तैरित्यर्थः अप्राज्ञैरिति पाठे बहुभोक्तृभिः ६६ वृद्धः कुलधर्माननुपदिशति कुली
नः शिष्टानुचारं ग्राहयति सखा हितं वदति तादृशा भीष्मद्रोणविदुराः भगिनी धनं रक्षति तव गृहे सर्वेपि सं
तिष्ठंतु उपदेशं न गृह्णासीति भावः ६७ साद्यस्कानि सद्यःफलानि ६८ देवाः स्वर्गभाजः स्वर्गपदार्थश्च यज्ञ
त्वेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरं अभिलाषोपनीतं च तत्स्वर्गः परास्पदमित्येवंरूपः अतस्ते सत्यसंक

चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्यान्याहुः पंडितस्तानि विद्यात् अल्पप्रज्ञैः सह मंत्रं न कु
र्यान्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ६९ चत्वारि ते तात गृहे वसंतु श्रियाभिजुष्टस्य गृह
स्थधर्मे वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ७० चत्वार्याह म
हाराज साद्यस्कानि बृहस्पतिः पृच्छते त्रिदशेंद्राय तानीमानि निबोध मे ७१ देवतानां च
संकल्पमनुभावं च धीमतां विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणां ७२ पंचाग्नयो
मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ७३ पंचैव पूज
यन् लोके यशः प्राप्नोति केवलं देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपंचमान् ७४॥

ल्पाः धीमतामगस्त्यादीनामनुभावं समुद्रपानादिप्रभावं तेपि देवतुल्या इत्यर्थः विनयोपि गुरुप्रसादा
कृत्वेन सद्यःफलः विनाशं विनाशहेतुः कर्मापि चौर्यादिकं तच्च त्वय्येवास्तीति वत सर्वं कर्ममानार्थमे
वेति भावः ७२ अग्निवत्पित्रादयोपि पूज्याएव नास्कंदनीयाः न च पुत्रस्त्वगुरुर्युधिष्ठिरेण पूजयतीति भावः ७३
पितॄनग्निष्वात्तादीन् गोत्रप्रवर्तकानृषींश्च मनुष्यान्पित्रादीन् ज्येष्ठभ्राता पितुः सम इति पितृतुल्यस्त्वमत्रस

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

त्वातां उपजीव्या गुरवः इहलोके साधिताः मित्रादयः इहपरलोके जन्मांतरे वा स्वस्वकार्यं कुर्वंतीत्यर्थः मित्रेषुपां
डवेषु मैत्रीमाचरेतिभावः त्वंतु अधर्तत्वात् दुर्जनवचनप्रतारितः पांडवानां गुणान्न पश्यसीतिभावः ११ हते।
अग्रे ममयाजलपात्रात् १२ षडितिक्रोधः तन्मूलको द्वेषो ग्राह्यः १४ ॥ पांडवानां अशक्तितारां जातंत्वमेम्य।

पंचत्वान्नुगमिष्यंतियत्रयत्रगमिष्यसि मित्राएयमित्रामध्यस्थाउपजीव्योपजीवि
नः ११ पंचेंद्रियस्यमर्त्यस्यछिद्रंचेदेकमिंद्रियं ततोस्यस्रवतिप्रज्ञादृतेःपादादिवो
दकं १२ षड्दोषाःपुरुषेणेहहातव्याभूतिमिच्छता निद्रातंद्रीभयंक्रोधआलस्यंदी
र्घसूत्रता १४ षडिमान्पुरुषोजह्याद्भिन्नांनावमिवार्णवे अप्रवक्तारमाचार्यमनधी
यानमृत्विजं १५ अरक्षितारंराजानंभार्यांचाप्रियवादिनीं ग्रामकामंचगोपालंवन
कामंचनापितं १६ षडेवतुगुणाःपुंसानहातव्याःकदाचन सत्यंदानमनालस्य
मनसूयाक्षमाधृतिः ११ अर्थागमोनित्यमरोगिताचप्रियाचभार्याप्रियवादिनीच
वश्यश्चपुत्रोर्थकरीचविद्याषड्जीवलोकस्यसुखानिराजन् १८ षण्णामात्मनि
नित्यानामैश्वर्यंयोधिगच्छति नसपापैःकुतोनर्थैर्युज्यतेविजितेंद्रियः १९ ॥

षामपित्राण्यो भविष्यसीत्यर्थः १६ दुर्योधनत्यागार्थंतवधृतिर्धैर्यंनास्तीतिभावः ११ १८ आत्मनिवि
द्वेनित्यानां षण्णां कामक्रोधलोभमोहमदमानानां च षट्पदीमुक्तानां ऐश्वर्यं वशित्वं त्वंतु राज्यकामः पापैर

उ०प०टी० २९ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰ टी॰ ७१

८० पंडिताःपांडवाःमूर्खेषुत्वत्पुत्रेषुआत्मलभ्यमेवेत्यर्थः ८१ वृषलःशूद्रःपुत्रस्नेहाक्रांतेनत्वयासद्धियाऽन
वेक्षणात्त्राविता अस्मयाऽसत्यनजस्याइतिभावः ८२ ८३ आतुराआरोगेप्सतीनिश्रेषःवेत्तुकृत्स्नला।

षडिमेषट्सुजीवंतिसप्तमोनोपलभ्यते चौराःप्रमत्तेजीवंतिव्याधितेषुचिकित्स।
काः ८० प्रमदाःकामयानेषुयजमानेषुयाजकाः राजाविवदमानेषुनित्यंमू
र्खेषुपंडिताः ८१ षडिमानिविनश्यंतिमुहूर्त्तमनवेक्षणात् गावःसेवाकृषिर्भा
र्याविद्यावृषलसंगतिः ८२ षडेतेह्यवमन्यंतेनित्यंपूर्वोपकारिणं आचार्यंशिक्षि
ताःशिष्याःकृतदाराश्चमातरं ८३ नारींविगतकामास्तुकृतार्थाश्चप्रयोजकं ना
वंनिस्तीर्णकांताराआतुराश्चचिकित्सकं ८४ आरोग्यमानृण्यमविप्रवासःसद्भि
र्मनुष्यैःसहसंप्रयोगःस्वप्रत्ययावृत्तिरभीतवासः षट्जीवलोकस्यसुखानिराज
न् ८५ ईर्षुर्घृणीनसंतुष्टःक्रोधनोनित्यशंकितः परभाग्योपजीवीचषडेतेनित्य
दुःखिताः ८६ ॥

भेनकृतकृत्यत्वात्पांडवानवमन्यसे ८४ स्वप्रत्ययास्वानुकूलावृत्तिर्जीविका नवसत्संगोनास्ती
त्यर्थः ८५ ईर्षुरितित्वयितुईर्षुत्वं घृणादयानवतवषण्णः पुत्रोनास्तीतिभावः ८६ ॥ ७१

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अतितितिक्षामलांनवंतोवयं तत्रहेतुःमावधीक्षेति १५ १६ गत्स्थलंलुव्यां ७ ८ अवसानंवसतिस्थाने १९

यत्नः प्रव्राजयेः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् तत्दुःखमतितितिक्षाममावधीष्मकुरू
निति १५ यत्कुंतीसमतिक्रम्यकृष्णाकेशेष्वधर्षयत् दुःशासनस्तेनुमतेनत्वास्माभिरुपे
क्षितं १६ अथोचितंस्वकंभागंलभेमहिपरंतप निवर्तयपरद्रव्याद्बुद्धिंगृद्धांनरर्षभ १७ शां
तिरेवंभवेद्राजन्प्रीतिश्चैवपरस्परं राज्यैकदेशमपिनः प्रयच्छशममिच्छतां १८ अवि
स्थलंवृकस्थलंमाकंदींवारणावतं अवसानंभवत्वत्रकिंचिदेकंचपंचमं १९ भ्रातृणां
देहिपंचानांपंचग्रामान्सुयोधन शांतिर्नोस्तुमहाप्राज्ञज्ञातिभिः सहसंजय २० भ्राता
भ्रातरमन्वेतुपितापुत्रेणयुज्यतां स्मयमानाः समायांतुपांचालाः कुरुभिः सह २१ अक्ष
तान्कुरुपांचालान्पश्येयमितिकामये सर्वेसुमनसस्तातशाम्यामभरतर्षभ २२
अलमेवशमायास्मितथायुद्धायसंजय धर्मार्थयोरलंचाहंमृदवेदारुणायच २३ इत्यु
द्योगपर्वणिसंजययाने ३१ वैशंपायनउ० अनुज्ञातः पांडवेनप्रययौसंजयस्तदा
शासनंधृतराष्ट्रस्यसर्वंकृत्वामहात्मनः १ संप्राप्यहास्तिनपुरंशीघ्रमेवप्रविश्यच
अंतःपुरंसमास्थायद्वास्थंवचनमब्रवीत् २॥

उद्योगेसंजययाने ३१ अन १ २ ॥ १॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰उ॰ टी॰ ६३

३ अन्यपि कं प्राव्यपकं कल्यं दृढं अकल्यः दर्शने असमर्थः सन्नः निरुद्धः ४ प्राज्ञाः शूराः आचार्याः साधव

आवल्गणं धृतराष्ट्राय द्वास्थमांसमुपागतं सकाशात्पांडुपुत्राणां संजयं माचिरं कृथाः ३
नागारतिं चेदभिवदेत्स्व हि द्वास्थः प्रविश्यायं विदितो भूमिपस्य निवेदयमत्रात्ययि कं हिमे
त्तिद्वास्थो यश्रुत्वा न्रपतिं जगाद ४ द्वास्थ उवाच संजयो यं भूमिपते नमस्ते दिदृक्ष
या द्वारमुपागतस्ते प्राप्तो दूतः पांडवानां सकाशात् प्रशाधि राजन् किमयं करोतु ५
धृतराष्ट्र उ॰ आचक्ष्व मां कुशलिनं कल्पमस्मै प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय न हि चाह
मेतस्य भवाम्यकल्पः समेकस्माद्वारि तिष्ठेच्च सक्तः ६ वैशंपायन उ॰ ततः प्रवि
श्यानुमते न्रपस्य महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तं सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद वैचि
त्रवीर्यं प्रांजलिः सूतपुत्रः ७ संजय उ॰ संजयो हं भूमिपते नमस्ते प्राप्तो स्मि गत्वा
नरदेव पांडवान् अभिवाद्य त्वां पांडुपुत्रो मनस्वी युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत ८
स ते पुत्रान्पृच्छति प्रीयमाणः कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राज
न्ये चापि त्वामुपजीवंति तैश्च ९ ॥

श्चैतेर्गुप्तं ७ ८ नप्तृभिः पुत्रस्य पौत्रैः ९ ॥ ९ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

४७ युक्तिः संभावनाएतस्यार्थेनविद्यते शक्रपुरीं इंद्रस्य ४८ युधिष्ठिरसंदेशाः १ संतंसाधुंअसंतं३

इदंपुनर्वचनंयातंतातंष्टुंस्वयोधनंसंजयश्रावयेथाः यस्तेशरीरेहृदयंदुनोतिकामः
कुरूनसपत्नोनुशिष्याः ४७ नविद्यतेयुक्तिरेतस्यकाचिन्नैवंविधास्यामयथाप्रियं
ते ददस्ववाशक्रपुरींममैवयुधिष्ठिरवाभारतमुख्यवीर ४८ उद्योगेसंजययाने १
युधिष्ठिरउः असंतमसंतंवावालंवृद्धंवसंजय उताबलंबलीयांसंधाताप्रकुरु
तेवशे १ उतवालायपांडित्यंपंडितायोनबालतां ददातिसर्वमीशानःपुरस्ताच्छु
क्रमुच्चरन् २ बलंजिज्ञासमानस्यप्राचक्षीथाययथातथं अथमंत्रंमंत्रयित्वायाथा
तथ्येनहृष्टवत् ३ गावल्गणेकुरूनगत्वाधृतराष्ट्रंमहाबलं अभिवाद्योपसंगृह्य
ततःपृच्छेरनामयं ४ ब्रूयाश्चैनमध्यासीनंकुरुभिःपरिवारितं तवैवराजन्वी
र्येणसुखंजीवंतिपांडवाः ५ तवप्रसादाद्बालास्तेप्राप्ताराज्यमरिंदम राज्येतान्
स्थापयित्वाग्रेनोपेक्षस्वविनश्यतः ६ ॥

ईधाताईश्वरः १ शुक्रंबीजभूतंप्राचीनंकर्मउच्चरन् २ ३ ४ ५ ६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

सर्वंब्रह्मांडंसंहत्यएकीभूय ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ ॥

सर्वमप्येतदेकस्यनालंसंजयकस्यचित् तातसंहत्यजीवामोद्विषतांमावशंगमः
७ तथाभीष्मंशांतनवंभारतानांपितामहं शिरसाभिवदेथास्त्वंममनामप्रकीर्त
यन् ८ अभिवाद्यश्चवक्तव्यस्ततोस्माकंपितामहः भवताशांतनोर्वंशोनिमग्नः
पुनरुद्धृतः ९ सत्वंकुरुतथातातस्वमतेनपितामह यथाजीवंतितेपौत्राःप्रीति
मंतःपरस्परं १० तथैवविदुरंब्रूयाःकुरूणांमंत्रधारिणं अयुद्धंसौम्यभाषस्वहि।
तकामोयुधिष्ठिरे ११ अथोदुर्योधनंब्रूयाराजपुत्रममर्षणं मध्येकुरूणामासीन।
मनुनीयपुनःपुनः १२ अपापांयदुपैक्षस्त्वंकृष्णामेकांसभागतां तद्दुःखंवैति
तिक्षामोमावधीष्मकुरूनिति १३ एवंपूर्वापरान्क्लेशानतितिक्षंतपांडवाः य
वीयांसोपिसंतोयत्तत्सर्वंकुरवोविदुः १४ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

३३ १९ लघुषीत्रहारिवेशास्त्रियोवेष्णाः ४० २० यान्स्रसंदयामर्हतीत्यान्संसस्यः ४१ ४२ पुत्रांस्तथा तेषा

यातोभार्याः संजयवेत्यतत्रताःसोमर्कसा कुशलेन तात शेछे ः स्नसंयुक्ताः स्वरभयोनवद्याः
कच्चित्कृत्वानावसथापमत्ताः ३३ कच्चिद्वृत्तिंश्चश्वरेषुभद्राः कल्याणीं वर्तध्वमनृशं
सरूपाः यथाचवः स्युः पतयोनुकूलास्तथावृत्तिमात्मनः स्थापयध्वं ३४ यानः स्नु
षाः संजयवेत्यतत्रप्राप्ताः कुलेभ्यश्चगुणोपपन्नाः प्रजावत्योब्रूहिसमेत्यताश्चयुधि
ष्ठिरोवोभ्यवदत्प्रसन्नः ३५ कन्याः स्वजेथाः सदनेषुसंजयअनामयंमद्वचनेनपृष्ट्वा
कल्याणावः संतुपतयोनुकूलायूयंपतीनांभवतानुकूलाः ३६ अलंकृतावस्त्रव
त्यः सुगंधा अबीभत्साः सुखिताभोगवत्यः लघुयासांदर्शनंवाककचलस्त्रीवेशास्त्रि
यः कुशलंतात शेछे ः ३७ दासीः स्युर्यायचदासाः कुरूणांतदाश्रयाबहवः कुब्जखंजाः
आख्याय मां कुशलिनं स्मतेभ्योप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यं ३८ कच्चिद्वृत्तिं वर्ततेवैपु
राणीं कच्चिद्भोगान्धार्तराष्ट्रोददाति अंगहीनान्कृपणान्वामनान्वायानानृशंस्या
द्धृतराष्ट्रोबिभर्ति ३९ अंधांश्चसर्वान्स्थविरांस्तथैवहस्ताजीवाबहवोयेत्रसंति आख्या
यमां कुशलिनं स्मतेभ्योप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यं ४० माभैष्टदुःखेनकुजीवितेननूनं
कृतंपरलोकेषुपापं निगृह्यशत्रून्निगृह्यवः सुहृदस्त्वभिरक्षितायोषयित्वा इतिब्रूयाइतिशेषः ४१ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰ ३॰ टी॰ ६१ संतीतिममयाकृतानिश्रुतिवत्सरेदेयानि नोवर्तयंतिनचालयंतिवात्वदीयाअधिकारिणः तान्यहंयथाव
त्स्थापयामितथैवतांसिद्धिंत्वहंतंसम्यकपरिपालयामीतिहृतद्वारामांश्रावयेथाः इतितेनन्नृपेदुर्योधनंब्रूहीतिशे

संत्येवमेवब्राह्मणेभ्यः कृतानिभावीन्यथोनोवतनवर्तयंति तान्यपुण्यामियुक्तनृपांस्त
थैवतामेवसिद्धिंश्रावयेथान्नृपेंद्रं ४२ येचानाथाडुर्बलाः सर्वकालमात्मन्येव
श्रयंतेतथमूढाः तांश्चापित्वंकृपणान्सर्वथैवअस्मद्वाक्यात्कुशलंतातपृच्छेः ४३
येचाप्यन्येनाश्रितार्धार्तराष्ट्रान्नानादिग्भ्योभ्यागताः सूतपुत्र दृष्ट्वातांश्चैवार्हत
श्चापिसर्वान्संपृच्छेथाः कुशलंचाव्ययंच ४४ एवंसर्वानागतानभ्यागतांश्चराज्ञो
दूतान्सर्वदिग्भ्योभ्युपेतान् दृष्ट्वासर्वान्कुशलंतांश्चसूतपश्चादहंकुशलीतेषु
वाच्यः ४५ नहीदृशाः संत्यपरेपृथिव्यांयेयोधकाधार्तराष्ट्रेणलब्धाः धर्मस्तुनित्यो
ममधर्मएवमहाबलः शत्रुनिबर्हणाय ४६

ष्टः एतेनब्राह्मणवृत्तिषुपक्षपातोडुर्योधनेचकनिष्ठत्वादात्ताप्रतिपालनोचितंसंचदर्शितं ४२ आत्मन्येवश्रय
तेतेनतुकर्त्तुंशक्नुवंति ४३ ४४ नहीतिधर्मबलेनैवजयोभविष्यतिनसहायैरित्यर्थः नित्यः अविनाशिफलः ६१
४६ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

२१ पांडवायोधनाय पांडवैः सह युद्धाय २२ २४ २५ सहभ्राता संजयस सहायः ॥ २६

ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मंदो मूर्खः शठः संजय पापशीलः प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्वा सुयो
धनः कुशलं तात पृष्टः ७ भ्राता कनीयानपि तस्य मंदस्तथाशीलः संजय सोपि शश्वत् म
हेष्वासः शूरतमः कुरूणां दुःशासनः कुशलं तात वाच्यः ८ यस्य कामो वर्तते नित्यमेव ना
न्यः शमाद्भारतानामिति स्म स बाह्लिकानामृषभो मनीषी त्वयाभिवाद्यः संजय साधुशी
लः १९ गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः स्नेहादमर्षं सहते सदै
व स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे २० अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः स नो भ्राता संजय मत्स
खा च महेष्वासो रथिनामुत्तमोर्हः सहामात्यः कुशलं तस्य पृष्टः २१ ये चैवान्ये कुरुमु
ख्या युवानः पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः यं यमेषां मन्यसे येन योग्यं तत्तत्प्रोच्यानामयं
मत्वा वाच्याः २२ ये राजानः पांडवायोधनाय समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् वसातयः
शाल्वकाः केकयाश्च तथांबष्ठा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः २३ प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शू
रास्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्नास्तेषां सर्वेषां कुशलं
तात पृष्टः २४ हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च पदातयश्चार्यसंघा महांतः आख्याय मां कुश
लिनं स्म नित्यमनामयं परिपृच्छेः समग्रान् २५ तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्यान्दौवारि
कान्ये च सेनां नयंति आयव्ययं ये गणयंति नित्यमर्थांश्च ये महतश्चिंतयंति २६ ॥

म॰ उ॰ टी॰ ९ वृंदारकं श्रेष्ठं २७ निकर्तने साध्ये प्रथमांतपाठः थीपहर्ता छेत्तोपपथो गुमच्छलं २८ मुह्यतां धार्तराष्ट्राणां २९

वृंदारकं कुरुमध्येष्वमूढं महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नं नतस्य युद्धे रोचते नैव कदाचिद्वै।
प्रपापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः २७ निकर्तने देवने यो द्वितीयश्छन्नोपधः साधुदेवी
मताक्षः योऽजेयो देवितव्येन संख्ये स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः २८ गांधारराजा
जः शकुनिः पार्वतीयो निकर्तने यो द्वितीयो ऽत्र देवी मानं कुर्वन्धार्तराष्ट्रस्य सूत
मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः २९ यः पांडवानेकरथेन वीरः समुत्सहत्यप्रधृ
ष्यान्निजेतुं यो मुह्यतां मोहयिता द्वितीयो वैकर्तनं कुशलं तात पृच्छेः ३० स एव भ
क्तः स गुरुः स भर्ता स वै पिता स च माता सुहृच्च अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी स नो मं
त्री कुशलं तात पृच्छेः ३१ वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना या ज्ञायंते संजय मातरस्ताः
ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य स्त्रीभिर्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ३२ कच्चित्पुत्रा जी
वपुत्राः सुसम्यग्वर्तंते वो वृत्तिमनृशंसरूपां इति स्मोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चादजातशत्रुः

३० न इति धार्तराष्ट्रान् श्रोतर्भाव्योक्तं तेषां भार्याः इत्यर्थः सुसंगमा इति कुशलप्रश्नप्रकारकथनं ३१ ३२ ९

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

प्रतीच्छेत्प्रतिगृह्णीयात् २३ २४ सतत्रैयःअधीत्यप्राप्ययदिच्छयायस्यधर्मस्यबलेनइच्छयाब्रह्मलोकं
गच्छतिनोचेज्जनकादिवदिहैवकृतकृत्योभवतीत्यर्थः भोगमोक्षकरःद्वाभ्यांधर्मोऽस्यजनइतिभावः
२५ नाधीयीतवेदाध्ययनंनकुर्यात् यज्ञःश्रौतःस्मार्तश्चप्रतिषिद्धःतस्माच्छूद्रोयज्ञेनवर्ज्यइतिश्च।

अधीयीतब्राह्मणोवैयजेतदद्यादियात्तीर्थमुख्यानिचैव अध्यापयेद्याजयेच्चापिया।
ज्यान्प्रतिग्रहान्वाविहितान्प्रतीच्छेत् २३ तथाराजन्योरक्षणंवैप्रजानांकृत्वाधर्मेणाप्र।
मत्तोऽथदत्वा यज्ञैरिष्ट्वासर्ववेदानधीत्यदारान्कृत्वापुण्यकृद्वावसेद्गृहान् २४ सधर्मा।
त्माधर्ममधीत्यपुण्यंयदिच्छयाव्रजतिब्रह्मलोकं वैश्योऽधीत्यकृषिगोरक्षपण्यैर्वि।
त्तंचित्वापालयन्नप्रमत्तः २५ प्रियंकुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणांधर्मशीलः पुण्यकृद्वा।
वसेद्गृहान्परिचर्यावेदनंब्राह्मणानांनाधीयीतप्रतिषिद्धोऽस्ययज्ञः २६ नित्योत्थितो।
भूतयेतंद्रितःस्यादेवंस्मृतःशूद्रधर्मःपुराणः एतान्राजापालयन्नप्रमत्तोनियो।
जयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे २७ अकामात्मासममवृत्तिःप्रजास्तुनाधार्मिकाननुरुध्येत।
कामान् श्रेयांस्तस्माद्यदिविद्येतकश्चिदभिज्ञातःसर्वधर्मोपपन्नः २८ ॥

तेः २६ एतानिति यथासर्वाश्रमपालकत्वाद्गृहस्थस्यश्रेष्ठत्वंतथासर्ववर्णपालकत्वात्धर्मेण
राज्यकरणमपिश्रेष्ठतममित्यर्थः २७ तस्मात्राज्ञःश्रेयान्प्रशास्तनरः अभिज्ञातः
ज्ञानतःधर्मतश्चयदिकश्चिदस्ति २८ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ० सन्तं युधिष्ठिरं प्रजानां कर्मणि षष्ठी प्रजाः दुष्टुं राज्यमात्रमित्यर्थः अनुशिष्यन् अनुशासितमिच्छन् एतन्मदुक्तं।
टी० धर्मजातं युधिष्ठिरेस्तीति बुध्येत न च तस्मिन्नसाधुः युधिष्ठिरेस्तीति बुध्येत यद्वा एवं सत्यपि तस्मिन्ननुशा
५६ सितरि राजा साधुर्न इति न अपितु साधुरेव यदि तेन इतोधिकं ज्ञायते उच्यते च तर्हि तस्यापि वचनं करिष्यते
वेत्यर्थः अनुशिष्यात् प्रजानां न चेद्बुध्येदिति तस्मिन्नसाध्विति पाठे अयमर्थः दुष्टं धर्मं दर्शयितुं अनुशि
ष्यात् न चेत् प्रजानां प्रजाः राज्यं न गृह्णीयादिति हेतोस्तस्मिन् युधिष्ठिरे साध्वेव वर्तते इति शेषः ४९ धर्मतस्तत्र।

सन्तं दुष्टमनुशिष्यन् प्रजानां न चेद्बुध्येदिति तस्मिन्नसाधु यदा गृह्येत्परभूतोनर।
शंसो विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ४९ ततो राज्ञामभवद्युद्धमेतत्तत्र जातं वर्म
शास्त्रं धनुश्च इंद्रेणेदं दस्युवधाय कर्म उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च १ ॥

शंसत्वात् दुर्योधनो धार्मिकेण राज्ञा वध्य एव परभूतो परैश्वर्येणं नृशंसश्चोरकल्पो राजा विधिप्रकोप
तदैव प्रातिकूल्यात् गृध्येत् ततो हेतोः राज्ञां परस्परं युद्धं समभवत् अनेन युद्धाख्यस्य कर्मण उत्पत्ति
रुक्ता ४९ तत्रोत्पत्तिशिष्टं गुणत्रयमाह वर्म कवचं शास्त्रं खड्गादि धनुश्चेति यत इंद्रेण दस्युवधा
येतत्त्रयं उत्पादितमतएतैरेव धर्मोदस्युं दुर्योधनं यदि हन्यात् स एव धर्म इति भावः १ ॥

५६

दुर्योधनेदस्युत्वंनिरूपयतितत्रेत्यादिना कुरुभिर्निर्मितमतेरयंदोषःवंचनारूपःप्रादुर्भूतःपारदार्यदो
षरूपइद्रात्यधर्म्मधर्माद्वागतंपित्र्यंराज्यं ११ तदन्वयास्तदनुसारिणः १२ पृथक्त्वंस्तेनादयन्यस्तं १३ एतौ।
छलेनराज्यापहारेनिविष्टःवनवासाद्ध्वर्ध्वंराज्यंग्राह्यमितिकौरवेषुसंन्यासरूपेणस्थितःक्रमागतःस्त्र।

तत्रपुण्यंदस्युवधेनलभ्यतेसोयंदोषःकुरुभिस्तीव्ररूपः अधर्मज्ञैर्धर्म्ममबुध्यमा
नैःप्रादुर्भूतःसंजयसाधुतन्न ११ तत्रराजाधृतराष्ट्रःसपुत्रोधनंहरेत्पांडवानामक
स्मात् नावेक्षंतेराजधर्मंपुराणंतदन्वयःकुरवःसर्वएव १२ स्तेनोहरेद्यत्रधन
मदृष्टःप्रसह्यवायत्रहरेतदृष्टः उभौगर्ह्यौभवतःसंजयैतौकिंवैपृथक्त्वंधृतराष्ट्र
स्यपुत्रे १३ सोयंलोभान्मन्यतेधर्ममेतंयमिच्छतिक्रोधवशानुगामी भागःपुनः
पांडवानांनिविष्टस्तन्नःकस्मादाददीरन्परेवै १४ अस्मिन्पदेयुध्यतांनोवधोपि।
श्लाघ्यःपित्र्यंपरराज्याद्विशिष्टं एतान्धर्मान्कौरवाणांपुराणानाचक्षीथाःसंजय
राजमध्ये १५ एतेमंदामृत्युवशाभिपन्नाःसमानीताधार्तराष्ट्रेणमूढाः इदंपुनः।
कर्मपापीयएवसभामध्येपश्यवृत्तंकुरूणां १६ प्रियांभार्यांद्रौपदींपांडवानांयशस्वि
नींशीलवृत्तोपपन्नां यदुपैक्षंतकुरवोभीष्ममुख्याःकामानुगेनोपरुद्धांव्रजंतीं १७ ॥

स्वाकंपरेकस्मात्आददीरन्गृहीतवंतः १४ पदेपदनीयेअवश्यग्राह्येभागेनिमित्ते १५ १६ कामा
नुगेनरजस्वलाउपरुद्धांगृहकर्मतोनिरुद्धां पाठांतरेरजस्वलाउपरुद्धयथास्यात्तथाव्रजंतीम् १७ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म.३० टी. ५०

तेदुःशासनेनपरवारयिष्यतत्तदामममप्रियंप्रकरिष्यतत्रस्यपुत्राणांचदुर्योधनादीनांप्रियंकृतंनमभविष्यत् दुःशासनस्यानिवारणात्मत्प्रियाकरणाच्चतत्पुत्राणांनाशोभविष्यतीतितन्मोक्तिः ४८ प्रातिलोम्यात् प्रक्रमेणश्वशुराणांमध्येकृष्णांसभांतिनाथेतिसंबंधःकंचित्करुणांमपेक्षदीनंयथास्यात्तथाकिं।

नचेत्तदातेसकुमारवृद्धाप्रावारयिष्यन्कुरवःसमेताः ममप्रियंध्तराष्ट्रोकरिष्य त्पुत्राणांचकृतंनमस्याभविष्यत् ४८ दुःशासनःप्रातिलोम्यान्निनायसभामध्ये। श्वशुराणांचकृष्णां सातत्रनीताकरुणांमपेक्ष्यनाथंतत्रनाथमवापकंचित् ४९ कार्पण्यादेवसहितास्तत्रभूपानाशक्नुवन्प्रतिवक्तुंसभायां एकःक्षत्तायर्ममर्थं ब्रुवाणोधर्मंबुध्यावचस्तवाचाल्पबुद्धिं ५० अब्रुध्यात्वंधर्ममेतंसभायामथेच्छसेपां डवस्योपदेष्टुं कृष्णात्वेतत्कर्मचकारशुद्धंसुदुष्करंतत्रसभांसमेत्य ५१ येनकृच्छ्रा त्पांडवानुज्जहारतथात्मानंनौरिवसागरौघात् यत्राब्रवीत्सूतपुत्रःसभायांकृष्णां। स्थितांश्वशुराणांसमीपे ५२ नतेगतिर्विद्यतेयाज्ञसेनिप्रपद्यदासीधार्तराष्ट्रस्य वेश्म पराजितास्तेपतयोनसंतिपतिंचान्यंभाविनित्वंवृणीष्व ५३ ॥

विदालोच्येत्यर्थः ततस्त्वंतरतितारंनगवाप ४९ कार्पण्यात् दैन्यात् ५० पांडवस्यधर्मंउपदेष्टुंइच्छसे हेसंजयेतिशेषः ५१ ५२ प्रपद्यगाढ ५३ ॥ ५०

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

४४ परिधित्समानान् परिधातुमिच्छतः ४५ नंदनः आनंदयिता कनिष्ठभ्राता ४६ विपन्नं नष्टं समाधातुं
समीकर्तुं ४७ प्राकेयप्राक्तश्चेत्स्या ४८ काव्याः प्रोक्ता नीतियुक्ता मित्यर्थः ४९ परासिक्तान् निर्धूतान्

योवीभत्सोर्हृदये प्रोत आसीदस्थिच्छिंदन्मर्मघाती सुघोरः कर्णाच्छरो वाङ्मयस्ति
ग्मतेजाः प्रतिष्ठितो हृदये फाल्गुनस्य ४४ कृष्णाजिनानि परिधित्समानान् दुः
शासनः कटुकान्यभ्यभाषत् एते सर्वे षंढतिला विनष्टाः क्षयं गता नरकं दीर्घका
लं ४५ गांधारराजः शकुनिर्निकृत्या यदब्रवीद्द्यूतकाले स पार्थ पराजितो नंदनः
किं तवास्ति कृष्णया त्वं दीव्यवे याज्ञसेन्या ४६ जानासि त्वं संजय सर्वमेतद्द्यूते वाक्य
गर्ह्यमेवं यथोक्तं स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गंतुं समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नं ४७ अहा
पयित्वा यदि पांडवार्थं प्रशमं कुरूणामपि चेच्छकेयं पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ४८ अपि मे वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्मारामामर्थव
तीमहिंस्रां अवेक्षेरन् कुरवः समक्षं मां च प्राप्तं धार्तराष्ट्राः प्रपूजयेयुः ४९ अतोन्यथा
रथिना फाल्गुनेन भीमेन चैवाहवदंशितेन परासिक्तान् धार्तराष्ट्रांस्तु विद्धि प्रदह्यमा
नान् कर्मणा स्वेन पापान् ५० पराजितान् पांडवेयांस्तु वाचो रौद्रा रूक्षा भाषते धार्तराष्ट्रः ग
दाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो दुर्योधनं स्मारयिता हि काले ५१ ॥

पराहीनान् ५० रौद्राः मर्मच्छिदः रूक्षाः निःस्नेहाः भाषते द्यूतावसाने भाषत ५१ ॥

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ०
टी०
५८

५२ अर्हं इष्टः ब्रह्मवेदाः ब्राह्मणाश्च धार्तराष्ट्राच्छेदे एकोऽपि तराष्ट्र एव शोच्यो भवेत् पाण्डवोच्छेदे तु वयंत्र
योपि शोच्या भविष्याम इति श्लोकद्वयस्यार्थः बहूनामुच्छेदो न भविष्यतीति तात्पर्यं ५३ ५४ ५५ ल

न्युयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः स्कंधः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखा दुःशासनः पुष्पफ
ले समृद्धे मूलं राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ५२ युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः स्कंधोऽर्जु
नो भीमसेनोस्य शाखा माद्रीपुत्रौ पुष्पफले समृद्धे मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ५२
वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो व्याघ्रास्ते वै संजय पाण्डुपुत्राः मा वनं छिंधि सव्याघ्रं मा
व्याघ्रा लीनशन्वनात् ५४ निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनं तस्माद्व्या
घ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ५५ लता धर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः संजय पाण्डवाः
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ५६ स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता यो
द्धुमरिंदमाः यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ५७ स्थिताः शमे महात्मा
नः पाण्डवा धर्मचारिणः योधाः समर्था स्तद्विद्वानाचरतीत यथा तथं ५८ इत्यु
द्योगे २९ ॥

तेति पाण्डवाश्रयेणैव धार्तराष्ट्राणां जीवनं नान्यथेति भावः ५६ ५८ उद्योगपर्वणि वासुदेववाक्यं ग्रथ्य
सं २९ ५८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

अभिषंगात् आवेषणात् १ ५ उपाकृतिं वार्तां नृतां ममर्मगां च नो वक्ष्यामि कटुकां नीरसां मुक्तां अप्रकृतां कार्य

संजयउ॰ आमंत्रये त्वां नरदेवदेव गच्छाम्यहं पांडव स्वस्ति ते स्तु कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किं
चिद् उक्त्वा चित्तं मनसोभिषंगात् १ जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानं
आमंत्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः २ युधिष्ठिरउ॰ अनुज्ञातः
संजय स्वस्ति गच्छ न नः स्मरस्य प्रियं जातु विद्वन् विद्मश्च त्वां ते च वयं च सर्वे शुद्धात्मानं म
ध्यगतं सभास्थं ३ आप्तो दूतः संजय सुप्रियोसि कल्याणवाक् शीलवान् दृष्टिमांश्च न
मुह्येस्त्वं संजय जातु मत्या न च क्रुध्येरुच्यमानोपि तथ्यैः ४ न मर्मगां जातु वक्तासि रूक्षां
नोपस्कृतिं कटुकां नोत मुक्तां धर्मारामाम् अर्थवतीम् अहिंस्रां एतां वाचं तव जानीम सूत ५
त्वमेव नः प्रियतमोसि दूत इहागच्छेद् विदुरो वा द्वितीयः अभीक्ष्णा दृष्टोसि पुरा हि नस्त्वं ध
नंजयस्यात्मसमः सखासि ६ इतो गत्वा संजय क्षिप्रमेव उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान् ये तदर्हाः
विशुद्धवीर्यांश्चरणोपपन्नाः कुले जाताः सर्वधर्मोपपन्नाः ७ स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भि
क्षवश्च तपस्विनो ये च नित्या वनेषु अभिवाद्या वै मद्वचनेन वृद्धास्तथेतरेषां कुशलं
वदेथाः ८ पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तथाचार्यान् ऋत्विजो ये च तस्य तैश्च त्वं तात सहिते
र्यथार्हं संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ९ आचार्या ये च वसंति वृद्धा मनस्विनः शीलबलोपप
न्नाः आशंसंतोस्माकमनुस्मरंतो यथाशक्त्या धर्ममात्रां चरंतः १०॥
७ ८ अश्रोत्रियाः अत्रैव वर्णिकाः शूद्रादयः वृद्धास्तांश्च धर्ममात्रां धर्मलेशं
हीनां वा ५ चरणं ब्रह्मचर्याध्ययने

२ उ॰

म॰भ॰
टी॰
५८

ह्याद्यस्तस्तु हि पूर्वं जनयन्संपश्यात् तेभ्यस्तेषां त्वनामयं पृष्टः व्यवहारेण वाणिज्यादिना पालयन्तः स्थाना
धिकारिणः ॥ चतुष्पात् मंत्र उपचारः प्रयोगः संहारश्चेति चत्वारः पादा अस्येति अस्त्रं १२ गंधर्वे

ह्याद्यस्य मां कृपालिनं स्मतेभ्यो ह्यनामयं तातपृष्टेर्जयच्च संयेजीवंति व्यवहारेण राष्ट्रे
ये पालयंतो निवसंति राष्ट्रे ॥ आचार्य इष्टोनयगो विधेयो वेदानभीप्सन्ब्रह्मचर्यं च
चार योस्त्रं चतुष्पात्तु नरेव चक्रे द्रोणः प्रसन्नोभिवाद्यस्त्वयासौ १२ अधीतविद्यश्चरणो
पपन्नो योस्त्रं चतुष्पात्तु नरेव चक्रे गंधर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं तमश्वत्थामानं कुशलं
स्म पृच्छेः १३ प्रासादतस्यावसथ स्म गत्वा महारथस्यात्मविदां वरस्य त्वं मामभीक्ष्णं प
रिकीर्तयन्वै कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्पृशेः १४ यस्मिन्शौर्यमानृशंस्यं तपश्च
प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्वे धृतिश्च पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः
१५ प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी तस्मै राज्ञे स्थविराया भि
वाद्य आचक्षीथाः संजय मामरोगं १६ ॥

तिसौंदर्यसंगीतं च तस्मिन्द्योतितं १३ १४ १५ १६ ॥ ७ ५८

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म० उ० १९ व्यायच्छसेनिग्रहंकरोषि २० आम्नायेष्विति विद्याधर्मः शौर्यंचपुष्टिरेषुफलमस्तीतिनायम
टी० सेनषितत्वाणीयोजेतव्याश्चाक्यइत्यर्थः २१ कौरवाणामवधेनउपायंराज्यप्राप्तिविनिशेषः एषांतेः
५५ भीमसेनंआर्यवृत्तेअहिंसायांनिगृह्यपुण्यमेवकृतंस्यात् २३ पित्र्येकर्मणितात्त्रधर्मेयुद्धेइत्ययं

यमोराजावैश्रवणःकुवेरोगंधर्वयक्षाप्सरसश्चसूत ब्रह्मविद्यांब्रह्मचर्यंक्रियां
चनिषेवमाणाऋषयोमुत्रभांति १९ जानन्निमंसर्वलोकस्यधर्मंविप्राणांक्षत्रा
त्रियाणांविशांच सकस्मात्त्वंजानतांज्ञानवान्सन्व्यायच्छसेसंजयकौरवार्थे
२० आम्नायेषुनित्यसंयोगमस्यतथाश्वमेधेराजसूयेचविद्धि संयुज्यतेधनुषा
वर्मणाचहस्त्यश्वाद्यैरथशस्त्रैश्चभूयः २१ तेचेदिमेकौरवाणामुपायमवगच्छे
युरवधेनैवपार्थाः धर्मत्राणंपुण्यमेषांकृतंस्यादार्यवृत्तेभीमसेनंनिगृह्य २२
तेचेत्पित्र्येकर्मणिवर्तमानाआपद्येरन्दिष्टवशेनमृत्युं यथाशक्त्यापूरयंतः
स्वकर्मतदप्येषांनिधनंस्यात्प्रशस्तं २३ उताहोत्वंमन्यसेशाम्यमेवराज्ञांयुद्धेव
र्ततेधर्मतंत्रं अयुद्धेवावर्ततेधर्मतंत्रंयथैववतेवाचमिमांशृणोमि २४ चातुर्वर्ण्य
स्यप्रथमंविभागमवेक्ष्यत्वंसंजयस्वंचकर्म निशम्याथोपांडवानांचकर्मप्रशंसवा
निंदवायामतिस्ते २२ ॥

येषिगोत्रवधोनकर्तव्यइत्याशंक्याह चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना २२ ॥

तःपालयंतः २४ शाम्यमेवशामःकार्यएवेतिमन्यसेतर्हिधर्मतंत्रंधर्मानुष्ठानंयुद्धएवेत्यस्तिउत
अयुद्धएवेतयोर्मध्येयदेववक्ष्यसितथैवतेवाचंशृणोमिकरिष्यामीत्यर्थः २१ ननुतत्रधर्मलो ५५

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

योयंज्ञानविधिःकर्मणैवसहविहितःतत्रचग्रनुष्ठीयमानंकर्मउद्धर्ततेउच्यतेकर्मसमवेतज्ञानंसकल।
योयंविधिर्विहितःकर्मणैवप्रवर्ततेसंजयतत्रकर्म तत्रयोन्यत्कर्मणःसाधुमन्येत
योत्रतस्यालपितंदुर्बलस्य ८ कर्मणामीभांतिदेवाःपरत्रकर्मणैवेहप्लवतेमात
रिश्वा ग्रहोरात्रेविदधत्कर्मणैवग्रतंद्रितोनित्यमुदेतिसूर्यः ९ मासार्धमासान
थनक्षत्रयोगानतंद्रितश्चंद्रमाश्चाभ्युपैति ग्रतंद्रितोदहतेजातवेदाःसमिध्यमा
नःकर्मकुर्वन्प्रजाभ्यः १० ग्रतंद्रिताभारमिमंमहांतंबिभर्तिदेवीपृथिवीबले
न ग्रतंद्रिताःशीघ्रमपोवहंतिसंतर्पयंत्यःसर्वभूतानिनद्यः ११ ग्रतंद्रितोवर्ष
तिभूरितेजाःसंनादयन्नंतरिक्षंदिशश्च ग्रतंद्रितोब्रह्मचर्यंचचारश्रेष्ठत्वमि।
च्छन्बलभिद्देवतानां १२ हित्वासुखंमनसश्चप्रियाणितेनशक्रःकर्मणाश्रेष्ठ
माप सत्यंधर्मंपालयन्नप्रमत्तोदमंतितिक्षांसमतांप्रियंच १३ एतानिसर्वाण्
पसेवमानःसदेवराज्यंमघवान्प्रापमुख्यं बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यंचचारसमाहि
तःसंशितात्मायथावत् १४ हित्वासुखंप्रतिरुध्येंद्रियाणितेनदेवानामगमद्गौ
रवंसः तथानक्षत्राणिकर्मणामुत्रभांतिरुद्रादित्यावसवोथापिविश्वे १५ ॥
कर्मोच्छेदहेतुरित्यर्थःकर्मणोन्यत्संन्यासंमन्येतमन्यते ८ कर्मसमुच्चितंज्ञानंस्तौतिकर्मणा ॥५८
मीभांतीत्यादिना ९ १० ११ १२ १३ १४ ब्रह्मविद्याब्रह्मचर्यंक्रियांचनिषेवमाणाइत्युपसंहारा

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

म॰भा॰ अ॰टी॰ ५४

तत्रहेतुमाह कर्मणेति सिद्धिं मोक्षं एके कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्येके प्राहुः न कर्म
णा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्येके प्राहुः यद्यपि एवं कुटुंबेयावस्थितिः संन्या
सश्च द्वयमपि तुल्यत्वात् शास्त्रेण विहितं तथापि कृतस्वभावानुगृहिणाप्युसंहारन्यायेन प्राप्त
मोक्षसाध्यं ज्ञानं गृहस्थेन साधयितुं शक्यं न तु गृहस्थेन साध्यं यज्ञादिकं आश्रमांतरेण्यसौ।
ति कृत्स्नो धर्मो गार्हस्थ्य एव प्राप्यत इत्याशयेनाह नाभुंजान इति यतो विद्वानपि अभुंजानो न
तृप्यति यतश्च ब्राह्मणानां संन्यासिनामपि इह गृहस्थगृहे विहितं भोजनादिकं ६ तेन क
र्मणामनुकूला या विद्यास्ता एव फलवत्यो न तु तत्प्रतिकूला इत्याह या इति तथा हि सर्वाणि

कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके नाभुंजानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये
द्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानां ६ या वै विद्याः साधयंतीह कर्म तासां फलं विद्यते।
नेतरासां तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्तः ८ ॥

ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति।
छांदोग्ये सर्वभूतसंवेशनोद्गमलिंगेन जगत्कारणतया निश्चितस्य प्राणाख्यपरमात्मनो विद्या
याः प्रस्तावकर्मसाधकत्वं दृष्टं तासां कर्मसाधकानां विद्यानां फलमस्ति नेतरासां स्वतंत्राणा
मयं भावः गृहस्थः स्वात्मानमन्यांश्च पित्रादीन् तारयति यतींश्च पुष्णाति यतिस्त्वात्मानमेव।
तारयति न पित्रादीन् पोषणं च स्वस्यापि न करोति भैक्षोपजीवित्वादतो गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठमिति
किं च नैष्कर्म्यं दृष्टिविरुद्धमपीत्याह तत्रेति तत्र कर्मतदभावतारतम्ये विचारणीये कर्म इह वै दृ ५४

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative

कृमप्रणीताः कृमेणैव नीतिपथं नीताः १२ १४ इत्यध्यायः ९ अविना १ ग्राम्यतेतिवचनादन्यत्रानुप
तिनत्यूणांपांडवानां समंतं राज्ञो युधिष्ठिराच्च एतदेवश्रृणोमि अहं च एतन्मन्ये मानयामि २ तत्र राज्ञो
निमित्तेन गृहः लिप्सावान् एवं सति एषां कौरवाणां कस्माद्धेतोः कलहः नावमृष्ठेत न हष्ट्वा गच्छेत ३
नृसंधकायुग्रसेनादयो वै कृमप्रणीताः सर्व एवेंद्रकल्पाः मनस्विनः सत्यपराय
णाश्च महाबलाः यादवा भोगवंतः ९ कापूपा वभ्रुः प्रियमुन्नमो गतो लब्ध्वा कृमे
भ्रातरमीश्रिता २ यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः १२ ईह
श्रोयं केशवस्तात विद्वान् विद्धि येनं कर्मणां निश्चयज्ञं प्रियश्च नः साधुतमश्च कृ
ष्णो नातिक्रामे वचनं केशवस्य १४ इत्युद्योगे संजययाने २९ वासुदेवः अविना
श्रां संजय पांडवानामिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत समा
शंसे बहुपुत्रस्य वृद्धि १ कामो हि मे संजय नित्यमेव नान्यद्ब्रूयां तान्प्रति शाम्यतेति
राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि मन्ये चैतत्पांडवानां समत्वं २ सुदुष्करस्तत्र शमो हि
नूनं प्रदर्शितः संजय पांडवेन यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः कस्मादेषां कलहो
नावमृष्ठेत ३ तत्त्वं धर्मं विचरं संजयो हमतश्च जानामि युधिष्ठिराच्च अथो कस्मात्
संजय पांडवस्य उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ४ यथाख्यातमावसतः कुटुंबं पुराकस्मा
विचरं विचलितं पूरयतः पालयतः ५ यथाख्यातं प्रसिद्धिमनतिक्रम्य आवसतः अधितिष्ठतः साधु विलो
पं युधिष्ठिरे कस्माद्धेतोः आख्यातवान् त्वमस्मिन् विधौ शुचिरब्राह्मो गृहस्थे च चोदेशो स्वाध्यायमधीयानो

CC-0 Punjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharara Initiative